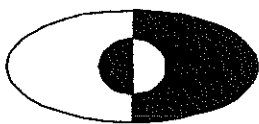

**BORISLAV ĐUKANOVIĆ
BORA KUZMANOVIĆ
MLADEN LAZIĆ
MILOŠ BEŠIĆ**

NACIJA I DRŽAVA

**ISTRAŽIVANJE NACIONALNE SVIJESTI I
STANOVIŠTA O DRŽAVI U CRNOJ GORI**

CID

SoCEN

PODGORICA

2001

Generalni sponzor ove studije je

JP „TELEKOM” CRNE GORE

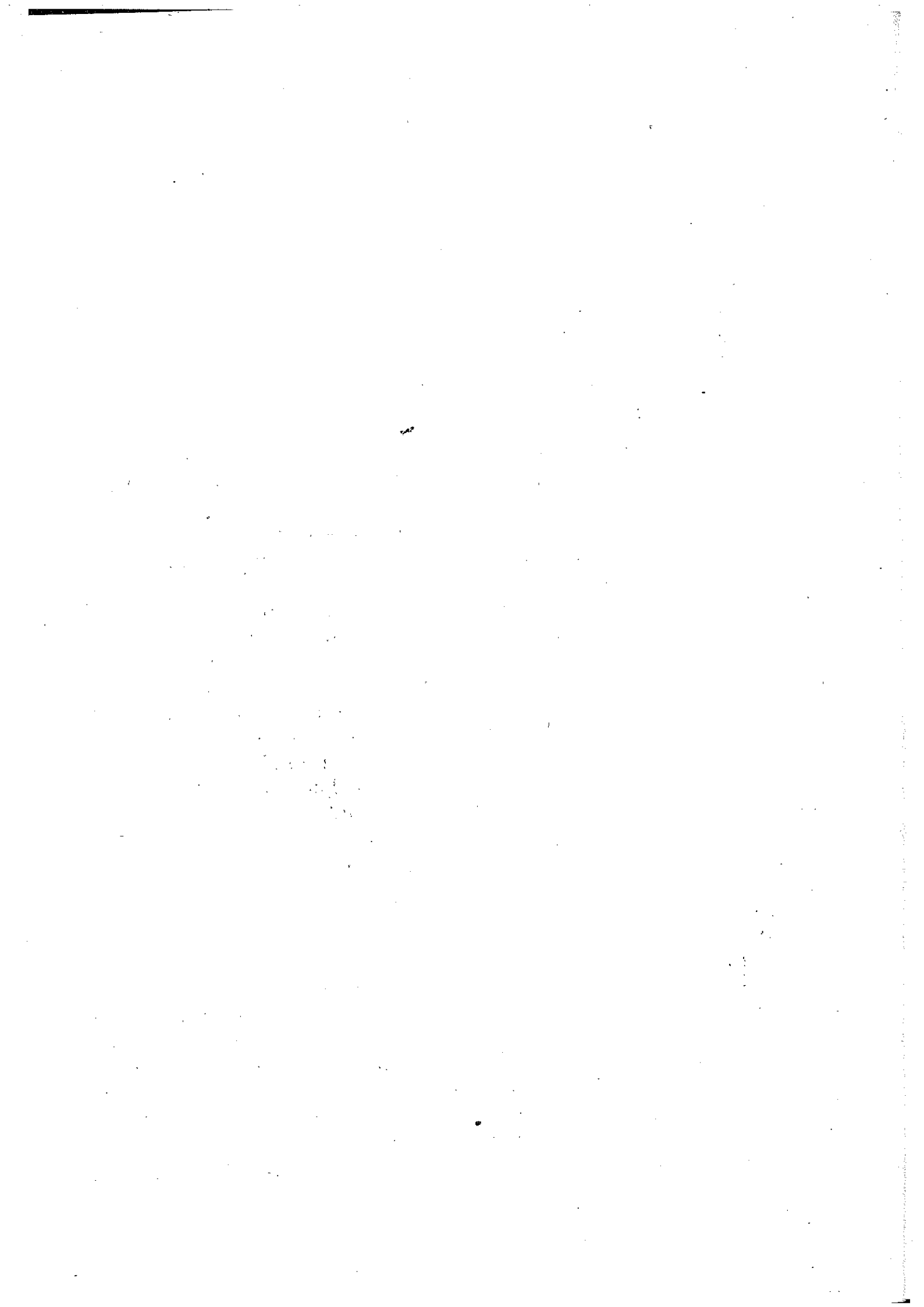
*Ovaj istraživački projekat sproveden je
uz pomoć Instituta za otvoreno društvo Crne Gore*

UVOD

Kada smo krajem prošle godine odlučili da sprovedemo jedno kompleksno istraživanje o nacionalnoj i državotvornoj svijesti u Crnoj Gori imali smo u vidu niz razloga, od kojih ovom prilikom iznosimo samo najvažnije. Svakako je najznačajniji da u Crnoj Gori nije bilo nijednog cjelovitog sociološkog istraživanja o strukturi i specifičnosti nacionalne svijesti, niti je ikada empirijski istraživana svijest crnogorskih građana o državi. Drugi razlog je aktuelna politička situacija u Crnoj Gori i Srbiji. U brojnim mišljenjima političara različitih političkih orijentacija u Crnoj Gori i Srbiji bila su ipak, dominirajući oštra, gotovo nepomirljiva stanovišta o aktuelnom sukobu političkih elita u ovim dvjema republikama i, naročito, vrlo oprečna stanovišta o uzrocima i pravcima razrješenja tih sukoba. Te teme postale su nezaobilazni dio svakodnevnih komunikacija građana koji su se, pod uticajem opšte političke klime u Crnoj Gori, slično političarima, uglavnom, oštro polarizovali na dvije nepomirljive grupacije, pri čemu je svaka prije svega, sa puno strasti, branila vlastito političko gledište. U tim višegodišnjim iscrpljujućim raspravama neka pitanja bila su nezaobilazna i međusobno povezana, a to su pitanja o naciji i državi. Bili su to značajni naučni i praktično-politički razlozi da pristupimo sprovođenju ovog opsežnog i kompleksnog sociološkog istraživanja o nacionalnoj svijesti i svijesti o državi crnogorskih građana. Naše ambicije nijesu bile da u bilo kom od oštro suprotstavljenih političkih stanovišta arbitriramo, niti da iznosimo neke konačne sudove, već da na osnovu temeljne empirijske analize ukažemo na veliku slojevitost u osnovi podijeljenog crnogorskog nacionalnog bića i na ništa manju slojevitost mišljenja crnogorskog stanovništva o karakteru državnih i političkih veza Crne Gore i Srbije. Nadamo se da će rezultati ovog istraživanja omogućiti čitaocima da sa više racionalnosti, a manje strasti sagledaju ove izuzetno složene, višeslojne odnose. S obzirom na veliku delikatnost teme, pojedini rezultati neće biti prihvatljivi zagovornicima neke od političkih opcija u odnosu na navedene teme. Međutim, naša je iskrena namjera da na osnovu nepristrasne naučne analize pružimo što objektivniju sliku o istraživanom problemu i, u konačnom, doprinesemo u sadašnjem trenutku optimalnim rješenjima, svakako u duhu opšte nacionalne i političke tolerancije.

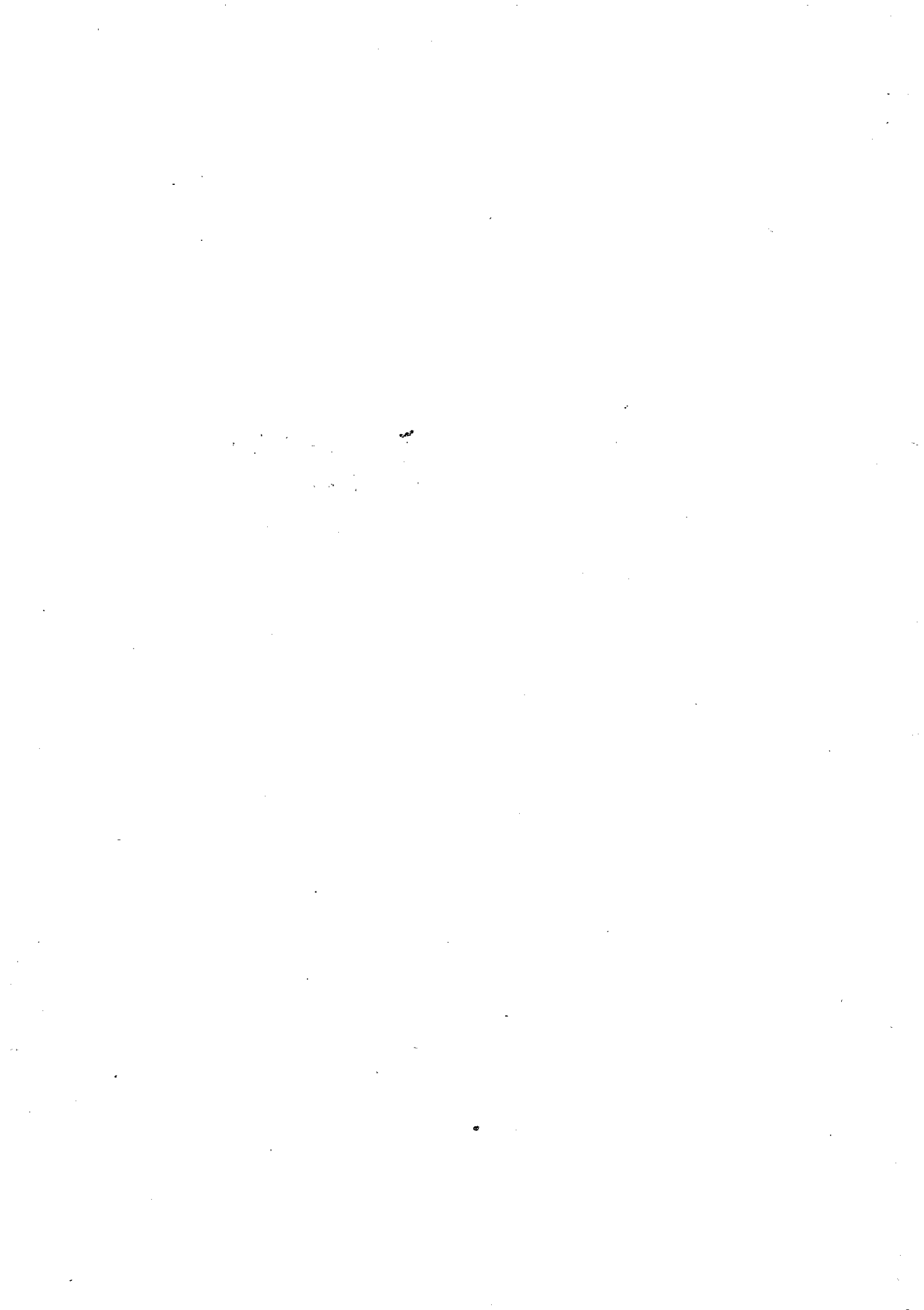
U realizaciji ovog složenog istraživačkog poduhvata najiskrenije zahvaljujemo svima koji su nam nesebično pomogli.

Borislav Đukanović

Borislav Đukanović

**NACIJA I NACIONALIZAM
ANALIZA POJMA**

Riječ „nacija” se veoma često koristi. Ona je jedan od omiljenih pojmova, kako u svakodnevnoj komunikaciji i pežorativnim značenjima, tako i u politici i naučnoj komunikaciji. Pri tome se značenje ove riječi podrazumijeva, te niko ne smatra posebno značajnim da definiše ovaj pojam. Očito je, međutim, da se u upotrebi ove riječi podrazumijevaju veoma različita značenja. Ovo zato što sâm pojam nacije ima u sebi više dimenzija. Neke od ovih dimenzija su u komunikaciji omiljenije, dok se na druge ne obraća naročita pažnja iako, možemo slobodno reći, sa teorijskog stanovišta one nijesu beznačajne.

U društvenim naukama, po pitanju tretmana nacije, takođe, postoji naglašen redukcionizam. Neki aspekti ovog pojma se definišu i potenciraju, dok znatan dio sadržaja ovog pojma ostaje prikriven i neosvijetljen. Dijelom je to zato što se, s obzirom na teorijsku koncepciju namjerno zanemaruju neka značenja nacije, a dijelom zbog toga što je nacija problem gotovo svih društvenih nauka, te se njeno značenje stavlja u službu one nauke sa čijih se pozicija predmet analizira. Kao pandan ovakvog određivanja pojma nacije jeste naglašen eklekticizam. Tako postoje definicije pojma nacije kojima se želi da se problem riješi prostim navođenjem svih mogućih aspekata koje ovaj pojam sadrži, ne uviđajući nikakvu značajnu vezu između tih aspekata. Mi ćemo pokušati da damo jedan pogled na naciju koji će osvjetliti sva njena ključna značenja, a da pri tome na osnovama sociološkog pristupa pokažemo kako se ova značenja nalaze u snažnoj vezi tj. da je izvor ovih značenja u određenim aspektima društvenog života, te da postoje određene zakonitosti koje uslovljavaju da sve dimenzije nacije budu međusobno uslovljene. No, prije ovog zadatka pogledaćemo neke od definicija nacije koje se nude u društvenoj teoriji.

R. Aron¹ smatra da pojam nacije sačinjavaju sljedeći elementi:

1. politička participacija,
2. poklapanje jedne političke i kulturne zajednice,
3. totalna nezavisnost države prema spolja.

Možemo reći da je politički okvir nacije ključni kriterijum koji Aron koristi za njeno definisanje. Politička participacija podrazumijeva totalno učešće nacije u politici. Identitet između političke i kulturne zajednice je postavljen na opšti način, tako da autor ne govori o tome kako društveni

---

¹ Preuzeto iz¹ A. Molnar, NAROD, NACIJA, RASA, Biblioteka KRUG, Beograd, 1997, str. 58.

život proizvodi stapanje političke i kulturne zajednice, ili tačnije, na osnovu njegovog shvatanja mi ne znamo da li jedinstvo kulturne zajednice proizvodi naciju kao političku zajednicu, ili je pak obrnuto, ili postoje drugi društveni mehanizmi koji djeluju uzročno na istovremeno stvaranje nacije u prizmi kulturnog i političkog identiteta. Nezavisnost države prema spolja spada takođe u politički kriterijum definisanja nacije i odgovara tezi o nacionalnoj državi.

Iako se većina autora slaže sa tezom da je sopstvena država jedan od sastavnih elemenata nacije, teorijski se ova teza može i opovrgavati. Tako npr. H. S. Watson² pravi razliku između nacije i države. On kaže: „Uvjerenje da je svaka država nacija, ili da su sve suverene države nacionalne države, uveliko je zamaglilo poimanje političke zbilje. Država je zakonska i politička organizacija koja posjeduje vlast da od svojih građana zahtijeva poslušnost i lojalnost. Nacija je narodna zajednica čiji su članovi povezani osjećanjem solidarnosti, zajedničkom kulturom, nacionalnom svijješću.” H. S. Watson³ priznaje da kada je u pitanju definisanje nacije, ne možemo doći do zadovoljavajućeg rješenja. Zato on kaže: „Jedino što bih ovdje mogao reći jeste da nacija postoji onda kada znatan broj ljudi u nekoj zajednici smatra da tvori naciju.”

Ipak se moramo složiti da nacija i država veoma često stoje u proporcionalnom odnosu. Istorijski je ova veza veoma značajna, naročito kod tzv. zapadnih nacija. Tako, govoreći o odnosu između nacije i države, D. Ičević konstatuje da se nacija kao politička zajednica veoma često identifikuje sa državom. Pri tome se država, prema opštim formulacijama, shvata kao završni čin političkog formiranja nacije. Ovaj autor smatra da nacionalna država, barem u tri svojstva, apsorbuje nacionalni identitet:

1. Ona je najčešće, pogotovo u tzv. klasičnim nacijama, završni čin političkog konstituisanja nacije.
2. U zemljama u razvoju država preuzima ulogu konačnog nacionalnog integrisanja.
3. U već stvorenim nacijama, država postaje moćno sredstvo homogenizacije i klasnog mira u interesu vladajuće klase.⁴

Očito je da se u odnosu na naciju država može razumjeti sa stanovišta funkcije koju može da odigra kada je u pitanju nacionalna integracija, i istorijski je ovu funkciju država kao nacionalna država veoma često imala.

---

² H. S. Watson: NACIJE I DRŽAVE, Gloбус, Zagreb, 1977, str. 25–27.

³ Ibid., str. 29.

⁴ Upor. ibid. str. 48–49.

Z. Golubović koristi pojam *nacionalnog obrasca* koji se određuje kao „model za ostvarivanje nacionalnog identiteta” i koji se može oslanjati:

- a) na jedinstveni kulturni obrazac koji definiše zajedništvo etničke cjeline ne potirući njenu svojevrsnost;
- b) na nacionalnu državu kao uporište nacionalnog suvereniteta u kojoj se vrši homogenizacija iznutra i suprotstavljanje izvana sa karakterističnim obnavljanjem mitskog nasljeđa.”⁵

Možemo zaključiti sa stanovišta analize ovakvog definisanja nacije (nacionalnog obrasca), da su kultura i politika (nacionalna država), esencijalni elementi koji definišu naciju. Po tome je ovaj pristup veoma sličan onom koji je naprijed dao R. Aron. Ono što se čini da je u odnosu na Aronovo stanovište u ovoj situaciji originalnije, odnosi se upravo na primjedu koju smo naprijed dali. Naime, očito je da kulturni obrazac prethodi nacionalnoj državi kada je riječ o definisanju nacije. To znači da se jedna nacija prvenstveno mora da konstituiše na nivou zajedničkog kulturnog obrasca, da bi nacionalna država kao politički program nacije i njene integracije, u odnosu na kulturnu identifikaciju imala sekundarnu, iako veoma važnu ulogu.

D. Janjić⁶ se bavi pojmom *etnosa*, kao elementarnim pojmom za određivanje naroda i nacije. On smatra da je „*ethnos* određeni tip zajedništva, grupisanja ljudi po osnovu istog porijekla i kulturne homogenosti”. Ovakvo određenje znači da je etnička zajednica u suštini *prirodna zajednica*, budući da se zasniva na istom krvnom porijeklu. Etnički identitet se tako kod ovog autora određuje kao subjektivna svijest o pripadnosti etničkoj grupi odnosno zajednici. Etnos uvijek upućuje na porijeklo, počelo, izvor, prapočetak... Janjić smatra da bez etniciteta i etničnosti ne bi bilo ni naroda, ni nacije ni nacionalizma. Etnocentrizam se ogleda u stavu da pojedinac više voli svoje srodstvenike, nego nesrodstvenike, a u suštini etnocentrizam podrazumijeva uzdizanje vlastite etničke zajednice i isključivanje, pa i potiranje drugih etničkih zajednica. *Nacija* se, po D. Janjiću, pojavljuje kao politički osviješćena etnička zajednica, koja po toj osnovi drži da ima za pravo stvaranje države kao političkog okvira vlastitog etnosa. Nacija ima Janusovo lice: prema unutra pripadnici nacije gaje solidarnost, objektivnost i požrtvovanje, a prema spolja egoizam i isključivost. Pojam naroda, po Janjićevom mišljenju, ima tri dimenzije:

- narod kao „*demos*”;
- narod kao „*plebs*”;

⁵ Z. Golubović, KULTURE U TRANZICIJI, str. 35–36.

⁶ D. Janjić, KULTURE U TRANZICIJI, str. 16–19.

— narod kao „etnos”

Po pitanju odnosa između naroda i nacije, Janjić kaže da je ovdje riječ o dva oblika povezivanja između ljudi pri čemu jedan drugoga ne isključuju već se međusobno prepliću i uslovljavaju. Pri tome je osnovna linija razlikovanja u sferi politike. Janjić definiše naciju na sljedeći način: „Nacija je primarno politička zajednica modernog doba, a njena političnost se posebno jasno ispoljava kroz osobeno organizovanje u nacionalnoj državi i naciji – državi, kao i kroz osobenu ideologiju i političku svijest – nacionalizam.” (nacionalizam je dakle politička svest – ideologija nacije – prim. – pred. – M. B.). U odnosu na pojedinca, nacija uvijek predstavlja nešto apstraktno. D. Janjić definiše nacionalizam na sljedeći način: „ Nacionalizam je, zapravo, princip po kome se politička i nacionalna jedinica moraju podudarati.” Međutim, po pitanju istorijsko-političkog slijeda u odnosu između nacije i nacionalizma, Janjić iznosi jedan specifičan stav. On naime smatra da nacionalizam prethodi naciji, a ne obrnuto. Prema tome ne stvara nacija državu i nacionalizam, već obrnuto, nacionalizam i država stvaraju naciju.

Sa druge strane, ukoliko detaljno analiziramo stanovište D. Ičevića, možemo reći da pojam nacije sadrži sljedeće elemente⁷:

1. Nacija je društveno–istorijska zajednica.
2. Nacija je u sociološkom određenju globalna društvena skupina koja ispunjava sve potrebe onih koji je sačinjavaju.
3. Nacija je kompleksna zajednica društveno–ekonomskog života, nastala kao potreba ekonomskog zajedništva na određenom stupnju društvene podjele rada, koja je dovođila do slobodnog kretanja ljudi i robe, zajedničkog tržišta i političke i kulturne integracije uopšte.
4. Nacija nije monolit, već je u sebi klasno–slojno izdijeljena.
5. Nacija je specifična narodna zajednica koja u sebi spaja i pripaja kolektivitete.
6. Nacija je zajednica koja nastaje od prirodnih zajednica plemenskog i rodovskog tipa, a od ovih se razlikuje i odvaja svojom političko–teritorijalnom organizacijom, ekonomskom povezanošću i kulturno–jezičkom sublimacijom.
7. Nacija je u sebi klasna zajednica sa raznorodnom i sukobljenom nacionalnom strukturom, u kojoj se vodi klasna borba oko viška rada.

⁷ D. Ičević, KUDA IDE NACIJA, NIO Univerzitetaska reč, Beograd, 1986, str. 14–17.

8. Nacija je politička zajednica koja završni politički čin svog individualizovanja ostvaruje, ili teži tome, u nacionalnoj državi, koja tako postaje garant njene samobitnosti i samostalnosti.
9. Nacija je i zajednica kulture i duhovna zajednica, oličena u nacionalnoj kulturi kao ukupnost materijalno-duhovnog stvaralaštva i načina života ljudi i kolektiviteta.

Na osnovu ove cjelovite analize, D. Ičević daje sljedeću definiciju nacije: „Nacija je objektivna društveno–istorijska pojava i kompleksna društveno–ekonomska, klasna, etnička, politička, kulturno–duhovna i psihološko–emotivna zajednica. Nacija jeste, kako se sociološki razvrstava, globalna društvena grupa, ali nije i totalitet i primarnost čovjekovog udruživanja. Jeste i prirodno–istorijska kategorija, ali nije i ontološka i vječna potreba čovjeka, nego promjenljiva i prolazna zajednica nastala na određenom stepenu podjele rada industrijske revolucije i osobene nove sinteze ekonomskog, političkog i kulturnog života.”

D. Ičević uviđa da nacija ima svoju mitološku osnovu. U tom pravcu, on sve nacionalne mitove razvrstava u sljedeće kategorije⁸:

1. Mit o zajedničkom porijeklu
2. Mit o odabranom narodu
3. Mit o zajedničkim interesima nacije
4. Mit o zajedničkom neprijatelju
5. Mit o državnosti
6. Mit o vječnosti nacije

Živko Surčulija⁹ smatra da se postojeće definicije nacije mogu podijeliti na sljedeći način:

1. Prema predmetnom kriterijumu na:
  - a) sentimentalističke, koje pod nacionalizmom podrazumijevaju osjećanje, stanje svijesti i ljudskog duha;
  - b) strukturalističke, koje nacionalizam vezuju za političku djelatnost određenih djelova socijalne strukture, odnosno, socijalnih pokreta.

⁸ Upor. ibid., str. 69–73.

⁹ Ž. Surčulija, DRUŠTVENA ANATOMIJA NACIONALIZMA, Mala edicija ideja, bez god. izd. str. 43–44.

2. Prema aksiološkom (socijalno–vrijednosnom) kriterijumu na:
  - a) vrijednosno–pozitivne ,
  - b) vrijednosno– negativne.

Analaizirajući pokušaje kompleksnog definisanja nacije, D. Ičević¹⁰ smatra da su oni završavali na sljedeće načine :

- a) ili kakvom skolastičkom formulom koja nalaže da jedino to što ona propisuje jeste nacija (tj. utvrđuju se elementi koje jedna nacija mora da posjeduje);
- b) ili hermetizovanjem u odabrane osobine, pri čemu se dakle, izdvajaju određene ključne osobine koje definišu svaku naciju;
- c) ili se rasplinjava u mnogovrsne etnitete i epitete na eklektičan način;
- d) ili svoju nacionalnu situaciju uzdiže u sveopštost, pa tako konstruiše idealno–tipske obrasce;
- e) ili se, pak, ostavlja otvorena mogućnost da svako pravi sopstvenu definiciju prema potrebama istraživanja ili dijaloškog saobraćanja.

Pored pojma nacije u društvenoj teoriji se veoma često sreće i pojam „nacionalizma”. Nacionalizam se najčešće uzima u svoja dva značenja posmatrano sa aksiološkog stanovišta. Određeni broj autora pojmu nacionalizma daje negativan, dok neki drugi autori nacionalizam shvataju u pozitivnom vrijednosnom smislu. Tako npr. A. D. Smith¹¹ navodi osam različitih značenja pojma „nacionalizam”:

1. nacionalni karakter ili nacionalnost;
2. idiom, fraza ili crta svojstvena naciji;
3. osjećanje, žrtvovanje za jednu naciju;
4. isticanje aspiracija za nezavisnost i ujedinjenje nacije;
5. politički program otjelotvorenja takvih aspiracija i organizacione forme;
6. forma socijalizma, bazirana na nacionalizaciji industrije;
7. doktrina božanskog izbora nacije;
8. cio proces formiranja nacije u istoriji.

¹⁰ Ibid. str. 13.

¹¹ A. D. Smith, THEORIES OF NATIONALISM, Duckworth, 1971, str. 171.

Smith primjećuje da je osnovni problem u definisanju nacionalizma taj što se u istoriji javlja veliki broj različitih pokreta i projekata sa prefiksom „nacionalni”. On smatra da ukoliko želimo da riješimo problem definisanja nacionalizma, mi imamo izbor ili da krenemo od pojma, čime bismo redukovali određene socijalne procese koji sami sebe određuju kao nacionalni, a zato što ne odgovaraju *ad hoc* utvrđenom pojmu, ili pak postoji mogućnost da se empirijski navode svi projekti koji sami sebe određuju kao „nacionalni” kako bi se induktivnim putem došlo do definicije. Očito je da oba pristupa imaju svoje slabosti. Prvi pristup rizikuje da neke pojave koje se u praksi vezuju za nacionalizam ne uzme u obzir, dok drugi rizikuje da zbog bogatstva empirijskog sadržaja stvori pojam koji je suviše opšteg karaktera, te bi ovaj pojam izgubio svaku heurističku plodnost.

Ovaj autor smatra da je osnov nacionalizma „socijalna grupa”. On pravi razliku između „etnocentričnog” i „policentričnog” nacionalizma. Za etnocentrički nacionalizam, koji nastaje u prvom razdoblju nastanka nacija, karakteristično je glorifikovanje vlastite nacije kao referentne društvene grupe. Vlastita nacija se shvata kao oličenje mudrosti, ljepote, kulture... Otuda se vlastita nacija stavlja u centar i predstavlja mjerilo za sve ostale nacije. Za razliku od ovog oblika „policentrični” nacionalizam, je istorijski zreliji oblik, i u okviru ovog tipa nacionalizma sazrijeva shvatanje o postojanju drugih nacija kao ravnopravnih, koje veoma često imaju bolju organizaciju, kulturu i organizacione modele, te bi ih trebalo slijediti za vlastito dobro.

Veliki broj definicija nacionalizma se odnosi na psihološki odnos pojedinca prema naciji. Tako H. Kohn¹² smatra da je „nacionalizam najprije i iznad svega stanje svijesti i akt osjećanja, koje od Francuske revolucije sve više i više postaje svojstvo čovječanstva”. Slično ovom stanovištu L. L. Snyder¹³ definiše nacionalizam na sljedeći način: „ Nacionalizam je stanje duha, osjećanje, ili sentiment grupe ljudi koja živi u dobro odredivoj geografskoj oblasti, govori zajedničkim jezikom, posjeduje literaturu u kojoj su ispoljene zajedničke aspiracije, povezana je zajedničkom tradicijom i u nekim slučajevima ima zajedničku religiju.” B. C. Shafer¹⁴, pozivajući se na Hayesa kaže: „Nacionalizam je osjećaj u kome je patriotizam sjedinjen sa nacionalnošću ili, postavljen na drugi način, vjerovatno je da pojedinac može biti odan svojoj naciji, svojoj zemlji, vrijednostima i državi.” H. Guetzkow¹⁵ sa psihološkog stanovišta nacionalizam vidi kao „nacionalnu lojalnost, patriotizam ili osjećanje nacionalne povezanosti”. Ovi termini su sinonimi i podrazumijevaju predispozicije

---

¹² H. Kohn, THE IDEA OF NATIONALISM, New York, 1946.

¹³ L. L. Snyder THE DYNAMICS OF NATIONALISM, New York, 1964, str. 2.

¹⁴ B. C. Shafer, FACES OF NATIONALISM, New York, 1972, 17.

¹⁵ H. Guetzkow, MULTIPLE LOYALITIES, Princetown, 1955.

pojedinaца da podržavaju vlastitu nacionalnu zajednicu i nacionalnu državu. Prema ovom autoru, po odnosu prema naciji, pojedinac može biti:

- a) *multiplista* – pri čemu pojedinac pokazuje više od jedne lojalnosti;
- b) *patriota* – pri čemu pojedinac gaji lojalnost jedino prema svojoj nacionalnoj državi;
- c) *alijenirani* – pri čemu pojedinac ne osjeća ništa zajedničko sa svojom nacijom;
- d) *nezadovoljnik* – pri čemu pojedinac više osjeća zajedničko sa drugom nego sa svojom nacijom.

Za razliku od ovog pristupa, neki drugi autori, definišući nacionalizam potenciraju da je riječ o međusobnoj solidarnosti koja se razvija u naciji kao referentnoj društvenoj grupi. Tako R. L. Sutherland i J. L. Woodward¹⁶ definišu nacionalizam kao poštovanje i odanost prema naciji. P. A. F. Walter¹⁷, kao sinonim za pojam nacionalizam uzima pojam „etnocentrizam”, a definiše ga kao „odanost jednoj grupi koja je pojačana prezrenjem ili neprijateljstvom prema drugim grupama.” H. A. Gibbons¹⁸, pod nacionalizmom razumije „samosaznanje o solidarnosti sa privilegijama i obavezama sa ostalim koji žive pod istom političkom unijom”.

Na kraju postoje i one definicije nacionalizma, koje ovaj pojam vide sa kulturno-političkog tj. djelatnog stanovišta. Tako M. Wirth¹⁹ definiše nacionalizam kao „socijalne pokrete koji nastoje da steknu, održe ili promijene poziciju u svijetu u kome se nacije konfrontiraju u vidu međusobnog suprotstavljanja.” F. Znanijecki²⁰, nacionalizam shvata kao „aktivnu solidarnost nacionalnog kulturnog društva”. Tako „nacionalno kulturno društvo” postaje sinonim za „nacionalizam”. Nacija se odlikuje zajedničkom, a posebno literarnom kulturom. Ona postavlja zajedničke ciljeve za budućnost.

Jednu od prilično originalnih definicija nacionalizma ponudio je H. S. Watson²¹, koji određuje nacionalizam na sljedeći način: „Prema mom sudu, riječ nacionalizam ima dva temeljna značenja. Uveliko bi pridonije-

¹⁶ R. L. Sutherland i J. L. Woodward, SOCIOLOGY, New York, 1970, str. 345.

¹⁷ P. A. F. Walter, RACE AND CULTURE RELATIONS, New York, 1952, str. 28.

¹⁸ H. A. Gibbons, NATIONALISM AND INTERNATIONALISM, New York, 1920, str. 1.

¹⁹ M. Wirth, TYPES OF NATIONALISM, American Journal of sociology, no. XLI, 1936, str. 723.

²⁰ F. Znanijecki: MODERN NATIONALITIES. London, 1951, str. 21.

²¹ H. S. Watson: NACIJE I DRŽAVE, Globus, Zagreb, 1977. str. 25–27.

lo jasnoći mišljenja, i pojedinaca i javnosti, kada bi se ta riječ mogla lišiti svih dodatnih značenja i ograničiti samo na ta dva. Jedno od tih značenja jeste doktrina o karakteru, interesima, pravima i dužnostima nacija. Drugo značenje jeste organizirani politički pokret, kojemu je svrha da potpomogne navodne ciljeve i interese nacije... Dva najčešće isticana cilja takvih pokreta jesu nezavisnost (stvaranje suverene države u kojoj je ta nacija dominantna), i nacionalno jedinstvo.”

U maloj političkoj enciklopediji navodi se da nacionalizam označava:

1. kult sopstvene nacije;
2. doktrinu o nacionalnoj isključivosti i izolaciji;
3. pokret ili težnju za nacionalnom nezavisnošću;
4. politički princip koji je u ulozi preuveličavanja nacionalnih stvarnosti i kretanja.

Veoma značajno pitanje koje se tiče definisanja nacionalizma, tiče se odnosa između nacionalnog i nacionalističkog. Ž. Surčulija²² se bavi ovim razlikama. Dok nacionalno ima pozitivno značenje i u suštini podrazumijeva nacionalno-oslobodilačko, nacionalizam ima vrijednosno-negativno značenje i „implicira nešto što predstavlja zloupotrebu i ekstremnu devijaciju nacionalne svijesti i nacionalnog uopšte, odnosno to je društveno-regresivna pojava (mržnja, egoističko osporavanje i eksploatacija drugih nacija i njihovih pripadnika)”. Evo cjelovite definicije koju nam ovaj autor nudi: „Pod nacionalizmom ćemo podrazumijevati društveno regresivnu pojavu, odnosno društvenu praksu, ideje, ljudsko ponašanje; društveno-ekonomske, političke i kulturno-jezičke koncepcije koje apsolutizuju i zloupotrebljavaju nacionalna osjećanja u cilju vještačkog homogeniziranja nacije kao klasno polarizovane zajednice, odnosno očuvanja raznih oblika klasne dominacije, hegemonije i eksploatacije unutar i između pojedinih nacija; na agresivan način, oslanjajući se na moć države, ističu posebna prava, vrijednosti i istorijsku misiju sopstvene nacije i države, negirajući ih pri tom kod drugih.”²³

Dakle, izvedenom analizom mi nijesmo osvijetlili problem u dovoljnoj mjeri. Čini se da je u pojmovnom određivanju nacije i nacionalizma neophodno krenuti malo drugačijim putem a na osnovama dosljedne i potpune primjene sociološke aparature. No, prije nego što se latimo ovog zadatka mi ćemo se baviti problemom klasifikacije nacija i nacionalizma, a ovo zato što se time dobijaju dodatne, veoma značajne informacije koje se tiču konačnog pojmovnog određenja nacije i nacionalizma.

²² Ž. Surčulija... ibid, str. 53.

²³ Ž. Surčulija... ibid, str. 68-69.

POKUŠAJI KLASIFIKACIJE NACIJA I NACIONALIZAMA

Pitanje klasifikacije, naravno, prevashodno je pitanje izbora kriterijuma za klasifikaciju. U postojećim klasifikacijama, društveni teoretičari su izveli čitav niz različitih kategorija nacija i nacionalizama. Kada je o naciji riječ najčešće se kao kriterijum klasifikacije uzima društveno–istorijski aspekt posmatranja. Tako H. S. Watson²⁴ razlikuje dvije kategorije nacija:

1. *Stare nacije* tj. one koje su nacionalni identitet ili nacionalnu svijest stekle prije nego što je formulirana doktrina nacionalizma.
2. *Nove nacije* tj. one u kojima su se istodobno odvijala dva procesa: formiranje nacionalne svijesti i stvaranje nacionalnih pokreta. Oba su procesa djelo malobrojne školovane političke elite.

Interpretirajući Kohnovo stanovište o nastanku nacija, A. Molnar nastanak svih nacija dijeli na zapadnoevropski i istočnoevropski tip. Zapadnoevropske nacije su nastale na osnovama apsolutne monarhije, preko republike do demokratije kao političkog određenja nacija. One su u fazi republike prošle i prevazišle nacionalni autoritarizam. Za razliku od ovih, istočnoevropske nacije su nastajale nacionalno–oslobodilačkim pokretima porobljenih naroda protiv velikih imperija (prvenstveno Turske i Austro–Ugarske). Ove nacije su karakteristične po svom nastanku zato što ih je predvodilo plemstvo u borbi za nacionalno oslobađanje, te su ove nacije u biti autoritarne i nedemokratske. Tako će, za razliku od zapadnoevropskih nacija kod kojih ne postoji identitet između etnosa i države, istočnoevropske nacije u procesu stvaranja države pokušati da državu i njenu teritoriju identifikuju sa prostorom koji okuplja etničko biće nacije u nastajanju. Društveno–istorijski pristup u definisanju nacije je prisutan i kod D. Ičevića.²⁵ On razlikuje tri tipa nacija sa stanovišta društveno–istorijskog nastajanja. To su:

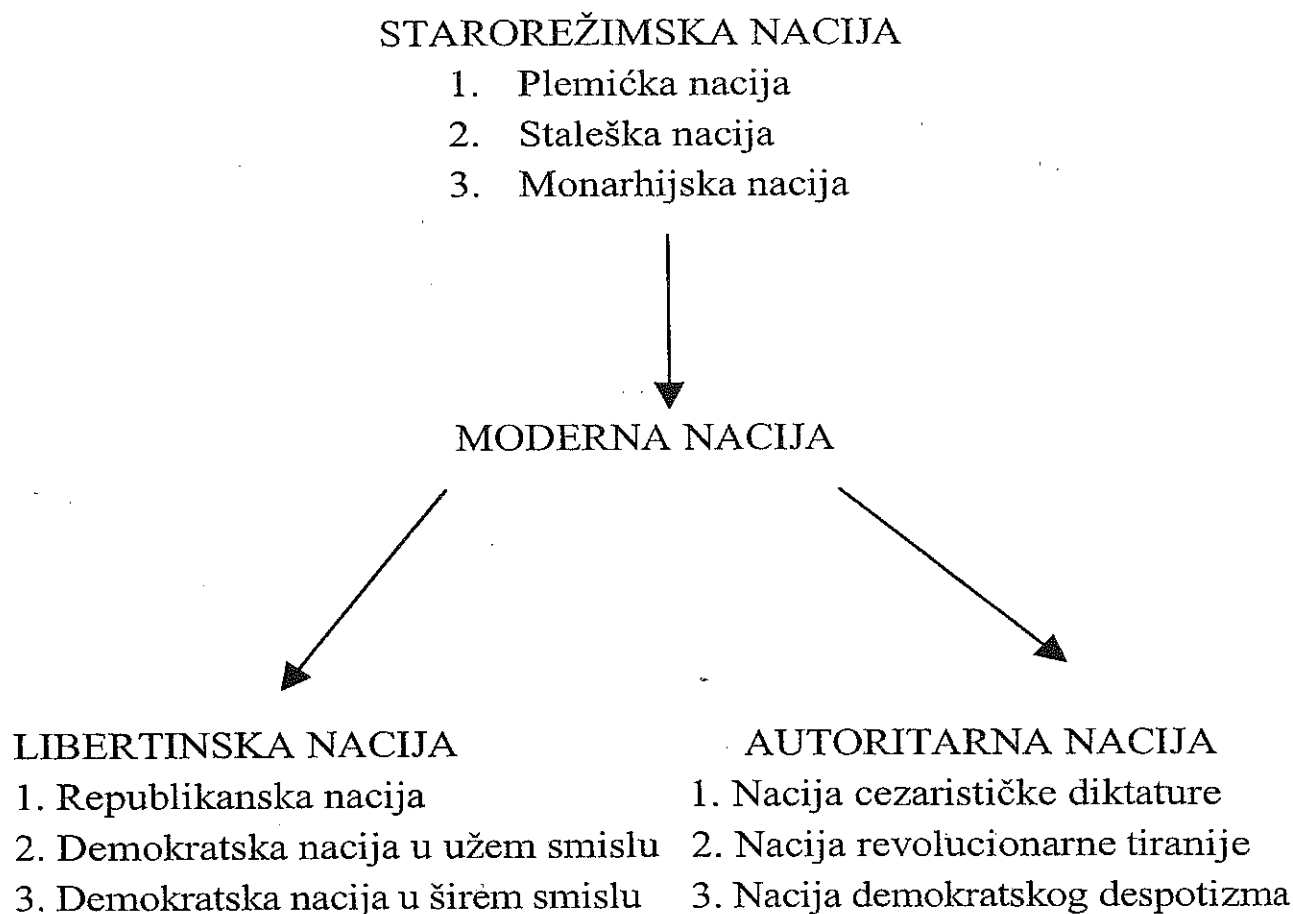
²⁴ Ibid., str. 30.

²⁵ D. Ičević, KUDA IDE NACIJA, NIO Univerzitetska reč, Beograd, 1986, str. 10–11.

1. Klasično rađanje nacija na Zapadu, sa svim raznolikostima i težnjama za obnovom nacionalnih identiteta i onih skupina koje su bile asimilovane ili potisnute vodećim nacijama.
2. Prelazni oblici nacionalnog konstituisanja, npr. u jugoslovenskim zemljama, koje su istovremeno vodile borbu protiv feudalnog poretka i stranog gospodstva.
3. Novi originalni načini i obrasci nacionalnog osposobljavanja u zemljama u razvoju, sa svim raznolikostima koje konkretno-istorijske okolnosti antiimperijalističke, antikolonijalističke i nacionalno-oslobodilačke borbe, i pokreti u njima, usmjeravaju na ekonomsku, političku i kulturnu samostalnost.

A. Molnar²⁶ se problemom određivanja nacije bavi sa istorijsko-političkog stanovišta. On, na osnovu ovih kriterijuma, nastanak svih nacija klasifikuje na sljedeći način:

²⁶ A. Molnar, NAROD, NACIJA, RASA, Biblioteka KRUG, Beograd, 1997, str. 64.

Čini se da korišćenjem istorijskog kriterijuma nije naročito teško klasifikovati nacije. No, kada je riječ o nacionalizmu slika je sasvim drugačija. Ovo zato što je nacionalizam u praksi pokazao veliki broj najrazličitijih oblika, te je veoma teško sve te oblike postaviti na ravan istog kriterijuma i izvršiti kompleksnu klasifikaciju. Osim na razlike u formi, nacionalizam može biti veoma različit i sa stanovišta kvaliteta, ali i intenziteta. Upravo u ovome leži razlog za najrazličitije klasifikacije nacionalizma. Evo nekih od klasifikacija koje se najčešće sreću.

L. L. Snyder²⁷, koristeći istorijski kriterijum, razlikuje sljedeće tipove nacionalizma:

1. *Integrativni nacionalizam* (1815–1871). – Za ovaj tip nacionalizma je karakteristično shvatanje nacije kao sredstva ujedinjenja i socijalne integracije.
2. *Razbijački nacionalizam* (1871–1900). – Ovaj tip nacionalizma se pojavio kod onih naroda koji su se borili za nezavisnost od Austro–Ugarske i Turske imperije.
3. *Agresivni nacionalizam* (1900–1945). – Ovaj tip nacionalizma podrazumijeva zloupotrebu nacionalne platforme za agresivna imperijalistička osvajanja.
4. *Savremeni nacionalizam* (1945 – do danas). – Ovaj tip nacionalizma se prevashodno javlja u zemljama trećeg svijeta koje se bore za nezavisnost od kolonijalnog ili neokolonijalnog gospodara.

C. J. H. Hayes²⁸ je postavio sljedeću klasifikaciju:

1. *Humanitarni nacionalizam*. – Ovaj vid nacionalizma polazi od poštovanja prava drugih nacija, i njegov je cilj dobrobit čovječanstva.
2. *Jakobinski nacionalizam*. – Ovaj nacionalizam je izrastao iz Francuske revolucije i oslanja se na Rusoovu društvenu teoriju. On podrazumijeva integraciju nacije na principima slobode, jednakosti i bratstva. Na početku je ovaj vid nacionalizma imao demokratski i republikanski karakter, da bi nakon toga postao agresivan i militantan.
3. *Tradicionalni nacionalizam*. – Ovaj tip nacionalizma se oslanja na tradiciju i istoriju nacije.

---

²⁷ L. L. Snyder... ibid, str. 114–115.

²⁸ C. J. H. Hayes: THE HISTORICAL EVOLUTION OF MODERN NATIONALISM, New York, str. 16–166.

4. *Liberalni nacionalizam.* – Ovaj tip nacionalizma ističe apsolutnu suverenost nacionalne države. Paralelno sa ovim principom u okviru ovog tipa nacionalizma ističe se značaj individualnih sloboda i odgovornosti pojedinca unutar nacionalne države.
5. *Integralni (totalitarni) nacionalizam.* – Ovaj tip nacionalizma se može označiti i kao šovinizam i podrazumijeva agresivnu politiku vlastite nacije koja se postavlja u centar sa težnjom da se sve ostale nacije podvrgnu nacionalnom imperijalizmu.

L. Wirth razlikuje²⁹:

1. *Hegemonistički nacionalizam.* – Ovaj tip nacionalizma se rađa nakon nacionalnog oslobođenja, kao težnja nacije koja se porodila, za hegemonijom.
2. *Partikularistički nacionalizam.* – Nacionalizam koji je rezultat težnje naroda za oslobađanjem od imperatora.
3. *Marginalni nacionalizam.* – Nacionalizam koji se javlja u graničnim regionima, najčešće na područjima koja se nalaze između dvije države.
4. *Nacionalizam manjina* – koji se javlja kod nacionalnih manjina

Handman³⁰ razlikuje sljedeće tipove nacionalizma:

1. *Opresivni nacionalizam.* – Ovaj tip nacionalizma se javlja kao reakcija brojčano malih i ugroženih nacija u njihovoj težnji za nezavisnošću.
2. *Iredentizam.* – Nacionalizam koji se javlja u situacijama kada veliki broj pripadnika jedne nacije živi van okvira vlastite nacionalne države.
3. *Opsesivni nacionalizam.* – Ovaj tip nacionalizma identifikuje interese za ekspanziju kapitala sa nacionalnim ciljevima.
4. *Nacionalizam prestiža.* – Ovaj nacionalizam podrazumijeva razvoj osjećanja nacionalne inferiornosti koja je rezultat nepoštovanja prema nacionalnim dostignućima i nezadovoljstva trenutnim nacionalnim stanjem.

²⁹ Preuzeto iz Ž. Surčulija, *ibid*, str. 73.

³⁰ Preuzeto iz Ž. Surčulija, *ibid*, str. 73–74.

Mihajlo V. Popović³¹ nudi opisnu kategorizaciju nacionalizma, a na osnovu shvatanja da je nacionalizam psihološka činjenica kao skup ili sistem određenih stavova pojedinca prema pripadnicima drugih naroda. Tako se nacionalizam kreće od *blage nesimpatije* prema pripadnicima drugih nacija, preko *jače nesimpatije*. Zatim je moguće da pojedinac ima odnos *prikrivene ili otvorene mržnje* prema drugim nacijama, i na kraju kao najmaligniji oblik postoji *bolesni ili patološki nacionalizam*, koji se ogleda u spremnosti za fizičkim uništavanjem pripadnika drugih nacija. Ovaj autor³² takođe pravi još jednu klasifikaciju na osnovu dva kriterijuma, pri čemu, kao rezultat imamo četiri suprotne kategorije posmatrane u paru:

- a) Agresivni i odbrambeni nacionalizam, pri čemu se razumije da agresivni nacionalizam nastaje kod nacije koja ima agresivne, najčešće teritorijalne težnje, dok je odbrambeni nacionalizam odgovor ugrožene nacije na ovaj prvi.
- b) Socijalistički i antikomunistički nacionalizam, jesu specifikum raspada SFRJ. Socijalistički nacionalizam predstavlja rezultat nacionalističke politike socijalističkih elita u danima pred raspad SFRJ. Karakteristika ovog tipa nacionalizma jeste miješanje nacionalističkih ideja sa socijalističkim nasljeđem. Antikomunistički nacionalizam je rezultat djelovanja onih političkih snaga koje su oponentne socijalističkim elitama, i ogleda se u tradicionalnom shvatanju nacije na građanskim osnovama i rigidnom odbacivanju svih komunističkih ideja.

Ž. Surčulija³³ razlikuje samo dva tipa nacionalizma i to su:

1. građanski,
2. nacionalizam u odnosima sa socijalističkim zajednicama.

Ovaj autor smatra da se sve škole koje se bave problemom nacionalizma mogu podijeliti u sljedeće grupe:

1. *Spiritualno-etatistička* – tipičan predstavnik ove škole je G. V. F. Hegel, a suština ove škole je tretiranje nacije na spiritualan i metafizičan način, sa krajnjim ciljem obrazovanja nacionalne države.

---

³¹ Mihajlo V. Popović, PROMENE POSTSOCIJALISTIČKIH DRUŠTAVA IZ SOCIOLOŠKE PERSPEKTIVE, IDN, Beograd, 1997, str. 271.

³² Ibid. str. 272.

³³ Ž. Surčulija, ibid, str. 78.

2. *Istorijska* – koja naciju vidi na istorijski način kao rezultat istorijskog kretanja i stapanja prošlosti i budućnosti.
3. *Subjektivno–psihološka* – koja naciju vidi kao rezultat subjektivnih težnji za integracijom od kojih je najvažnija slobodno izražena politička volja.
4. *Biološko–rasistička* – koja pod nacijom podrazumijeva društvene skupine koje imaju isto porijeklo.
5. *Lingvističko–kulturološka* – koja naciju vidi prvenstveno kao kulturni fenomen pri čemu je sredstvo integracije zajednički jezik, literatura itd.
6. *Socijalno–psihološka* – koja naciju vidi posredstvom sličnih kolektivno–psiholoških obrazaca i karakteristika
7. *Geografska* – koja naciju vidi kao rezultat geografskih faktora spajanja društvenih skupina na određenoj teritoriji.
8. *Eklektička* – koja taksativno navodi i spaja sve moguće faktore koji integrišu naciju (jezik, teritorija, religija, država...).
9. *Marksistička* – koja naciju vidi kao rezultat djelovanja ekonomskih zakonitosti društvenog razvoja, pri čemu se nacija pojavljuje direktno sa nastankom kapitalističkog građanskog društva, u službi ekonomske integracije i zaštite privilegija vladajuće klase.

Dakle, nacionalizam se u dosadašnjem razvoju ljudskog društva pojavljivao na veoma različite načine. Oblik u kome se nacionalizam pojavljuje u nekom društvu, prvenstveno zavisi od prirode samog društva, stepena razvijenosti nacionalne svijesti i društveno–istorijskih okolnosti u kojoj nacija izgrađuje vlastitu poziciju u međunarodnom okruženju. Nakon ovih uvodnih razmatranja pitanja nacije i nacionalizma, mi ćemo od ovog trenutka pokušati da izgradimo kompleksnu sociološku definiciju nacije, na osnovu koje će biti moguće proizvesti odgovarajuću istraživačku aparaturu, kada je riječ o istraživanju nacionalne svijesti i nacionalizma.

NACIJA, DIMENZIJE POJMA

Nacija je društveno–istorijski fenomen

Prije nego što se na istorijskoj sceni pojavila nacija, morale su da postoje određene pretpostavke. U društvenom životu nastanak društvenih grupa počiva na određenim pravilima, i ta pravila moramo uočiti kako bismo do kraja saznali fenomen koji je predmet naučnog interesovanja. Iako se nacija kao termin pominje još krajem XV–og vijeka (Lajpciški univerzitet), o njenom nastanku možemo govoriti tek sa rađanjem građanskog društva. Tako se može slobodno reći da nacija kao kolektivitet u modernom smislu ima svoje osnove u stvaranju kapitalističke epohe. Ova veza nije nimalo slučajna. Kapitalizam kao sistem koji je u svom razvoju prošao kroz veliki broj različitih oblika zaista je suštinski stvorio prve pretpostavke za nastanak moderne nacije. Međutim, ovo svakako nije bilo moguće a da sâm kolektivitet, definisan kroz naciju, nije stvorio određene socio–kulturene pretpostavke. Naime, i prije samog rađanja nacije, u okviru određene teritorije živjeli su sunarodnici slični po jeziku, načinu života, kulturnim vrijednostima, zajedničkoj istoriji. Zato je pojam *etnosa*, zaista pojam koji se mora uvažiti kada je riječ o razumijevanju nacije. Dakle, prije nastanka nacija postojale su etničke zajednice, kao velike grupe ljudi koje su imale zajednički jezik i kulturu. U okviru samih etničkih zajednica postojale su podjele koje su te etničke cjeline odvajale vjekovima, a koje su bile rezultat srednjovjekovne feudalne podjele društva. Tako su se veoma često u lokalnim ratovima, koji su se vodili za prestiž, ili krst, na suprotnim stranama nalazili pripadnici iste etničke zajednice, primorani da se međusobno konfrontiraju u službi svojih feudalnih gospodara i njihovih interesa. Etnička zajednica, dakle, nije bila homogena. Problem zaokruživanja etniciteta je utoliko bio veći, ukoliko se u ranom srednjem vijeku dešavaju procesi stalnih migracija različitih etničkih skupina, njihove asimilacije nakon izgubljenih ratova i sl. U tom smislu ne može se jednostavno postaviti identitet između etnosa i nacije sa stanovišta istorijskog kontinuiteta. Veza je, međutim, očita i veoma značajna, i po našem mišljenju, jedna od pretpostavki za rađanje moderne nacije koje se dešava sa nastupom kapitalističkog društvenog obrasca i stvaranjem građanskog društva.

Etnička zajednica se nije shvatala kao cjelina od samih članova te zajednice. Žitelji Marselja su sebe smatrali nečim sasvim različitim od ži-

telja Pariza. To znači da ne možemo govoriti o etničkoj svijesti. O svijesti nekog kolektiviteta može se govoriti samo ako sami članovi tog kolektiviteta sebe identifikuju na ovaj način. Kako se u suštini dešava pretapanje etničke zajednice u naciju? Ovo je dug istorijski proces koji se dešava vjekovima i, po našem mišljenju, odgovara samom razvoju kapitalizma. Prvi stepen u razvoju kapitalističkog obrasca je bio, složiće se svi sociolozi, razvoj trgovine. Razvoj trgovine je uslovio početak rađanja grada i građanskog života, te razvoj zanatstva koje je predstavljalo prvu modernu bazu za proizvodnju novih proizvoda koji su bili predmet trgovine. U ovom periodu za etničku zajednicu je još uvijek karakteristična situacija značajne podijeljenosti koja je posredovana feudalnim lokalizmom i partikularizmom. Intenzifikacija trgovačke razmjene dovodi do komunikacije unutar etničke zajednice. Intenzivna komunikacija, koja ubrzo postaje neophodna sa stanovišta ekonomskog funkcionisanja feudalnih zajednica, dovela je do procesa laganog stapanja etničke zajednice u jednu cjelinu. Budući da je ekonomska baza za čitavu etničku zajednicu slična, a zasniva se na proizvodnji i potrošnji istih proizvoda koji su predmet trgovine, u okvirima etničke zajednice počinje da se razvija način života veoma sličan od feuda do feuda. Time se stvaraju materijalne pretpostavke za zajedničku kulturu etničke zajednice. Takođe, intenzivna komunikacija dovodi i do brisanja jezičkih razlika među partikularitetima, tako da se u okviru čitave etničke zajednice lagano konsoliduje zajednički jezik. Veoma je značajan za nastanak nacije, kao što je gore rečeno, razvoj grada. U okviru teritorije koja definiše etničku zajednicu grad je odigrao ključnu ulogu za razvoj kapitalizma, te prema tome i za nastanak same nacije. Pošto je lagano kao institucija grad postajao centar društvenog života, dok je selo ovaj primat istorijski gubilo, on je predstavljao jezgro u kome se komunikacija dalje razvija. Grad je bio sinonim za slobodu. Dok su na selu pojedinci imali polurobovski status, grad im je naprotiv omogućavao i slobodu kretanja i slobodu djelanja. Budući da je grad bio vođen interesima trgovačkog kapitala i razvoja zanatstva, u okviru etničke zajednice a između gradova se lagano gube sve razlike. Život u jednom gradu postaje veoma nalik životu u drugom gradu koji se nalazi u okvirima iste etničke zajednice. Komunikacija između gradova je naročito intenzivna. Razmjenjuje se ne samo roba i zanatski proizvodi već i znanje, ideje i ostali intelektualni surogati. Tako se selo podređuje gradu, a razvoj ovog drugog stvara pretpostavku za nastanak kapitalističkog društva, kao građanskog obrasca i istorijski novog oblika društvenog funkcionisanja.

Ovim smo dali opis društvenih pretpostavki na kojima je nacija izgrađena. Istorija nacije je dakle, istorija rađanja građanskog društva. Kapitalistički društveni obrazac je taj koji je omogućio rađanje moderne nacije. Ovo je teza sa kojom će se svi društveni teoretičari složiti, makar kada govorimo o rađanju nacije na Zapadu. Na Istoku je situacija bila nešto drugačija. Ovdje se dešava proces istorijskog kašnjenja nastanka nacije i

to zato što je kasnio sam razvoj kapitalističkih društvenih odnosa. Dok se na Zapadu rađao kapitalizam, a sa njime nacija, na Istoku (misli se na Evropu) su etničke zajednice bile u rukama imperijalnih gospodara, prvenstveno Turske i Austro-Ugarske. U okviru ovih carevina život etničkih zajednica je izgledao sasvim drugačije u odnosu na etničke zajednice zapadnih zemalja. Etnička podjela u velikim imperijama bila je istovremeno i klasna podjela. Dok su na Zapadu pripadnici etničke zajednice težili odlasku u grad, na Istoku se dešava obrnut proces, te pojedinci koji su pripadnici porobljene etničke zajednice bježe ka selu u kome je stepen imperijalističkog ugnjetavanja daleko manji, i u kome postoje bolje pretpostavke za očuvanje vlastitog etničkog identiteta u odnosu na život u gradu. Ovo su razlozi za kašnjenje u nacionalnom razvoju istočno-evropskih zemalja. Nacionalni pokreti se ovdje javljaju kao rezultat borbe protiv imperijalizma velikih carstava i to u periodu kada sama carstva gube na svojoj snazi, rastrgnuta unutrašnjim protivurječnostima i zaostatkom u modernom ekonomskom razvoju koji je bio karakterističan za zapadne zemlje. Nastanak nacije na Istoku tako od samog svog početka ima ratnički, antikolonijalni karakter. Ovdje se nacija rađa u konfliktu, a ne kao rezultat ekonomskog razvoja. Zato nimalo ne treba da čudi činjenica da se kod ovih nacija češće javlja nacionalizam, kao politički projekat borbe protiv porobljivača, i zato je sasvim jasno zašto se i danas nacionalizam češće sreće na ovim prostorima nego kada je o zapadnim zemljama riječ.

Ova dvostrana skica o istorijskom nastanku nacije koju smo ponudili, svakako je idealno-tipskog karaktera. Svaka je nacija, i na Istoku i na Zapadu, imala svoje specifičnosti u razvoju. Ovo važi, npr., kada je riječ o nastanku njemačke i francuske nacije. Tako se francuska nacija rađa sa Revolucijom, a nošena nacionalnim strastima pod Napoleonovom palicom kreće u osvajanje čitave Evrope. Njemačka nacija, nasuprot ovome je dugo bila zarobljena u tradicionalnom feudalnom načinu života, te je u odnosu na prvu kasnila u svome razvoju. Njen razvoj počinje tek nakon sloma Napoleona i razvoja kapitalističkog društva koje je slijedilo. Ovo je jedan od razloga zašto je njemački nacionalizam u dva maha u XX vijeku bio uzrok globalnih svjetskih ratova. Nacija koja se rađa, ima osvajačke pretenzije, naročito ukoliko smatra da raspodjela svjetskih resursa nije izvršena na zadovoljavajući način.

Sa stanovišta društveno-istorijskog rađanja nacija, valja pomenuti i određena shvatanja koja ističu da zajedno sa rađanjem građanskog društva kao socijalne baze, nacija nastaje i kao rezultat međunacionalnog konflikta. Ovo stanovište je prisutno kod velikog broja istoričara. Oni argumentuju da se nacionalna svijest razvija upravo u međunacionalnim konfliktima. Tako se naprimjer rađanje engleske i francuske nacije u svom elementarnom obliku tumači kao rezultat stogodišnjeg rata koji je između njih postojao. Nakon ovog rata u Engleskoj nastaje tzv. rat ruža

koji je konačno doveo do integrisanja državne teritorije koja okuplja jednu naciju, a u Francuskoj se u borbi između tri najveće feudalne porodice nameće jedna koja stvara apsolutnu monarhiju od čitave Francuske. Slično ovome, maločas smo napomenuli da je rađanje njemačke nacije rezultat oslobađanja od francuskog osvajača. Čini se da nacionalno-oslobodilačka borba jeste značajan faktor za rađanje nacije, ali se po našem mišljenju, svakako mora prihvatiti argumenat da su za nastanak nacije neophodni i drugi, gore pomenuti društveno-istorijski uslovi.

Nacija je ekonomski fenomen

Kapitalističko društvo je prvenstveno ekonomski obrazac. Ovo je prvo „ekonomsko” društvo u istoriji, ako se uzme u obzir činjenica da se svi ostali aspekti društvene organizacije u kapitalizmu, spontanim mehanizmima kroje po mjeri ekonomskih zakonitosti. Još je Marks ovo ubjedljivo dokazao a moderni kapitalizam, bez obzira na veliko bogatstvo svojih oblika, to potvrdio. Nacija je zaista ekonomska kategorija i zato nije slučajno da se ona rađa sa nastankom kapitalizma kao ekonomskog obrasca. Kapitalizam kao ekonomski sistem stvara određene nužne pretpostavke vlastitog funkcionisanja. Sinonim za kapitalističku ekonomiju je *tržište*. Prva faza u nastanku kapitalizma je upravo razvoj trgovine i tržišta. Razvoj zanatstva slijedi i prati razvoj trgovine. Da bi se tržište razvilo neophodno je da se ono razvija u određenim centrima. Tako kapitalizam u svom povelju rađa *grad* kao mjesto na kome se odvija kvalitativno različiti način života u odnosu na srednjovjekovni agrarizam. Sa razvojem grada cvjeta i zanatstvo. U daljem razvoju, zanatstvo dobija modernije industrijske oblike. Trgovački kapitalizam je osnovni faktor rušenja feudalnog društva. Ovo zato što je interes trgovačkog kapitala bio usmjeren protiv feudalne parcijalizacije društva, koja je otežavala promet robe i kapitala. Na taj način trgovački kapitalizam ekonomskom nuždom djeluje u pravcu unifikovanja feudalnog društva u jedan teritorijalni okvir, u okviru koga se dalje razvija slobodan promet robe. Zato je apsolutna monarhija u suštini prva faza u razvoju modernog kapitalizma. Ovaj oblik političke vladavine se nameće kao krajnji oblik feudalnog života u okviru koga se iz jednog centra ukidaju svi partikularni suvereni oličeni u feudalnim gospodarima. Tako se kapitalizam kao ekonomski sistem pojavljuje kao generator identifikacije etničke cjeline u jednom komadu, sa epicentrom u gradovima koji su bili neprestano u razvoju.

Kapitalizam je zatim krenuo u fazu intenzivnog razvoja zanatstva, koje je predstavljalo preteču za modernu industriju. Razvoj zanatstva je zahtijevao slobodnu radnu snagu. Radna snaga, znamo, jedan je od ključnih faktora proizvodnje. Ova se regrutuje od odbjeglih seljaka koji odla-

skom u grad stiču pravo na svoju slobodu, a bez opasnosti od sankcija bivših feudalnih gospodara koji su ih držali u polurobovskom odnosu. Tako se u okviru kapitalizma razvija institut slobodnog građanina na ekonomskim osnovama, a sa veoma značajnim konsekvencama za nastanak nacije kao zajednice slobodnih individua.

Ekonomska osnova nastanka nacije je, dakle, kapitalizam kao ekonomski obrazac. Kapitalistička ekonomija je djelovala pozitivno na formiranje moderne nacije, ili drugim riječima, nastanak nacije se ne može zamisliti bez ovih ekonomskih okvira. Ovo jednako važi i za istočnoevropske nacije, iako je sam put razvoja kapitalističkih društvenih odnosa u ovim zemljama bio sasvim drugačiji. U njima se kapitalizam razvija sporije i izazvan je drugačijim, uglavnom spoljnim mehanizmima. U svakom slučaju, početna konstatacija stoji i može se slobodno reći da se nacije u istočno-evropskim zemljama, u modernom smislu, javljaju tek nakon razvoja kapitalističkih ekonomskih odnosa.

Na osnovu ovih konstatacija, sada ne mora da čudi što se i u današnje vrijeme čitav niz ekonomskih pojava pojavljuje sa prefiksom *nacionalni*. Tako se veoma često sreće pojam *nacionalne ekonomije*. U ovom terminu je sadržana suština da je nacija ekonomska kategorija ili, bolje rečeno, ekonomska cjelina. Kapitalistički način proizvodnje je omogućio da se jedna zajednica formira kao jedinstvena sa ekonomskog stanovišta. U okviru nacije ne postoje nikakva ograničenja sa stanovišta ekonomskog života, proizvodnje i trgovine. Takođe, unutar nacionalne ekonomije ne postoje nikakve razlike u ekonomskom životu na različitim područjima koje jedna nacija obuhvata. Svi pripadnici nacije, sa stanovišta nacionalne ekonomije, imaju isti tretman, uživaju ista prava i imaju jednake dužnosti. Veliki svjetski ratovi, kao ratovi između različitih nacija, predstavljali su u suštini borbu za ekonomski prestiž i interese nacija. Svaka nacija pokušava da u interesu vlastitog kapitala zauzme sve veće područje i proširi se na što je moguće veću teritoriju.

Moderni kapitalizam se ponaša ambivalentno sa gore napomenutog stanovišta. Činjenica da moderni procesi idu u pravcu globalizacije i unifikacije čitavog svijeta u jedan ekonomski poredak trebalo bi, da djeluje u pravcu rastakanja nacija i stvaranja čovječanstva kao nove referentne grupe u okviru koje pojedinci zadovoljavaju svoje potrebe. Ovo se u praksi modernog kapitalizma ipak često opovrgava činjenicom da se sudar nacionalnih ekonomija i dalje odvija i da se nacija kao okvir života ekonomije ne može sasvim lako i brzo prevazići.

Nacija je društveni fenomen

Nacija je društvena grupa. Sa stanovišta klasifikacije društvenih grupa ona spada u red totalnih društvenih grupa, što znači da se iznad nje ne

mogu naći neke druge društvene grupe. Znači da se nacija kao totalna društvena grupa prostire onoliko koliko se prostire čitavo društvo. Sociološka analiza tako mora da uključi pojam nacije kao svoj neposredni predmet. Kada kažemo društvo mi, naravno, na osnovu ranije iznesenog, mislimo na kapitalističko društvo, nastalo u određenim istorijskim okvirima. Kapitalizam kao društveni obrazac je stvorio naciju. To, međutim, ne znači da se u okviru kapitalizma može govoriti o naciji kao homogenoj društvenoj grupi. Naprotiv, suština kapitalizma kao društveno-ekonomskog fenomena jeste diverzifikacija društva na bazi privatne svojine i društvene podjele rada. Zato je moguće da se u okviru nacije, kao totalne društvene grupe, mogu prepoznati klase i slojevi. Između klasa i slojeva postoji sukob interesa koji je konstitutivna osobina svakog ekonomskog sistema zasnovanog na privatnoj svojini. Tako nacija postaje veoma značajna kategorija u sociologiji i predstavlja osnov društvenog integrisanja, a na bazi prevazilaženja protivrječnosti koje se javljaju u samom nacionalnom biću na osnovama ekonomskog života nacije.

Sociologija, društvo kao svoj predmet posmatra sa stanovišta određenih teorijskih koncepcija. U osnovi svaka društvena teorija rješava iste probleme. Jedan od osnovnih problema jeste rješavanje pitanja poretka. Ovo pitanje je postavljeno upravo sa nastankom kapitalizma u okviru teorija društvenog ugovora. Time je veza između shvatanja nacije i njenog istorijskog okruženja sasvim evidentna. Ukoliko je nužno da se društvo u kapitalističkom obliku sagledava kao svijet suprotstavljenih interesa između klasa, slojeva i pojedinaca, postavlja se pitanje koji je to osnov koji omogućava da između tih pojedinaca i dalje postoji zajedništvo, ili šta je to što sprječava rastakanje jedne društvene cjeline. Izgleda da je nacija i odnos pojedinaca prema njoj, jedan od ključnih razloga za očuvanje društva kao cjeline. U internim sukobima klasnih i pojedinačnih interesa, klasa na vlasti uvijek pokušava da vlastiti interes predstavi kao opšti društveni interes (govoreći marksističkom terminologijom). Može se reći da je u ovom nastojanju, klasa na vlasti do sada uvijek u istoriji uspijevala u ovome, te su sve ostale prateće društvene grupe pratile interese vladajuće klase. Zauzvrat, one su dobijale satisfakciju da se bore za opšte-nacionalne ciljeve, i u službi dobra čitave nacionalne zajednice. Tako su svi pokušaji marksističke sociologije da na ideološkim osnovama klasnu pripadnost predstave pojedincima, kao značajniju u odnosu na nacionalnu pripadnost, završavali bez uspjeha. Sasvim je istorijski očigledno da se klasna perspektiva može prihvatiti prvenstveno kao teorijsko-analitička kategorija za razumijevanja interne strukture društva, a ne kao realnost prema kojoj se pojedinci određuju u svakodnevnom životu.

Nacija je proizvod društvenih odnosa zasnovanih na integraciji jedne društvene cjeline kao ekonomske datosti. Tako se u svakodnevnom životu pojedinca percepcija društva vidi kao percepcija cjeline vlastite nacije. Nacija postaje glavno oružje socijalne integracije društva kao cjeline.

Sve ovo bi bilo sasvim jednostavno kada bi sva društva bila jednonacionalna, što je u praksi veoma rijedak slučaj. Moderna društva su naprotiv, veoma često višenacionalna društva. Tako se nacija kao instrument socijalne integracije pojavljuje kao faktor društvenih sukoba među nacijama. U višenacionalnim društvima se sukob između nacija dešava na spontan način, naročito kada je u pitanju sukob ekonomskih i klasnih interesa različitih nacija. U situacijama kada nacionalno pitanje u ovim društvima nije riješeno na bazi ravnopravnosti, vjerovatnoća za otvoren sukob je naravno mnogo veća. Uslov za prevazilaženje nacionalnih sukoba u višenacionalnom društvu jeste konstituisanje građanskog društva u okviru koga se nacionalni problem relativizuje i razrješava na ravni prava i dužnosti svakog građanina, bez obzira na nacionalnu pripadnost. U praksi se, međutim, uvijek dešava da brojčano i ekonomski nadmoćnija nacija pokušava da dominira u društvenom životu, te da interese cjeline postavi na osnove vlastitih nacionalnih interesa.

U društvenom životu posmatrano, sa nacionalnog stanovišta, poseban problem predstavlja tretman nacionalnih manjina. Nacionalne manjine nemaju status ravnopravne državotvorne nacije, te je njihov položaj na samom početku mnogo teži. Ove grupacije se veoma često osjećaju ugroženim od dominantne nacije, te između ove dvije gotovo uvijek postoji latentni sukob. Zato je uslov za prevazilaženje ovog sukoba poštovanje prava nacionalnih manjina od većinskog naroda.

Nacija je socijalno-psihološki fenomen

Jedan od najsnažnijih motiva svake ličnosti je „gregarni motiv”. Pod ovim motivom se u psihologiji podrazumijeva svijest o pripadnosti određenoj društvenoj grupi. Čovjek, kao biće, prinuđen je da u vlastitoj percepciji projektuje sebe kroz pripadnost određenoj društvenoj grupi – zajednici. U tom osjećanju pripadnosti, on se sam osjeća zaštićenim. Zajednica sa kojom se identifikuje štiti njegovu ličnost, a on je spreman i na lično žrtvovanje radi zaštite interesa cjeline kojoj pripada. O ovom aspektu čovjekove ličnosti govorili su svi društveni teoretičari od Aristotela (zoon politikon), preko Marksa (generičko biće) do modernih psihologa koji su gregarni motiv zamijenili pojmom „afilijativnost”. U tom smislu, jedna od najznačajnijih karakteristika nacije jeste upravo da ova predstavlja socijalno-psihološku kategoriju. Zato nimalo ne treba da čudi činjenica da je veliki broj autora definisao naciju na ovaj način. Termini koji se najčešće koriste kod ovih autora jesu: osjećanje zajedništva, solidarnost, zajednički duh i sl.

Pojedinac je, dakle, vezan za naciju kao svoju referentnu društvenu grupu. On svoju egzistenciju, potrebe i interese vezuje za tu društvenu

grupu. On od nacije očekuje da ga zaštiti i zadovolji njegove potrebe, a jednako je spreman i na lično žrtvovanje za interes vlastite nacije. U socijalnoj psihologiji uvijek se uzima kao premisa da su pojedinci u društvenom životu u isto vrijeme pripadnici većag broja društvenih grupa. U svim tim grupama pojedinac zauzima određeno mjesto, a ove shvata kao referentne grupe različitog nivoa i klasifikuje ih po značaju. To znači da ukoliko je pojedinac u isto vrijeme pripadnik nacije i neke druge društvene grupe, on u svakom trenutku svoju pripadnost dešifruje sa stanovišta značaja pripadnosti jednoj, odnosno drugoj društvenoj grupi. Drugim riječima, pripadnost jednoj društvenoj grupi za pojedinca, značajnija je nego pripadnost nekim drugim grupama.

Nacionalna pripadnost je svakako veoma značajna. Njen značaj može biti veći ili manji s obzirom na prirodu i istorijski nivo samog društva u kome se ta pripadnost razvija, a takođe, može biti i različita s obzirom na sve partikularne i individualne percepcije pojedinca u odnosu na društveni život. U osnovi, sa stanovišta intenziteta osjećaja pripadnosti naciji, pojedinac može imati osjećaj:

- potpune stopljenosti sa nacijom, tako da ne vidi nikakvu individualnost;
- snažnog nacionalnog osjećanja, pri čemu je pojedinac svjestan svoje posebnosti u odnosu na zajednicu;
- racionalnog nacionalnog osjećanja, koje se sastoji u balansu sa doživljajem vlastite individualnosti i doživljajem pripadnosti naciji;
- slabog nacionalnog osjećanja, pri čemu se doživljaj nacije postavlja na sekundarni nivo, a prioritet je individualni svijet;
- nikakvog nacionalnog osjećanja, pri čemu pojedinac nacionalnu zajednicu uopšte ne osjeća kao svoju.

Ove hipotetičke mogućnosti su veoma često i realnost. U različitim društvenim uslovima, različita priroda nacionalnog osjećanja može biti i uzrok određenih društvenih procesa. Sasvim je očito da se klasifikacija nacionalnog osjećanja može postaviti gore navedenim redom i na istorijski nivo razvoja društva od kapitalizma do danas. Takođe, sasvim je jasno da od prirode nacionalnog osjećanja u mnogome zavisi i način na koji će se pojedinac odnositi prema pripadnicima drugih nacija. U situaciji potpune stopljenosti vlastitog i nacionalnog bića, sasvim je izvjesno da će taj odnos biti krajnje netolerantan sa tendencijom za otvoreni sukob i prijetnjom fizičkog uništavanja pripadnika druge nacije. Naprotiv, kada pojedinac nema nikakav doživljaj vlastite nacije, za njega je nacionalni sukob krajnje nerazumljiv i neprihvatljiv.

Snažan doživljaj nacije je praćen još jednim psihološkim fenomenom, a to je razvoj autoritarne ličnosti. Sasvim je izvjesno, a istraživanja su to i pokazala, da uzburkane nacionalne strasti odgovaraju autoritarnom profilu ličnosti, tj. ličnostima sa hipertrofiranim superegom i insuficijentnim egom (govoreći frejdovskom terminologijom). Tako se slobodno može reći da društva u kojima vlada nacionalizam u suštini imaju razvijene mehanizme za razvoj i reprodukciju autoritarne ličnosti kao dobre osnove za razvoj nacionalizma.

Nacionalni osjećaj se ne razvija samo na spontan način, tj. „odozdo” – samim životom pojedinca i njegovim potrebama da se integriše u zajednicu. On se razvija i mehanizmima „odozgo”, tj. ideološkim i propagandnim pritiscima, koji su u interesu šire društvene zajednice, a koje pojedinac prihvata zato što mu se ove predstave nameću kao osnov na kome je on primoran da ih prihvati zašto što na taj način obezbjeđuje uslove za vlastitu egzistenciju.

Na kraju, možemo reći sa socijalno–psihološkog stanovišta da nacionalni osjećaj u osnovi može imati dvostranu prirodu:

- pozitivnu, tj. kao osjećaj pripadnosti naciji kao okviru koji sačinjava dio identiteta svake ličnosti, ali bez pretenzija da se gradi negativan odnos prema pripadnicima drugih nacija;
- negativnu, tj. kao ekstremizovan nacionalni osjećaj, koji ima tendenciju da svojom netolerantnošću ugrozi pripadnike ostalih nacija, ili ih u najblažoj formi osjeća kao neprijateljske.

Nacija je politički fenomen

Nacija je svakako politička kategorija. Ovo ne treba posebno dokazivati, već treba samo objasniti kako je ona to postala. U tom smislu, vraćićemo se na sam nastanak nacije kako bismo ovu tezu potvrdili. Rečeno je da je nacija prvenstveno rezultat nastanka kapitalističkog društvenog obrasca. Kapitalizam je svojim nastankom uslovio nastanak moderne države. Neposredno prije njegovog nastanka, a istovremeno kao prva faza u političkom konstituisanju kapitalizma bio je nastanak apsolutne monarhije. Ovaj model političke vladavine je bio, vidjeli smo, direktno u interesu ekspanzije trgovačkog kapitala. Uslov za razvoj trgovine bio je ukidanje feudalne (teritorijalne) podijeljenosti jednog ekonomskog prostora, i stvaranje jedinstvenog prostora koji će pod istim pravilima igre da omogući komunikaciju robe, kapitala i ljudi. Zato je mlada buržoazija u razvoju

podržala nastanak i razvoj apsolutnih monarhija koje su se kretale za ovim ciljem, svjesno ili nesvjesno u interesu razvoja kapitalističkih društvenih odnosa. Tako je apsolutna monarhija prva država koja je omogućila konstituisanje etnosa na političkim principima unifikacije u jedinstvenu cjelinu na jedinstvenoj teritoriji.

Sljedeći stepenik u nastanku nacije kao političke kategorije jeste rađanje same nacionalne države koja je tretirana kao građanska država. U svom nastanku, nacionalna država kao politička kategorija, prepuna je paradoksa. Jedan od osnovnih jeste da je građansko društvo izgrađeno na principima slobode, jednakosti i bratstva, a da je pri tome u tom društvu bila očito velika razlika između klasa i slojeva, dok je sloboda kao individualna kategorija, vrlo brzo nakon formiranja novog društva, postala ograničena nacionalnim kolektivističkim principima koji su u svojoj ekspanziji prijetili stalnim ratovima sa pripadnicima drugih nacija.

No, u svakom slučaju, prihvatljiva je teza da je nacionalna država politička kategorija i jedan od faktora koji je generisao rađanje moderne nacije. Tako se nacija i država veoma često, i to kako u praksi tako i u teoriji, shvataju u svom identitetu. Ovaj princip je dosljedno izveden tek u devetnaestom vijeku a inspirisan poznatim Macinijevim riječima: „Svaka nacija svoju državu, sva nacija u jednoj državi”. Ovaj princip je nažalost primio svoje neslućene fašističke oblike koje pamtimo u novijoj istoriji.

Nacionalna težnja za vlastitom državom je dio političkog svakodnevlja nacija, koja se mora prihvatiti kao činjenica. U istočno-evropskim društvima, koja su, kao što smo vidjeli, razvijala svoju naciju po nešto drugačijem obrascu nego što je to slučaj sa zapadnim nacijama, ovaj princip je, takođe, opšteprihvaćen. Tako su ove zemlje borbu protiv imperatora shvatile kao borbu za stvaranje sopstvene nacionalne države, a na teritorijama koje dominantno obuhvataju pripadnici te nacije. Na taj način se ustvari sam nastanak nacije može tumačiti kao nacionalno-oslobodilački pokret koji ima za cilj stvaranje nacionalne države.

U skladu sa shvatanjem nacije kao političke kategorije jeste i činjenica da se gotovo sve političke institucije razumijevaju kao nacionalne institucije. Tako je sa ekonomskim i kulturnim institucijama, univerzitetom, akademijom nauka i sl. nacionalna država postala značajan instrument kojim se razvija nacionalna svijest. Moguće je, prema tome, prihvatiti tezu da je tek nastankom nacionalnih država nastala nacija u obliku u kome je danas prepoznajemo. Država je, po svom istorijskom nastajanju, sociološka kategorija. Ona predstavlja posljednji instrument u integraciji društva, kojim se društvo integriše na institucionalnoj osnovi. Država tako postaje sredstvo kojim se na legalan način može upravljati zajedničkim ciljevima, a u interesu cjeline.

Politika ima mnoštvo definicija, a mi ćemo je u sociološkom smislu tumačiti kao „kolektivno postizanje ciljeva”. Kolektiv, na koji se ovakva definicija odnosi, ne mora nužno biti nacija. Međutim, ona to najčešće je-

ste kada je u pitanju stvarnost modernih nacija. U svojoj težnji za kolektivnom akcijom, nacija je u suštini politička, a politika postaje nacionalna. Zato i nije daleko od istine konstatacija da se svi nacionalni pokreti u svom začetku pojavljuju kao politički pokreti, tj. kao zahtjevi određene nacije za političkim ciljevima, od kojih je jedan od najvažnijih, upravo stvaranje nacionalne države.

Nacija u političkoj konotaciji jeste činjenica modernog života. U svjetlu kretanja koje je naznačio XX vijek, a u pravcu laganog formiranja „svjetskog društva”, nacionalne države se pojavljuju kao kamen spoticanja. Istorijski teret, koje nacionalne države kao politički instituti nacionalnog identiteta sa sobom nose, regresivno djeluje na procese globalizacije. Stvaranje internacionalnih institucija u ekonomiji i kulturi, nauci i politici, a u novije vrijeme vidimo, i u zakonodavnoj djelatnosti jesu naša realnost, ali se često osporavaju iz nacionalističkih krugova različitih zemalja. Internacionalni karakter nastanka ovih institucija se najčešće tumači kao hegemonija najmoćnijih nacija nad onima koje nijesu u situaciji da aktivno učestvuju u ovim procesima, već prevashodno trpe njihove posljedice. Ova činjenica će svakako biti predmet budućeg društvenog razvoja, a na osnovu svog istorijskog iskustva sociologija može da zaključi kako ovi spontani procesi nastanka svjetskog društva jesu u suštini nezauzavljivi, te svaka borba lokalnih nacionalizama predstavlja posljednji krik u svom neuspješnom pohodu za očuvanje istorijski prevaziđenih nacionalnih koncepcija shvatanja države i njenih ciljeva.

Nacija kao kulturni fenomen

Veliki je broj teoretičara koji naciju vide u svjetlu kulture. Ukoliko se kultura shvati kao način života jedne zajednice, sistem vrijednosti i materijalni i duhovni svijet posredstvom koga čovjek ostvaruje svoju komunikaciju sa prirodom, ova se određenja ne mogu prihvatiti kao netačna. Kultura je trajni okvir u kome postoje i pojedinci i kolektiviteti. U okviru kulture, koja je proizvod društvenog života, kolektivitet stvara svoj identitet a orijentacija prema drugim pojedincima i kolektivitetima postaje kulturna orijentacija.

Svaka je nacija u isto vrijeme i određeni kulturni model. Ovo zato što se nacije razvijaju u veoma sličnim društvenim uslovima, i zato što imaju zajedničku istorijsku osnovu oličenu u *etnosu*. Tako se na ovim osnovama razvija kultura kao nacionalna kultura. Pod time se podrazumijeva da se u okviru nacije razvijaju zajednički kulturni instituti kao što su jezik, sistem vrijednosti, moral, način života, religija, literatura, umjetnost, ideologija... Nacija je dakle kulturna cjelina i može se posmatrati na ovaj način.

Kulturni identitet nacije je jedna od veoma značajnih činjenica koja omogućava konstituisanje nacije u svakom drugom smislu. Uviđajući da govore istim jezikom, da imaju zajedničke kulturne institute, zajednički način života i zajedničke mitove, pripadnici jedne nacije lakše prihvataju pripadnike svoje nacije, pri čemu je omogućeno da se sa ovima identifikuju. Sa druge strane, za samu društvenu nauku, kulturni identitet nacije olakšava da se pojmovnom aparaturom nacija shvata i kao cjelina, te analizira na bazi razumijevanja kulture koju ta nacija ovaploćuje.

Međutim, u stvarnosti nije nužno da se kultura potpuno poklapa sa pojmom nacije. Očito je da veliki broj nacija današnjeg vremena ima zajedničke elemente kada je o kulturi riječ. Razlog za ovo je činjenica da veliki broj, naročito modernih, nacija živi u vrlo sličnim društveno-ekonomskim uslovima, koji diktiraju sličan način života i stvaranje sličnih vrijednosnih sistema. Takođe, razlike u kulturi nacija se gube i zbog same činjenice da je komunikacija između nacionalnih država u posljednjim decenijama naročito intenzivna. Tako se nacionalne kulture lagano stapaju a razlike postaju sve manje. Na različitim tačkama na planeti formiraju se centri za različite djelatnosti koji formiraju ovu oblast na čitavoj planeti, prekoračujući sva nacionalna ograničenja. Ovo je proces koji se ne odvija samo na nivou sekundarnih kulturnih fenomena (kao što je moda), već se odvija i u prostoru bazičnih kulturnih instituta (kao što je jezik).

Na drugoj strani ovog procesa primjetna je težnja zatvorenijih nacionalnih kultura da se odupru kulturnoj homogenizaciji koju novo vrijeme nameće. Ove kulture (nacije) teže da očuvaju svoja izvorna opredjeljenja, tako što se svakodnevno bore za očuvanje onih kulturnih instituta koji ih jasno distingviraju od okruženja, bez obzira na njihovu arhaičnost i kolektivnu nefunkcionalnost. Ovi procesi se bazično dešavaju u zemljama koje se ekonomski nalaze na nižem nivou razvoja. Tako težnju za nacionalnim identitetom, koji se ne smije utopiti u svjetsku kulturu, sociološki možemo shvatiti i kao borbu nacionalne zajednice protiv ekonomskog progresa a u interesu konzervativnih snaga i njihove dominacije u društvima zatvorenog tipa. U prilog ovoj tezi ide i činjenica da su zatvorenije one kulture koje se nalaze na nižem ekonomskom nivou razvoja. Elite u tim društvima, u cilju očuvanja vlastitih privilegija, gaje odnos odbojnosti prema svjetskoj kulturi. Tako se njihova borba za vlastiti interes u nacionalnim okvirima predstavlja kao borba za očuvanje nacionalnog identiteta.

U svjetlu razumijevanja nacionalne kulture ipak se moraju prihvatiti određene razlike koje među nacijama postoje a koje su rezultat razlika u društveno-istorijskom razvoju. Ova slika koja je na današnjem nivou razvoja nacija paradigmatična, sigurno nije trajnog karaktera, pa se u suštini može prihvatiti marksistička teza da sve što je istorijski proizvod mora i nestati u određenom istorijskom trenutku. Ovo je slučaj i sa nacionalnom kulturom. Ona je proizvod određenih konkretnih društveno-istorijskih okolnosti koje je novo vrijeme ozbiljno dovelo u pitanje, te se može prejudici-

rati da će stvaranje novog društveno–ekonomskog svijeta na bazi globalne integracije narušiti identitet nacionalnih kultura, i da se na osnovu pokazatelja koje imamo, krećemo ka svesvjetskoj, a ne nacionalnoj kulturi.

Preostale dimenzije i definisanje pojma nacije

Na osnovu prethodnog izlaganja, mi smo ocrtali sva ključna područja koja pojam nacije pokriva. Navedeni elementi, čini se, dovoljni su za kompleksnu definiciju nacije. Međutim, kako bismo upotpunili pojam, mi ćemo obratiti pažnju na još neke aspekte koji su značajni kada govorimo o naciji, a koji proističu ili se mogu analitički svesti na neke od gore navedenih aspekata. Metodički je međutim zgodnije, a i primjerenije našim istraživačkim zadacima da izvršimo neophodne dodatke koji se tiču izvedene elaboracije.

Svaka nacija ima posebnu *etičku* dimenziju. To znači da se u okviru nacija razvija i poseban moral koji je rezultat nacionalne kulture. Može se slobodno reći da svaka nacija ima i svoje moralne vrijednosti. Ove se razvijaju u društvenom životu nacije, a podržane su zajedničkim istorijskim iskustvom. Pojmovi dobra i zla, kao i pitanja slobode, duboko su nacionalno obojeni. U višenacionalnim društvima je ovo možda najuočljivije, zato što su nacije koje sačinjavaju ta društva svoj razvoj temeljile na istim društveno–ekonomskim osnovama, a ipak postoje razlike u njihovom etičkom biću. Moralni obrasci koji su nacionalnog karaktera vrlo su teško podložni promjeni zato što su poprimili svoju simboličku formu i zato što su razvili vlastite mehanizme samoreprodukcije na bazi socijalizacije i tradicionalnih formi reprodukcije zajednice. Zato se etička dimenzija, kao specifikum nacije, mora posmatrati sa jedne strane kao proizvod nacionalne kulture, a sa druge strane kao relativno nezavisna varijabla.

Svaka nacija ima svoje *metafizičko* tkivo. Ovo znači da se u okviru nacije razvija i jedan poseban iracionalan način mišljenja koji se otuđuje od konkretne stvarnosti i koji ciljeve nacije postavlja na metafizičke osnove. Racionalnost argumenata kada je u pitanju sudbina nacije tako veoma često postaje *tabu tema*, a konkretna djelatnost nacije postaje razumljiva samo iz neobjašnjivog metafizičkog ugla. Pojedinci u svom društvenom životu kao pripadnici nacije veoma često nijesu u stanju, a i nemaju tu vrstu potrebe, da objašnjavaju sebi zašto prihvataju određene nacionalne ciljeve i teže ka njima. Ti ciljevi se *ad hoc* prihvataju zbog same činjenice da se shvataju kao nacionalni ciljevi. Traganje za osnovama metafizičkog bića svake nacije moguće je i treba ga po potrebi izvoditi na liniji kulturno–istorijske analize, kao i sociološke analize političkih interesa.

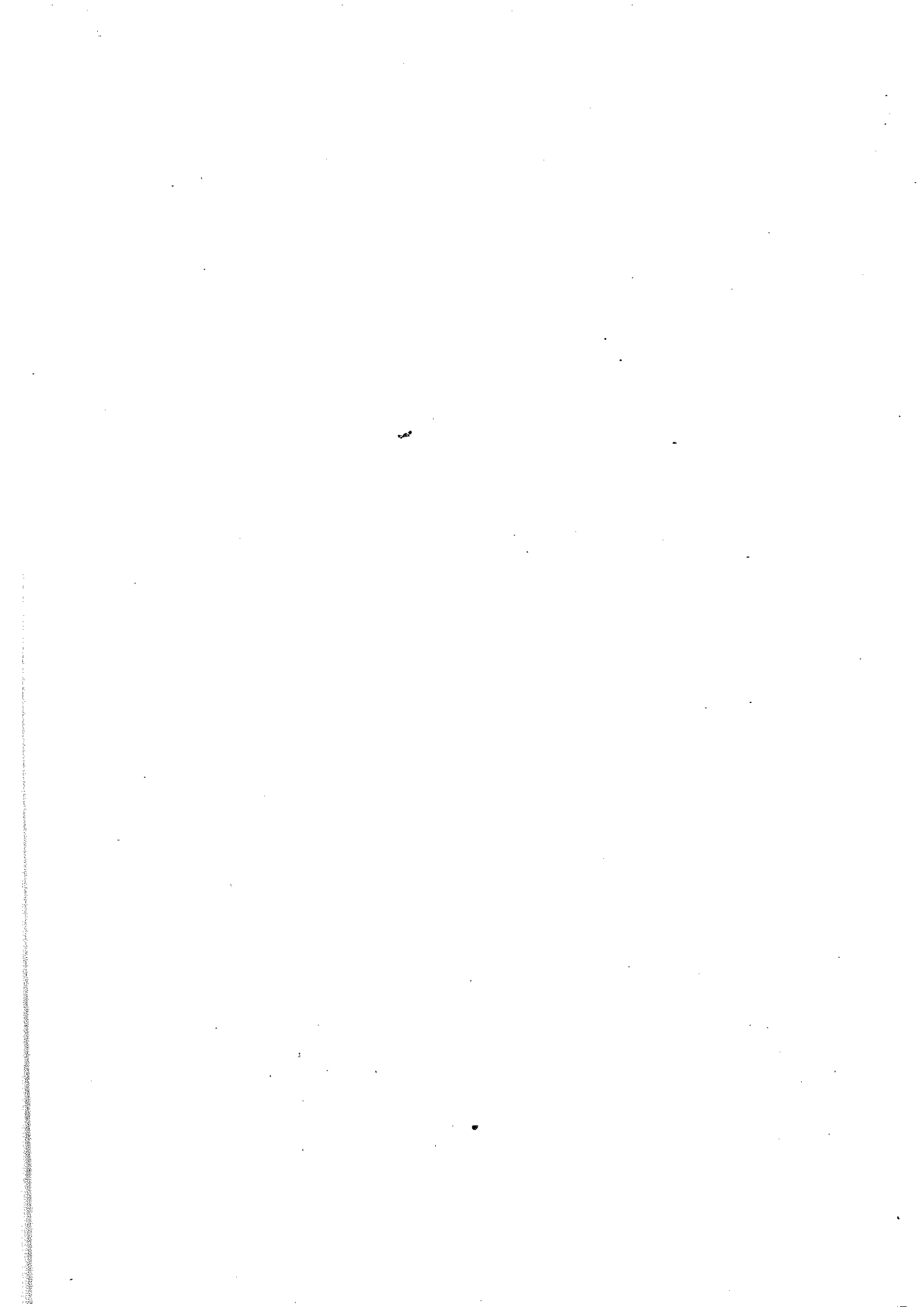
Nacija nameće i određene *bihevioralne obrasce* svojim članovima. Na osnovu principa poželjnosti i moralnih normi koje nastaju u autohto-

nom nacionalnom tkivu, svaka nacija razvija određene poželjne modele ponašanja koji se visoko vrednuju u očima čitave nacionalne zajednice. Obrasci koji su univerzalni za sve nacije tiču se odnosa solidarnosti i pomažanja prema pripadnicima vlastite nacije. Međutim, osim ovih, u okviru svake nacije razvijaju se i posebni bihevioralni modeli koji su specifikum samo za tu naciju. Ovakvi obrasci se upražnjavaju u tipičnim situacijama u društvenom životu i kao takvi mogu biti predmet naučnog predviđanja.

Nacija ima svoju *mitološku* osnovu. Mit je univerzalna forma ljudskog postojanja, i prožima sve sfere ljudskog života. Svaka nacija je u toku svog istorijskog razvoja stvorila mitološku sliku o samoj sebi. Istorija nastanka nacije prepuna je „svetih priča” o postanku, koje vrlo često oduđaraju od istorijskih činjenica, ali se svejedno prihvataju kao apsolutno istinite. Mitološko biće nacije ima ne samo kulturnu već i svoju psihološku osnovu, u smislu da znatno pomaže u izgrađivanju identiteta pojedinca na osnovama usvojenih mitova, koje je teško u kasnijem životu dovesti u pitanje, te kao takvi ovi mitovi postaju srž na kojoj se ličnost izgrađuje u svom nacionalnom ruhu.

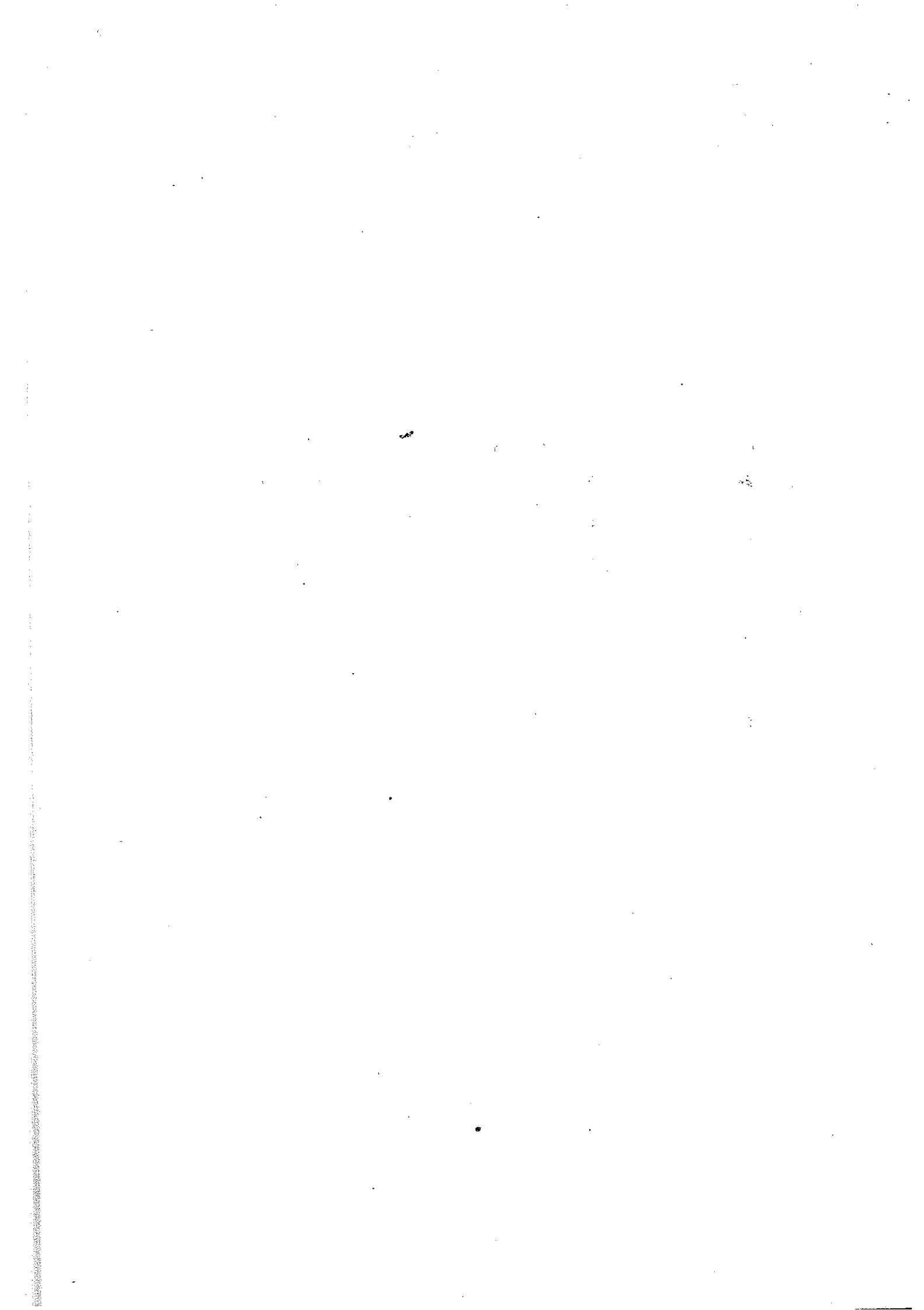
Nacija ima i *aksiološku* dimenziju. Ovo znači da se u praksi vlastita nacija stavlja kao najveća moguća vrijednost, te da se vlastita nacija posmatra kao mnogo bolja u odnosu na ostale nacije. Pojedinaac koji je svoj identitet izgradio u svjetlu nacionalnog identiteta, uzdižući vlastitu naciju uzdiže vlastitu ličnost. Ovaj proces vrednovanja nacionalnog, ustvari predstavlja rezultat psihološkog egoizma. Ova činjenica je pravilo za svaku naciju i odnos pojedinca prema njoj, bez obzira što to može biti prikriveno racionalnim argumentima ili verbalno tolerantnim odnosom prema drugim nacijama.

Ovim izlaganjem smo došli do kraja naše uvodne elaboracije u tražanju za definicijom nacije. Na osnovu svih datih elemenata može se reći da je „*nacija društveno–istorijska i socio–ekonomska zajednica u kojoj pojedinci izgrađuju svoj politički i kulturni identitet na bazi osjećanja pripadnosti naciji i solidarnosti sa ostalim članovima nacionalne zajednice. U okviru nacije kao zajednice razvija se poseban nacionalni etos, obrasci ponašanja, te specifično metafizičko i mitološko biće nacije, pri čemu se nacija pozitivno vrednuje od članova nacionalne zajednice.*” Mi posebno stavljamo do znanja da se elementi koji definišu naciju ne smiju posmatrati izolovano jedni od drugih, već se moraju shvatiti u svom jedinstvu kao rezultat društveno–istorijskog nastajanja nacije, i kao sociološka činjenica da svaki element iz aspekta nacije određuje ostale elemente i obrnuto. Ovakav pojam nacije je sveobuhvatan, zato što je teško naći elemente koje pojam nacije sadrži a da u definiciji koju nudimo nijesu sadržani, a sa druge strane ovakav pojam nije eklektičkog karaktera, zato što se svi elementi posmatraju iz društveno–istorijske perspektive, tj. kao rezultat jednog društvenog procesa koji je određenim mehanizmima konstituisao naciju kao globalnu društvenu grupu.

Miloš Bešić

**NACIJA I NACIONALIZAM U
SVJETLU DRUŠTVENE
TRANSFORMACIJE
REAL-SOCIJALIZMA**

TRANZICIJA – SOCIOLOŠKO ODREĐENJE

Mi smo se problemom tranzicije detaljno bavili na jednom drugom mjestu¹. Zato ćemo za potrebe ovog rada istaći osnovne i suštinske elemente za sociološko razumijevanje problema transformacije real-socijalizma. Prije svega, moramo se još jednom osvrnuti na problem u izboru termina kojim se pokušava definisati društvena transformacija real-socijalizma. Nakon pada real-socijalizma, u društvenoj teoriji je dominirao termin „tranzicija”, kojim se označavala transformacija real-socijalističkog u kapitalistički model. Veoma brzo se, prvenstveno u sociološkim krugovima, mogla čuti kritika ovog termina i zalaganje da se ovaj termin zamijeni terminom „društvena transformacija”. Argumenti za ovakav stav najčešće se svode na činjenicu da termin „tranzicija” jeste isuviše jednosmjernan, te da upućuje na transformaciju real-socijalizma u pravcu kapitalizma. Argumentuje se zatim, da nije nužno da će nakon transformacije real-socijalizma biti ostvaren upravo kapitalistički obrazac, već da će se najvjerojatnije nakon transformacije pred nama naći jedno novo društvo sasvim specifičnog oblika i organizacije. Zato je uputnije, vele ovi autori, na osnovu ovog stanovišta da se termin „tranzicija” zamijeni terminom „društvena transformacija”, zato što ovaj drugi pojam ostavlja otvorenu mogućnost da se društvo u preobražaju kreće ne samo mogućim putem u kapitalizam već, takođe, i nekim alternativnim pravcima. Po našem mišljenju neophodno je zato analizirati samo značenje pojma „društvena transformacija”. Ovaj pojam je očito dovoljno širok, za mogućnost interpretacije da se društvo real-socijalizma ne mora nužno kretati u pravcu kapitalizma. Međutim, on je čini se i preširok, zato što „društvena transformacija” ne mora da se nužno odnosi na transformaciju real-socijalizma, te se može reći da se pod ovim pojmom može razumjeti bilo koji oblik transformacije društva u najrazličitijim oblicima i istorijskim okolnostima. Sa druge strane, ne vidi se zašto je nužno da termin „tranzicija” podrazumijeva transformaciju društva u pravcu realizacije kapitalizma. Činjenica da je veliki broj društvenih teoretičara uzimao pojam tranzicije upravo u ovom smislu nije dovoljna da opravda shvatanje ovog termina jedino u ovom značenju, kao što naravno i etimologija termina ne odgovara ovakvom jednodimenzionalnom tumačenju samog termina „tranzicija”. Po našem mišljenju, termin „tranzicija” označava društvenu transfor-

¹ Đukanović – Bešić, Svjetovi vrijednosti, Slika vremena I, CID, Podgorica, 2000.

maciju real–socijalizma, sa zadržkom da društvo ka kome se „tranzira” ne mora nužno biti kapitalistički obrazac. Sa druge strane, postoji jedna značajna razlika između termina „društvena transformacija” i „tranzicija” koja ima veliki, može se slobodno reći, i teorijski značaj. Naime, termin „društvena transformacija” nužno, po svojoj suštini, upućuje na „nekog” koji izvršava proces transformacije. Nije moguće da se govori o „transformaciji” a da se ne pretpostavi „neko” ko tu transformaciju realizuje u društvenoj praksi. Drugim riječima, ako se društvo „transformiše” neophodno je naglasiti i „ko” ga transformiše. Ovo znači da se iza termina „društvena transformacija” krije i skriveno teorijsko uporište da društvenu promjenu uvijek moraju da aktiviraju i nose određene društvene snage. Sa druge strane, pojam „tranzicije” ni na koji način ne pretpostavlja nekog društvenog nosioca, već se razumije da se društvo transformiše na osnovu određenih društvenih zakonitosti, koje postaju stvarnost na osnovu konkretnih društvenih uslova u kojima se transformacija odvija. To znači da se iza termina tranzicija krije drugačije skriveno značenje koje počiva na teorijskom stavu da je društvo entitet *sui generis* koji ima vlastite mehanizme funkcionisanja „nezavisno od volje” društvenih učesnika. Svakako da u društvenoj praksi uvijek postoje određene društvene snage koje u procesu društvene promjene podržavaju manje ili više aktivno transformaciju u željenom pravcu, ali ova činjenica ne znači da je transformacija rezultat njihove „želje” već znači da su u aktuelnoj društveno–istorijskoj situaciji neke društvene snage nosioci procesa transformacije u službi vlastitih interesa. Pošto je naše teorijsko shvatanje društva na liniji opredjeljenja da je društvo samostalni mehanizam *sui generis*, a ne rezultat određenih „voljnih” procesa u društvu, mi se zato opredjeljujemo za termin „tranzicija”, sa napomenom da nije nužno da ovaj pojam postulira transformaciju društva u pravcu nekog od poznatih modela kapitalističkog društva.

U osnovi razumijevanja procesa tranzicije jeste činjenica da je ovdje riječ o transformaciji čitavog društva, a ne samo nekog–ih njegovih djelova, kao i da je riječ o temeljnoj društvenoj promjeni ključnih mehanizama reprodukcije i funkcionisanja čitavog sistema, a ne o reformi postojećeg sistema real–socijalizma. Ova dva elementa su najosnovnija za osnovne principe na kojima se temelji proces transformacije postkomunističkih sistema. Kada kažemo da je riječ o promjeni čitavog društvenog sistema, tada mislimo prvenstveno na sljedeće²:

1. Ekonomsku transformaciju koja podrazumijeva:

- *svojinsko prestruktuiranje,*

² Vidi takođe detaljan prikaz naših stanovišta o tranziciji u pomenutoj knjizi, Đukanović – Bešić, 2000.

- *uvodjenje tržišta,*
- *ograničavanje uticaja države na ekonomiju,*
- *zamjenu socijalističkog preduzeća sa modernim industrijskim preduzećem (korporacijom),*
- *autonomiju ekonomskog života,*
- *razvoj tehnologije,*
- *promjenu bankarskog sistema,*
- *razvoj mreže institucija i agencija (marketing, konsalting...).*

2. Transformaciju političkog sistema koja podrazumijeva:

- *princip građanskog suvereniteta,*
- *razvoj instituta slobodnih izbora,*
- *princip podjele vlasti na sudsku, zakonodavnu i izvršnu vlast,*
- *razvoj javnosti i civilnog društva.*

3. Transformaciju u kulturi koja podrazumijeva:

- *razvoj individualizma,*
- *rušenje autoritarnog duha individua,*
- *desakralizaciju i demitologizaciju društvenog života,*
- *razvoj racionalnog stava prema svijetu i životu,*
- *razvoj slobodnog stvaralaštva u sferi umjetnosti,*
- *razvoj obrazovanja na osnovama modernog društva,*
- *slobodu medija,*
- *modernizaciju, kao stil tj. kao stav prema životu – spremnost na stalnu promjenu.*

Ove tri dimenzije sadržajno pokrivaju ključna područja jednog društva. Sa stanovišta tranzicije, važno je shvatiti da su ona dio jednog jedinjenog obrasca, te da promjene u jednoj sferi pozitivno utiču na promjene u ostalim sferama i obrnuto. Takođe, kao posebno važno se mora potencirati činjenica da društvo postoji u vremenu te da se svi zaključci koji se tiču procjene uspješne ili neuspješne transformacije moraju shvatiti sa stanovišta temporalne ekstenzije, u smislu da je potrebno određeno vrijeme da novi društveni obrazac počne samostalno da djeluje i da se reprodukuje. U tom međuprostoru se javlja određeni vakuum koji je rezultat

diskontinuiteta dva društvena svijeta, te se sa tog stanovišta ovo stanje zaista može shvatiti kao anomija. Za ovo stanje je karakteristična činjenica da određeni mehanizmi društva u nestajanju još uvijek funkcionišu, dok se sa druge strane javljaju alternativni mehanizmi društva u nastajanju. Ovo „dvovlašće” dva različita društvena oblika sa sociološkog stanovišta posebno je značajno i interesantno, zato što se pokazuje da i u ovom prostoru djeluju određene društvene zakonitosti koje su za nas naročito interesantne, naročito kada razmatramo nacionalno pitanje u društvu u tranziciji.

REAL-SOCIJALIZAM – OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE NACIONALNOG PITANJA DANAS

Nacija, njena ekspanzija u postkomunističkoj epohi, kao i pitanje nacionalizma na ovim prostorima se po našem mišljenju teorijski ne može jednostavno razumjeti a da se ne analizira društvo real – socijalizma kao početni okvir iz koga se posmatra tranzicija kao aktuelna ravan za razumijevanje problema nacije i nacionalne svijesti. Društveni model koji se tranzicijom prevazilazi na zadovoljavajući je način teorijski objašnjen u novijoj istoriji sociologije, počev od druge polovine osamdesetih do danas. Mi ćemo ovom prilikom da damo samo najznačajnije napomene koje se tiču obdjelavanja real-socijalizma kao društvenog sistema, sa posebnom analizom kulture u ovom društvu zato što je, po našem mišljenju, upravo na tom terenu početno mjesto za analizu nacija i nacionalne svijesti u društvima u tranziciji³.

Po našem shvatanju, real-socijalizam predstavlja oblik totalizacije društvenog života na principu ideologije kao temeljnog društvenog odnosa. Ovo znači da se za razumijevanje ovog društvenog modela mora izvršiti temeljna analiza ideologije ovog društva, koja stoji u njegovoj osnovi, te se iz ove perspektive mogu sagledati svi ključni mehanizmi društvenog funkcionisanja. Ideologija real-socijalizma sadrži sljedeće elemente:

- ideja progresa na osnovama „naučnog” (marksističkog) shvatanja Istorije;
- ideja o razotuđenju (oslobađanju) radničke klase;
- ideja o besklasnom društvu;
- ideja o revolucionarnom putu u ostvarenju socijalističkog društva;
- ideja o radničkoj klasi kao nosiocu novog društva;
- ideja o jednakosti;
- ideja o beskonfliktnom društvu;
- ideja o ukidanju religije;
- ideja o ukidanju države;

---

³ O ovom pitanju takođe detaljno vidi pomenuto djelo, Đukanović – Bešić, 2000.

Dakle, ovo je bazični model ideologije na kome se zasniva real-socijalizam. Sve ideje su u suštini preuzete iz marksističke paradigme, a sam real-socijalizam je sebe shvatao kao društvo koje će u praksi ove ideje da ostvari. Zašto je po našem shvatanju ideologija u real-socijalizmu bazična za razumijevanje čitavog društva? Zato što se na ovaj način metodološki iz ideologije mogu dosegnuti svi „značajni” elementi društva i njegove strukture. Ideologija, prije svega, u svom realnom postojanju podrazumijeva konkretnog nosioca. U real-socijalizmu u ime ideologije nastupa *Partija* koja je najčešće bila boljševičkog tipa. Ona je direktan proizvod ideološkog obrasca real-socijalizma, bez obzira da li je tumačimo kauzalno ili funkcionalno. Partija je bila kruto hijerarhijski organizovana. Sama partija je sastavni dio ideologije, tj. nužnosti organizovanja radničke klase u funkciji ostvarenja socijalističkih društvenih odnosa. Njen obrazac funkcionisanja se svodio na svemoć u društvu u ime ostvarenja socijalističkih ideja. Partija ovog tipa krajnje je netolerantna prema drugačijem mišljenju. Svako mišljenje koje unekoliko odstupa od ideološkog obrasca osuđuje se i konsekventno kažnjava. Kao što kapital-odnos nužno proizvodi proširenu akumulaciju i mrežu banaka, koji predstavljaju osnovu za njegovu reprodukciju, tako socijalizam zasnovan na ideologiji i partiji kao njenom nosiocu, razvija mrežu partijskih škola i institucija najrazličitijeg tipa koje imaju za cilj reprodukciju temeljnog društvenog odnosa. Ukoliko ideologija predstavlja supstancu društva a partija njenog nosioca, nužno je da se ovaj sistem razvija kao *etatizam*. Jačanjem države se obezbjeđuje da se ukupna društvena moć skoncentriše, jer je jedino tako moguće da se ideološki obrazac ne dovodi u pitanje. Država, takođe, ima svoje mjesto u ideološkom obrascu, u smislu da je sastavni dio diktature proletarijata i da će kao takva jednog trenutka nestati sa istorijske scene. Kada je moć skoncentrisana, tada je lako imati kontrolu nad čitavim društvom. Snažna etatizacija društva je podrazumijevala i jaku *birokratiju*. Naime, ukoliko se želi da se iz jednog centra upravlja čitavim društvom od ekonomije do kulture, nužno je napraviti mrežu institucija, organa i organizacija koji će predstavljati produženu ruku države u upravljanju društvom i kontrolu svih područja društvenog života. Pošto ideologija na koju se real-socijalizam poziva podrazumijeva razotuđenje rada, centralno mjesto u društvu dobija *radnička klasa*. U njeno ime partija vlada čitavim društvom. Ona se tretira kao nosilac društvene promjene, te se u tom smislu razvija čitava mreža radničkih organizacija različitog tipa. Paradoks nastanka socijalizma jeste, kao što smo vidjeli, u tome što je razvijena radnička klasa trebalo da bude uslov socijalističke revolucije, a ne njena posljedica. Tako je u ime radničke klase, real-socijalizam krenuo u *ekstenzivan razvoj privrede*, koji je išao u pravcu deagrarizacije zemlje i stvaranja velikih preduzeća koja će mobilisati što veći broj radnika. Da bi se, po zahtjevu ideologije, postiglo razotuđenje rada i egalitarizam, bilo je nužno ukidanje privatne svojine i nastajanje *društvene (državne)*

svojine kao osnova na kojima radnici mogu slobodno kao vlasnici nad sredstvima za proizvodnju da upravljaju uslovima i rezultatima svoga rada. Posljedica nagle industrijalizacije zemlje bila je i nastanak *socijalističkog grada* koji je u mnogome pokazivao svoje specifičnosti u odnosu na svoj pandan u kapitalizmu. Ideologija kao temeljni društveni odnos, odredila je i *strukturu privrede*, tako što je socijalizam, kao takav, podrazumijevao autarhično društvo u kome pojedinci slobodno proizvode sve što im je potrebno. Centralnim državnim planovima je razvijana industrija u svim pravcima kako bi se zadovoljile, vlastitom proizvodnjom, sve potrebe radnog naroda. Nije potrebno napominjati kakve su ekonomske konsekvence ovakvog pristupa, koji se bazirao na razvijanju onih industrijskih grana za koje nijesu postojale nikakve tehnološke, kadrovske, pa ni prirodno-geografske pretpostavke. Mnogi ekonomisti su sa pravom real-socijalizam vidjeli kao *društvo neekonomije*. To je zato što sama proizvodnja, ekonomija i njena prirodna ontologija sa stanovišta ideologije nemaju nikakav značaj. Na ovoj matrici, *ukidanjem tržišta*, nastaje neefikasna privreda. Ali to je potpuno saglasno sa ideološkim zahtjevom da je socijalizam egalitaran i beskonfliktan, dok bi uvođenje tržišta nužno proizvelo diferencijaciju u skladu sa svojom prirodom. Bitnije je, dakle, u real-socijalizmu onemogućiti diferencijaciju društva po materijalnom principu, nego li napraviti efikasnu ekonomiju, koja počiva na principima produktivnosti, rentabilnosti i ekonomičnosti, tehnološkom napretku i proširenoj akumulaciji. *Politika zapošljavanja* je u ovom društvu potpuno neekonomski djelovala na preduzeća, time što je centralnim planom utvrđivano koje preduzeće prima koliko radnika, bez obzira na materijalne pretpostavke i realne potrebe preduzeća. Ovo je bilo u skladu sa ideologijom pune zapošljenosti u socijalizmu. Kako je radnička klasa u centru perspektive, socijalizam razvija u skladu sa ideologijom i odgovarajuće pravo. To *pravo je revolucionarno i socijalističko*. Posebno se vodi računa o radnom zakonodavstvu i zakonima o radnim odnosima. Suštinski, sve pravo se svodilo na sklad sa ideološkim obrascem. Na ovaj način, u praksi ništa nije protivpravno, ukoliko je u skladu sa ideologijom⁴. Politička struktura vlasti bila je oličena u svemoćnoj i *neograničenoj izvršnoj vlasti* koja je u ime ideologije i radničke klase, a pod patronatom partije neometano vladala društvom. Društvo koje počiva na ideji jednakosti podrazumijevalo je veoma *liberalne kanale vertikalne pokretljivosti*, s obzirom na socijalno porijeklo. Ovo je zaista funkcionisalo u stvarnosti, uz dodatak da je uslov za socijalnu promociju predstavljao stepen identifikacije sa ideologijom, oličen u mjestu i ulozi u partijskom aparatu. U pravednom društvu, kakvo je po definiciji real-socijalizam, treba da se izgrađuje čitav sistem *socijalnih mjera subvencija*, uključujući besplatno zdravstvo i školovanje. *Kultura* i produkcija u ovoj oblasti bila je strogo u

⁴ Poznat je aforizam, koji je rekao drug Tito: „... ne mora se sudija držati zakona kao pijan plota”.

skladu sa ideologijom. Dosljedno je postojala cenzura i nemogućnost bilo kakvog idejnog izleta, koji bi upućivao na kritiku ideologije i društva. Na ovakav način postavljena mreža društvenih odnosa, nužno je proizvela i određene posljedice koje nijesu u skladu sa ideologijom, a koje su vješto prikrivane ili prećutkivane. Tako se npr. javlja, po Michelesovom gvozdenom zakonu oligarhije, *polarizacija* na bazi stepena participacije u partijskim vrhovima. Ovo je praćeno i *razlikama u dohotku* koje su ipak postojale kao posljedica industrijalizacije i razvijanja društvene podjele rada. Socijalne razlike u nešto drugačijem obliku jesu neminovnost u izgradnji sistema realnog socijalizma. U situaciji kada je čitav sistem centralizovan, i kada počiva na partijskoj svemoći kao i na monolitnosti ideološke dominacije, nužno se reprodukuje *kolektivizam*, koji ovdje dobija novi istorijski sadržaj, ali zadržava svoju izvornu formu i suštinu. Kolektivizam je podržavan svim mehanizmima reprodukovanja društvenih odnosa, od privrede do socijalizacije. Nužan pratilac kolektivizma koji ima snažnu netolerantnu ideološku matricu je i *autoritarnost*. Ona garantuje hijerarhiju i zaštitu ideologije na svim nivoima društva. Zato se i razvijala i spontano reprodukovala. Društvo koje je centralizovano, birokratizovano, monolitno i ideologizovano, proizvodi autoritarne odnose kao pretpostavku totalne samoreprodukcije. Autoritarnost u real-socijalizmu na taj način samo potvrđuje svoj istorijski kontinuitet koji je postojao na ovim prostorima, i dobija dodatne funkcionalne zahtjeve društvenog sistema kome ova obezbjeđuje dodatne mehanizme za vlastito opstajanje. Dosljedno sa ideologijom, koja je sadržajno-istorijski nova, a vidjeli smo i netolerantna, i kolektivizmom koji je prati, u real-socijalizmu se razvija dosljedna *antireligioznost*. B. Horvat primjećuje kako dosljedan antireligijski stav nužno proizvodi novi način religioznosti. Tako je on čitav sistem socijalizma shvatio kao koncept svjetovne religioznosti.

Društveno-istorijske osnove na kojima je real-socijalizam nastao, sasvim su drugačije u odnosu na one koje je Marks, kao ideološki kreator ovog društva, pretpostavio. U svom nastojanju real-socijalizam je izrastao iz zaostalih tradicionalnih društava koja su bile na veoma niskom ekonomskom i političkom nivou u odnosu na društva onoga vremena. Društva na kojima je nikao real-socijalizam su bila:

- dominantno agrarna, a ne industrijska društva;
- društva sa naglašenim tradicionalizmom u kulturi kao načinu života;
- u ovim društvima selo je centar društvenog života;
- radnička klasa je nerazvijena;
- kolektivizam je dominantan socijalno-psihološki obrazac;

- autoritarnost je pratilac kolektivismu i tradicionalizmu;
- religioznost je bila razvijena;
- društveni sistem je uglavnom nestabilan i autoritaran;
- politički sistem nestabilan.

Čini se da društvo sa ovakvim društveno–ekonomskim i kulturno – istorijskim pretpostavkama zaista i nije imalo velikih šansi da ostvari real–socijalizam u skladu sa vizijom klasika marksizma. Naprotiv, umjesto egalitarnog društva u kome vlada radnička klasa, na scenu je stupio ideologizovan i autoritaran društveni poredak sa naglašenim etatizmom. Ovaj pervertirani društveni oblik je pokazao sve slabosti kako u pogledu ekonomske organizacije, tako i u pogledu ostvarenja ljudske slobode i efikasne političke organizacije. Raznošen vlastitim protivrječnostima, ovaj sistem je krajem '80–tih doživio krah.

Ekonomska struktura real–socijalizma nije bila podvrgnuta racionalnim principima u smislu stvaranja takvih ekonomskih instituta koji obezbjeđuju efikasnu proizvodnju na bazi visoke produktivnosti, stalne tehnološke modernizacije, te permanentne interne ekonomske dinamike. Čitav ekonomski sistem bio je u službi ideologije i kao takav protkan velikim protivrječnostima. Osnovne protivrječnosti⁵ ekonomskog podsistema real–socijalizma su:

- protivrječnost između centralističkog upravljanja i perifernog izvršavanja;
- protivrječnost ekonomskog razvoja;
- protivrječnost nepostojanja tržišta i potrebe za tržištem;
- protivrječnost između ciljeva proizvodnje i preraspodjele;
- suprotnost između svojine–nesvojine;
- protivrječnost socijalističke akumulacije;
- protivrječnost između tehnoloških i ideoloških zahtjeva;
- postojanje ekonomskih–neekonomskih institucija.

Sve ove protivrječnosti su vremenom nemilosrdno otkidale zdravo tkivo čitavog društva da bi na kraju dovele do ekonomskog sloma real–socijalizma. Pokazalo se da na osnovama društvene svojine i etatizacije ekonomije ne može da se stvori racionalan ekonomski sistem, već naprotiv, da se na ovim osnovama rađa sistem koji sam sebe ukida pod pritiskom vlastitih protivrječnosti.

---

⁵ vidi ibid. Đukanović – Bešić, 2000.

Real-socijalizam se veoma često u literaturi karakteriše kao „etatizam”. Time se želi potencirati da je ovo društvo u suštini oblik u kome su svi društveni odnosi etatizovani. Država doživljava svoju anglomeraciju pritisnuta potrebama sistema a prije svega ideologije, koja zahtijeva snažnu centralizaciju uz razvoj svih neophodnih mehanizama partijske i birokratske kontrole. Tako se država pojavljuje kao garant održavanja sistema socijalizma, kao generator svih društvenih procesa, i kao kontrola društvenog života normiranog po mjeri ideologije i oligarhije koja tu ideologiju oličava. Država u real-socijalizmu je:

- centralizovana,
- birokratizovana,
- skupa (zbog anglomeracije),
- autoritarna,
- socijalna,
- partijska.

Ovo su najosnovnije karakteristike države u real-socijalizmu. Sve ove karakteristike su rezultat razvoja jednog istog obrasca koji počiva na ideologiji. Svi ovi momenti su direktno ili indirektno u službi reprodukcije ideologije, te prema tome, u službi reprodukcije čitavog društvenog sistema.

Određivanje kulturnog modela real-socijalizma za nas je posebno važno, zato što je ovo pitanje, po našem mišljenju, direktno u vezi sa sociološkim razumijevanjem nacije u postkomunističkoj eposi. Da bi se razumio kulturni model real-socijalizma, najprije upućujemo još jednom na činjenicu da je real-socijalizam nastao na ruševinama tradicionalnog, agrarnog i tehnološki nerazvijenog društva, te je ovo stanje bitno uticalo na kulturu real-socijalizma, kako u njegovom nastanku tako i kao pratilac njegovog istorijskog razvoja. Mi smatramo da su ključni momenti kulture tradicionalnog društva na kome je izrastao real-socijalizam u ovom društvu opstali, samo što su u promijenjenim društveno-istorijskim okolnostima promijenili svoju formu. Prema tome, kultura real-socijalizma ima sljedeće karakteristike:

- razvijen kolektivizam, koji je direktan rezultat reprodukcije ideologije s jedne, a u skladu je sa tradicionalnim kolektivizmom sa druge strane;
- razvijena autoritarnost, koja je uvijek pratilac kolektivizma na osnovu određenih socijalno-psiholoških zakonitosti;
- ona je prepuna kultova i mitova što je u skladu sa iracionalnim odnosom prema sebi i društvenom životu;

- kao način života, kultura u real–socijalizmu je u odnosu na prethodno društvo oličena u povećavanju životnog standarda i promjenama u svakodnevicu, te razvojem potrošačke svijesti;
- kulturno stvaralaštvo u real–socijalizmu je podvrgnuto ideološkoj kontroli;
- obrazovanje i nauka su pod kontrolom ideologije;
- pitanje slobode se razrješava na globalnom nivou.

Može se reći da je kultura real–socijalizma u skladu sa inherentnim zahtjevima ideologije i njene reprodukcije. Real–socijalizam nije razvio mehanizme koji bi djelovali u pravcu individualizacije ljudskog duha, već je, naprotiv, razvio mehanizme za učvršćivanje kolektivističkih i autoritarnih obrazaca, koji su sa sobom povlačili mitologizaciju društvenog života. Kultovi su sastavni dio svijesti pojedinca a u društvu ne postoje mehanizmi koji bi na pojedinca djelovali u pravcu desakralizacije društvenog života i razvoja modalne i slobodne ličnosti. Ovakvo društvo je predstavljalo bazu iz kojega je veoma teško regrutovati slojeve spremne na društvenu transformaciju koja je trebalo da djeluje u pravcu stvaranja novog društva potpuno drugačijeg od prethodnog. Čini se da na osnovu ove površne analize real–socijalizma, relativni neuspjeh tranzicije u stvaranju novog društva, u suštini predstavlja nužnu konsekvencu reprodukcije kulturnog modela koji je real–socijalizam ostavio za sobom.

NACIJE U TRANZICIJI

Ekspanzija nacionalne svijesti i nacionalizma koji se desio nakon pada Berlinskog zida nije samo karakteristika bivše SFRJ. Prije bi se moglo reći, da restauracija nacija u istočnoj Evropi ima svoje konkretne uzroke u društvu iz koga izrasta. Za razliku od ostalih zemalja Istočnog bloka, nacionalno pitanje se u svojoj oštini najpregnantnije pojavilo upravo na našim prostorima. Ovo, takođe, ne može biti objašnjeno samo nekim aktuelno-političkim razlozima, niti činjenicom da su ovdašnje elite pokrenule nacionalno pitanje u službi vlastite legitimacije, iako su i ovi faktori svakako bili snažna potpora nacionalizmu. Mi smatramo da je nacionalna svijest, njen tretman za vrijeme trajanja real-socijalizma, kao i njena ekspanzija, rezultat strukturalnih pomjeranja u društvu koje se kreće ka alternativnom modelu. Činjenicu da se nacionalizam javlja kao pratilac raspada real-socijalizma, različiti autori su pokušali da objasne na različite načine. Govoreći o restauraciji nacionalizma koji je praćen padom real-socijalizma, D. Janjić⁶ ističe da ovaj ima sljedeće uzroke:

1. Istorijska tradicija, tj. nacionalističko nasljeđe iz pretkomunističkog perioda.
2. Politički razlozi tj. interesi režima da se stvori nacionalna svijest u službi etatizma.
3. Vladavina ideologije i ulagivanje stranoj sili, koje je kod građana izrodilo osjećanje ugroženosti sopstvenog nacionalnog identiteta.
4. Loša ekonomska situacija i siromaštvo kao faktori koji uvijek pozitivno djeluju na nacionalnu integraciju.
5. Brza modernizacija, koja je ugrozila tradicionalne forme života.
6. Novi partikularni sukobi između republika ili regija koji se dešavaju zbog raspada real-socijalističkih društava; ovi sukobi homogenizuju nacionalnu svijest.
7. Direktni ili indirektni strani uticaji, tj. razbuktavanje nacionalizma u okruženju.

---

⁶ D. Janjić, KULTURE U TRANZICIJI, str. 23-24.

8. Djelovanje alternativnih organizacija, koje u odsustvu komunističke ideologije afirmativno djeluju na razvoj nacionalne svijesti.

U daljem izlaganju, D. Janjić ističe da nacionalizam koji se javlja kao posljedica raspada real-socijalizma ima sljedeće funkcije:

1. Da obezbijedi legitimaciju elitama na vlasti.
2. Da motiviše široke slojeve ljudi da se aktiviraju na rušenju starog režima i uspostavljanju nove vlasti.
3. Da motiviše ljude na učešće ili samo prihvatanje preraspodjele moći i bogatstva u korist novih političkih elita.
4. Da pomogne da se prevlada istorijski diskontinuitet nastao u periodu razvoja real-socijalizma.
5. Da odgovori na evidentnu krizu identiteta u društvu.
6. Da obezbijedi pristanak ljudi na nove društvene okvire.
7. Da se umanje negativni efekti teške ekonomske situacije.

U ovom prikazu možemo vidjeti čitav niz faktora koji su zaista djelovali na restauraciju nacionalne svijesti. Autor ovih redova, međutim, ne daje eksplanatorni model za razumijevanje društvenog fenomena o kome je riječ, u smislu cjelovite analize koja bi pokazala „kako” se dešava da jedno društvo dobija novu legitimaciju u obliku nacionalne ideologije.

Za razliku od gore napomenutog stanovišta, Z. Golubović⁷ nam nudi prihvatljiviju i finiju sociološku analizu kojom se ukazuje na razloge za restauraciju nacionalizma. Ona zaključuje da se ovaj proces dešava zato što se društvo u transformaciji našlo u jednoj vrsti kulturnog vakuuma, te se umjesto stvaranja modernih demokratskih institucija formiraju nacionalne institucije. Nacionalno postaje sinonim za opštu integraciju društva, a država je posljednje ishodište svake nacije. Kultura u ovom društvu po strukturi ostaje identična kao u real-socijalizmu, i nju definiše totalitarna ideologija, koja je u novim uslovima nacionalistički obojena, a zasniva se na kolektivizmu i netolerantnosti. Tako umjesto razvoja novog kulturnog obrasca, karakterističnog za građansko društvo, na istorijskoj sceni post-komunističkih zemalja dominira nacionalni obrazac. „Nacionalni obrazac, tako shvaćen, nužno se konstituisao kao nova ideologija...U službi takvog nacionalnog obrasca stvoren je i kulturni obrazac, koji je nametnuo usku nacionalističku perspektivu sa predrasudama, stereotipnim mišljenjem, kao zamena za racionalno koncipiranje novih oblika su-života,

---

⁷ Z. Golubović, KULTURE U TRANZICIJI, str. 35-42.

sa karakterističnom glorifikacijom sopstvene nacije i demonizacijom drugih naroda... Nacionalni obrazac, po modelu XIX veka, nametnuo se tako kao isključivi poželjni pogled na svet, zamenjujući sve kulturne kriterijume po kojima bi se mogao procenjivati napredak društva u jednu modernu zajednicu." Posmatrajući strukturalno real-socijalizam i društvo u transformaciji koje slijedi Z. Golubović uviđa ključne sličnosti između ova dva modela:

- a) i nacionalna država oslanja se na autoritarni tip vlasti i podstiče razvoj autoritarnog tipa ličnosti, jer se i ona nameće kao jedino mogući arbitar „ispravnog” ponašanja građana;
- b) i nacionalistička ideologija je kolektivistički orijentisana i suprotstavljena individualizmu i personalizmu, budući da se zasniva na безусловnom poštovanju autoriteta vođe nacije kao vrhunske (neprikosnovene vrijednosti);
- c) nacija kao „organska zajednica krvi i tla” suprotstavljena je racionalnom rasuđivanju i kritičkom preispitivanju postojećih društvenih i kulturnih uslova, podstičući, kao i prethodna komunistička ideologija, apologetski odnos prema stvarnom poretku;
- d) i nacionalistička ideologija je isključiva i netolerantna prema drugačijem mišljenju u praksi, te duhovno i praktično ograničava populaciju na zadate – nacionalne – okvire, podupirući stvaranje „zarobljenog uma”;
- e) nacionalistička ideologija, kao i komunistička, zasniva se na monologu i nesposobna je za dijalog, jer ne može da izađe iz jednonacionalnog okvira, koji sužava percepciju i stvara neosjetljivost za razlike koje se doživljavaju kao strane, tuđe tijelo u monolitnoj homogenoj strukturi duhovnog i praktičnog bića nacionalne populacije.

Na osnovu ovog stanovišta može se uvidjeti da postoji strukturalna sličnost između nacionalizma kao modela društvene integracije i kulture real-socijalizma koja je počivala na ideologiji i kolektivizmu, a praćena autoritarnošću i etatizacijom društvenih odnosa. Mi smo spremni da prihvatimo tezu o strukturalnoj srodnosti između nacionalizma i ideologije real-socijalizma, kao dva modela koji imaju funkciju društvene integracije.

Osnovni princip društvene integracije u real-socijalizmu bila je ideologija. Ona predstavlja i bazični društveni odnos koji u ovom društvu rješava pitanje „poretka”. Čitavo društvo je izraslo na funkcionalnim zahtjevima sistema vrijednosti baziranom na „ideologiji”. Ideologija je imentno zahtijevala kolektivistički model društvene svesti, mrežu autorite-

ta i etatizaciju društvenog života. Ona se prostirala kroz sve sfere društvenog života, od ekonomije do kulture. Tako se u ekonomskom životu umjesto ekonomskih pojavljuju ideološke institucije, koje imaju funkciju održavanja obrazaca i reprodukciju ideološkog modela. U politici, u službi interesa ideologije, pojavljuje se partija kao nosilac ideologije, i kao vrhovni arbitar i upravljač svih društvenih kretanja. Ovakav društveni monolit je svakako zahtijevao ekspanziju države i birokratije koja je omogućavala kontrolu čitavog društvenog prostora sa stanovišta neizdiferenciranih vrijednosti, tj. u službi ideologije kao totalne društvene pojave. Nužan pratilac ovako fundiranih društvenih odnosa, svakako je i naglašeni kolektivizam, te autoritarnost koja se pojavljuje kao faktor kojim se onemogućava društvena dinamika u pravcu stvaranja alternativnih vrijednosti koje bi ugrozile ideološku matricu. Ukoliko je društvo integrisano na monolitnom, nerazdijeljenom sistemu društvenih odnosa, onda je zaista teško govoriti o mogućnosti da se pojave alternativni sistemi vrijednosti, koji bi po definiciji ugrozili ideologiju kao princip globalne integracije. U situaciji kada je pred nama ideologija kao totalizirajući faktor integracije, onda se ovdje zaista radi o jednom rigidnom i netolerantnom obrascu, koji ima karakter sekularizovane religije kako je to B. Horvat pokazao. Ljudski duh u ovom društvu baziran je na netolerantnom odbacivanju svega drugačijeg, i na jačanju iracionalnosti u smislu mitologizacije društvenog života i stvaranju kultova ličnosti koji su nosioci ideološkog sistema.

Ovako, dakle, izgleda društvo od koga se kreće u perspektivi razumijevanja društvene transformacije. Osnovna ideja u gotovo svim zemljama real-socijalizma, nakon sloma sistema, bila je da se krene u izgradnju jednog novog društva koje počiva na sasvim drugačijim principima. Tako se krenulo najprije u transformaciju političkog sistema. Jednopartijski sistem je zamijenjen višepartijskim. U skladu sa ovim nastaje institucija slobodnih izbora. Vlast se ustavno razdjeljuje na sudsku, zakonodavnu i izvršnu vlast. Time se osovina socijalističke države demontira. Ove promjene u političkom sistemu, po definiciji, trebalo je da dovedu do nastanka jednog građanskog društva, koje je imalo za cilj da demontira kolektivizam i da se oslanja na civilno društvo, u smislu slobodnog udruživanja slobodnih pojedinaca. Problem je u tome što slobodnih pojedinaca u ovom društvu nema. Oni su se pod pritiskom brzih i radikalnih promjena našli u konfuziji, naviknuti na jedan model društvenog života koji im je uvijek davao jasne ciljeve za njihovo djelanje po principu totalizirajuće integracije. Osim promjena političkog sistema, društvena transformacija je krenula i ka ostvarivanju novog ekonomskog modela, koji je pokušao da brzo i efikasno neracionalni i centralizovani sistem komandne ekonomije, koji počiva na državnoj svojini, zamijeni racionalnom ekonomijom koja počiva na liberalističkim principima i privatnoj svojini. Ovaj faktor djeluje komplementarno sa promjenama u političkoj sferi u pravcu dalje

dezorijentacije pojedinaca, koji se u novonastalim uslovima nalaze u potpuno drugačijem ekonomsko-političkom okruženju od onoga u kome su decenijama živjeli. Ove ključne promjene u društvu dešavaju se veoma brzo, te je ovo razlog da šok za njihovu ličnost bude veći. Svakako da nije bilo ispravno očekivati da će se nakon ovakvih društvenih zahvata pojedinci brzo i jednostavno preorijentisati na nov model društvenog života, te da će umjesto kolektivistički orijentisanih članova društva nastati mreža slobodnih građana, koje zahtijevaju novi društveni uslovi. Naprotiv, pojedinci nijesu željeli da prihvate „slobodu” koju im nudi novo društvo već su potražili *alternativne obrasce koji strukturalno odgovaraju ideologiji real-socijalizma*. Ova analiza je partikularna. U suštini se može reći da je društvo nakon pada real-socijalizma sve građane orijentisalo u tri smjera. Prvo, pojavljuju se novi društveni slojevi koji su nosioci građanskog društva. To su prvenstveno novi preduzetnici kao i intelektualna elita. Oni su složni oko ideje društva u nastajanju, i jesu njegovi nosioci zato što je to u skladu sa njihovim interesima. Sloj privatnika je potpuno nov i on se rađa kao nosilac novog modela ekonomskog života. Intelektualci i stručnjaci nijesu nov društveni sloj, ali oni društvenu promjenu doživljavaju kao pretpostavku za njihovo oslobađanje od kolektivističkih stega real-socijalizma i kao bijeg od njihove minorne uloge u društvu koje se prevazilazi. Oni novo društvo shvataju kao novu šansu u kome neće biti „aparatačiki”, već će moći da dokažu svoj kvalitet u svjetlu racionalne ekonomije i slobodnog djelanja. Preostali slojevi društva se osjećaju ugroženim. Zbog ekonomskog potresa, radnici se plaše da će izgubiti posao i socijalnu sigurnost. Zbog demontaže socijalističke države, ista opasnost prijete i srednjim slojevima, koji su bili dobro pozicionirani u prethodnom sistemu društvenih odnosa. Seljaci su po prirodi skeptični prema svakoj vrsti promjene zato što su generacijama tradicionalno orijentisani, i zato što se plaše da društvena promjena neće da ugrozi njihov postojeći, iako ne sjajan, materijalni status i društveni položaj. Ovi slojevi očito čine većinu društva u odnosu na nove privatnike i stručnjake. Oni ne mogu brzo i lako da se priklone novom društvenom obrascu i novim funkcionalnim zahtjevima društva koje je na pragu. Najvažnije je u ovom smislu i reći da za ove slojeve nije lako pronaći mehanizam koji bi, u uslovima kada novo društvo još nije počelo da diše, djelovao u pravcu individualizacije ličnosti i orijentacije na alternativne društvene obrasce. Zato se oni kreću u dva pravca. Ili su spremni da podržavaju one društvene snage koje se bore za povratak real-socijalizma u nekom obliku čime opstaje revindikativna ideja u društvu, ili su spremni da prihvate *nacionalizam*, kao kvalitativnu alternativu real-socijalističkog kolektivismu. Ovo drugo se upravo, po našem mišljenju, paradigmatično desilo nakon pada real-socijalizma. Prednost nacionalizma nad povratkom real-socijalizma bila je očita, zato što su već izvedene odgovarajuće ekonomsko-političke promjene koje su demontirale stari sistem društvenih odnosa, i zato što me-

đunarodno okruženje nije dozvoljavalo jednostavan povratak na staro. U svakom slučaju, prilično veliki broj ljudi u bivšim real-socijalističkim zemljama još uvijek podržava one društvene snage koje se smatraju simbolima starog društva i od kojih se očekuje da, na neki način, povrate društvo u oblik u kome su oni decenijama živjeli⁸. Srbija je možda najindikativnija društvena sredina koja dokazuje ovu tezu, zato što se na političkom nivou partija na vlasti jednako drži i nacionalističke i real-socijalističke (ideološke) matrice, što upravo dokazuje strukturalnu sličnost između ova dva modela društvene integracije.

Na ovaj način pojavljuje se nacionalizam u postkomunističkim društvima. On je, dakle, rezultat inercije „kolektivnog duha” koji nije samo rezultat reprodukcije real-socijalizma već predstavlja, kao što smo ranije pokazali, kontinuitet tradicionalnog društva na čiju se kulturu sam socijalizam sve vrijeme oslanjao. Postavlja se, međutim, pitanje: Zašto je dominantan obrazac koji zamjenjuje ideologiju upravo nacionalizam, a ne neki drugi model kolektivizma? Odgovor na ovo pitanje leži djelimično u prirodi real-socijalizma, a djelimično u istoriji društva na kome je real-socijalizam izgrađen. Društvo iz koga je real-socijalizam nastao bilo je tradicionalno društvo, koje je u onom vremenu takođe „kasnilo” za Zapadnom Evropom, u smislu da su se nacije u modernom značenju rodile znatno kasnije. Ova društva su bila u fazi izgrađivanja nacionalne države. Takođe, nacionalizam je u istočnoj Evropi nastao drugačije nego što je to bio slučaj sa Zapadnom Evropom. On nije rezultat vjekovnog razvijanja nacije posredstvom razvoja kapitalističkih društvenih odnosa koji su krunisani nacionalnom državom, već je prvenstveno rezultat borbe za nacionalno oslobođenje od imperatorske vlasti prvenstveno Turske i Austro-Ugarske. U ovakvim uslovima, nacionalizam u istočnoj Evropi prije Drugog svjetskog rata, bio je snažniji od nacionalizma u Zapadnoj Evropi, te nije do kraja ostvario svoj istorijski zadatak. Sa druge strane, ideologija real-socijalizma je morala da istisne nacionalno osjećanje iz svih društvenih pora, zato što ova dva modela zauzimaju isti „društveni prostor”. Oba su strukturalno srodna, imaju istu funkciju i međusobno su prema tome isključiva. Zato su elite u real-socijalizmu učinile sve da se nacionalizam istisne a da njegovo mjesto zauzme ideologija, što se u praksi i desilo. Ovaj drugi faktor je, takođe, djelovao da se ideologija real-socijalizma nakon sloma ovog sistema upravo preobrati u pravcu restauracije nacionalizma. Nacionalno osjećanje se tako pojavljuje kao konačno oslobođeno od svog decenijskog protivnika – ideologije, i počinje da gospodari ljudskim dušama i društvenim prostorima.

Ovaj fenomenološki prikaz restauracije nacionalizma na prostorima bivših socijalističkih društava počiva na tezi da su ideologija, kao domi-

---

⁸ Upravo zato i postoji pozitivna korelacija između starosti i političke podrške onih društvenih snaga koje se bore za povratak društva u neki oblik socijalizma.

nantni obrazac socijalizma, i nacionalizam strukturalno i funkcionalno srodni obrasci, te da se nakon pada real-socijalizma dešava restauracija nacionalizma koji ovom preuzima mjesto i ulogu. Zato je neophodno komparativno pokazati strukturalnu srodnost nacionalizma i ideologije real-socijalizma:

Nacionalizam

- kolektivizam
- autoritarnost
- nacionalna netolerancija
- nacionalna kultura
- religioznost
- nacionalna mitomanija
- totalna ličnost
- nacionalni iracionalizam
- tradicionalizam
- autarhičnost

Socijalizam

- kolektivizam
- autoritarnost
- ideološka netolerancija
- ideologizovana kultura
- ideološka sakralizacija
- ideološka mitomanija
- totalna ličnost
- dogmatski iracionalizam
- konzervativizam
- autarhičnost

Ova analiza pokazuje da su nacionalizam i ideologija dva srodna obrasca. Mi zato argumentujemo da se nacionalizam pojavljuje kao alternativa ideologiji real-socijalizma u uslovima društva u tranziciji, kada društvo koje se rađa još uvijek ne uspijeva da nametne vlastite mehanizme koji bi djelovali u pravcu formiranja nove racionalne i individualizovane kulture. U ovom vakuumu, pojedinci se obraćaju alternativnim totalitarizirajućim i kolektivnim obrascima, a to je u datim uslovima upravo nacionalizam.

Ova fenomenološka analiza restauracije nacionalizma se može dopuniti i sistemskom (funkcionalističkom) analizom. Naime, ukoliko se real-socijalizam posmatra kao društvo u kome je dominantan sistem vrijednosti ideologija, onda se može reći da opstanak tog društva zavisi od opstanka i reprodukcije real-socijalističkog obrasca. Nakon sloma sistema, sve pretpostavke za reprodukciju ideologije kao društvene osnove su nestale, te se dešava društvena dezintegracija. Uporedo sa društvenom dezintegracijom pojavljuje se potreba za novim modelom društvene integracije koji bi se nametnuo kao nov sistem vrijednosti koji tvori bazu novog društva. Ovu funkciju ispunjava nacionalizam, koji sada predstavlja nov model društvene integracije, kao sistem vrijednosti koji obezbjeđuje poredak i shvata se kao legitiman od pripadnika društva. Ova teza se najbolje može dokazati u višenacionalnim socijalističkim društvima, koja su se nakon sloma socijalizma razbila na nacionalna društva. Očito da ova

društva nijesu mogla da pronađu globalne mehanizme integracije, već se kao alternativni sistem vrijednosti nametnuo nacionalizam, koji je djelovao u pravcu rastakanja starih društava i stvaranja novih nacionalnih društava – država. Ova eksplikacija je sasvim legitimna kao funkcionalističko objašnjenje za nastanak nacionalizma. Ona, međutim, nikako ne objašnjava zašto je baš nacionalizam taj koji se pojavljuje kao alternativa ideološkoj matrici, ali to i nije njen cilj⁹. Zato mi smatramo da je odgovor na ovo pitanje upravo u činjenici da su nacionalizam i ideologija strukturalno srodni obrasci, te da je nacionalizam imao svoje tradicionalno uporište u istočno-evropskim kulturama, pa se spontano nametnuo kao alternativni kolektivistički obrazac, i kao funkcionalni surogat ideologiji socijalizma, koji rješava pitanje poretka i društvene dezintegracije u uslovima anomičnog društva u tranziciji.

Nakon ove sociološke analize, valja napomenuti još i nekoliko značajnih faktora koji su djelovali afirmativno u pravcu restauracije nacionalizma u postkomunističkim društvima. Prvi je svakako konkretan interes novih elita kao onih političkih snaga koje su uspjele, da nošene vjetrom nacionalizma, obezbijede svoje dominantne političke pozicije u društvu. One su nacionalizam svakako upotrebile za svoje interese osvajanja ili održavanja na vlasti. Tako se nacionalizam pojavljuje i kao mjesto sa koga se može razumjeti priroda novih elita. Ne može se, međutim, prihvatiti teza da je sam nacionalizam rezultat djelovanja ovih novih–starih elita u funkciji osvajanja–opstanka na vlasti. Ovaj argumenat bi značio da, ukoliko ne bi bilo ovih elita ne bi bilo ni nacionalizma, što je svakako neprihvatljivo i empirijski neargumentovano. Naprotiv, nacionalizam se pojavljuje na gore opisan način, a elite su te, koje su samo iskoristile novi model društvene integracije u službi vlastitih interesa.

Za restauraciju nacionalizma, značajna je, takođe, i činjenica da se društvo u tranziciji nalazi u snažnom ekonomskom šoku. Veza između niskog materijalnog standarda i nacionalizma, istorijski je dokazana, tako da nema sumnje da je i ovaj faktor djelovao pozitivno u pravcu ojačavanja nacionalizma na prostorima bivših postkomunističkih zemalja.

Još jedan faktor, takođe je značajan za pojačavanje nacionalnog osjećanja u bivšim real–socijalističkim zemljama, a to je „međunarodno okruženje”. Nakon pada real–socijalizma razvijene zemlje Zapada su se brzo pojavile kao dominantne sile koje su željele da novonastalu situaciju iskoriste, prvenstveno u ekonomskom smislu. Tako su se društva u tranziciji našla u inferiornom položaju u odnosu na razvijeni Zapad. Ovaj osjećaj inferiornosti djelovao je i u pravcu osjećaja nacionalne ugroženosti i osjećaja da se pada u ruke novim kolonijalističkim oblicima. U ovakvim

---

⁹ U ovom stavu je i izražena suštinska razlika između „funkcionalnog” i „kauzalnog” objašnjenja, te je očito da se mi trudimo da ponudimo i uzročnu i funkcionalnu analizu u objašnjavanju restauracije nacija nakon pada socijalizma.

uslovima nacionalno biće društva u tranziciji je odgovorilo u pravcu ojačavanja nacionalizma kao potrebe da se zaštiti kolektivni identitet. Tako nacionalizam i dalje raste kao rezultat pritisaka zemalja razvijenog kapitalizma, koje svoj nastup veoma često, svjesno ili nesvjesno, baziraju na vlastitim nacionalnim, a ne zajedničkim interesima.

Dakle, nakon sloma socijalizma pred nama je društvo koje je političkim i ekonomskim promjenama težilo da razvije alternativni model modernog građanskog društva. Ovakav trend je značio temeljne društvene promjene u svim sferama društvenog života. Društvo u tranziciji koje se našlo pod ovim potresom nije uspjelo da razvije alternativne mehanizme pod kojima bi bio demontiran kolektivizam kao fundamentalni princip društvenog ustrojstva baziranog na ideologiji. Naprotiv, na mjesto razvoja građanske svijesti pojavio se nacionalizam kao alternativni princip totalne društvene integracije, koji je bio tradicionalno utemeljen u kulturi društva, a koji strukturalno i funkcionalno odgovara ideologiji kao principu totalne integracije. Usljed ovoga, umjesto modernizacije, strukturalno se u društvu dešava stagnacija a pojavno se ovo može tumačiti i sa stanovišta retradicionalizacije, budući da nacionalizam istorijski prethodi ideologiji real-socijalizma. Nacionalizam tako zauzima dominantno mjesto u društvu, on postaje novi oblik društvene integracije. Stara društva real-socijalizma sa dominantnim ideološkim obrascem u osnovi bivaju zamijenjena sa nacionalnim društvima, pri čemu nacija oblikuje nacionalizam kao nov sistem vrijednosti koji fundira društveni poredak. Ovo je po našem mišljenju, suština tumačenja restauracije nacionalizma u društvima u tranziciji.

NACIJA I NACIONALNA SVIJEST – SLUČAJ SFRJ

Slučaj SFRJ je bio donekle specifičan u odnosu na sve ostale zemlje istočno-evropskog svijeta. Dok su sve zemlje u istočnoj Evropi bile pod kapom SSSR-a, Jugoslavija je relativno nezavisno razvijala neke specifičnosti u svom sistemu društvenih odnosa. Bazično, društveni model je bio strukturalno sličan modelima ostalih real-socijalističkih zemalja. U osnovi društva stajala je ideologija, država i partija kao vrhunski autoritet. Nacionalno pitanje i njegovo rješavanje u Jugoslaviji je bilo veoma značajno pitanje. Ovo zato što je Jugoslavija bila višenacionalna zajednica. Nacionalna svijest pritisnuta ideološkim mehanizmima, bila je potiskivana, a nacionalno pitanje bilo je donekle ublaženo kompromisima u pogledu teritorijalne organizacije društva. Tako je čitavo društvo (doduše bazično po nacionalnom principu) bilo podijeljeno na šest teritorijalnih jedinica koje su imale status republika. U svakoj republici dominirala je jedna nacija. U vrijeme razvoja real-socijalizma važila je politika „bratstva i jedinstva”, kojom se željela postići integracija društva na višem nivou. Sama činjenica da je ova krilatica imala velik značaj, ukazivala je na postojanje svijesti da nacionalno pitanje nije do kraja riješeno. Raspad SFRJ započinje slično kao i raspad svih ostalih država real-socijalizma. Razlika je, međutim, u tome što u uslovima višenacionalne federacije, slom ideologije real-socijalizma kao principa totalne integracije društva nije mogao da dovede do reintegracije čitavog društvenog prostora, već se reintegracija dešava po gore opisanom modelu na nacionalnim principima, što je u konkretnoj situaciji značilo rastakanje SFRJ na pet (šest) država koje su nacionalno tvorile ovu državu. Ovakav rasplet u SFRJ je rezultirao građanskim ratovima koji su predstavljali ustvari nacionalne ratove oko teritorija koje su bile „administrativno” definisane ustavom iz 1974. god. Osim konflikta među „poznatim” nacijama, desio se i nastanak nove nacije – Bošnjaka, tj. Muslimana koji su živjeli u jednoj od republika članica SFRJ. Nakon deset godina, granice između novonastalih država ostale su iste kao administrativne granice koje su postojale unutar SFRJ. Sa druge strane, nacionalni ratovi su odnijeli mnogo žrtava, strahota, izbjeglica...

Ovaj prikaz je dokazao činjenicu da je nacionalna integracija društva alternativa ideološkoj integraciji koja je važila u vrijeme real-socijalizma. Na ruševinama SFRJ je tako niklo pet novih država, pri čemu je Jugoslavija (ovog puta kao SRJ), nastala kao rezultat dogovora između elita Srbi-

je i Crne Gore da se ostane u zajedničkoj državi. I dok su sve ostale države koje su nastale nakon raspada SRJ na bazi nacionalne integracije pokazivale određene pozitivne korake u pravcu društvene transformacije, u SRJ se dešava konzerviranje postojećeg stanja bez spremnosti na društvenu i ekonomsku promjenu. Nasuprot težnji za stvaranjem novog društva, u SRJ su nove – stare elite sa nacionalnom legitimacijom pokušale da održe postojeće društvene odnose koji su im garantovali njihovu dominaciju u društvenom životu. Svaka promjena je ocijenjena kao opasna po njihov status, te su promjene ostale u sferi puke retorike, dok se realno u procesu društvene transformacije nije otišlo dovoljno daleko. Sljedeći događaj koji je veoma značajan, jeste sukob elita između dvije republike, članice SRJ. Ovaj sukob se dešava zato što sa jedne strane elita u Srbiji i dalje pokušava da pruži otpor promjenama i nagomilanom narodnom nezadovoljstvu, dok Crna Gora pokazuje želju i spremnost da se konačno krene u značajne političke i ekonomske reforme. Sukob između elita je kulminirao rascjepom unutar crnogorske elite na jedno krilo koje se identifikovalo sa srpskom elitom, i drugo krilo koje je težilo da zauzme samostaliji kurs. Ovo stanje traje i danas.

Ovaj je prikaz naravno deskriptivne prirode i on se oslanja na jednostavan opis stanja koje je pratilo raspad SFRJ. Problem se javlja na sociološkoj ravni, na liniji tretmana nacionalnog pitanja kada je o pomenutom procesu riječ. Budući da je nacija princip oko koga se dešava društvena integracija nakon sloma socijalizma, nacionalno pitanje u Crnoj Gori postaje posebno značajno. Tako se u skladu sa ovim tendencijama dešava i cijepanje nacionalnog bića Crnogoraca na dva dijela, prvi koji se identifikuje sa Srbima, i drugi koji teži da se samostalno nacionalno utemelji. Na ovaj način se i gore pomenuti sukob elita u Crnoj Gori može tumačiti i kao sukob onog dijela nacionalnog bića Crnogoraca koji sebe vidi u svjetlu srpske nacije i onog dijela koji sebe vidi u svjetlu Crnogoraca, kao posebne nacije. Na ovoj liniji se razbuktavaju i sukobi koji zadiru u historijska tumačenja u traganju za odgovorom na pitanje: Da li je crnogorska nacija posebna ili je ona samo dio srpske nacije? Sociološki je na ovom mjestu značajno zaključiti da, ukoliko princip društvene integracije nakon sloma ideologije kao obrasca koji dominira u real-socijalizmu jeste nacija, to znači da je nužno da Crna Gora ukoliko se želi identifikovati kao posebno društvo, mora razvijati nacionalnu svijest u svjetlu samostalnog nacionalnog bića. Podijeljenost nacionalnog bića Crnogoraca na dva dijela, bez obzira na kvantitativan odnos snaga, predstavlja veliku opasnost za integraciju novog društva. Mogući izlaz iz ovog stanja može svakako biti i društvena integracija po nekom kvalitativno drugačijem, recimo građanskom obrascu. No, pitanje je da li postoji dovoljno društvenih uslova da se u kratkom vremenskom roku, pod dejstvom mehanizama novog društva građanska svijest učvrsti kao princip moderne organizacije društva.

Na sva ova pitanja je naravno nemoguće dati precizan odgovor. Sociološka analiza zato mora biti zamijenjena empirijskim istraživanjima bića crnogorske nacije, kako bi se došlo ne samo do kvalitativnih nego i do kvantitativnih odrednica za razumijevanje crnogorskog pitanja. Zato je svrha našeg istraživanja i bila usmjerena u ovom pravcu. No, prije nego li otpočnemo elaboraciju empirijskih nalaza ove studije, valja u naznakama pogledati određena saznanja koja se tiču statusa crnogorske nacije.

CRNOGORSKA NACIJA – ISTORIJSKI PRESJEK

Naša studija nema ambicija da analizira čitav niz veoma kompleksnih problema koji se tiču određivanja crnogorske nacije. Međutim, činilo bi se ipak neprihvatljivo a da se iz sociološkog ugla ne sagledaju neki veoma značajni historijski procesi koji se tiču crnogorske nacije, budući da je predmet našeg istraživanja nacionalna svijest. Nacionalna svijest, kao takva, nužno je upućena na svoje nacionalno biće, samu referentnu društvenu grupu iz koje proističe i koju sukonstituše. Ona nastaje, ne u jednom aktuelnom trenutku, već prije svega, posredstvom dugog historijskog hoda nacije. Osnova problema u ovom metodološkom stavu leži u činjenici da se u historiografiji, a naročito danas, mogu sresti različiti argumenti koji tretiraju pitanje nastanka i statusa crnogorske nacije. Ova rasprava je naročito oživjela nakon sloma real-socijalizma, kada su se u prvo vrijeme pojavili perjanici koji su na osnovu „ubjedljivih” historijskih argumenata tvrdili da crnogorska nacija u suštini i ne postoji, već da se ova treba smatrati samo dijelom srpskog naciona. Ubrzo nakon ovih stanovišta, javili su se glasovi i onih historičara koji su ubjedljivo dokazivali da je crnogorska nacija sasvim drugačija i posebna u odnosu na Srbe, kako po osnovi svoje historijsko – državne i političke tradicije, tako i po pitanju sasvim posebne kulture koja je tkana na drugačijem etničkom supstratu u odnosu na Srbe. Tako se u historijskoj nauci dešava jaz između sukobljenih stanovišta, pa je sociološkom sudu utoliko teže da se osloni na utvrđene historijske „istine”, kako bi kao nauka na svom terenu mogla do kraja da istraži svoj problem. Naravno, jedino moguće rješenje u ovakvim situacijama, koje je moguće iz ugla sociologije, jeste da spozna problem u nešto detaljnijim varijantama, ne zato da bi došla do konačnog suda, već da bi prije svega uvidjela sa stanovišta sociologije znanja, na kakvim se osnovama baziraju sučeljene ideje koje na različiti način tretiraju crnogorsku naciju.

Prvo i osnovno pitanje, koje nije suštinsko za samu naciju kao posebnost ali je neophodno u traganju za nacionalnim bićem, jeste pitanje etničkog supstrata jedne nacije. Ovo pitanje se na osnovu znanja koja nam se nude u historijskoj literaturi ne može razriješiti, budući da je nemoguće do kraja i za potrebe ovog istraživanja izvršiti kritiku historijskih izvora. U osnovi postoje tri shvatanja: prvo, da je crnogorska nacija građena na srpskom etničkom supstratu, drugo, da je crnogorska nacija građena na sasvim posebnom etničkom supstratu, i treće, da se etnički supstrat crnogorske nacije sastoji od slojeva različitih etnosa, koji su se historijski ta-

ložili u osnov bića crnogorske nacije. Tako npr. D. Vujović¹⁰ smatra da se crnogorska nacija razvila iz zajedničkog etničkog supstrata sa Srbima. Istorijski on argumentuje da je put potpunog razvoja crnogorske nacije nedovršen. Ovaj istoričar, sa pozicija marksističkog shvatanja istorije, naciju vidi kao rezultat društvene integracije na bazi razvoja kapitalističkog načina proizvodnje, koji nužnim načinom narušava partikularizme društvenog života i integriše kolektivitet u pravcu nacionalne zajednice. Na osnovu ovoga, Vujović smatra da je crnogorska nacija počela istinski da se razvija kao samostalni entitet nakon Berlinskog kongresa, zato što je tek u narednom periodu razvoja Crne Gore došlo do razvoja kapitalizma i integracije nacionalne zajednice kao specifične u odnosu na srpsko nacionalno biće. U tom smislu on kaže: „... neću da kažem da i ta daleka prošlost (koja pokazuje individualnost Crnogoraca – prim. pred. M. B., B. Đ.) nema značaja, ali nam ona ne daje ključ za razumijevanje nacionalnog konstituisanja Crnogoraca. Taj ključ se nalazi, uglavnom, u najnovijoj istoriji. Ali ovo shvatanje da je nacionalno konstituisanje Crnogoraca novijeg datuma (kraj XIX i početak XX vijeka), nailazi na žestoku osudu nekih ljudi. Po njima, onaj koji to tvrdi ne priznaje crnogorsku naciju, on je velikosrbin. A ja se pitam zašto bi jedna nacija samo zato što je kasnije formirana, imala manje prava od drugih nacija i zašto bi nacionalni integritet Crnogoraca bio ugrožen ako nijesu autohtonog etničkog porijekla i ako se nijesu konstituisali kad i neke druge jugoslovenske nacije.”¹¹

Dakle, po razumijevanju D. Vujovića, nije sporno da su Crnogorci posebna nacija, sporno je samo pitanje određivanja njihovog etničkog supstrata, za koji ovaj autor kaže da nema sumnje da je u srpskom narodu. Za razliku od ovog shvatanja D. Ičević zastupa tezu da je etničko biće Crnogoraca slojevito. Tako ovaj istoričar tvrdi da se u biću Crnogoraca osim slovenskog nalazi i romanski i ilirski etnički supstrat. Suštinski je, po našem mišljenju, značajno da za jednu naciju nije ključno da ima „sopstvenu” etničku identifikaciju¹². Očito je da u istoriji drugih nacija ima dosta primjera iz kojih se vidi da se iz istog etničkog supstrata može razviti više nacija, kao i da se iz više etničkih supstrata može razviti jedna nacija. Time čitava rasprava istoričara koja ide u pravcu upornog dokazivanja teze da su Crnogorci posebnog etničkog sastava, kao i protivteze da su oni izrasli iz srpskog naroda, nema prevelik značaj u svjetlu određivanja nacionalne posebnosti Crnogoraca. I u slučaju da istorijska nauka dođe do pozitivnih saznanja u odgovoru na ovo pitanje, ovo nam neće mnogo pomoći u odgovoru na pitanje o suštini crnogorske posebnosti. U do-

¹⁰ Dimitrije Dimo Vujović, Prilozi izučavanju crnogorskog nacionalnog pitanja, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1987, str. 168.

¹¹ Ibid. str. 168.

¹² Ovo ne znači da nacija ne mora da ima etničku identifikaciju uopšte, naprotiv, etničko biće nacije je sastavni dio same nacije.

kazivanju teže, da su Crnogorci posebna nacija, D. Ičević¹³ navodi sljedeće argumente:

1. Crnogorci nastanjuju tle na kome su se susrijetale, sukobljavale, ukrštale i pretapale mnoge etničke skupine, raznovrsne kulture i religije od praistorije do najnovijih vremena.
2. Nakon formalnog pada srednjevjekovne feudalne zetske države pod Osmansku imperiju nastaje specifično plemensko društvo kao vid socijalne zajednice koja u sebi sjedinjuje ispunjavanje osnovnih ekonomskih funkcija zajedničkog života, zasnovane na privatnoj svojini, odupiranju fizičkom pokoravanju turskoj vlasti i borbi za održavanje relativne samostalnosti.
3. U klasičnim nacijama su apsolutističke monarhije svojim centralizatorskim ustrojstvom, u protivteži feudalnoj partikularnosti, bile najpogodniji okvir za nacionalnu integraciju. U istoj optici se može smatrati da je za crnogorski narod vrijeme apsolutističke vladavine knjaževsko–kraljevskog tipa na učvršćenoj centralizovanoj državnoj moći, naročito za vladavine knjaza / kralja Nikole sa počecima prodiranja robno–novčane privrede, zelenaškog kapitala i kapitalističkih odnosa, mada u rudimentarnim vidovima, skoro u klasičnim determinantama označilo konstituisanje crnogorske nacije.
4. Sopstvena narodna dinastija, spoj vladara i vladika, vojno–demokratski način života i drugo uveliko su doprinijeli samostalnom i autentičnom razvoju crnogorskog društva, naroda i nacije.
5. Za razliku od rađanja nacije na Zapadu, koje je teklo unutrašnjim procesima raspadanja feudalnog poretka, postepenim prodiranjem kapitalističkog načina proizvodnje ili naglim rušenjem feudalizma i buržoasko–demokratskim revolucijama, naročito u Francuskoj, otkada i potiče moderan pojam nacije, crnogorska nacija je nastajala istovremeno:
  - a) u otporu osmanskome vojno–feudalnom poretku;
  - b) postepenim razaranjem plemensko–lokalne organizacije i moći vladarsko–glavarskog sloja, jačanjem centralizovane državne vlasti; sporadično, u početku, nadiranjem robne proizvodnje koja zamjenjuje prirodno i autarkično privređivanje, stvaranjem unutrašnjeg tržišta i otvaranjem spoljnih tržišta; uzdizanjem prvobitno tankog sloja sitne buržoazije na

---

¹³ Dušan Ičević, Crnogorska nacija, Forin za etničke odnose, Beograd, 1998, str. 5–7.

- trgovačkom i zelenaškom, a potom i na preduzimačkom i nevelikom industrijskom kapitalu, na plasmanu stranog kapitala i izgradnji komunikacija, prvih preduzeća, urbanizacijom, te zakašnjelim razvojem proletarijata;
- c) u oslobodilačkim borbama protiv imperijalnih sila, koje su kao kolonizatori nastojale da zaposjednu crnogorske teritorije i nametnu svoje režime upravljanja i izrabljivanja;
  - d) u procesima kulturnog preporoda i integracije, razvijanjem sve brojnijih prosvjetnih, književnih, izdavačkih i drugih organizacija i djelatnosti.
6. U vrijeme nacionalnog osposobljavanja Crnogoraca, osvješćivanje je nadgrađivano i na srpskoj i na crnogorskoj identifikaciji. Usporavanje u osvajanju crnogorske nacionalne samosvijesti se tumači zavisno od viđenja da li su Crnogorci proizašli iz srpskog naroda, pa je i normalno što su dugo, sve do danas, zadržali srpsko osjećanje, ili su „nastavak” sopstvenog etnosa, ali ih je odnarođivala „velikosrpska” građanska ideologija, spregnuta sa crkvenim aspiracijama.
  7. Jugoslovenske nacije su imale različite okolnosti političko-državnog konstituisanja. Samo su Srbija i Crna Gora bile samostalne države.

Može se reći da sa stanovišta analize istorijskog razvoja crnogorske nacije, D. Ičević daje sve neophodne elemente. Problem je samo u tome, što se čitav istorijski hod crnogorskog naroda posmatra u kontinuitetu kao nekakav unaprijed zacrtan pravac kojim se crnogorska nacija „po planu razvijala”. Na osnovu istorijskih podataka, ne može se reći da je postojao kontinuitet u razvoju crnogorskog društva, te nacionalnog bića u okviru ovog, već se prije može reći da je istorija Crne Gore obilježena diskontinuitetom između rane srednjovjekovne društvene organizacije i građanskog društva koje je nastalo nakon pobjede u crnogorsko-turskom ratu 1876 – 1878. godine. Između ova dva perioda na području Crne Gore (Duklje/Zete), vladala je plemenska autarhična organizacija, pri čemu se ne može reći da se u tom periodu kontinuirano razvija nacionalna svijest. Kontinuitet, međutim, postoji u istorijskom hodu jednog naroda da njegov život i duh oblikuju specifične istorijske okolnosti, koje kasnije utiču na to da nacionalna svijest „prepozna” posebnost svog nacionalnog bića u svjetlu zajedničkih istorijskih i političkih prilika u kojima se razvija narodni duh iz koga izrasta nacija kao posebnost. U tom se smislu mora reći da analiza D. Ičevića sasvim jasno pokazuje da je istorija Crne Gore oblikovala kolektivitet koji je živio na ovom tlu kao jedan poseban društveno-politički oblik, koji je specifičan ne samo u odnosu na Srbe već i u

odnosu na sve druge narode, koji su se istorijski kretali sasvim drugačijim tokovima. Budući da nacija jeste društveno–istorijska zajednica (ovo je jedna od karakteristika koje smo naveli u ponuđenoj definiciji), možemo slobodno reći da su Crnogorci u svom burnom istorijskom razvoju imali dovoljno elemenata za poseban društveno–istorijski okvir iz koga su izrasli kao nacija. Ovaj okvir je nakon pada pod vlast Turcima obilježila veoma specifična plemenska i vojna organizacija društva, koja je počivala na rodovima i plemenima, koji su bili potpuno samostalni i autarkični. Intenzivna komunikacija između ovih partikulariteta odvija se, zahvaljujući turskom imperatoru, od koga su Crnogorci braneći se došli do istorijske situacije da moraju biti upućeni jedni na druge, kako bi uspjeli da se odbrane od Turaka. Činjenica je da iako je bila u ropstvu, Crna Gora, sa sedmoro brda, uspjela je da očuva samostalnost plemena i rodova van velikih gradova koji su bili pod turskim mačem. Ovu slobodu su Crnogorci skupo vjekovima plaćali stalnim ratovima i sukobima sa Turcima. Politička organizacija ovog vremena je bila jednostavna i počivala je na dogovoru između suverenih starješina koji su na skupštinama pod Vladikinim blagoslovom donosili odluke o zajedničkim koracima, koji su se najčešće odnosili na borbu protiv Turaka. Tako je borba protiv imperatora, a što je bio slučaj i sa nekim drugim narodima, bila veoma važan faktor integracije naroda u jednu cjelinu, čime je stvaran neophodan osnov za kasniji istorijski razvoj crnogorske nacije. Za integraciju naroda veoma je važna bila i uloga vladike koji je bio oličenje svjetovne i crkvene vlasti. Ova nerazdijeljena vlast u Crnoj Gori je sasvim razumljiva zato što, u nedostatku pravne regulative, ulogu pravog vladara mogao je da ima samo crkveni autoritet. Borba vladika za centralizaciju vlasti bila je veoma teška i trajala je dugo. Plemenske starješine dugo nijesu prihvatale potpunu vlast iz jednog centra koju su uporno pokušavale vladike da realizuju. Ovo je bilo potkrijepljeno i činjenicom da se ekonomija njihovog života nije zasnivala na proizvodnji i razmjeni dobara sa ostalim plemenima, već prvenstveno na stočarstvu i hajdučkim pohodima na Turke. Ovi ekonomski razlozi koji su izostajali kao faktor integracije crnogorskih plemena, bili su glavni uzrok za istorijsko kašnjenje u razvoju crnogorske nacije, što je bio slučaj i sa svim ostalim narodima koji nijesu razvijali zanatstvo i trgovinu kao ekonomsku bazu za razvoj nacije. Prvi rezultati u pokušajima centralizacije vlasti u Crnoj Gori bili su za vrijeme vladike Petra I Petrovića. Od tada se borba za centralizaciju nastavlja radom vladike Petra II Petrovića, za koga se kaže da je prvi crnogorski apsolutni vladar. Nakon dolaska na vlast knjaza Danila, koji postaje prvi pravi svjetovni vladar, centralna vlast se konačno učvršćuje, da bi na kraju knjaz / kralj Nikola, predstavljao oličenje apsolutnog gospodara po uzoru na apsolutiste koji su postojali u nešto ranijem razvoju evropskih monarhija.

Suštinski je značajno, dakle, istaći da je crnogorski narod imao posebne društveno–ekonomske i istorijske uslove u okviru kojih se razvijao.

Problem, naspram crnogorskog nacionalnog pitanja, postavlja se onog trenutka kada se današnji pojmovi o naciji primjenjuju na ranije historijske epohe. Za sve vrijeme razvoja svog posebnog bića, u ovim historijskim okvirima, nije postojao nikakav koncept nacije u mislima Crnogoraca. Njihovo etničko određivanje je, međutim, postojalo i to je činjenica, koja se ne može osporiti teorijskim argumentima onih historičara koji tvrde da je biće Crnogoraca postpuno autohtono, pa ukoliko se može prihvatiti historijska istina da su Crnogorci posebnog etničkog porijekla, i dalje stoji da su se oni po svom opredjeljenju u historiji samostalno opredjeljivali kao Srbi. Ovo se može vidjeti na osnovu svih historijskih i književnih dokumenata koji se mogu naći. Isto je tako činjenica da su Crnogorci bili svjesni i svoje individualnosti, tako da se u samoodređenju u dokumentima, pismima i književnim djelima mogu ravnopravno sresti identifikacije Crnogorac i Srbin. Stiče se utisak da se u ovim opredjeljenjima glavara, vladika i intelektualaca onog vremena nikada ne postavlja konflikt u samoodređenju kao Crnogorac i Srbin. Obje identifikacije stoje ravnopravno i pozitivno se vrednuju. Tako D. Vujović smatra da su se Crnogorci kao posebnost razvili na osnovama srpskog etničkog supstrata. Njihova posebnost je tako rezultat drugačijih historijsko-političkih, a ne etničkih razlika. Po pitanju nacionalne svijesti, D. Vujović kaže da je u XIX vijeku postojala i crnogorska i srpska nacionalna svijest, samo što odnos između ove dvije svijesti nije protivrječan jer se radi o odnosu između opšteg i posebnog: „Posebna crnogorska svijest se pojavila samo kod stanovnika u okvirima crnogorske države, ali kod onog susjednog stanovništva koje je istog porijekla sa onim u Crnoj Gori, istih običaja i načina života a koje je ostalo van granica Crne Gore, nije se razvila takva svijest. Oni su produžili da se osjećaju i dalje samo Srbima. Takav je slučaj bio sa Paštrovićima, Grbljanima i dr. Tek kasnije dolazi do njihove integracije sa ostalim Crnogorcima, pa taj proces još uvijek traje.”¹⁴ Ova historijska analiza nije značajna sa sociološkog stanovišta kao pravac za utvrđivanje istine o porijeklu Crnogoraca. Značajna je, međutim, sa stanovišta postojanja dovoljnih razloga da se danas na nivou svijesti pojavljuje podijeljenost Crnogoraca u dva smjera. Prvi je onaj koji vodi u nacionalnom opredjeljivanju Crnogoraca kao posebne nacije, a drugi je onaj koji vodi ka samoodređenju Crnogoraca kao posebnog dijela srpske nacije. Oba pravca u shvatanju crnogorske nacije su historijski utemeljena, te nije teško pronaći argumente za dokazivanje obje teze, čak i za obične ljude koji danas žustro raspravljaju o ovim pitanjima u svjetlu najaktuelnijih političkih zbivanja.

Na osnovu rečenog možemo privremeno zaključiti da biće crnogorske nacije ima dva pola. Prvo, crnogorski narod se historijski razvijao na autohton način u posebnim historijskim i društveno-političkim okolnostima, te prema tome postoje sve historijske pretpostavke da se ovaj narod u

---

¹⁴ Ibid. str. 48.

kasnijoj historiji uobličili u posebnu naciju. Drugo, na osnovu analize historijskih dokumenata ima mnogo primjera u kojima se sami Crnogorci onog vremena pozivaju na srpski rod, i srpske političke i kulturne tekovine. Ovo isticanje je uvijek bilo u pozitivnom svjetlu i sa ponosom. Ne može se prihvatiti argumentacija nekih historičara kako je termin tada (u riječima ondašnjih ljudi) riječ „Srbin” upotrebljavan u jednom, a riječ „Crnogorac” u drugom smislu. Tako se govori da su Crnogorci sebe nazivali Srbima ističući svoje religijsko opredjeljenje, a Crnogorcima onda kada su željeli da se iskažu kao narod. Postoji mnoštvo dokaza da su se veoma često Crnogorci identifikovali kao Srbi upravo u etničkom smislu. U tom smislu D. Vujović kaže: „Činjenica je da su se Crnogorci osjećali i Srbima, bez obzira kako je do toga došlo. Tako se deklarirao i narodni glavar i vladar; i narodni pjesnik i književnik stvaralac; i publicista i naučnik; i intelektualac i seljak; tako je zapisano u državnim dokumentima i zakonima. Te činjenice ne spori niko. Razlike su, kako smo vidjeli, samo u tumačenju odakle su takva osjećanja i takva svijest... Ali u okviru ili uporedo sa srpskom svijesću, rađa se i razvija i crnogorska svijest. Konstituisanje i razvoj te svijesti mi možemo lako pratiti. Oni su izraz, a u isto vrijeme i pokazatelj, razvitka crnogorske individualnosti. Razvitak te individualnosti, koja je, zahvaljujući određenim historijskim okolnostima, dovela do moderne crnogorske nacije, možemo pratiti u najmanju ruku od Crnojevića.”¹⁵

Teze da je Petar II Petrović, termin „Srbi” koristio u mnoštvo značenja a ne kao oznaku za etničku pripadnost, djeluju neozbiljno za svakog čitaoca njegovih djela. Ovaj Vladika, koji je imao veoma važnu historijsku ulogu u formiranju crnogorske države i nacije, bio je iskren Crnogorac i iskren Srbin u isto vrijeme. Sve ovo govori u prilog činjenici da se sadašnje stanje crnogorske nacije može vidjeti i u svjetlu historijskih zbivanja i u historijskoj jednakopravnosti u nacionalnom osjećanju Srpstva i Crnogorstva kod crnogorskog naroda. Bez obzira na etnički supstrat Crnogorca mora se priznati činjenica da su veze između ova dva naroda bile veoma iskrene i bliske tokom čitave historije. Isto tako se mora priznati da se crnogorski narod razvijao veoma dugo na nezavisan i samostalan način u posebnim historijskim, političkim, ekonomskim i društvenim uslovima. Time je stvorena baza za posebnost ove nacije, koja se kasnije pojavljuje kao samostalna nacija. U prilog ovoj tezi ide i činjenica da su, za vrijeme dok su bile pod Turskom vlašću, Crna Gora i Srbija bile fizički razdvojene, te se direktan uticaj iz Srbije nije mogao osjećati. Uticaj je prema tome ostvarivan, ili na zajedničkoj etničkoj supstanci, ili na osjećanju zajedništva iz vremena prije turskog osvajanja Balkana. Teza da je u tom vremenu srpska Raška nasilno osvojila Zetu i proširila svoj uticaj, naročito širenjem pravoslavlja, tačna je ali ne naročito značajna sa stanovišta

---

¹⁵ Isto str. 177.

nacionalnog pitanja. Ovo zato što je tadašnje društveno uređenje bilo feudalnog karaktera, a za ovo uređenje je bilo sasvim legitimno da se najmoćniji feudalski teritorijalno proširuju ako im to vojna i ekonomska moć omogućuje. Ova osvajanja nijesu vođena nikakvim nacionalnim planom, već su rezultat uobičajenog osvajačkog života onoga vremena. Pojam nacije koji se često retroaktivno vraća u istoriju potpuno je pogrešan način da se ovo razumije. Istorijski događaji, međutim, svakako utiču na kasniji razvoj nacija, tako da je period zajedničke države srpskog i crnogorskog naroda u vrijeme dinastije Nemanjića, bez obzira kako je do te države došlo, bio značajan za pitanje daljeg narodnog identifikovanja Crnogoraca. Princip feudalnog gospodarenja i osvajanja nastavio se u Crnoj Gori i nakon sloma dinastije Nemanjića i to u liku ondašnjih crnogorskih moćnih plemena i glavara.

Sva su ova pitanja interesantna, naročito za istorijsku opservaciju. Međutim, budući da se ovdje, radi o sociološkoj studiji, nama je značajno da zaključimo da problem dvojnog utemeljenja crnogorske nacije nije novijeg datuma, već da ima svoje korijene u bogatoj istoriji crnogorskog naroda. Suštinski je značajno da se prihvati teza o posebnom društveno – istorijskom i političkom razvoju naroda u Crnoj Gori, čime se stvaraju pretpostavke da u kasnijem nastanku crnogorske nacije, nacionalna svijest uspijeva da prepozna svoje biće kao posebnost. Prema tome, za prihvatanje teze, da Crnogorci kao nacija imaju dovoljno istorijskih osnova da budu posebni, nije neophodno po svaku cijenu pronalaženje sasvim posebnog etničkog supstrata, niti je potrebno tražiti specifičnosti koje bi crnogorsku kulturu odvojili od srpske. To upravo čini D. Ičević. On ističe da se u temeljima crnogorska nacionalna kultura sastoji od¹⁶:

- a) elemenata ilirske kulture, preko tradicionalne zatečene kulture zatečenih starinaca;
- b) obrazaca grčke i romanske kulture u etnografskoj građi, u shvatanjima, u načinu života i sistemu vrijednosti;
- c) prodora pismenosti iz makedonskih krajeva;
- d) srpskog (raškog) uticaja;
- e) islamsko-orijentalne kulture;
- f) nasljeđivanja i korišćenja arhitektonsko-građevinskih stilova, vrhunskih umjetničkih artefakata od praistorije do poznatih kulturno-civilizacijskih dostignuća;
- g) srednjovjekovne umjetnosti, posebno slikarstva, primorske, mediteranske tradicije, plodne i mnogovrsne književnosti, kulturnih i obrazovnih institucija itd.

---

¹⁶ Ibid. str. 129.

Ponudena slika koju ovaj autor nudi kao dokaz za višeslojnost nacionalne kulture kao posebne kulture, nije naročito specifična u poređenju sa velikim brojem nacija u Evropi, koje su istorijski trpjele uticaje mnogih kultura iz okruženja. Mnogo su vredniji argumenti ovog autora koji opravdano opaža specifičnost duhovne kulture Crnogoraca koja je vjekovima razvijana u specifičnim istorijskim okolnostima. Tako on kaže: „Crnogorska tradicija nije bila opredmećena u javnim građevinama i zdanjima, a oskudni život im nije omogućavao da štampaju knjige, pa su sile duha usmjerili na stvaranje moralne osobine u obliku kolektivnog javnog mnjenja. Izgrađivali su 'vrstu pounutrašnjene civilizacije čija se obilježja obično ubrajaju u patrijarhalne kulture, a ne u tekovine modernog društva'”. „U moralnom kodeksu Crnogoraca izuzetno je razvijen smisao da se akt življenja poistovjeti sa aktom moralnog opredjeljenja. Način mišljenja gotovo svakog Crnogorca, odnosno svenarodni osjećaj moralnog totaliteta ne dopušta prevagu zla, a Crnogorci su vjerovali da postoji 'apsolutni kriterijum pravde' kojim se jasno mogu razlikovati dobra i poročna ljudska djela”.¹⁷ Karakteristike duha Crnogoraca su zaista specifične i odvajaju ih od ostalih s jedne, te stvaraju bazu za nacionalnu svijest da uvidi njihovu neponovljivu originalnost. Ova činjenica je značajna sa stanovišta formiranja nacionalne svijesti.

No, prije nego što ćemo krenuti na nacionalnu svijest, još samo ćemo u kratkim crtama da damo prikaz razvoja crnogorske državnosti. Ovo činimo iz dva razloga: prvo, u okviru našeg istraživanja jedan dio se odnosi na ispitivanje stavova o državi, te se čini neophodno da se makar u osnovnim naznakama ovo pitanje istorijski sagleda, i drugo, pitanje stvaranja države je veoma značajno za samu nacionalnu svijest koja je neposredni predmet našeg istraživanja.

Istorijski, mi ćemo se baviti razvojem crnogorske države nakon turskog osvajanja Crne Gore, imajući u vidu da je Zeta (najprije Duklja) imala tradiciju i prije onog vremena kada je Raška pokorila Zetu, a zatim za vrijeme vladavine dinastije Nemanjića, pa usponom Balšića i Crnojevića. Ove prve forme crnogorske državnosti su djelimično izgubile svoj uticaj i ostale su na nivou simboličkog značaja za crnogorsko društvo i državu sa stanovišta činjenice da je nakon dominacije ovih porodica uslijedila vjekovna borba protiv Turaka za oslobođenje, kao i borba vladika i knjazova za centralizacijom vlasti u Crnoj Gori. Ova dva puta su od posebnog značaja za razumijevanje crnogorske države koja je nastala kao rezultat oslobađanja od Turaka, te crnogorske nacije koja se javlja kao rezultanta ovog procesa. Dakle, za vrijeme oficijelne turske vlasti nad Crnom Gorom postojala je plemenska organizacija društva koja je počivala na strogim autoritetima plemenskih glavara prema „unutra” i potpunom autonomijom ovih glavara prema „spolja”. Ovakva društvena organizaci-

---

¹⁷ Ibid. str. 40–43.

ja je nastala kao rezultat spremnosti crnogorskog naroda da ne dozvole Turcima da potpuno zagospodare njihovim životima. Tako su plemena živjela van gradova i imala su potpuno autarkičnu privredu. Ova privreda se zasnivala na stočarstvu i vojevanju. Vojevanje najčešće podrazumijeva hajdučke pohode na Turke, ali ne samo na Turke već i na Mletke i sve one koji su trgovinom gospodarili gradovima. Takođe, poznato je da je krađa i otimačina bila prisutna i između plemena. Ovo je često vodilo u okršaje iz kojih je slijedila krvna osveta, problem sa kojim su sve crnogorske vladike vodile tešku borbu. Ovakva društvena organizacija se sa jedne strane pokazala kao efikasna za očuvanje relativne samostalnosti pod turskom vlašću, ali je sa druge strane negativno uticala na sve rane pokušaje za ujedinjenje naroda pod jednu centralnu vlast. Faktor ujedinjenja je bio samo zajednička borba protiv Turaka za oslobođenje od njihove vlasti. Međutim, i pored ovog faktora, zbog toga što nije dolazilo do ekonomskog povezivanja stanovništva, kao i zbog tradicionalne navike plemena da žive autarkično u odnosu na sredinu, svi rani pokušaji da se zavede centralna vlast, kao i pokušaji da se uvođenjem poreza centralna vlast učvrsti, završavali su bez uspjeha. Zato je sasvim razumljivo da je jedini autoritet u međuplemenskim odnosima moglo da ima svešteno lice, te je iz ovog ugla jasna veoma značajna uloga vladika u centralizaciji Crne Gore. Osim ovih problema u integrisanju crnogorskog naroda, postojala je i odvojenost Crne Gore i sedmoro Brda, kao i Boka (Primorja). Zahvaljujući stalnim borbama sa Turcima i međusobnim ispomaganjem Katunjani i Brđani su se brže zbližavali nego što je to bio slučaj sa ovima i Primorcima. Tako se desilo da je Boka tek kasnije iskazala želju da se ujedini sa ostalom Crnom Gorom. Primorje je uvijek imalo specifičan istorijski hod, više pod uticajem zapada (Mletaka i Austrije) nego pod uticajem Turaka (kao osvajača) i Rusa (kao zaštitnika). Ova istorijska razlika je ostala očita i nakon ujedinjenja Crne Gore. No, i pored svih ovih činjenica, Crna Gora i Brda su lagano istorijski napredovali u ujedinjavanju, a tome je u prvoj fazi najviše doprinio Šćepan Mali (Lažni Car) koji je silom primoravao Crnogorce i Brđane na poslušnost i pokoravanje centralnoj vlasti, te na odustajanje od krađe i krvne osvete, dva faktora koji su uvijek negativno uticali na integraciju crnogorskog naroda. Dolaskom dinastije Petrovića na vladičanski presto, nastavlja se integracija Crne Gore pod centralnom vlašću. Najprije je Petar I Petrović donio prvi zakon 1776. godine koji je trebao da važi na cijeloj teritoriji Crne Gore i sedmoro brda. Na osnovu istorijskih zapisa čini se da ovaj zakon nije imao dovoljno uspjeha, naročito u onim tačkama koje su se ticale davanja poreza, budući da ova institucija do tada nije postojala, te da su se za sve materijalne potrebe Crnogorci obraćali Turcima u svojim hajdučkim pohodima. Takođe, vladika Petar I Petrović nije mogao lako da slomi samovolju plemenskih glavara koji su navikli da samovoljno i suvereno upravljaju svojim plemenima. Sljedeći korak u uspostavljanju centralne vlasti desio se

nakon vojničkih pobjeda nad Turcima, kada je skupština u Dobroti 1813. godine proglasila jedinstvo Boke, Crne Gore i sedmoro brda. Na osnovu odluke Narodne skupštine u Dobroti osnovana je zajednička privremena Vlada pod nazivom „Centralna komisija” koja je brojala 18 članova. Osim što je ovaj istorijski događaj imao veliki značaj zbog činjenice da prvi put dolazi do ujedinjenja svih crnogorskih oblasti, u praksi ujedinjenje nije funkcionisalo, najprije zato što su Bokelji, za razliku od Crnogoraca i Brđana željeli da se priklone Austriji, a ne Rusiji.

Prvi pravi apsolutni suveren u Crnoj Gori, i u isto vrijeme posljednji vladika koji je imao i svjetovnu vlast, bio je vladika Rade. Tako se pod njegovom vlašću formira prva prava centralna vlast sa funkcijama vlade, a to je bio „Senat” koji je oformljen na inicijativu Petra II Petrovića, 1832. god. Senat je obavljao suđsku, zakonodavnu i izvršnu vlast. Godine 1832. osnovana je i „Gvardija”, kao niži sud u odnosu na Senat. Iste godine, pored Senata i Gvardije, Petar II Petrović osnovao je i „Perjanike” koji su imali funkciju žandarmerije. Tako je prva prava centralna vlast u Crnoj Gori dobila „prihvatljiv” oblik. Petar II Petrović je bio veoma značajan i kao prosvetitelj i kao vladar koji je prvi pokrenuo veoma važne procese u kulturnom razvitku. Pod njegovom vlašću se osniva štamparija (1834)¹⁸, kao i prve dvije osnovne škole (1833). Petar II Petrović je iza sebe ostavio veoma značajan trag u pravcu razvijanja crnogorske države i nacije.

Nakon vladike Rada na vlast u Crnoj Gori dolazi Danilo, koji je najprije mukotrпно došao do vlasti na osnovu testamenta vladike Petra II Petrovića, da bi se zatim postavio kao vrhunski autoritet i proslavio u uspješnim borbama protiv Turaka. Za vrijeme njegove vladavine, Crna Gora postaje Knjaževina Aktom Ruskog Cara 1852. god. Za vrijeme knjaza Danila nastala je 1854. godine i prva oficijelna dobrovoljna vojska koja je brojala 9.777 vojnika. Zatim, 1854. godine knjaz Danilo osniva i Gardu. On donosi novi zakonik 1855. godine pod imenom „Opšti zemaljski zakonik” koji je bio neka vrsta prvog Ustava u Crnoj Gori. On je imao 95 paragrafa a u sebe je uključivao zakonik vladike Petra I Petrovića. Iste godine, na osnovu novog zakona, izvršen je prvi popis imovnog stanja u Crnoj Gori za potrebe plaćanja poreza. Time je za centralizovanu vlast obezbijeđena i finansijska podrška, pored one koju je Crna Gora manje više redovno dobijala od Rusije upravo u svrhe razvoja države. Nakon dalje uspješne borbe protiv Turaka, prvi put je međunarodno pravo na nezavisnost Crne Gore i njeno razgraničenje sa Turskom, zatražio knjaz Danilo na Pariskom kongresu 1856. godine. Do razgraničenja je došlo 1859. godine, pri čemu je Crna Gora dobila svoj status u međunarodnom okruženju, iako još uvijek nije priznata kao samostalna država.

---

¹⁸ Prvu štampariju u Crnu Goru donio je Đurađ Crnojević, između 1490. i 1492. godine, koja nije bila dugog vijeka.

Nakon smrti knjaza Danila, na vlast dolazi knjaz Nikola 1860. godine. U ovom periodu za konačno oslobođenje od Turaka dolazi i do prvog ugovora između Srbije i Crne Gore koji je potpisan 1866. godine pod nazivom „Savez za zajedničku saradnju”. Za vrijeme vladavine knjaza Nikole, 1869. osnovane su prve srednje škole i to Bogoslovija i Institut za vaspitavanje crnogorskih djevojaka. Takođe je postavljena i prva telegraf-ska linija 1871. godine, čime je faktički osnovana Pošta. Sticajem drugačijih okolnosti u okruženju, knjaz Nikola se priprema za konačno oslobođenje od Turaka. Oslobođilački rat između Srbije i Crne Gore s jedne i Turske s druge strane počeo je 1876. godine, tako što su Crna Gora i Srbija sporazumno objavile rat Turskoj. Crna Gora postaje međunarodno nezavisna na Berlinskom kongresu 1878. godine, s tim da je nakon pobjede u ratu udvostručila svoju teritoriju. Godine 1879. ukinut je Senat a postavljen je Državni savjet, Ministarstva i Veliki sud. Zatim je Crna Gora podijeljena na deset nahija, a nahije su podijeljene na kapetanije. Godine 1888. na snagu stupa „Opšti imovinski zakon” koji je sastavio dr V. Bogišić nakon dugogodišnjeg rada. U ovom periodu dolazi do brzog ekonomskog razvoja Crne Gore koji je konačno uobličio crnogorsku naciju u smislu u kome su već bile poznate velike evropske nacije. Brz ekonomski razvoj i intenzivna komunikacija među stanovništvom, uz činjenicu da je država postala nezavisna, bili su najznačajniji faktori koji su konačno uobličili crnogorski nacionalni specifikum. Problem u daljem nacionalnom razvoju Crnogoraca je sada postala sama apsolutistička vlast knjaza. Težnja za centralnom vlašću koja je bila od vitalnog značaja u prethodnoj istorijskoj epohi, sada se u obliku apsolutne monarhije pokazivala kao negativan faktor, kako za dalji razvoj ekonomije, tako i za moderno uobličavanje crnogorske nacije po uzoru na evropske države. Iz ovih razloga je vremenom otpočeo pritisak na Knjaza od različitih slojeva da se izvrši decentralizacija vlasti, na što apsolutni vladar po definiciji nije pristajao. Godine 1901, knjaz Nikola kruniše svoju apsolutnu vladavinu u obliku kraljevine, odlukom Skupštine. Međutim, nakon velikog pritiska i iznutra i spolja on (kralj Nikola) je odlučio da apsolutnu monarhiju zamijeni ustavnom (ali ne i parlamentarnom) monarhijom. Tako su 1905. godine izvršeni prvi izbori za ustavotvornu Skupštinu, a zatim je iste godine donesen prvi oktroisani Ustav, da bi se 1906. godine održali izbori za Zakonodavnu skupštinu. Iako je skupštinski rad, kao i rad vlade bio podređen kraljevskoj volji, u Skupštini se odvija živa politička aktivnost, na bazi borbe političkog mišljenja. Tako se javljaju i prve partije – Klubaši i Pravaši, pri čemu su prvi željeli da ograniče moć kralja, dok su drugi bili njegov instrument u vladanju državom. Bez obzira što je iz ovih sukoba izlazio kao politički pobjednik, kraljevska moć je u suštini iz godine u godinu sve više erodirala. Nakon uspješno završenih balkanskih ratova desio se i Prvi svjetski rat, koji će, pokazalo se, zaustaviti vlast dinastije Petrovića i dalji samostalni razvitak crnogorske države i nacije. Nakon svršetka I

svjetskog rata, Kralj i njegova Vlada u izbjeglištvu nijesu mogli bitnije da utiču na tok događaja koji je obilježen političkim sukobom po pitanju ujedinjenja Srbije i Crne Gore. Pozni kralj Nikola je pokušavao da sačuva vlast i nezavisnost Crne Gore, ali u tome nije uspio. Prije ujedinjenja sa Srbijom u političkom životu Crne Gore, postojao je sukob između zelenaša i bjelaša. Dok su drugi bili za bezuslovno pripajanje Crne Gore Srbiji, zelenaši (koji nijesu bili protiv samog ujedinjenja) su isticali zahtjeve za samostalnim i ravnopravnim statusom u okviru nove kraljevine koja je bila u nastajanju. Sticajem istorijskih okolnosti, zelenaši su izgubili svoju političku bitku, te je 1918. godine jednoglasnom odlukom Velike narodne skupštine u Podgorici, Crna Gora bezuslovno ujedinjena u jednu državu sa Srbijom pod dinastijom Karađorđevića. Time je donekle prekinut put samostalnog razvitka crnogorske države i nacije, pa se crnogorska državnost predala u ruke srpskoj državi. Pozni kralj Nikola se, u svom stavu prema Srbiji, jako razlikovao u odnosu na period kada je bio mladi knjaz i kada je bio spreman da svoju krunu preda u korist srpskog kneza Mihaila. U svom kasnijem razvoju, on je uvijek pokušavao da se bori za državnu samobitnost Crnogoraca, ali nažalost na anahronim osnovama apsolutne monarhije, koja je kao forma vladavine iščezla u čitavoj Evropi. Njegovo udaljavanje od Srbije počinje majskim prevratom u Srbiji 1903. godine, kada na mjesto dinastije Obrenovića vlast preuzima dinastija Karađorđevića, koja je imala značajno demokratskiju koncepciju u fundiranju svoje vlasti.

Borba između prosrpskog i autentično crnogorskog shvatanja nacije i države je, dakle, stalno pratila razvoj Crne Gore. Ona nije samo utemeljena u daljoj istoriji već je uvijek bila prisutna. Ovaj rascjep u crnogorskom nacionalnom biću se zato ne može tumačiti kao kakva slučajnost ili želja pojedinaca da rastoče jedinstvo Crnogoraca, već se valja razumjeti u svjetlu svih ovih istorijskih zbivanja koja su vjekovima uticala na podjelu crnogorskog nacionalnog bića.

Na kraju ovog našeg sociološkog pregleda istorije crnogorske nacije i države, moramo se malo posebno pozabaviti i pitanjem nacionalne svijesti koja je neposredni predmet našeg istraživanja. Ovo pitanje se, naravno, pojavljuje u svjetlu gore izvedenog istorijskog pregleda. To znači da je sasvim vjerovatno da, ukoliko govorimo o realnim istorijskim uzrocima podijeljenosti crnogorskog nacionalnog bića, možemo govoriti i o podijeljenosti crnogorske nacionalne svijesti. Sama nacionalna svijest jeste, rekli smo, jedna od konstitutivnih osobina nacije. Tako D. Ičević kaže: „U nacionalnoj svijesti se osobeno sublimišu svojstva, opredjeljenja, osjećanja, doživljavanja nacionalne individualnosti.... Ona je svijest ljudi o novoj vrsti zajednice koja se stvara i o sopstvenoj pripadnosti toj zajednici”¹⁹ Značaj nacionalne svijesti za samu naciju, ističe i D. Vujović. On

---

¹⁹ Ibid., str. 167.

kaže: „Najzad, u vezi sa problemom nastanka nacije javlja se i pitanje o značaju nacionalne svijesti. Poznata je činjenica da bez nacionalne svijesti nema nacije. Ona je dijalektičko jedinstvo nacionalnog bića i nacionalne svijesti. Istina, nacionalna svijest može da zaostaje u razvitku, iza nacionalnog bića, ali sve dotle dok se ne konstituiše svijest o nacionalnoj individualnosti, nema nacije. Zbog toga uvijek u društvima koja počinju da se konstituišu kao nacionalna zajednica, nacionalni probuđeni elementi bude, šire i razvijaju kod širokih nacionalnih slojeva nacionalnu svijest, koja je integrativni, konstitutivni element nacije.”²⁰ Ove konstatacije su potpuno u skladu sa sociološkim pristupom. Problem, međutim, nastaje ukoliko se nacionalna svijest iste nacije dijeli na dva dijela. Da li se u tom slučaju radi o prividnoj podvojenosti ili je pak riječ o istorijskom hodu odvajanja nacionalne svijesti od nekog drugog supstratuma? Dalje, pošto je sociologija empirijska nauka, postavlja se pitanje u kom stepenu (u kvantitativnom smislu) postojanje posebne nacionalne svijesti određuje i postojanje posebne nacije? Ovo su suštinska a ne samo retorička pitanja koja se postavljaju ne samo na teorijskoj nego i na istraživačkoj ravni. Po pitanju dvojne svijesti Crnogoraca D. Vujović kaže: „Kao što smo vidjeli, Crnogorci su se jednovremeno osjećali i iskazivali i kao Srbi i kao Crnogorci. Ako su rekli da su Srbi to nije značilo da nijesu Crnogorci i obratno, ako su rekli da su Crnogorci to nije značilo da su tim rekli da nijesu Srbi. U Crnogorcima su uporedo živjele dvije svijesti: srpska i crnogorska. To je bilo moguće zbog toga što se one ne javljaju kao dvije konkurentne svijesti, koje jedna drugu isključuju. To je odnos opšteg i posebnog, a ne odnos uzajamnog negiranja i isključivanja, pa je zato bilo moguće da procesi u društvenoj bazi i nadgradnji koji se odvijaju poslije crnogorsko-turskog rata 1876 – 1878. budu upravo procesi koji su vodili ka konstituisanju crnogorske nacionalne individualnosti.” ... Međutim, po pitanju sukoba ove dvije svijesti, D. Vujović kaže: „Tek kada se kod nekih srpska svijest javlja kao velikosrpska onda dolazi do sukoba, jer velikosrpska svijest znači negiranje posebne crnogorske svijesti, to jest negiranje posebnosti Crnogoraca i ma kakvih prava koja bi se bazirala na toj posebnosti. Ali taj sukob se u početku još uvijek ne javlja kao sukob dvije nacionalne svijesti, već kao dvije državno-pravne svijesti.”²¹ Ukoliko se prihvati Vujovićeva teza o etničkom porijeklu Crnogoraca, čitava izvedena argumentacija je valjana, međutim, poznato je da ovu činjenicu neki istoričari ne prihvataju. Suština problema u konfliktu unutar nacionalne svijesti Crnogoraca, ne mora biti samo u ideji velikosrpstva, već i u situaciji ukoliko ove (crnogorska i srpska svijest) kod Crnogoraca stoje na istom nivou, a ne samo u odnosu opšteg i posebnog, kako to D. Vujović kaže. Ukoliko je prihvatljiva teza da su se u ranijim epohama Crnogorci

²⁰ Ibid. str. 171.

²¹ Ibid. 179 – 181.

etnički izjašnjavali kao Srbi a nacionalno kao Crnogorci, problem ostaje danas kada se sve više gube granice između savremenog nacionalnog bića i onog koje je imalo jasniju istorijsku definiciju. U tom smislu, valja očekivati u budućnosti da će se nacionalni osjećaj kod Crnogoraca iz dvije prevesti u jednu dimenziju, te da njihovo opredjeljenje neće biti „dvo-domno”, nego jednostavno kao i kod drugih naroda. Da li će u tom određenju prevagu da odnese crnogorska ili srpska nacionalna svijest, najvjerovatnije ima da zavisi od konkretnih društveno-političkih događanja.

D. Ičević je problem dvojnosti svijesti definisao na logičkoj ravni, a po kriterijumu stepena identifikacije, ili opovrgavanja veze između Crnogoraca i Srba. Time kod ovog historičara ne postoji kompromisno rješenje koje ova dva modela svijesti miri na različitim nivoima. On smatra da se dvojna svijest Crnogoraca ogleda u modalitetima²²:

- a) svijest o nacionalnoj pripadnosti Srpstvu i teritorijalnoj pripadnosti Crnoj Gori;
- b) istovremeno etnička pripadnost Srpstvu i nacionalna pripadnost Crnogorstvu;
- c) pretežno crnogorska nacionalna svijest i osjećanje ranijeg etničkog pripadnja srpskom narodu;
- d) odbijanje svake etničke srodnosti sa Srbima i priznanje samo crnogorske nacionalne pripadnosti i svijesti.

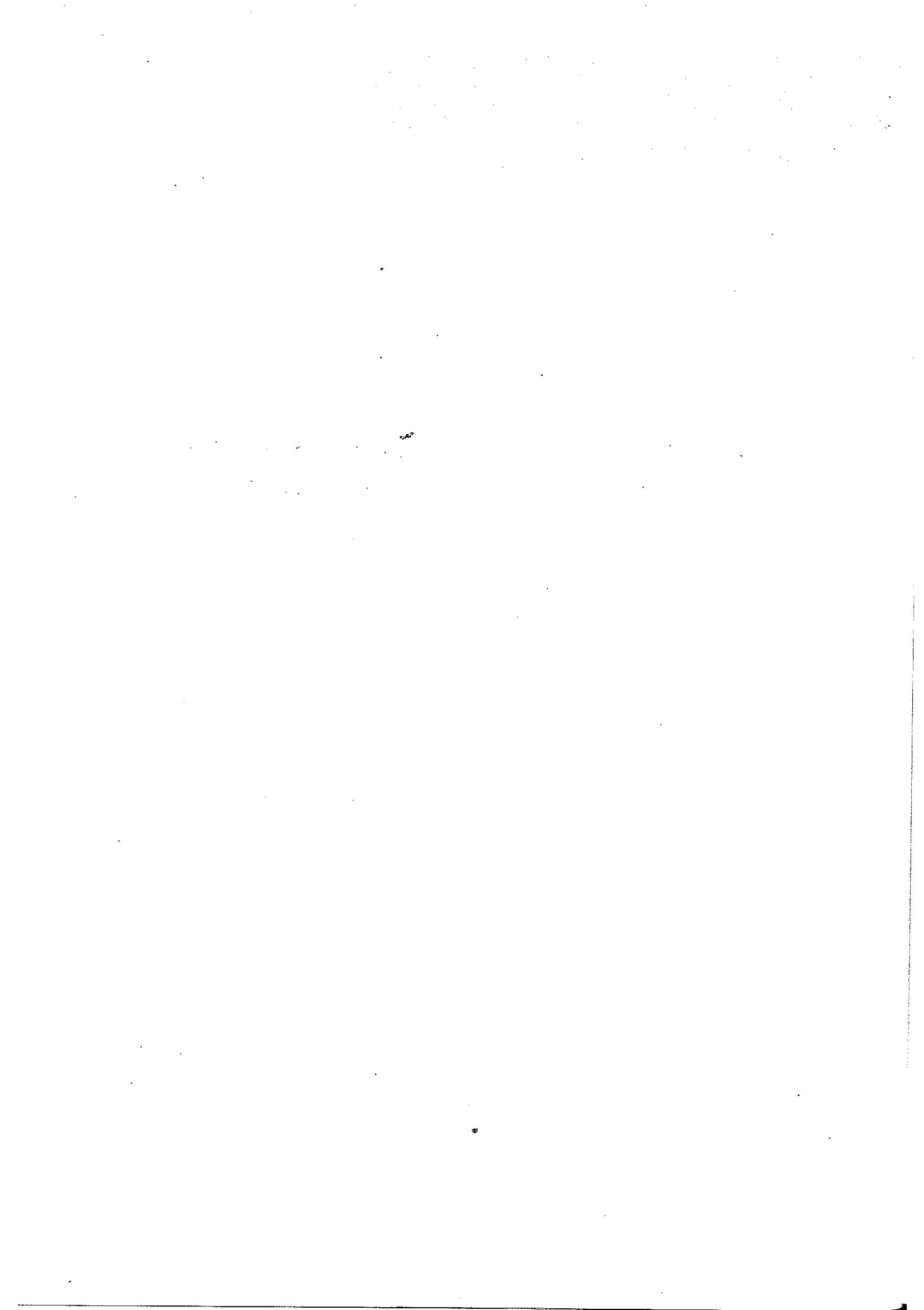
Ovako izvedena logička analiza je gotovo spremna za operacionalnu upotrebu u sociologiji u smislu mjerenja svijesti. Svi navodi koje smo našli u istorijskoj građi, upućuju na činjenicu da istraživanje svijesti koje slijedi, mora da ima u vidu i podijeljenost svijesti, kao i modalitete te svijesti s jedne, te intenzitet i kvalitet nacionalne svijesti s druge strane. Svjesni svih problema i teškoća ovakvog istraživačkog zadatka, mi smo obavili istraživanje sociološkom metodom, te na narednim stranicama dajemo prikaze našeg teorijskog pristupa kao i rezultate istraživanja.

---

²² Ibid. 172.

Borislav Đukanović

**ISTRAŽIVANJE NACIONALNE
SVIJESTI U CRNOJ GORI**

CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Istraživanje nacionalne svijesti u Crnoj Gori realizovali smo u periodu mart–april 2000. godine. Istraživanje je, osim pitanja koja tretiraju nacionalnu svijest, obuhvatilo i pitanja koja se bave problemom stavova populacije prema državi. Takođe, istraživanje uključuje i ispitivanje nacionalne distance među pripadnicima različitih nacija koje žive u Crnoj Gori. U narednom dijelu, mi ćemo najprije objasniti metodologiju kojom smo se rukovali u istraživanju, a zatim ćemo i prikazati rezultate istraživanja. Budući da je istraživanje imalo složen cilj, i da su zadaci koje smo željeli da ostvarimo posredovani velikim brojem varijabli, podatke treba čitati i tumačiti sa velikom pažnjom i strpljenjem, kako čitalac ne bi došao do površnih ili pogrešnih zaključaka.

Istraživanje koje smo realizovali predstavlja kompleksan poduhvat koji sadrži više istraživačkih zadataka. Svi ovi istraživački zadaci, međutim, u izvjesnom smislu predstavljaju cjelinu. Ova cjelina u krajnjem obliku nam pruža uvid o tome kakav je kvalitet, intenzitet i struktura nacionalne svijesti u Crnoj Gori, te kakva su mišljenja Crnogoraca o najvažnijim aspektima koji se tiču države. Prema tome, osnovni ciljevi istraživanja jesu:

1. Utvrđivanje osnovnih karakteristika nacionalne svijesti u Crnoj Gori
2. Ispitivanje intenziteta nacionalne svijesti
3. Utvrđivanje strukture (oblika) nacionalne svijesti
4. Mjerenje stava prema nacionalnim manjinama
5. Mjerenje nacionalne distance između pripadnika različitih nacionalnih zajednica
6. Ispitivanje stanovišta o državi

U okviru prvog cilja koji je usmjeren na utvrđivanje osnovnih karakteristika nacionalne svijesti u Crnoj Gori, mi smo željeli da sva ključna pitanja koja se tiču nacije i njene percepcije budu uključena u naš istraživački korpus. Ova pitanja su veoma često predmet naučnih rasprava u čitavoj porodici društvenih nauka, a isto tako, često su i predmet svakodnevnih diskusija u običnom životu ljudi. Zato smo mi željeli da osnovne konture nacionalne svijesti ocrtaemo i istraživačkom aparaturom, kako bi-

smo posredstvom ovih stanovišta ispitanika došli do osnovnih informacija o nacionalnoj svijesti u Crnoj Gori. Stavovi o kojima je riječ tiču se pitanja etničkog porijekla Crnogoraca, značaja različitih faktora koji su najvažnije obilježje nacije i sl. Aktuelnost ovih tema nije samo politikološkog karaktera već stav prema ovim pitanjima predstavlja jednu od suštinskih odlika same nacionalne svijesti.

Drugi cilj našeg istraživanja se ticao utvrđivanja stepena nacionalizma. Pod intenzitetom nacionalne svijesti, mi smo prevashodno podrazumijevali stepen identifikacije pripadnika nacionalne zajednice sa svojom nacijom. Na ovaj način se posredstvom ispitivanja stepena vezanosti i solidarnosti pojedinca sa nacionalnom zajednicom, kao referentnom društvenom grupom koja predstavlja socijalni okvir za naše istraživanje, dolazi do neophodnih podataka o karakteristikama nacionalne svijesti u Crnoj Gori. Ovaj pristup nam je, takođe, omogućio da sagledamo iz analitičkog ugla društvene osnove na kojima se nacionalna svijest izgrađuje. Ukoliko se nacionalizam posmatra sa stanovišta nacionalne solidarnosti i nacionalne vezanosti, možemo reći da ona u osnovi predstavlja kontinuum, pri čemu se na jednom polu nalazi potpuna stopljenost pojedinca sa svojim kolektivitetom, te se ovo stanje svijesti može identifikovati i kao snažan nacionalizam, dok se na drugom polu kod pojedinca gubi svaki osjećaj pripadnosti nacionalnoj zajednici, pri čemu ovaj pojedinac ostaje usamljen u svojoj individualnosti, ili se pak vezuje za neke drugačije oblike kolektivnog života koji nijesu nacionalnog karaktera. Na osnovu ovog elementarnog prikaza može se uvidjeti značaj ovog istraživačkog zadatka.

Treći zadatak koji je postavljen u ovom istraživanju, tiče se ispitivanja različitih oblika nacionalne svijesti. Ovaj zadatak može se okarakterisati i kao ispitivanje strukture nacionalne svijesti. On se nameće zbog činjenice da u teorijskom smislu nije nužno nacionalnu svijest posmatrati kao jedinstven fenomen, već se ostavlja mogućnost da se ona može posmatrati kao kompleksna matrica koja u sebi objedinjuje različite oblike. Na osnovama ovakvog metodološkog stava mi smo, u teorijskom smislu, anticipirali mogućnost da se nacionalna svijest može pojaviti u više oblika, te smo željeli da na osnovama određenih statističkih zahvata otkrijemo strukturu nacionalne svijesti, te da registrujemo njene oblike. Na taj način nam se otvara mogućnost da osim utvrđivanja oblika u kojima se nacionalna svijest pojavljuje, utvrdimo i stepen u kome su različiti oblici nacionalne svijesti prisutni u Crnoj Gori u kvantitativnom smislu. Takođe, u okviru ovog cilja istraživanja, mi smo željeli da uvidimo društvenu bit različitih oblika nacionalne svijesti, te da utvrdimo kakva je veza između ovih oblika.

Sastavni dio našeg istraživanja je bio i ispitivanje stavova prema nacionalnim manjinama. Na ovaj način je i definisan naš četvrti cilj u ovom istraživanju. Pitanje tretmana nacionalnih manjina naročito je interesantno u svakoj višenacionalnoj zajednici, a naročito u uslovima postkomuni-

stičke epohe, kada su slomom real-socijalizma bitno promijenjena shvaćanja nacije i njihovog značaja. U jeku ekspanzije nacionalnih osjećanja nacionalne manjine dobijaju posebno značajno mjesto, te se pitanje njihovog tretmana tiče i pitanja društvene stabilnosti. U svakom slučaju, u teorijskom smislu stav prema nacionalnim manjinama je sastavni dio nacionalne svijesti. U okviru ovog istraživačkog zadatka, mi ćemo pokušati da utvrdimo društvene korijene koji predstavljaju osnov za građenje stava prema nacionalnim manjinama.

Sljedeći cilj ovog istraživanja je da utvrdi nacionalnu distancu između pripadnika različitih nacionalnih zajednica u Crnoj Gori. Ispitivanje nacionalne distance izvršićemo na osnovu pouzdane i često primjenjivane Bogardusove skale koja mjeri socijalnu distancu. Ovim dijelom našeg istraživanja, mi ćemo doći do veoma važnih saznanja koja se tiču nacionalne svijesti u aspektu odnosa među nacijama koje postoje u Crnoj Gori. Takođe, na osnovu određenih statističkih postupaka, kao sastavni dio našeg istraživanja biće i utvrđivanje ključnih društvenih osnova na kojima se gradi nacionalna distanca u Crnoj Gori.

Posljednji istraživački zadatak, koji smo postavili u ovom projektu, obuhvata ispitivanje različitih stanovišta o državi. Shvaćanje države je sastavni dio same nacionalne svijesti. Zato je bilo neophodno da se i ovaj dio istraživanja uvrsti kako bi se nacionalna svijest spoznala u svom cjelovitom obliku. Takođe, pitanje stanovišta o državi naročito je značajno i s obzirom na aktuelne političke tenzije koje postoje između dvije republike u federaciji. U okviru ovog dijela istraživanja ukazaćemo i na društvene generatore koji kod ispitanika produkuju razlike u osnovnim stavovima prema državi.

Dakle, pred nama stoji jedno složeno istraživanje, koje je u sebi sa jedne strane heterogeno, tj. obuhvata različite aspekte i istraživačke zadatke, a sa druge strane ima za cilj da na sociološki način objasni jedan cjeloviti fenomen, a to je nacionalna svijest u Crnoj Gori.

UZORAK

Metodološkim osnovama za sprovođenje istraživanja kao teritorija na kojoj će biti sprovedena anketa određena je cjelokupna teritorija Crne Gore. S obzirom da nije riječ o potpunom obuhvatu, umjesto kritičkog momenta određen je period u kome treba završiti istraživanje. Istraživanje je počelo krajem marta, a završilo se sredinom aprila ove godine. Definisane, klasifikacija, nomenklatura i šifarnici korišćeni u pripremi, organizaciji, sprovođenju i obradi rezultata istraživanja preuzeti su ili prilagođeni instrumentima korišćenim u Popisu stanovništva, domaćinstava i stanova 1991. godine. Osnovni skup na kome je sprovedena anketa je populacija punoljetnih stanovnika Crne Gore, prisutnih u zemlji u vrijeme sprovođenja ankete i sposobnih da samostalno odgovore na pitanje iz upitnika.

Veličina uzorka i stratifikacija

Prethodna srodna istraživanja, kao i pilot-ankete, pokazali su da se rezultati zadovoljavajuće pouzdanosti mogu dobiti na uzorku veličine oko 1000 lica. Pri tome, neophodno je osnovni skup stratifikovati po najvažnijim geografsko-demografskim varijablama. Teritorijalna (geografska) stratifikacija ima za cilj da obezbijedi približno proporcionalnu zastupljenost područja u okviru kojih se može očekivati veći homogenitet ispitanika u pogledu ekonomskih, socijalnih i kulturnih obilježja. Opštine Crne Gore su podijeljene u tri grupe (stratuma), pri čemu prvi stratum sačinjavaju opštine sjeveroistočnog dijela Crne Gore, drugi stratum je formiran u granicama opština: Podgorica, Nikšić, Cetinje i Danilovgrad, dok preostale opštine pripadaju trećem primorskom stratumu: (Herceg-Novi), Kotor, Tivat, Budva, Bar i Ulcinj.

Drugi nivo stratifikacije, realizovan je podjelom naselja, na naselja gradskog tipa i ostala, omogućava da se u uzorku obezbijedi proporcionalna zastupljenost urbanih i ruralnih sredina, među kojima svakako postoje znatne razlike u pogledu stavova koji se istražuju. U realizaciji uzorka striktno je poštovana proporcionalna zastupljenost svakog stratuma do mjere koja ne ugrožava principe organizacije ankete.

Tip uzorka

Primijenjen je troetajni, stratifikovani uzorak, kombinovan sa kvotnim uzorkom. Jedinica izbora prve etape su opštine u kojima je sprovedena anketa. Okvir za izbor opština predstavljao je spisak opština Crne Gore, sa procijenjenim brojem stanovnika koji pripadaju ciljnoj populaciji. Opštine su birane procedurom izbora sa vjerovatnoćama proporcionalnim veličini, mjerenoj brojem stanovnika ciljne grupe, bez ponavljanja. U drugoj etapi birane su mjesne zajednice u kojima je trebalo anketirati jednaki broj lica, saglasno uputstvima koja su anketarima objašnjena na instruktaži. Okvir za izbor mjesnih zajednica predstavljao je spisak mjesnih zajednica Crne Gore, sa brojem domaćinstava i brojem lica u mjesnoj zajednici prema popisu iz 1991. godine. Spisak je zatim redukovan izbacivanjem mjesnih zajednica sa manje od dvjesto domaćinstava, što se inače praktikuje kao garancija da će ta jedinica biti dovoljno velika za obezbjeđivanje dovoljnog broja jedinica finalne faze izbora. Mjesne zajednice su takođe birane sa vjerovatnoćama izbora proporcionalnim veličini, bez ponavljanja.

Konačno, domaćinstva u kojima je sprovedena anketa birao je anketar po uputstvu koje je sastavljeno tako da obezbijedi slučajan (nepriistran) izbor, a da istovremeno organizator ankete ima mogućnost kontrole terenskog rada. Zadatak anketara bio je da izabere tri ulice u izabranoj mjesnoj zajednici i to obavezno centralnu (onu u kojoj se nalaze prostorije MZ) i dvije na periferiji, sa suprotnih strana u odnosu na centralnu ulicu. Do domaćinstava, u kojima će se obaviti anketa, anketar je dolazio tako što je birao svaku četvrtu zgradu sa obje strane izabrane ulice, a dalje šema je obezbjeđivala adekvatan postupak za zgrade sa više stanova.

Instruktaža je iskorišćena da se anketarima naglase osnovni principi rada na terenu:

- civilizovan pristup,
- uvažavanje anketiranog lica,
- uvažavanje lokalnih kulturnih standarda,
- maksimalno uzdržavanje anketara od sugestivnih pitanja,
- obezbjeđenje neophodnih uslova u stanu za eliminaciju uticaja drugih članova porodice na ispitanika.

Kvote

Uzorak je realizovan na 1053 lica, što predstavlja povećanje od 5% u odnosu na planirani uzorak.

Kvota su propisivane za obilježja:

- starost,
- školska sprema,
- aktivnost.

Realizacija uzorka

Starosna struktura realizovanog uzorka po desetogodišnjim grupama neznatno odstupa od strukture populacije, osim u starosnoj grupi od 41 do 50 godina, u kojoj je anketirano oko 50% ispitanika više od pripadajućeg broja. Do ovog pomjeranja došlo je na račun naredne dvije starosne grupe, kod kojih se i mogla očekivati manja spremnost za saradnju zbog složenosti i obima upitnika.

Takodje je i kod školske spreme u realizaciji potcijenjen broj lica sa najviše završenom osnovnom školom, kojih je i inače najviše u populaciji, zbog poznatog efekta da ispitanici u ovom odgovoru iskazuju pristranost najviše, posebno oni sa najnižim obrazovanjem. Sigurno da dio objašnjenja za ovo odstupanje treba tražiti u činjenici da priznata interna kvalifikacija formira svijest o odgovarajućem višem stečenom stepenu obrazovanja.

Što se tiče aktivnosti, najveće neslaganje sa popisnim stanjem evidentirano je kod lica sa ličnim prihodom (pretežno penzioneri) čiji je broj u anketi za 34% veći nego što iznosi učešće ove grupe u Popisu iz 1991. godine. Ovo odstupanje u relativnom smislu i nije naročito značajno jer njihov procenat u ukupnoj populaciji po Popisu 1991. godine iznosi oko 10%. Treba još imati u vidu da je u proteklih desetak godina stopa prijevremenih i administrativnih penzija bila izuzetno visoka, tako da se time ovo odstupanje još više relativizira.

OPERACIONALIZACIJA POJMA NACIONALNE SVIJESTI

Istraživanje, čije rezultate prezentujemo, sadrži više elemenata koji se tiču tretmana nacionalne svijesti, njenog kvaliteta i intenziteta. U osnovi se mogu razlikovati tri dijela istraživanja koja se bave ovim aspektom. U prvom dijelu, operacionalizovane su određene tvrdnje koje imaju za cilj da ispituju neke aspekte nacionalne svijesti na kvalitativnom nivou. U okviru ovog dijela, takođe se bavimo i nacionalizmom, a rezultate dajemo u analitičkoj perspektivi. U drugom dijelu, bavićemo se strukturom nacionalne svijesti, za šta smo upotrijebili faktorsku analizu kao multivarijantnu metodu za ispitivanje različitih kvaliteta (strukture) nacionalne svijesti. U trećem dijelu, kao poseban problem, tretira se odnos prema nacionalnim manjinama. Na osnovu ovih podataka, kao i na osnovu posebnog dijela koji se tiče pitanja socijalne distance, može se doći do veoma značajnih konkluzija, a na liniji postavljenih ciljeva istraživanja.

Operacionalni pojam nacionalne svijesti tiče se svakako definicije nacije koju smo dali u početnom poglavlju ovog rada. Ona glasi: „*Nacija je društveno–istorijska i socio–ekonomska zajednica u kojoj pojedinci izgrađuju svoj politički i kulturni identitet na bazi osjećaja pripadnosti naciji i solidarnosti sa ostalim članovima nacionalne zajednice. U okviru nacije kao zajednice razvija se poseban nacionalni etos, obrasci ponašanja, te specifično metafizičko i mitološko biće nacije, pri čemu se nacija pozitivno vrednuje od članova nacionalne zajednice.*” Nacionalna svijest u ovom kontekstu se može definisati kao aktivan ili pasivan odnos pripadnika jedne nacije prema sopstvenom nacionalnom biću, ili kako to D. Ičević kaže: „U nacionalnoj svijesti se osobeno sublimišu svojstva, opredjeljenja, osjećanja, doživljavanja nacionalne individualnosti...Ona je svijest ljudi o novoj vrsti zajednice koja se stvara i o sopstvenoj pripadnosti toj zajednici.”¹ Nacionalna svijest, kao svijest o pripadnosti nacionalnoj zajednici jeste istorijska kategorija. Ona se razvija dugim istorijskim hodom razvoja jedne nacije, kao njen prateći elemenat, i ujedno kao elemenat koji sukonstituiše samu nacionalnu zajednicu. Bez nacionalne svijesti, ne može se govoriti da postoji nacija. Kao i svaka svijest, nacionalna svijest postoji u idealitetu, a da bi je bilo moguće identifikovati, neop-

---

¹ Ibid. str. 167.

hodno je pronaći njene materijalne nosioce značenja. To mogu biti različiti materijalni entiteti, od svijeta simbola do konkretnih predmeta koji su proizvod kulturne istorije jednog naroda. Druga strana problema identifikovanja nacionalne svijesti jeste njen specifični kvalitet koji je rezultat istorijskog razvoja jedne nacije, posredstvom specifičnih nacionalnih, društveno-političkih i ekonomskih odnosa. Tako nacionalna svijest sublimira specifična svojstva, kao i moralne norme karakteristične upravo za tu naciju. Treća strana problema nacionalne svijesti jeste odnos pojedinaca prema vlastitoj naciji, kao i odnos pripadnika jedne nacije prema pripadnicima drugih nacionalnih zajednica. Prema tome, nacionalna svijest se može kretati u dijapazonu od potpune nacionalne integracije, koja podrazumijeva visok stepen solidarnosti između pripadnika te nacije, do modaliteta kada pripadnici jedne nacionalne zajednice posjeduju veoma mali ili nikakav odnos solidarnosti sa ostalim članovima svoje nacionalne zajednice. U tretmanu prema drugim nacijama, nacionalna svijest može biti orijentisana od veoma tolerantnog odnosa, čime je sinonim za ovakav odnos tolerantnost, do potpunog odbijanja komunikacije sa pripadnicima drugih nacionalnih zajednica, čime se ovo stanje može odrediti kao nacionalna netolerancija.

Operacionalni pojam nacionalne svijesti u našem istraživanju obuhvata sljedeće aspekte:

- nacionalna svijest kao shvatanje najznačajnijih elemenata koji je sačinjavaju;
- nacionalna svijest koja može imati različit intenzitet, u smislu nacionalne vezanosti pojedinca;
- nacionalna svijest kao svijest koja u sebi sadrži različite oblike;
- nacionalna svijest kao skup stavova o nacionalnim manjinama;
- nacionalna svijest kao nacionalna distanca;
- nacionalna svijest kao skup stanovišta o državi.

Ovako složen operacionalni pojam nacionalne svijesti proizvod je same složenosti ovog fenomena, te istraživačkih zadataka koji se postavljaju. Prema tome, svi ovi aspekti nacionalne svijesti u isto vrijeme predstavljaju i posebne istraživačke cjeline koje smo mi u našem istraživanju oblikovali.

UPITNIK

Za ovo istraživanje, mi smo koristili upitnik koji je odgovarao postavljenim istraživačkim ciljevima. Tako se na osnovu ciljeva istraživanja može posmatrati i upitnik koji sve ove istraživačke cjeline objedinjuje. U prvom dijelu upitnika nalaze se nezavisne varijable tj. socijalna obilježja ispitanika. U drugom dijelu upitnika nalaze se pitanja kojima se ispituju osnovne karakteristike nacionalne svijesti. Treći dio upitnika je sastavljen od 50 ajtema na osnovu kojih smo mjerili intenzitet i strukturu nacionalne svijesti. Ove tvrdnje su ordinarnog tipa i u suštini predstavljaju petostepene Likertove skale. Četvrti dio upitnika mjeri socijalnu distancu. U posljednjem dijelu upitnika se nalaze pitanja kojima se ispituju stanovišta o državi. Prema tome, čitav upitnik sadrži 122 pitanja, s tim što se jedno od pitanja, koje mjeri socijalnu distancu, sastoji od 99 potpitanja. Veličina upitnika odgovara složenosti istraživačkih zadataka koje smo postavili. U prilogu ove knjige nalazi se čitav upitnik, u onom obliku u kome je korišćen za terensko istraživanje.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE NACIONALNE SVIJESTI U CRNOJ GORI

Prvo pitanje koje se tiče nacionalne svijesti bilo je, svakako, nacionalno izjašnjavanje. Time su svi ispitanici mogli da se izjasne slobodno, na osnovu sopstvenog osjećanja, kojoj nacionalnoj zajednici pripadaju. Rezultati koje smo dobili su sljedeći:

Tabela 1.

NACIONALNO OPREDJELJENJE

nacionalno opredjeljenje	broj	%
bez odgovora	9	0,9
Crnogorac	464	44,1
Crnogorac koji se osjeća Srbinom	139	13,2
Srbin koji je i Crnogorac	136	12,9
Musliman	90	8,5
Musliman-Crnogorac	58	5,5
Albanac	45	4,3
Albanac-Crnogorac	4	0,4
Jugosloven	77	7,3
Srbin	28	2,7
ostalo	3	0,3
UKUPNO	1053	100,0

Ova početna slika koju smo dobili, već upućuje na potvrdu teze o „dvojnoj svijesti” Crnogoraca. Vidimo da su se Crnogorci bazično prerasporedili u tri osnovne grupe – Crnogorac, Crnogorac koji se osjeća Srbinom i Srbin koji je i Crnogorac. Osim toga još je 5,5% ispitanika koji su se izjasnili kao Musliman – Crnogorac, kao i neznatan broj onih koji se izjašnjavaju kao Albanac – Crnogorac. Kao Srbin se izjasnilo 2,7% ispitanika a kao Jugosloven 7,3% ispitanika. Ova razučena matrica crnogorskog nacionalnog bića je bitno uslovlila dalji tok naše analize tako da smo sva ključna područja ispitivanja nacionalne svijesti morali da damo u analitičkom (unakrsne tabele) presjeku, kako bi bilo moguće uvidjeti sličnosti i razlike između gore navedenih nacionalnih identifikacija. U odnosu na rezultate popisa stanovništva koji su na raspolaganju od Drugog svjetskog

rata do danas možemo vidjeti sljedeće. Najviše je Crnogoraca u Crnoj Gori bilo 1948. god., čak 90,7% ukupnog stanovništva, 1953. god 86,7%, a 1961. god. 81,4%. Već 1971. god. ima samo 67,1% Crnogoraca u Crnoj Gori, da bi u 1981. god. bilo 69,8%. Zatim nastupa pad 1991. god. kada se kao Crnogorac u Crnoj Gori izjašnjava 61,8% populacije. Srba u Crnoj Gori je bilo 1971. god. 7,5%, zatim 1981. god. 3,3%, a 1991. god. čitavih 9,3%. U istraživanju iz 1986. god. Crnogoraca je bilo 65% a Srba samo 3% i Jugoslovena 14%. Muslimana je u prva dva popisa bilo samo 0,1% i 1,5%, da bi se ovaj broj povećao na 6,5% u 1961. god., i na 13,3% u 1971. god. Blago povećanje Muslimana se bilježi tek 1991. god. kada se ovako izjašnjava 14,6% populacije. Albanci u svim popisima se kreću od 5,2% do 6,6%. Ukoliko se Crnogorci spoje sa kategorijama Crnogorac – Srbin i Srbin – Crnogorac u okviru našeg istraživanja, može se reći da je broj Crnogoraca u Crnoj Gori na osnovu rezultata našeg istraživanja oko 70,2%. Dakle, u odnosu na popis iz 1991. godine, imamo za oko 8% više Crnogoraca (Crnogoraca – Srba), a na uštrb smanjenja broja Jugoslovena za oko 7%, kao i neznatnog smanjenja broja Srba, za oko 1%. Broj Muslimana i Albanaca, je u skladu sa rezultatima posljednjih popisa stanovništva u Crnoj Gori. Suštinska razlika između našeg istraživanja i izvršenih popisa sastoji se u tome što su se na osnovu sopstvenog slobodnog opredjeljenja ispitanici izjašnjavali kao Crnogorci koji se osjećaju Srbima i kao Srbi – Crnogorci. Ova mogućnost je razložila sve Crnogorce na gore pomenute tri bazične grupe. Tako je „čistih” Crnogoraca samo 44,1 %, ali nema nikakve sumnje, da su pripadnici grupacije Crnogorac koji se osjeća Srbinom i Srbin – Crnogorac pripadnici iste nacionalne grupacije, samo što je njihovo opredjeljenje u svjetlu srpskog nacionalnog fundiranja Crnogoraca. Tako dolazimo i do veoma važnih podataka koji govore o stepenu „dvojne svijesti” Crnogoraca. Važno je još obratiti pažnju i na činjenicu da se onaj dio Crnogoraca, koji svoju svijest usmjeravaju na srpski nacionalni supstratum, dijeli u dvije grupe; oni koji daju prvenstvo crnogorskom pripadanju (Crnogorac koji se osjeća Srbinom) i oni koji se prvenstveno izjašnjavaju kao Srbi, pa tek onda kao Crnogorci (Srbin koji je i Crnogorac). Iako obje grupe svoju crnogorsku naciju vide u svjetlu pripadanja srpskom nacionalnom biću, ipak između njih valja praviti razliku kao između dva posebna oblika nacionalne svijesti, a s obzirom na crnogorsku ili srpsku primogenituru te svijesti.

Sljedeće pitanje koje se tiče nacionalne svijesti u Crnoj Gori, tiče se pitanja važnosti određenih faktora koji tvore jednu naciju. Ovi faktori (jezik, teritorija, običaji, država...), jesu predmet kako naučnih tako i svakodnevnih rasprava kao faktora koji tvore naciju. Zato smo mi u okviru istraživanja nacionalne svijesti u Crnoj Gori postavili pitanje o značaju ovih faktora za jednu naciju. Pitanje je postavljeno na dva načina. Najprije su se za sve navedene faktore ispitanici izjašnjavali da li su oni važni ili nijesu, a zatim su ispitanici imali da se opredijele za jedan faktor koji

je najvažniji. To znači da se u prvom pitanju dvovalentno određuje da li je neki faktor uopšte značajan za naciju, a u drugom se bira samo jedan od svih ponuđenih kao bazični faktor koji tvori naciju. Rezultati pokazuju sljedeće:

Tabela 2.

ZNAČAJ NAVEDENIH FAKTORA ZA NACIONALNU PRIPADNOST-%

Da li su važna sljedeća obilježja	Nije važno	Važno
JEZIK	69,6	30,4
ISTA TERITORIJA	70,5	29,5
ISTI OBIČAJI	43,8	56,2
ISTA UMJETNOST, NAUKA, FILOZOFIJA	89,5	10,5
ISTA RELIGIJA	53,8	46,2
ISTO KRVNO PORIJEKLO	68,4	31,6
DOŽIVLJAJ PRIPADNOSTI NACIJI	69,9	30,1
SOPSTVENA DRŽAVA	59,2	40,8

Vidimo da su se po značaju primarno izdvojila tri faktora: „običaji” (56,2%), „religija” (46,2%) i „država” (40,8). Može se reći da je nacionalna svijest u Crnoj Gori bazično identifikovana sa ovim karakteristikama nacije kao ključnim za određivanje nacionalne samobitnosti. Takođe, veliki značaj imaju i „krvno porijeklo” (31,6%), „doživljaj pripadnosti” (30,1%), „jezik” (30,4%) i „teritorija” (29,5%). Međutim, kada smo ispitanike pitali da od svih karakteristika nacije, za koje su naveli da su važne, navedu samo jednu, dobili smo sljedeću sliku:

Tabela 3.

KOJA JE KARAKTERISTIKA NACIJE NAJZNAČAJNIJA

Najvažnije karakteristike nacije	broj	%
Bez odgovora	169	16,0
JEZIK	45	4,3
ISTA TERITORIJA	52	4,9
ISTI OBIČAJI	138	13,1
ISTA UMJETNOST, NAUKA, FILOZOFIJA	20	1,9
ISTA RELIGIJA	145	13,8
ISTO KRVNO PORIJEKLO	113	10,7
DOŽIVLJAJ PRIPADNOSTI NACIJI	135	12,8
SOPSTVENA DRŽAVA	236	22,4
UKUPNO	1053	100,0

Može se vidjeti da je „država” kao najčešće označena, kao najznačajniji faktor koji određuje jednu naciju. Za ovaj odgovor opredijelilo se 22,4% ispitanika. „Religija” i „običaji” slijede sa po 13,8%, odnosno 13,1%, a u krug najznačajnijih pojavljuje se i „doživljaj pripadnosti naciji”, za što se opredijelilo 12,8% ispitanika. Ovo znači da se nacionalna svijest Crnogoraca usmjerava na shvatanja države prvenstveno kao „nacionalne države”. Nakon ovih podataka a u svjetlu „dvojne svijesti” Crnogoraca o kojoj smo ranije govorili, mi smo ove podatke ukrstili sa pitanjem o nacionalnoj pripadnosti. Na osnovu ove analize, može se vidjeti sljedeće:

Tabela 4.

NACIONALNA PRIPADNOST I OBILJEŽJA NACIJE – %

NACIONALNOST	jezik	teritor.	običaji	nauka, umjet. filozof.	religija	krvno porijeklo	doživlj.	država
Crnogorac	1,7	2,8	8,8	1,3	9,5	10,3	11,6	34,5
Crnogorac – Srbin	2,9	4,3	14,4	–	15,8	13,7	15,8	11,5
Srbin – Crnogorac	2,2	5,1	14,7	6,6	25,0	14,7	12,5	6,6
Musliman	2,2	2,2	36,7	–	13,3	3,3	17,8	13,3
Musliman – Crnogorac	–	13,8	19,0	–	17,2	5,2	13,8	20,7
Albanac	46,7	11,1	6,7	4,4	4,4	2,2	–	24,4
Albanac – Crnogorac	–	–	–	–	–	75,0	25,0	–
Jugosloven	6,5	7,8	7,8	3,9	14,3	13,0	16,9	16,9
Srbin	7,1	10,7	10,7	–	28,6	17,9	7,1	7,1
Ostalo	–	–	–	–	33,3	–	–	–

Hi – kvadrat = 463,97

C = 0,55

Dakle, prvo možemo vidjeti da postoji statistička veza izražena u navedenom koeficijentu kontingencije. Možemo vidjeti da oni koji su se izjašnjavali kao Crnogorci, kao najznačajnije za jednu naciju uzimaju „državu”. Ovaj faktor je neuporedivo značajniji za njih nego preostali faktori. Za ovaj odgovor se opredijelilo preko 1/3 ispitanika iz ove kategorije. Kod kategorije koja se izjasnila kao „Crnogorac koji se osjeća Srbinom” nekoliko faktora bilježe visoke vrijednosti. U maloj prednosti su „religija” i „doživljaj pripadnosti naciji” koji se u okviru ove kategorije tumače kao jednake po značaju (15,8%). Međutim, za ovu kategoriju se ističe da su značajni i običaji, krvno porijeklo i država kao karakteristike nacije (od 11% – 15%). Sljedeća kategorija koja se izjasnila kao „Srbin – Crnogorac”, kao najznačajniju karakteristiku nacije ističe „religiju” (25,0%). Ona je slična sa prethodnom kategorijom (Crnogorac koji se osjeća Srbinom), po tome što se po značaju i dalje ističu običaji, krvno porijeklo i doživljaj pripadnosti, ali se od ove razlikuje po nižem značaju

sopstvene države kao značajnog kriterijuma za naciju. Po ovoj niskoj vrijednosti ova grupacija se naročito razlikuje od onih koji su se izjasnili kao „Crnogorci” 6,6% (naspram 34,5%). Razlika, takođe, postoji između onih koji su se izjasnili kao „Muslimani” i onih koji su se izjasnili kao „Muslimani–Crnogorci”. Kod prvih se kao najznačajnija karakteristika za naciju uzimaju običaji (36,7%), dok je kod drugih najvažnija sopstvena država (20,7%). Pošto je Albanaca–Crnogoraca nedovoljno u broju da bismo mogli išta pozitivno da kažemo, za one koji su se izjasnili kao „Albanci” najznačajnija nacionalna karakteristika je jezik (46,7%). Oni koji su se izjasnili kao Jugosloveni u jednakom procentu (16,9%) daju značaj doživljaju pripadnosti i sopstvenoj državi. Srbi u našem uzorku se na osnovu ovog ukrštanja gotovo identično ponašaju kao oni koji su se izjasnili kao „Srbin–Crnogorac”. Za njih je najvažnije nacionalno obilježje „religija” (28,6%). To znači, a kasnije ćemo ovu tezu i da provjeravamo, da postoji strukturalna sličnost između nacionalne svijesti onih koji se izjašnjavaju kao Srbi i onih koji se izjašnjavaju kao Srbi–Crnogorci. Naprotiv, između ove kategorije i onih koji se izjašnjavaju kao „Crnogorci” postoje značajne razlike, zato što se različiti principi uzimaju kao sinonim za nacionalni identitet. Dok je za Crnogorce najznačajnija sopstvena država, za Srbe i Srbe – Crnogorce, to je religija. Najinteresantniji su iz ovog ugla oni koji se izjašnjavaju kao Crnogorci koji se osjećaju Srbima. Sve one odredbe za naciju koje su se na totalnom uzorku pokazale kao značajne su prisutne u visokom, gotovo ravnomjerno raspodijeljenom procentu kod ove grupacije. Na osnovu činjenice da oni kao najvažnije ističu religiju, slični su onima koji se izjašnjavaju kao Srbi i Srbi–Crnogorci. Na osnovu činjenice da je doživljaj pripadnosti jednako značajan kao religija, oni su slični i sa Crnogorcima i sa Srbima – Crnogorcima. Takođe, pokazuju sličnost i sa Jugoslovenima kod kojih je osim sopstvene države, najznačajnija nacionalna karakteristika doživljaj pripadnosti. Ovo znači da je kategorija onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorac koji se osjeća Srbinom zaista negdje između onih koji su se izjasnili kao Crnogorci i onih koji svoju naciju vide u svjetlu srpskog etnikuma, makar kada je u pitanju određivanje najznačajnijih faktora koji određuju jednu naciju. Ovu tezu ćemo dalje da provjeravamo (potvrđivanjem ili opovrgavanjem) na osnovu analize ostalih podataka.

Sljedeće pitanje, koje je značajno sa stanovišta analize nacionalne svijesti u Crnoj Gori, tiče se mišljenja o etničkom porijeklu Crnogoraca. Mi smo naglasili da na osnovu analize mišljenja različitih historičara, po pitanju etničkog porijekla, postoje različita shvatanja. Prvo, da su Crnogorci, po svom etničkom porijeklu, Srbi, drugo, da Crnogorci imaju posebnu etničku matricu i treće, da su Crnogorci nastali kao rezultat miješanja i stapanja veoma različitih etničkih slojeva, te je njihov izvorni etnos slojevit. Mi smo ispitanike u tom smislu pitali šta oni misle o nacionalnom porijeklu Crnogoraca, i ponudili im da se slobodno opredijele za dole navedene opcije. Naši rezultati pokazuju sljedeće:

Tabela 5.

MIŠLJENJA ISPITANIKA O PORIJEKLU CRNOGORACA -%

Porijeklo	broj	%
bez odgovora	26	2,5
Crnogorci i Srbi su jedna nacija	418	39,7
Crnogorci i Srbi imaju zajedničko porijeklo, ali su vremenom postali dva posebna naroda	351	33,3
Crnogorci su drugačijeg porijekla nego Srbi	142	13,5
Crnogorci su drugačijeg porijekla, sasvim posebni	113	10,7
Ostalo	3	0,3
UKUPNO	1053	100,0

Može se vidjeti da najveći broj ispitanika (39,7%) smatra da su Crnogorci i Srbi jedna nacija. Zatim 1/3 ispitanika smatra da Srbi i Crnogorci imaju zajedničko porijeklo, ali da su vremenom postali dva posebna naroda. Ukupno 24,2% ispitanika smatra da su Srbi i Crnogorci drugačijeg porijekla s tim da se 10,7% slaže sa tvrdnjom da su ova dva naroda „sasvim” drugačijeg porijekla, dok 13,5% iskazuje da razlika postoji. Time se može reći da je nacionalna svijest u Crnoj Gori u većini usmjerena na zajedništvo sa srpskom nacijom, kada govorimo o porijeklu Crnogoraca. Nakon ovog nalaza, mi smo ove podatke ukrstili sa nacionalnom pripadnošću kako su je ispitanici iskazivali i dobili smo sljedeće rezultate:

Tabela 6.

NACIONALNA PRIPADNOST I MIŠLJENJA O PORIJEKLU CRNOGORACA - %

NACIONALNOST	Crnogorci i Srbi su jedna nacija	Crnogorci i Srbi imaju zajedničko porijeklo, ali su dva različita naroda	Crnogorci su drugačijeg porijekla nego Srbi	Crnogorci su sasvim drugačijeg porijekla nego Srbi
Crnogorac	22,0	42,7	17,5	15,1
Crnogorac - Srbin	71,2	28,1	-	-
Srbin - Crnogorac	85,3	8,8	0,7	1,5
Musliman	16,7	46,7	23,3	10,0
Musliman - Crnogorac	15,5	36,2	29,3	17,2
Albanac	8,9	17,8	33,3	40,0
Albanac - Crnogorac	25,0	50,0	50,0	-
Jugosloven	54,5	33,8	2,6	5,2
Srbin	92,2	3,6	3,6	-

Hi - kvadrat = 478,33

C = 0,56

Dakle, oni koji su se izjasnili kao Crnogorci, u najvećoj mjeri (42,7%) smatraju da Crnogorci i Srbi imaju zajedničko porijeklo ali su vremenom postali dva naroda. Međutim, i u okviru ove kategorije 22,0% ispitanika smatra da su Crnogorci i Srbi jedna nacija, a ukupno onih koji smatraju da Srbi i Crnogorci imaju drugačije i potpuno drugačije porijeklo ima 22,6%. To znači da je matrica nacionalne svijesti po pitanju porijekla onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci gotovo jednaka na svojim polovima, tj., gotovo je identičan broj onih u okviru ove kategorije koji ističu da su Srbi i Crnogorci jedna nacija i onih koji tvrde da je porijeklo Srba i Crnogoraca drugačije. Grupa koja se izjasnila kao „Crnogorac koji se osjeća Srbinom” je po ovom kriterijumu bitno orijentisana na srpsko porijeklo Crnogoraca. U okviru ove grupe 71,2% ispitanika se izjasnilo da su Srbi i Crnogorci jedna nacija, dok je 28,1% onih koji smatraju da su Srbi i Crnogorci zajedničkog porijekla, ali su dva posebna naroda. Sljedeća grupa koja se izjasnila kao Srbin – Crnogorac još je snažnije utemeljena u srpskom etnikumu. Čitavih 85,3% ispitanika iz ove grupe se izjasnilo da su Srbi i Crnogorci jedna nacija. Na osnovu ovoga može se reći da je grupa koja se izjasnila kao Crnogorac koji se osjeća Srbinom po svojoj nacionalnoj svijesti bliža grupaciji koja utemeljuje svoju nacionalnu samobitnost u srpskom nacionalnom biću, nego li grupaciji koja vidi Crnogorce kao posebni etnički i nacionalni supstrat. Na osnovu ovog pitanja, mi smo uvidjeli i da grupa koja se izjasnila kao „Jugosloven” jeste bliža, kada je riječ o etničkom porijeklu, onim ispitanicima koji svoju crnogorsku naciju vide u ključu srpskog etnikuma. Naime, 54,5% ispitanika iz ove grupe se izjasnilo da su Crnogorci i Srbi jedna nacija, dok je 33,8% onih koji smatraju da su Crnogorci i Srbi istog porijekla, ali su vremenom postali dva odvojena naroda. Oni koji su se izjasnili kao Srbi sasvim jasno identifikuju Crnogorce sa Srbima, dok nacionalne manjine (Muslimani i Albanci), vide crnogorsku naciju u svjetlu zajedničkog porijekla ali dva odvojena naroda.

Sastavni dio nacionalne svijesti svake nacije jeste i odnos prema nekim važnim društvenim segmentima, naročito u svjetlu nacionalnog angažmana u različitim područjima društvenog života. Zato smo mi postavili pitanje: Da li, po mišljenju ispitanika, religija, obrazovanje, ekonomska politika, sport i kultura treba da imaju nacionalni angažman? Dobili smo sljedeće rezultate:

Tabela 7.

U KOJOJ MJERI SLJEDEĆI SEGMENTI DRUŠTVENOG ŽIVOTA
TREBA DA ŠTITE NACIONALNE INTERESE – %

Da li navedeni fenomeni treba da štite nacionalne interese	Bez odgovora	Da, u velikoj mjeri	Da, umjerenom	Ne znam	Ne
RELIGIJA	0,9	26,7	30,7	17,1	24,6
OBRAZOVANJE	0,9	44,3	32,4	9,3	13,0
EKONOMSKA POLITIKA	0,6	28,5	16,6	10,4	43,9
SPORT	0,4	33,6	23,2	9,4	33,4
KULTURA	1,3	39,3	30,7	7,8	20,9

U osnovi se može vidjeti da su ispitanici u značajnoj mjeri istakli nacionalni angažman navedenih aspekata. Kao najmanje značajno područje ističe se ekonomska politika, a kao najvažnije obrazovanje. Ovaj podatak nam govori da je u ukupnom smislu, nacionalna svijest u Crnoj Gori ipak vezana za neke društvene institute koji direktno imaju veze sa nacionalnim razvojem i očuvanjem nacionalnog identiteta, nego li sa nekim koji su latentno i manje direktno povezani sa nacijom. Ekonomska politika se tako pokazala kao najmanje značajnom za naciju, po mišljenjima ispitanika. Nakon ukrštanja ovog podatka sa nacionalnom pripadnošću nijesmo naišli na neku značajniju vezu, što znači da je gore prikazana distribucija odgovora gotovo identična za sve nacionalne grupacije.

Na nacionalnu svijest uvijek utiču i aktuelna događanja, naročito u sferi politike. Ova događanja zavisno od daljeg toka i razrješenja političkih napetosti često iščeznu iz nacionalnog sjećanja, ali isto tako često mogu da budu i prelomni trenutak za dalji razvoj nacije i njenog pratioca – nacionalnu svijest. Budući da se ovo istraživanje odvijalo u uslovima naglašene nacionalne napetosti koja je rezultat političkog razmimoilaženja republičkih rukovodstava, a zatim je produžena i internim političkim sukobom između dvije najznačajnije partije u Crnoj Gori, mi smo morali da postavimo određenija pitanja aktuelno-političkog karaktera, koja se na određeni način reflektuju na nacionalnu svijest, pa time govore i o njenom kvalitetu. Prvo pitanje, koje smo u ovom smislu postavili, ticalo se mogućeg angažmana ispitanika ukoliko bi došlo do vojnog sukoba između Crne Gore i Srbije. Dobili smo sljedeće odgovore:

Tabela 8.

ŠTA BI ISPITANICI URADILI UKOLIKO BI DOŠLO DO VOJNOG SUKOBA SA SRBIJOM

Angažovanje	broj	%
Bez odgovora	47	4,5
Angažovao bih se na odbrani Crne Gore	425	40,4
Angažovao bih se na odbrani Jugoslavije	227	21,6
Ostao bih neutralan	260	24,7
Ne vjerujem da će doći do sukoba	21	2,0
Napustio bih Crnu Goru	25	2,4
Angažovao bih se na pomirenju	8	0,8
Ostalo	40	3,8
UKUPNO	1053	100,0

Možemo vidjeti da najveći broj ispitanika izražava spremnost angažovanja na odbranu Crne Gore (40,4%). Broj onih koji su se izjasnili za odbranu Jugoslavije iznosi 21,6%. Gotovo četvrtina ispitanika (24,7%) iskazuje spremnost da ostanu neutralni u ovom sukobu. Takođe je interesantan podatak da „samo” 2,0% ispitanika iskazuje vjeru da do ovog sukoba neće doći. Ovaj podatak dovoljno govori o oštini sukoba koji trenutno postoji u Crnoj Gori. Svakako da je veoma interesantno vidjeti ovaj podatak u perspektivi nacionalnog opredjeljenja, čime se u nacionalnom smislu jasnije mogu identifikovati one grupacije koje pokazuju dualnu vezanost i za srpsko i za crnogorsko nacionalno biće. Rezultati ove analitike pokazuju sljedeće:

Tabela 9.

NACIONALNA PRIPADNOST I PITANJE ŠTA BI ISPITANICI URADILI UKOLIKO BI DOŠLO DO VOJNOG SUKOBA SA SRBIJOM – %

NACIONALNOST	Branio bi Crnu Goru	branio bi YU	ostao bi neutralan	ne vjeruje u sukob	napustio bi Crnu Goru	angažovao bi se na pomirenju
Crnogorac	54,5	8,6	20,5	1,5	2,8	1,3
Crnogorac – Srbin	5,8	51,8	22,3	5,0	2,9	0,7
Srbin – Crnogorac	10,3	33,1	46,3	3,7	0,7	0,7
Musliman	71,1	1,1	26,7	–	–	–
Musliman–Crnogorac	63,8	8,6	17,2	–	1,7	–
Albanac	68,9	–	24,4	–	2,2	–
Albanac–Crnogorac	50,0	25,0	25,0	–	–	–
Jugosloven	14,3	54,5	24,7	–	2,6	–
Srbin	7,1	64,3	14,3	3,6	3,6	–

$$H_i - \text{kvadrat} = 454,09$$

$$C = 0,55$$

Na osnovu prikazane tabele može se reći da je više od polovine onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci spremno da brani Crnu Goru. Samo 8,6% ispitanika iz ove grupe bi branilo Jugoslaviju, a 20,5% bi ostalo neutralno. Grupacija koja se izjasnila kao Crnogorac koji se osjeća Srbijom, po ovom pitanju je pokazala svoju identifikaciju sa srpskim nacionalnim bićem, budući da je više od polovine ispitanika iz ove grupe spremno da brani Jugoslaviju a samo 5,8% je spremno da brani Crnu Goru. Sličnost između ove i prethodne grupe ogleda se u broju neutralnih (22,3%). Najinteresantnija, po ovom pitanju je grupa, u okviru koje se ispitanici izjašnjavaju kao Srbi – Crnogorci. Na osnovu njihovog izjašnjavanja kao Srbi – Crnogorci, valjalo je očekivati veću spremnost na odbranu Jugoslavije u poređenju sa onima koji su se izjasnili kao Crnogorci koji se osjećaju Srbima. Na osnovu ovog podatka može se vidjeti da za razliku od ove grupe, 1/3 Srba – Crnogoraca je spremna da brani Jugoslaviju, dok najveći broj iskazuje neutralnost u sukobu (46,3%). Osim toga 10,3% pripadnika ove populacije iskazuje spremnost da brani Crnu Goru. Jugosloveni i Srbi u našem uzorku su jasno iskazali spremnost na odbranu Jugoslavije, s tim što u okviru Jugoslovena 1/4 ispitanika iskazuje neutralnost u mogućem sukobu. Nacionalne manjine su spremne da u većini brane Crnu Goru, ukoliko bi došlo do sukoba sa Srbijom. Na osnovu ovako prikazane refleksije nacionalne svijesti u Crnoj Gori, vidi se i sva složenost problema nacionalne svijesti. Zato je teško na osnovu do sada prezentiranih podataka govoriti „samo” o „dvojnjoj svijesti”. Očito, da *iskazana dvojnost nije jednodimenzionalnog karaktera, već se i u okviru ove dvojnosti mogu identifikovati različiti slojevi nacionalne svijesti, a kriterijum za ove slojeve su različita područja u kojima se ova svijest ispoljava.*

Sljedeće pitanje, koje se tiče refleksije nacionalne svijesti u Crnoj Gori na aktuelni politički trenutak, tiče se mogućeg sukoba između Jugoslavije i NATO pakta. Mi smo ispitanike stavili u situaciju da se slobodno opredijele za (ne)angažman i na čijoj strani, ukoliko bi došlo do ovakvog sukoba. Dobili smo sljedeće rezultate:

Tabela 10.

ŠTA BI ISPITANICI URADILI UKOLIKO BI PONOVO DOŠLO DO VOJNOG SUKOBA IZMEĐU JUGOSLAVIJE I NATO – PAKTA

Angažman	broj	%
Bez odgovora	37	3,5
Angažovao bih se na odbrani Jugoslavije	334	31,7
Angažovao bih se samo ukoliko je Crna Gora ugrožena	416	39,5
Ostao bih neutralan	224	21,3
Ne vjerujem da će doći do sukoba	5	0,5
Napustio bih Crnu Goru	7	0,7
Angažovao bih se na pomirenju	3	0,3
Ostalo	27	2,6
UKUPNO	1053	100,0

Vidimo da je 31,7% populacije spremno da se angažuje na odbrani Jugoslavije, dok je 39,5% ispitanika spremno da se brani samo ukoliko je Crna Gora ugrožena. Ovaj broj približno odgovara broju onih koji su izrazili spremnost na odbranu Crne Gore u slučaju sukoba sa Srbijom. Broj onih koji bi ostao neutralan nešto je veći od 1/5 populacije. Kada smo odgovore na ovo pitanje ukrstili sa nacionalnom pripadnošću, dobili smo sljedeće:

Tabela 11.

NACIONALNA PRIPADNOST I PITANJE ŠTA BI ISPITANICI URADILI UKOLIKO BI PONOVO DOŠLO DO VOJNOG SUKOBA IZMEĐU JUGOSLAVIJE I NATO – PAKTA

NACIONALNOST	Branio bih Jugoslaviju	Angažovao bih se samo ako je Crna Gora ugrožena	Ostao bih neutralan	Ne vjerujem u sukob	Napustio bih Crnu Goru	Angažovao bih se na pomirenju
Crnogorac	18,8	52,6	17,9	0,6	0,6	0,6
Crnogorac – Srbin	72,7	12,9	8,6	–	0,7	–
Srbin – Crnogorac	44,9	9,6	41,2	0,7	0,7	–
Musliman	1,1	66,7	30,0	–	–	–
Musliman–Crnogorac	8,6	58,6	25,9	–	–	–
Albanac	4,4	66,7	26,7	–	–	–
Albanac–Crnogorac	–	75,0	25,0	–	–	–
Jugosloven	64,9	10,4	20,8	–	2,6	–
Srbin	78,6	7,1	7,1	–	–	–

Hi – kvadrat = 467,58

C= 0,55

Dakle, preko polovine onih koji su se izjasnili kao Crnogorci izražava spremnost da se brane od NATO pakta samo ukoliko je Crna Gora ugrožena, a 18,8% ispitanika iz ove grupe je izrazilo spremnost da brani Jugoslaviju. Takođe je značajan i broj neutralnih koji je na nivou od 17,9%. Grupa ispitanika koja se izjasnila kao Crnogorac koji se osjeća Srbinom je iskazala spremnost da brani Jugoslaviju u 72,7% slučajeva, 12,9% ispitanika iz ove grupe se zalaže za odbranu samo ukoliko je Crna Gora ugrožena. Ponovo je interesantne rezultate pokazala grupa Srbin – Crnogorac. Ona je u daleko manjem stepenu spremna na odbranu Jugoslavije (44,9%) nego što je to slučaj sa prethodnom grupom, iako je ovaj procenat najviši od svih ostalih mogućih angažmana ove grupe. Za ovu grupu, kao i prethodnom pitanju, karakterističan je veliki broj onih koji iskazuju neutralnost. Njihov broj je u ovoj grupi 41,2%. Nacionalne ma-

njine sasvim jasno iskazuju spremnost na odbranu samo ukoliko je Crna Gora ugrožena, mada se broj neutralnih kreće oko 20 – 25%. Jugosloveni su spremni u velikom broju (64,9%) da brane Jugoslaviju. Međutim, i u okviru ove grupe je prisutno 10,4% onih koji bi se angažovali na odbrani samo ukoliko je Crna Gora ugrožena. Značajan je i broj (oko 1/5) onih koji u okviru ove grupe iskazuju spremnost na neutralnost. Srbi su se sasvim jasno opredijelili za odbranu Jugoslavije.

Posljednje pitanje koje se ticalo analize nacionalne svijesti sa stano-
višta aktuelnih i mogućih političkih zbivanja, odnosilo se na angažman is-
pitanika ukoliko bi došlo do međunacionalnih sukoba u Crnoj Gori. Re-
zultati su:

Tabela 12

ŠTA BI ISPITANICI URADILI UKOLIKO BI DOŠLO DO MEĐUNA-
CIONALNIH SUKOBA U CRNOJ GORI

Angažovanje u slučaju međunacionalnog sukoba u Crnoj Gori	broj	%
Bez odgovora	39	3,7
Odmah i dobrovoljno bih se angažovao u odbrani moje nacije	476	45,2
Angažovao bih se u odbrani moje nacije ukoliko me pozovu	215	20,4
Ostao bih neutralan	263	25,0
Ne vjerujem da će doći	7	0,7
Napustio bih Crnu Goru	9	0,9
Angažovao bih se na pomirenju	14	1,3
Ostalo	30	2,8
UKUPNO	1053	100,0

Možemo vidjeti da je 45,2% ispitanika spremno da brani svoju naci-
ju odmah i bezuslovno, dok je 1/5 ispitanika iskazalo spremnost da se
svoja nacija brani, ali samo ukoliko ovi budu pozvani. Četvrtina popula-
cije iskazuje svoj neutralni angažman ukoliko bi došlo do sukoba. Ukršta-
nje ovog prikaza sa nacionalnom pripadnošću nije dalo značajne rezulta-
te, a i statistička vrijednost koja ukazuje na vezu bila je takođe mala, tako
da smo ovaj prikaz izostavili na ovom pitanju.

Na osnovu ovog prikaza, mogli smo vidjeti određene karakteristike
nacionalne svijesti u Crnoj Gori. Ono što se može zaključiti ne tiče se sa-
mo njenog kvaliteta, već se prvenstveno tiče utemeljenosti te svijesti u
drugačijem nacionalnom ključu. Ovo je činjenica koju ćemo morati stal-
no da pratimo u analizi rezultata našeg istraživanja. Pokazuje se kako za

razumijevanje nacionalne svijesti u Crnoj Gori ne možemo jednostavno tu svijest, kada je riječ o Crnogorcima, da prikazemo kao „dvojnu svijest”. Mnogo je tačnije reći *da je ova svijest višeslojna i složena, a da teza o dvojnosti svijesti mora da ima više heurističku funkciju, boljeg razumijevanja složenosti nacionalne svijesti*. Vidjeli smo, na osnovu gore prikazanih rezultata, da se različito nacionalno opredjeljenje prikazuje na različit način s obzirom na prostor (područje) na koje se nacionalna svijest ovaploćuje. Zato je neophodno finijom metodološkom aparaturom nacionalnu svijest u Crnoj Gori razumijevati na dva načina. Prvo, kao utemeljenost u određeno nacionalno biće i drugo, kao manifestaciju nacionalne svijesti u svojoj različitosti na drugačija područja društvenog života, koju nacionalna svijest posreduje. Sa ovakvim ciljevima može se dalje pratiti rezultat našeg istraživanja.

OBLICI NACIONALNE SVIJESTI U CRNOJ GORI

O nacionalnoj svijesti se veoma teško može govoriti kao o „jednom” fenomenu. Ovo znači da unutar ovog jedinstvenog fenomena mi možemo identifikovati različite oblike nacionalne svijesti. Pri tome, naravno da se pretpostavlja da postoji određena veza između različitih oblika u kojima se nacionalna svijest ispoljava, čime se ostvaruje jedinstvo nacionalne svijesti, kao takve. Ovo je bio osnovni razlog zbog koga smo bili prinuđeni da u metodološkom smislu problem istraživanja nacionalne svijesti postavimo dvojako. S jedne strane tretirali smo nacionalnu svijest kao jedinstven fenomen, a sa druge strane vodili smo računa da se ispita postojanje i intenzitet različitih *oblika* nacionalne svijesti. Kada se govori o oblicima nacionalne svijesti tada se prvenstveno misli na strukturu nacionalne svijesti. To znači da u okviru nacionalne svijesti u strukturalnom smislu mi možemo identifikovati različite oblike. Iz ovih razloga za istraživanje oblika nacionalne svijesti pretpostavili smo postojanje nekiloko oblika nacionalne svijesti, a na osnovama dosadašnjih istraživanja, kao i na osnovama sociološke imaginacije. Ispostavilo se da se nakon izvršenog istraživanja, slika strukture nacionalne svijesti nije pokazala na isti način kako smo mi teorijski predvidjeli.

Istraživanje oblika (strukture) nacionalne svijesti ima naročit teorijski značaj zato što se ovakvim strukturalno-analitičkim pristupom omogućava diverzifikacija ispitivanog fenomena na njegove sastavne (strukturne) elemente. Time se sprečava mogućnost donošenja pogrešnih ili površnih socioloških i socijalno – psiholoških konkluzija, koje bi bile rezultat eksplikativne alteracije nečega što je u sebi „razdijeljeno” sa nečim što je u sebi „jedinstveno”. U metodološkoj pripremi ovog problema mi smo pripremili pedeset tvrdnji. Ove tvrdnje se kreću po svim zonama nacionalne svijesti, tako da sa jedne strane mjere nacionalizam, a sa druge strane omogućuju da se identifikuju različita strukturalna obilježja (oblici) nacionalne svijesti. Ove tvrdnje predstavljaju petostepene skale ordinarnog tipa. Sve ove tvrdnje su predstavljale „mrežu” na osnovu kojih smo bili u stanju da primjenom faktorske analize identifikujemo različite oblike nacionalne svijesti. Kao rezultat primjene faktorske analize mi smo se opredijelili za četvorofaktorsko rješenje. Takođe, za analizu smo koristili rotiranu matricu – PROMAX. Dakle, na osnovu faktorske analize može se reći da smo u našem istraživanju identifikovali četiri oblika naci-

onalne svijesti (faktora)¹ i to su: *nacionalna isključivost, nacionalna identifikacija, mondijalizam i etnocentrizam.*

Nacionalna isključivost (prvi faktor) predstavlja najmaligniji oblik nacionalne svijesti. Ovaj sloj nacionalne svijesti okuplja tvrdnje na kojima se insistira na diskriminacijskom odnosu prema drugim nacionalnim zajednicama. Ovaj faktor u faktorskoj matrici objašnjava 30,7% varijanse, što ukazuje na činjenicu da je nacionalna isključivost veoma snažna u strukturalnom smislu (što svakako ne znači da je ovo slučaj i sa stanovništva kvantiteta). Nacionalna isključivost, kao prvi faktor u našem istraživanju, okuplja sljedećih 14 tvrdnji:

- Svaki glas pripadnika moje nacije na izborima morao bi da vrijedi bar dvostruko više nego glas pripadnika drugih nacija.
- Svim drugim nacijama treba jasno staviti do znanja da su nepoželjni u našoj državi.
- Pripadnike drugih nacija na sve načine treba onemogućiti da zauzmu ključne položaje u privredi, politici i kulturi.
- Otvorenost i iskrenost prema drugim nacijama donosi više štete nego koristi.
- Pošto su nesposobniji od nas, pripadnici drugih nacija stalno nam rade iza leđa.
- Pošto uništimo spoljne neprijatelje treba da se obračunamo sa nacionalnim izdajnicima.
- Kada bih bio u položaju da lično odlučujem o tome ko će dobiti posao, najvjerovatnije da bih nastojao da dam prednost kandidatu moje nacije.
- Imam utisak da su se druge nacije zavjerile protiv mog naroda.
- Treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija, čak i onda kada nam se pokazuju kao prijatelji.
- Pripadnike moje nacije mrze i zavide im pripadnici drugih nacija, jer su od njih pametniji i sposobniji.
- Ponekad osjećam da mi je teško biti iskren prijatelj sa osobama druge nacionalnosti.
- Ne bi se trebalo miješati sa pripadnicima drugih nacija putem nacionalno mješovitih brakova.
- Ja se osjećam nacionalno ugroženim od pripadnika drugih nacija.
- Često se najbolje osjećam u onom društvu u kome su svi pripadnici moje nacije.

---

¹ Cjelokupan prikaz faktorske analize pogledaj, Statistički dodatak na kraju knjige.

Možemo vidjeti da sve ove tvrdnje koje se nalaze na prvom faktoru upućuju na diskriminatorski odnos prema drugim nacijama, ili u najblažoj formi upućuju na snažnu nacionalnu distancu. Zato smo, s pravom, utvrdili da se ovdje radi o „nacionalnoj isključivosti”. Ovo znači da se ispitanici koji se slažu sa ovim tvrdnjama mogu okvalifikovati kao nacionalno isključivi. Oblik nacionalne svijesti koji smo na ovom faktoru identifikovali, može se okarakterisati kao „nacionalizam” u svom negativnom značenju, tj. kao šovinizam. Budući da je na osnovu naše analize oblika svijesti nacionalna isključivost prvi faktor i budući da objašnjava najveći procenat varijanse, to znači da je ovaj oblik svijesti u nacionalnoj svijesti Crnogoraca strukturalno (ali ne i kvantitativno) naj snažniji.

Nacionalna identifikacija je drugi faktor (oblik svijesti) u našem istraživanju. Ovaj faktor objašnjava 10,9% varijanse. Ukupan broj tvrdnji sa značajnim statističkim opterećenjem na ovom faktoru iznosi 11 i one glase ovako:

- Svaki čovjek trebao bi da shvati da je sudbina njegove nacije ujedno i njegova lična sudbina.
- Uvreda naneseu mojoj naciji doživljavam kao napad na sopstvenu ličnost.
- Patriotizam i odanost naciji prvi su i najvažniji zadaci dobrog građanina.
- Osjećanje vezanosti za sopstvenu naciju kod pripadnika bilo koje nacije jedno je od najljepših osjećanja koje pojedinac može imati.
- Pripadnike svoje nacije trebalo bi smatrati za svoju braću i sestre.
- Spreman sam da se žrtvujem za interes i dostojanstvo moje nacije.
- Dužnost svakog pripadnika naše nacije jeste da održava naš jezik i običaje.
- Nacionalne interese treba uvijek staviti ispred vlastitih.
- Djecu treba vaspitavati u nacionalnom duhu
- Ponosan sam na moju naciju.
- Kad bi svi ljudi bili moralni kao pripadnici moje nacije ne bi bilo sukoba među ljudima.

Sve ove tvrdnje izražavaju snažnu vezanost i solidarnost pojedinca sa vlastitom nacijom. One često ukazuju i na naglašen nacionalni kolektivism zato što se interes nacije stavlja ispred ličnog interesa. Zato smo mi

ovaj faktor nazvali *nacionalna identifikacija*. U tvrdnjama koje smo gore iznijeli, a koje reprezentuju nacionalnu identifikaciju, ni na koji način se ne izražava negativan ili diskriminacijski odnos prema pripadnicima drugih nacija. U njima se jednostavno izražava čvrsta nacionalna solidarnost i vezanost. Nacionalna identifikacija se stoga treba shvatiti kao onaj oblik nacionalne svijesti koji nije nužno povezan sa pervertiranim oblikom nacionalne svijesti oličenom u nacionalnoj isključivosti. Međutim, sa druge strane teško je zamisliti da neko može biti nacionalno isključiv, a da ne posjeduje snažnu nacionalnu identifikaciju.

Mondijalizam je oblik nacionalne svijesti u uslovnom smislu. On bi u elementarnom smislu mogao da predstavlja poseban oblik svijesti koji nije u vezi sa nacionalnom sviješću. Međutim, on se isto tako u logičkom smislu može posmatrati sa stanovišta kontinuuma nacionalne svijesti, kao suprotan pol u odnosu na nacionalizam kao naj snažniji oblik nacionalne svijesti. U svojoj osnovi, kao oblik svijesti, mondijalizam predstavlja orijentaciju na svijet kao globalnu ljudsku zajednicu, čime se značaj nacionalne identifikacije ili poriče ili stavlja u drugi plan. Pojedinci koji dominantno posjeduju ovaj oblik svijesti jesu „kosmopolite”. Oni prevazilaze nivo nacionalne homogenizacije posredstvom svijesti, na taj način što vlastitu svijest usmjeravaju na one oblike društvene zajednice koje su šire nego nacionalna zajednica. Međutim, mondijalizam ne mora nužno da predstavlja suprotnost nacionalnoj svijesti. Ovo znači da mondijalističko opredjeljenje može da obuhvati i nacionalnu identifikaciju, tako što je nacionalno osjećanje prisutno na jednom, a mondijalističko na drugom nivou. U analitičkoj perspektivi, na ovaj način se sukob između nacionalizma i mondijalizma izbjegava. Sukob nastaje onog trenutka kada se nacionalizam i mondijalizam nađu na istom nivou, tj. u onim situacijama kada pojedinac usljed nacionalne zaslijepljenosti u orijentaciji na svijet kao širu zajednicu gleda neprijateljskim očima, ili u situaciji kada pojedinac uslijed snažnog kosmopolitskog opredjeljenja, svako nametanje nacionalnog obrasca doživljava neprijateljski. Sukob ili koegzistencija nacionalne svijesti jesu u logičkom smislu ravnopravne. U našem istraživanju, mondijalizam smo identifikovali na trećem faktoru. Ovaj faktor objašnjava 8,3% varijanse i okuplja jedanaest ajtema. Ove tvrdnje su:

- Čovječanstvo predstavlja jedinu pravu ljudsku zajednicu i zato je svaka podjela na nacije štetna.
- Za čovjeka je važnije da bude građanin svijeta nego pripadnik jedne nacije.
- Najbolje bi bilo kada bi čitav svijet bio jedna država, sa zajedničkom vlašću.
- Čovječanstvo treba sebi da postavi za cilj potpuno ukidanje nacija.

- Svi narodi svijeta treba da se potruže da umjesto nacionalnih stvore internacionalne ustanove.
- Treba težiti da osobenost kulture svoje nacije prilagodimo i podredimo kulturi koju čitav svijet prihvata.
- Sukoba među državama ne bi bilo, kada ne bi postojale nacionalne podjele.
- Između različitih nacija ne postoje značajne razlike, zato što smo svi mi pripadnici iste planete.

Sve ove tvrdnje na trećem faktoru reprezentuju mondijalizam, a ovo stanje odgovara i našim očekivanjima kada je ovaj oblik nacionalne svijesti teorijski anticipiran. Mi smo tvrdnje definisali u prilično diskriminativnom smislu, tj. u njima se najčešće daje primat mondijalističkom opredjeljenju u odnosu na nacionalnu identifikaciju. Međutim, u osnovi stoji naše teorijsko obrazloženje da nacionalna identifikacija i mondijalizam ne moraju nužno da budu u konfliktu.

Etnocentrizam je četvrti oblik svijesti koji smo identifikovali na osnovu faktorske analize. Ovaj oblik svijesti se u izvjesnom smislu nalazi između nacionalne identifikacije i nacionalne isključivosti. Etnocentrizam je onaj oblik nacionalne svijesti koji podrazumijeva da nosioci ovog oblika svijesti postavljaju u „centar” upravo svoju naciju u odnosu na nacionalno okruženje. Ovaj oblik svijesti smo identifikovali na četvrtom faktoru koji objašnjava 3,6% varijanse i obuhvata sljedećih pet tvrdnji:

- Moja nacija je historijski i politički zrelija od drugih nacija.
- Historija moje nacije mnogo je bogatija od historije drugih nacija.
- Pripadnici moje nacije mnogo su karakterniji i bolji nego pripadnici drugih nacija.
- U poređenju s drugim nacijama moja nacija je inteligentnija.
- Smatram da su jezik i običaji moje nacije mnogo vredniji i bolji od jezika i običaja drugih nacija.

Sličnost između nacionalne isključivosti i etnocentrizma je u tome što oba oblika nacionalne svijesti ističu distancu između vlastite i ostalih nacija. Razlika se međutim, sastoji u stepenu distance. Nacionalna isključivost podrazumijeva viši stepen nacionalne distance u odnosu na etnocentrizam. Etnocentrizam postavlja vlastitu naciju u centar u odnosu na druge nacije, ali odnos prema drugim nacijama nije diskriminatorni. Nacionalna isključivost kao oblik svijesti, naprotiv, diskriminativno se odnosi prema pripadnicima ostalih nacionalnih zajednica.

Sva četiri opisana oblika nacionalne svijesti nemaju istu strukturalnu (a ni kvantitativnu, kao što ćemo kasnije vidjeti) težinu. Činjenica da je nacionalna isključivost na prvom faktoru i da objašnjava najveći procenat varijanse govori o tome da je ovaj oblik svijesti strukturalno najsnažniji. Svi ostali oblici svijesti u ovom smislu imaju manji značaj od nacionalne isključivosti, a ovo naročito važi za etnocentrizam koji, kao što smo vidjeli, ima „najslabiju” statističku težinu i zbog procenta varijanse koju objašnjava i zbog malog broja tvrdnji koje okuplja. Sljedeće pitanje koje se postavlja jeste odnos između različitih oblika nacionalne svijesti. Na logičkoj ravni mi smo već određene aspekte mogućih relacija anticipirali. Zaključili smo da je nacionalna identifikacija onaj oblik nacionalne svijesti koji može biti prisutan kod pojedinaca, a da ovi nijesu nužno nacionalno isključivi niti etnocentrični. Sa druge strane, nacionalna identifikacija ne isključuje mogućnost identifikacije pojedinca sa širim oblicima zajedništva u odnosu na nacionalizam kao što je npr. mondijalizam. Ovo znači da ukoliko je neko identifikovan sa vlastitom nacionalnom zajednicom, ali da pri tom nije nacionalno isključiv i etnocentričan, sasvim je moguće da se on može identifikovati i sa globalnom ljudskom zajednicom. Sa druge strane, postoji jasna veza između nacionalne isključivosti i nacionalne identifikacije. Ovo znači da bi trebalo da postoji jasna veza između ova dva oblika svijesti ali samo u smjeru od nacionalne isključivosti ka nacionalnoj identifikaciji. Drugim riječima, onaj ko je nacionalno isključiv, „trebalo bi” da posjeduje visok stepen nacionalne identifikacije, ali ne i obrnuto. U odnosu na mondijalizam, nacionalna isključivost bi trebalo da podrazumijeva negativnu vezu, tj. da visok stepen nacionalne isključivosti nije pomirljiv sa orijentacijom na globalnu ljudsku zajednicu, upravo zato što je „isključiv”. Nacionalna isključivost bi na teorijskom nivou trebalo da bude u vezi sa etnocentrizmom na isti način kao što je i sa nacionalnom identifikacijom, samo što bi ta veza morala biti snažnija, ali i dalje jednosmjerna. Ovo znači da onaj ko je nacionalno isključiv morao bi biti i etnocentrista, zato što je osnov za nacionalnu isključivost postavljanje vlastite nacije u centar u odnosu na druge nacionalne zajednice. Sa druge strane, nije nužno da onaj ko postavlja vlastitu naciju u centar, tj. ko je etnocentrista, bude i nacionalno isključiv, iako je vjerovatnoća za ovo velika. Na kraju, etnocentrizam se, kao što smo ranije napomenuli, kao oblik svijesti nalazi između nacionalne identifikacije i etnocentrizma, te je veza između ova tri oblika svijesti već objašnjena. Interesantan je odnos, međutim, između etnocentrizma i mondijalizma. Vjerovatnoća za negativnu korelaciju između ova dva oblika svijesti je velika, ali i dalje, teorijski posmatrano, nije nužno da bude tako. Naime, ukoliko neko postavlja vlastitu naciju u centar u odnosu na druge nacionalne zajednice, to i dalje ne znači da logički nužno on odbija integraciju sa svijetom kao globalnom zajednicom, mada je ova negativna veza vjerovatna.

Nakon razmatranja ovih teorijskih mogućnosti veza između četiri oblika nacionalne svijesti, mi smo u okviru naših podataka koje smo dobili istraživanjem, uradili korelacionu matricu između ovih oblika svijesti tj. četiri faktora koji ih prezentuju. Korelacije između oblika nacionalne svijesti (faktora) ukazuju na prirodu veze između ovih oblika u našem istraživanju. Evo korelacione matrice:

Tabela 13.

KORELACIONA MATRICA

	nacionalna isključivost (I faktor)	nacionalna identifikacija (II faktor)	mondijalizam (III faktor)	etnocentrizam (IV faktor)
nacionalna isključivost (I faktor)	1,000	0,470	- 0,317	0,694
nacionalna identifikacija (II faktor)		1,000	- 0,092	0,488
mondijalizam (III faktor)			1,000	- 0,142
etnocentrizam (IV faktor)				1,000

Na osnovu ovog prikaza možemo vidjeti svu kompleksnost nacionalne svijesti. Ovaj prikaz nam upravo daje za pravo da fenomen nacionalne svijesti možemo posmatrati sa stanovišta strukture kao složen i iznutra razdijeljen fenomen koji u sebi sadrži različite aspekte. Kao što smo pretpostavili, na teorijskoj ravni nacionalna isključivost se nalazi u visokoj korelaciji sa etnocentrizmom (0,694). Ovo znači da između ova dva oblika svijesti postoji sasvim čvrsta i jasna veza. Već, međutim, između nacionalne isključivosti i nacionalne identifikacije ova veza (iako je očita) nije tako čvrsta (korelacija je 0,470). Ovo znači da između ova dva oblika svijesti postoji velika vjerovatnoća za koegzistenciju na nivou svijesti pojedinca, ali ovo nije nužno. Drugim riječima, moguće je imati visok stepen nacionalne identifikacije a da niste nacionalno isključivi, i sa druge strane, ukoliko ste nacionalno isključivi, gotovo je izvjesno da je nacionalna identifikacija visoka. Nacionalna isključivost se nalazi u negativnoj korelaciji sa mondijalizmom (- 0,317). Međutim, čak i ova negativna korelacija nije naročito visoka (u statističkom smislu). Ova negativna korelacija označava visok stepen vjerovatnoće da su, ukoliko je nacionalna isključivost visoka, šanse za mondijalističko opredjeljenje male. Međutim, s obzirom da korelacija nije naročito visoka, čak ni ovo nije nužno. Nacionalna identifikacija se nalazi u korelaciji (osim sa nacionalnom isključivošću) i sa etnocentrizmom (0,488). To znači da postoji veza između ova dva oblika svijesti, ali i dalje ona nije naročito snažna u stati-

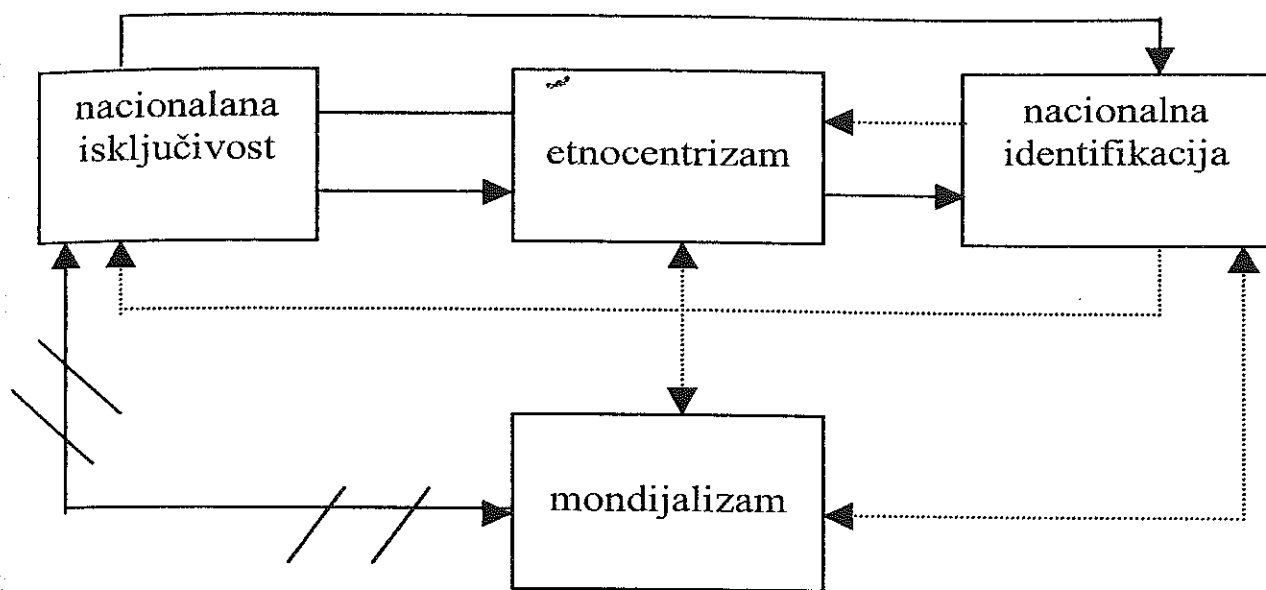
stičkom smislu. Sa druge strane, nacionalna identifikacija se nalazi u toliko blagoj negativnoj korelaciji sa mondijalizmom ($-0,092$), da bi se moglo reći da između ova dva oblika svijesti ne postoji gotovo nikakva veza. Ovo znači da je sasvim moguće da onaj koji ima visoku nacionalnu identifikaciju, u isto vrijeme bude i mondijalista i obrnuto. Mondijalizam je, kao što smo rekli, u blagoj negativnoj korelaciji sa nacionalnom isključivošću, i u gotovo nikakvoj vezi sa nacionalnom identifikacijom. Najinteresantniji podatak, sa stanovišta analize odnosa između različitih oblika nacionalne svijesti, jeste utvrđena statistička veza između mondijalizma i etnocentrizma. Ova veza je naime negativna ($-0,142$), ali je statistička značajnost ove veze „isuviše” mala. Na osnovu ovog podatka, moglo bi se reći da je sasvim moguće da neko bude mondijalista i etnocentrista u isto vrijeme. Budući da mondijalizam predstavlja orijentaciju na čitav svijet kao primarnu društvenu zajednicu, a etnocentrizam postavlja vlastitu naciju u centar i pridaje joj veću vrijednost u odnosu na ostale nacije, moglo se očekivati da će između ova dva oblika svijesti doći do izražaja znatno snažnija negativna korelacija. Takođe, posmatrano čisto statistički, budući da je nacionalna isključivost u visokoj pozitivnoj korelaciji sa etnocentrizmom, a u negativnoj korelaciji sa mondijalizmom, moglo se očekivati da će veza između etnocentrizma i mondijalizma biti negativna. Međutim, poznato je da faktorska analiza ne funkcioniše na jednostavnom linearnom modelu, već je njen „prostor” znatno složeniji. Činjenice ukazuju da, kada je nacionalna svijest u Crnoj Gori u pitanju, možemo slobodno reći da etnocentrizam nije „značajna” prepreka za mondijalističko opredjeljenje i obrnuto.

Dakle, možemo reći da nam je faktorska analiza ukazala na postojanje četiri oblika nacionalne svijesti koje smo gore opisali. Na osnovu rasporeda različitih oblika svijesti po faktorima mogli smo da zaključimo *da je u Crnoj Gori strukturalno najsnažnija nacionalna isključivost* (prvi faktor). Na osnovu korelacione matrice među faktorima može se reći da postoji veza između nacionalne isključivosti, nacionalne identifikacije i etnocentrizma. Ova veza, međutim, nije toliko jaka da bi nam nedvosmisleno ukazala na to da je nacionalna svijest kontinuum. Ona se može na ovaj način metodološki posmatrati, ali u isto vrijeme treba voditi računa da su navedena tri oblika nacionalne svijesti u isto vrijeme i posebni oblici, koji nijesu na jednostavan način (jednodimenzionalno) sastavni dio nacionalne svijesti. Prije bi se moglo reći da ova tri oblika nacionalne svijesti u jednom smislu predstavljaju sastavni dio nacionalne svijesti kao cjelovitog fenomena, a sa druge strane predstavljaju posebne oblike svijesti. Mondijalizam, kao oblik svijesti je više poseban oblik svijesti, nego li sastavni dio nacionalne svijesti. Mondijalizam je drugi pol nacionalne svijesti, samo kada se nacionalna svijest pojavljuje kao „svesvijest”, tj. kao jedini oblik identiteta kod pojedinca. Ovaj maligni nacionalizam isključuje mondijalizam kao opredjeljenje. Međutim, svi blaži oblici nacio-

nalne svijesti, a naročito nacionalna identifikacija, ne nalaze se u protivrječnom odnosu sa mondijalizmom. Tako se mondijalizam prije treba posmatrati kao poseban oblik svijesti uopšte, nego li kao sastavni dio tj. suprotan pol nacionalnog kontinuuma. Evo grafičkog prikaza svih odnosa između različitih oblika nacionalne svijesti koje smo utvrdili u našem istraživanju:

Shema 1.

GRAFIČKI PRIKAZ ODNOSA IZMEĐU RAZLIČITIH OBLIKA NACIONALNE SVIJESTI

U ovom se prikazu punim linijama ukazuje na sigurnu vezu, a isprekidanim, na vezu koja je samo vjerovatna ali ne i izvjesna. Takođe, u slučaju odnosa između nacionalne isključivosti i mondijalizma ukazuje se na nepostojanje negativne veze (kose linije).

Ovim slikovitim prikazom završavamo našu analizu oblika nacionalne svijesti, kao i odnosa između ovih oblika. Međutim, prije nego li krenemo na utvrđivanje društvenog bića različitih oblika nacionalne svijesti, mi ćemo problem ova četiri oblika svijesti tretirati i kvantitativno, budući da smo skrenuli pažnju na činjenicu da se faktorskom analizom ne pristupa na kvantitativan način fenomenu koji je predmet analize, već se fenomen prevashodno istražuje na strukturalnoj ravni. Zato se pokazala potreba da se ovi oblici nacionalne svijesti prikažu i u njihovom kvantitativnom obliku, kako bi se dobila cjelovita slika o prisutnosti i prirodi ovih oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori. Zato smo mi za ove potrebe pristupili jednostavnim sintetičkim i kvantitativnim pokazateljima. Za osnov mjerjenja kvantitativnih obilježja različitih oblika nacionalne svijesti uzete su tvrdnje koje su dobijene faktorskom analizom, a koje reprezentuju ove oblike svijesti. Tako smo dobili četiri seta tvrdnji, a svaki set se odnosi na

jedan od gore objašnjenih oblika nacionalne svijesti. U okviru svakog seta, svaki ispitanik je dobio svoj prosječan skor, a na osnovu odgovora na sva pitanja koja se nalaze u tom setu. Na ovaj način svaki ispitanik je dobio prosječan skor za svaki oblik svijesti o kome je riječ. Kao krajnji rezultat, po identičnom principu za sva četiri oblika svijesti, mi smo sve ispitanike arbitražno podijelili u tri grupe, tj. za svaki oblik svijesti u tri grupe. Na ovaj način smo za svakog ispitanika mogli da kažemo u kom stepenu je nacionalno isključiv, nacionalno identifikovan, te u kom stepenu je mon-dijalista i etnocentrista. Tako je postalo moguće da se približno kvantitativno izračuna stepen sva četiri oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori.

Prvi oblik svijesti je nacionalna isključivost. Evo skora koji pokazuje stepen prisustva nacionalne isključivosti u kvantitativnom smislu:

Tabela 14.
Nacionalna isključivost

stepen	%
nizak stepen	55,7
srednji stepen	29,4
visok stepen	14,9
UKUPNO	100,0%

Dakle, možemo reći da u Crnoj Gori, na osnovu našeg istraživanja, imamo 14,9% onih koji su nacionalno isključivi u visokom stepenu, 29,4% onih koji i jesu i nijesu nacionalno isključivi i 55,7% onih koji nijesu nacionalno isključivi. Ovaj podatak upravo ukazuje na razliku između posmatranja nacionalne svijesti u strukturalnom i kvantitativnom smislu. Naime, zaključili smo u prethodnom izlaganju da je nacionalna isključivost (prvi faktor) kao oblik svijesti najsnažnija u strukturalnoma smislu. Međutim, vidimo na osnovu kvantitativnih pokazatelja da ovaj oblik svijesti nije u visokom stepenu prisutan u Crnoj Gori, te se bazično oslanja na samo 15-tak procenata ukupne populacije.

Drugi oblik svijesti je nacionalna identifikacija. Skor kojim smo mjerili prisustvo ovog oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori pokazuje sljedeće:

Tabela 15.
Nacionalna identifikacija

stepen	%
nizak stepen	4,6
srednji stepen	14,9
visok stepen	80,5
UKUPNO	100,0%

Vidimo kako je ovaj oblik nacionalne svijesti veoma izražen. Visok stepen nacionalne identifikacije pokazuje 80,5% ispitanika, nasuprot 4,6% ispitanika koji nemaju nacionalnu identifikaciju. Broj onih kod kojih je nacionalna identifikacija prisutna, ali nije naročito visoka iznosi 14,9%. Na osnovu ovog podatka možemo reći da je *nacionalna identifikacija kao oblik nacionalne svijesti veoma značajno obilježje kod većine populacije u Crnoj Gori.*

Sljedeći oblik svijesti je mondijalizam. Klasifikovan skor ovog oblika nacionalne svijesti daje ovu sliku:

Tabela 16.

Mondijalizam

stepen	%
nizak stepen	11,6
srednji stepen	25,5
visok stepen	62,9
UKUPNO	100,0%

Vidimo da je mondijalizam kao oblik svijesti (ne nužno nacionalne) veoma izražen u Crnoj Gori. Na osnovu ovog podatka može se reći da je u Crnoj Gori 62,9% mondijalista, nasuprot 11,6% onih koji to nijesu. Mondijalizam je u srednjem stepenu izražen kod $\frac{1}{4}$ populacije. Ovako visok stepen mondijalizma, uz veoma visok stepen nacionalne identifikacije zaslužuje posebnu pažnju, te ćemo se mi objašnjenjem ovakvog stanja svijesti posebno da bavimo u narednim analizama koje tragaju za društvenim bićem nacionalne svijesti. U svakom slučaju, iako smo zaključili da između „umjerenog nacionalizma” i mondijalizma ne postoji nužno negativna veza, ipak je *veoma indikativno i interesantno da se u Crnoj Gori mondijalizam pojavljuje u tako visokom stepenu.*

Posljednji oblik svijesti za koji smo takođe napravili skor je etnocentrizam. Evo rezultata:

Tabela 17.

Etnocentrizam

stepen	%
nizak stepen	46,6
srednji stepen	24,7
visok stepen	28,7
UKUPNO	100,0%

Nivo etnocentrizma u Crnoj Gori je na prosječnom nivou. On je veći od nacionalne isključivosti ali znatno manji od nacionalne identifikacije. Prema tome i u ovom smislu se može reći da je etnocentrizam između ova dva oblika nacionalne svijesti. U visokom stepenu, mi smo registrovali 28,7% etnocentrika. Srednji stepen etnocentrizma je prisutan u 24,7% slučajeva, dok onih koji nijesu etnocentristi ima 46,6%. Prema tome, etnocentrizam zaslužuje pažnju sa stanovišta kvantitativne analize, iako je u strukturalnom smislu ovaj oblik svijesti u Crnoj Gori najslabiji.

Na ovaj način smo ukazali na kvantitativno prisustvo svih oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori. Ovakvim prikazom, koji problem postavlja na kvantitativnoj ravni, a oslanja se na jednostavnom statističkom pokazatelju (aritmetičkoj sredini), mi možemo reći da ne postoji proporcionalan odnos između strukture nacionalne svijesti i kvantitativnih pokazatelja koji ukazuju na stepen prisustva ovih oblika svijesti u Crnoj Gori. To znači, da se mora i jedan i drugi podatak imati u vidu. Strukturalni pokazatelj govori o internoj koherentnosti nekog oblika svijesti, dok kvantitativni pokazatelj ukazuje na stepen fizičkog prisustva tog oblika svijesti. Tako smo npr. mogli da zaključimo da je nacionalna isključivost naj snažniji oblik svijesti u strukturalnom smislu, ali je najmanje prisutna u kvantitativnom smislu. I jedan i drugi podatak su veoma značajni za razumijevanje kompleksnosti nacionalne svijesti. Za kraj ovog prikaza, dajemo uporedan prikaz kvantitativnog prisustva različitih oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori. On je urađen na osnovu sintetičkog pokazatelja za svaki oblik svijesti pojedinačno:

Tabela 18.

SKOROVİ OBLIKA NACIONALNE SVIJESTI

oblici svijesti	nacionalna isključivost	nacionalna identifikacija	mondijalizam	etnocentrizam
indeks	1,59	2,77	2,52	1,82

SOCIOLOŠKE KARAKTERISTIKE RAZLIČITIH OBLIKA NACIONALNE SVIJESTI U CRNOJ GORI

Iz prethodnog izlaganja, na osnovu analize rezultata faktorske analize, mi smo utvrdili da postoje četiri oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori i to: nacionalna isključivost, nacionalna identifikacija, mondijalizam i etnocentrizam. Oni su se ovim redoslijedom rasporedili na četiri faktora, što istovremeno znači da je i njihov značaj za nacionalnu svijest upravo u gore spomenutom rasporedu, i to kada govorimo o strukturi nacionalne svijesti. Tako je nacionalna isključivost povukla najveći procenat varijanse (30,7%), dok ostali oblici svijesti imaju manji značaj. Na osnovu analize međusobnih odnosa između ovih oblika nacionalne svijesti utvrdili smo da postoji pozitivna korelacija između nacionalne isključivosti, nacionalne identifikacije i etnocentrizma, što znači da se ova tri oblika, mogu i posmatrati kao tri stepena nacionalne svijesti, sa stanovišta njenog intenziteta. Tako je najblaži oblik nacionalna identifikacija, zatim slijedi etnocentrizam, dok je nacionalna isključivost ustvari reprezent za dosljedni i snažni nacionalizam. Što se mondijalizma tiče, on predstavlja pandan nacionalizmu, tj. njegovu suprotnost, te je valjalo očekivati da će se između ovog faktora i preostala tri desiti negativna korelacija. Naše istraživanje je ovu tezu samo djelimično utvrdilo, zato što je negativna korelacija između ovog i ostala tri oblika nacionalne svijesti utvrđena samo između nacionalne isključivosti i mondijalizma, pa čak i u ovom smislu ta negativna korelacija nije naročito visoka ($-0,317$). Sa etnocentrizmom se mondijalizam nalazi u statistički veoma maloj negativnoj korelaciji ($-0,142$), dok sa nacionalnom identifikacijom gotovo i da ne postoji nikakva korelacija ($-0,092$). Ovaj podatak govori o tome da je nacionalna svijest u Crnoj Gori donekle specifična i odstupa od očekivanja da mondijalistička orijentacija predstavlja konkretno suprotan obrazac nacionalističkoj matrici. Drugim riječima, na osnovu naših rezultata može se govoriti o tome da relativno snažan (ali ne i isključiv nacionalizam), ne isključuje mondijalizam kao dimenziju svijesti i vrijednosnu orijentaciju pojedinaca. To znači da je sasvim razumno očekivati da neko ko posjeduje solidan stepen nacionalne identifikacije, pa čak i etnocentrizma, može i dalje da posjeduje mondijalističku svijest, tj. da istovremeno bude orijentisan na vlastitu naciju i svijet kao internacionalnu ljudsku zajednicu.

Iz gore iznesenih razloga mi smo pokušali da na osnovu analize društvenog bića nacionalne svijesti u Crnoj Gori otkrijemo osnov za sva četiri oblika nacionalne svijesti o kojima je riječ. Međutim, nakon elementarnih socioloških analiza utvrdili smo da nema jednostavnog sociološkog obrazloženja za društvenu utemeljenost različitih oblika nacionalne svijesti, zato što se pokazalo da između ovih i „klasičnih” socioloških varijabli nema statistički značajne povezanosti. To znači da sva četiri oblika nacionalne svijesti koji su proistekli iz primjene faktorske analize, nijesu objašnjiva sa stanovišta obrazovanja, pola, zanimanja, materijalnog standarda i dr. ispitanika. Ova činjenica je usmjerila naše napore za traganjem u smjeru drugačijih osnova, koje predstavljaju svojevrsne socijalne kompozite, ili su pak rezultat sekundarnih socioloških izvođenja. U tom smislu, prvi korak, koji je uslijedio u traganju za društvenim osnovama različitih oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori, bio je ukrštanje ovih oblika sa nacionalnom pripadnošću ispitanika. Da bi ukrštanje imalo analitičku vrijednost, mi smo svaki oblik dobijene nacionalne svijesti (faktori) podijelili na osnovu faktorskog skora u pet grupa koje označavaju stepen nekog od oblika nacionalne svijesti, od veoma niskog do veoma visokog. Tako smo dobili sljedeću sliku²:

---

² U rubrici „oblici svijesti” se podrazumijeva pod datim brojevima: 1 – nacionalna isključivost, 2 – nacionalna identifikacija, 3 – mondijalizam i 4 – etnocentrizam. Ove oznake važe jednoznačno za sve tabele koje ćemo prikazati u ovom dijelu izlaganja.

Tabela 19.

OBLICI NACIONALNE SVIJESTI I NACIJA – %

NACIONALNOST	oblici svijesti	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
Crnogorac	1	22,3	20,1	17,9	19,9	19,9	42,0
	2	24,5	18,8	17,7	17,5	21,6	
	3	18,9	21,7	19,3	22,1	18,0	
	4	20,4	17,1	21,9	16,4	24,1	
Crnogorac – Srbin	1	10,8	13,7	13,7	23,7	38,1	12,7
	2	13,7	15,8	21,6	18,7	30,2	
	3	14,4	15,8	15,1	18,7	36,0	
	4	17,3	13,7	24,5	11,5	33,1	
Srbin – Crnogorac	1	10,4	18,7	20,9	23,9	26,1	12,3
	2	18,8	22,6	24,8	17,3	16,5	
	3	14,3	19,5	19,5	15,0	31,6	
	4	11,3	20,3	27,1	19,5	21,8	
Musliman	1	10,0	24,4	31,1	25,6	8,9	8,2
	2	18,9	31,1	31,1	16,7	2,2	
	3	14,4	21,1	33,3	24,4	6,7	
	4	13,3	16,7	34,4	24,4	11,1	
Musliman – Crnogorac	1	24,1	43,1	15,5	13,8	3,4	5,3
	2	13,8	34,5	31,0	12,1	8,6	
	3	32,8	20,7	22,4	19,0	5,2	
	4	29,3	19,0	25,9	19,0	6,9	
Albanac	1	13,6	29,6	23,5	10,2	8,2	9,0
	2	6,1	14,3	22,4	25,5	31,6	
	3	22,4	32,7	13,3	14,3	17,3	
	4	36,7	31,6	14,3	8,2	9,2	
Albanac – Crnogorac	1	50,0	50,0	–	–	–	0,5
	2	–	33,3	16,7	33,3	16,7	
	3	16,7	33,3	16,7	–	33,3	
	4	50,0	33,3	–	–	16,7	
Jugosloven	1	19,5	26,0	13,0	14,3	27,3	7,1
	2	26,0	14,3	16,9	20,8	22,1	
	3	10,4	26,0	24,7	16,9	22,1	
	4	23,4	22,1	18,2	10,4	26,0	
Srbin	1	14,3	14,3	28,6	17,9	25,0	2,6
	2	14,3	14,3	21,4	17,9	32,1	
	3	3,6	7,1	10,7	21,4	57,1	
	4	14,3	10,7	25,0	25,0	25,0	
Ostalo	1	66,7	–	–	–	33,3	0,3
	2	50,0	50,0	–	–	–	
	3	–	66,7	–	–	33,3	
	4	66,7	–	–	–	33,3	
UKUPNO		18,9	21,9*	19,0	19,5	20,7	100

1 ³ – Hi kvadrat = 129,36	C = 0,33
2 – Hi kvadrat = 91,88	C = 0,29
3 – Hi kvadrat = 110,99	C = 0,30
4 – Hi kvadrat = 100,22	C = 0,29

Ukoliko analiziramo prisustvo svih oblika nacionalne svijesti u okviru grupe koja se izjasnila kao „Crnogorac”, može se vidjeti da je distribucija veoma ravnomjerna u okviru svih pet stepena kada je riječ o sva četiri oblika nacionalne svijesti. To znači da je za ovu grupu karakteristično da je stepenitost sva četiri oblika svijesti ravnomjerno raspoređena. U okviru ove grupe se mogu naći u gotovo jednakom rasponu oni koji posjeduju visok i nizak stepen nacionalne isključivosti, a slično je i kod ostalih oblika nacionalne svijesti (nacionalna identifikacija, mondijalizam i etnocentrizam). Za grupu koja se izjasnila kao „Crnogorac koji se osjeća Srbinom” karakterističan je visok stepen sva četiri oblika nacionalne svijesti. Ovaj podatak je simptomatičan, zato što je bilo sasvim razumljivo očekivati, da ukoliko postoji visok stepen nacionalne isključivosti, na osnovu korelacija između faktora, postoji i visok stepen etnocentrizma i nacionalne identifikacije. Međutim, visok stepen mondijalizma, relativno odstupa od osnovne matrice nacionalizma, ali, sa druge strane, objašnjava zašto se na nivou interkorelacija između faktora nije pojavila značajna negativna korelacija između etnocentrizma i nacionalne identifikacije, sa jedne i mondijalizma, sa druge strane. Na osnovu ovog podatka zaključujemo da su Crnogorci koji se osjećaju Srbima u isto vrijeme nacionalisti i mondijalisti. Za ovaj naizgled protivurječan zaključak trebalo bi naći valjano obrazloženje koje se, po našem mišljenju, može sastojati u sljedećem. Prva pretpostavka je da su nacionalizam i mondijalizam dvije dimenzije nacionalne svijesti koje se ne mogu logički objašnjavati sa stanovišta protivurječnosti, već je sasvim moguće, bez obzira na prividnu protivurječnost, da ova dva oblika nacionalne svijesti „supostoje” tako što nacionalizam zauzima jedan, a mondijalizam drugi – viši nivo. Ovaj stav se može izraziti riječima: „Ja jesam nacionalista, ali to nema nikakve veze sa mojim opredjeljenjem za svijetom kao globalnom ljudskom zajednicom”. Druga pretpostavka koja bi mogla da objasni ovaj podatak, sastoji se u interpretaciji da oni koji posjeduju visok nacionalizam u isto vrijeme posjeduju i svjesnu refleksiju o tome, tj. oni su „svjesni” da su nacionalisti. Zbog ove činjenice, kako bi opravdali i „ublažili” vlastiti nacionalizam, oni prividno žele da se pokažu i kao mondijalisti. Ovaj mondijalizam, koji oni načelno prihvataju, djeluje kao „uravnotežujući” mehanizam za snažan nacionalizam koji je njihovo iskonsko opredjeljenje, a za koji su i sami svjesni da je veoma snažan. U svakodnevnoj terminologiji, ova činjenica se može izraziti stavom: „Ja jesam nacionalista, ali nemam

³ Pod ovim brojevima se označava isto, kao i u tabeli pod „oblici svijesti”, što znači da prikazujemo za svaki faktor Hi – kvadrat i koeficijent kontingencije.

ništa protiv svijeta kao globalne ljudske zajednice". Treća pretpostavka može da objasni ovu činjenicu na osnovu racionalnog rasuđivanja, u smislu da su ispitanici svjesni da je istorijska perspektiva usmjerena ka unifikovanju čovječanstva na globalnom nivou, te smatraju da je anahrono ovu činjenicu odbacivati. Zato se oni na racionalnoj osnovi trude da prihvate mondijalizam kao opredjeljenje, a da pri tome teže da ovaj stav pomire sa vlastitim nacionalizmom. Ova pretpostavka se može iskazati sljedećim stavom: „Ja jesam nacionalista, ali sam spreman da prihvatim svijet kao globalnu zajednicu zato što je to nužan istorijski tok". Da li je prva, druga ili treća pretpostavka tačna, ili se pak radi o unakrsnom djelovanju ovih faktora, ne može se naravno reći na osnovu podataka koje smo dobili u ovom istraživanju, te bi ovaj problem trebao biti predmet posebnih istraživačkih (veoma vjerovatno komparativnih) projekata.

Najsloženija je, sa stanovišta oblika nacionalne svijesti, međutim, grupa koja se određuje kao Srbin – Crnogorac. Mi smo i u ranijem izlaganju vidjeli da je kod ove grupe problem nacionalnog identiteta, te oblika svijesti koji iz ovoga slijedi najsloženiji. Očito da u okviru ove grupe i svijesti koja je prezentuje imamo nekoliko različitih modusa koji se ponašaju ambivalentno i nedorečeno. Na osnovu podataka koje smo dobili u ovoj analizi ovaj trend se nastavlja. Tako možemo vidjeti da je u visokom stepenu kod ove grupe najprisutniji „mondijalizam" i „nacionalna isključivost", tj. dva „suprotna" obrasca. Između ova dva oblika nacionalne svijesti postoji i negativna korelacija (-3,17) koju smo registrovali na osnovu rezultata faktorske analize. Nacionalna identifikacija i etnocentrizam su kod ove grupe prilično ravnomjerno zastupljeni, ali ipak tendiraju ka srednjem stepenu. Time se pojačava „sukob" u okviru ove grupe između visokog stepena nacionalne isključivosti i visokog stepena mondijalizma. Izgleda da je upravo zbog ovog podatka negativna korelacija između ova dva faktora nedovoljno visoka. Problem za eksplikaciju koji smo gore izložili za prethodnu grupu ostaje, samo što se ovdje pojavljuje u nešto jasnijem vidu, te se stiče utisak da je ova grupa ispitanika, koja se izjašnjava kao Srbin – Crnogorac podijeljena na dvije ili tri grupe sa stanovišta nacionalne svijesti. Ova podijeljenost se ne može uočiti na osnovu njihovog nacionalnog izjašnjavanja, ali se čini da postoji heterogenost u okviru ove grupe kada je riječ o nacionalnoj svijesti, te je ova heterogenost moguće objašnjenje za podatke koje smo dobili. Ovakav rezultat analize oblika nacionalne svijesti nas još jednom upućuje na zaključak da teza o dvojnoj svijesti Crnogoraca nije dovoljno diskriminativna da objasni sve dimenzije nacionalne svijesti koje zaista postoje u socijalnom prostoru.

Grupe koje su se izjasnile kao „Musliman" i „Musliman – Crnogorac" su u osnovi slične i za njih je karakterističan mali procenat visokog stepena prisustva za sve oblike nacionalne svijesti. Oni zato sa stanovišta različitog stepena četiri oblika nacionalne svijesti tendiraju ka srednjim vrijednostima. Razlika se može uočiti jedino u modalitetu nacionalne is-

ključivosti koja je nešto viša kod onih koji su se izjasnili kao Musliman u odnosu na one koji su se izjasnili kao Musliman – Crnogorac.

Za Albance u našem uzorku, slika je prilično jednostavna i jednoznačna. Za njih je karakterističan nizak stepen nacionalne isključivosti, mondijalizma i etnocentrizma, ali je zato prisutan visok stepen nacionalne identifikacije. Jugosloveni se u ovom slučaju, na osnovu gore prezentiranih podataka, ponašaju slično kao i Crnogorci. Kod njih je karakteristična ravnomjerna distribucija sva četiri oblika nacionalne svijesti. To znači da je kod ove grupe prilično ujednačeno prisustvo svijesti u sva četiri gore navedena oblika svijesti kao i u svih pet stepena koji reprezentuju intenzitet ovih oblika svijesti.

U slučaju onih koji su se u našem uzorku izjasnili kao Srbi imamo sličnu situaciju kao kod grupe Crnogorac koji se osjeća Srbinom. Tako zaključujemo još jednom da između ove dvije grupe postoji sličnost, a što smo napomenuli i u prethodnom izlaganju. Razlika između ove grupe i Crnogoraca koji se osjećaju Srbima je u još višem stepenu mondijalizma koji je kod Srba prisutan. Ovaj podatak, uz činjenicu da su i svi ostali oblici nacionalne svijesti prisutni, ide u prilog jednoj od gore navedenih pretpostavki za razumijevanje ove protivurječnosti, a to je da se vlastiti nacionalizam prikriva potrebom za širim integracijama. Tako se može pretpostaviti da su Srbi „svjesni” svog nacionalizma a da taj nacionalizam opravdavaju zalaganjem za širim integracijama.

Na osnovu ove analize slijedi nekoliko zaključaka. Svi oblici nacionalne svijesti su u manjoj ili većoj mjeri prisutni kod svih nacionalnih grupacija. Crnogorci i Jugosloveni posjeduju unutar nacionalne svijesti prilično ravnomjernu raspoređenost svih oblika svijesti. Crnogorci koji se osjećaju Srbima i Srbi posjeduju visok stepen svih oblika nacionalne svijesti, uključujući i mondijalizam. Nacionalne manjine u osnovama pokazuju srednji stepen prisustva svih oblika nacionalne svijesti. Srbi – Crnogorci su najinteresantniji, zato što ova grupacija, osim srednjeg stepena nacionalne identifikacije i etnocentrizma, pokazuje visok stepen dva opozitna modela nacionalne svijesti a to su mondijalizam i nacionalna isključivost. Na osnovu ovoga se može zaključiti da nacionalna svijest u ovoj grupi nije jednoznačna, već da se ovdje, makar kada je svijest u pitanju, radi o složenoj i heterogenoj grupi koja integriše različite moduse društvenog i nacionalnog postojanja na kojima se izgrađuje nacionalna svijest.

Oblici nacionalne svijesti, po svom sadržaju, impliciraju činjenicu da se ispitanici kod kojih je prisutan viši stepen nekog od oblika svijesti, snažnije tj. labavije vezuju za svoju nacionalnu zajednicu. Ovu tezu mi smo testirali na pitanju o značaju pripadnosti vlastitoj nacionalnoj zajednici. Rezultati odgovaraju idealno – tipskoj i pretpostavljenoj distribuciji, a da nije bilo tako morali bismo da dovedemo u pitanje naše bazične koncepte na osnovu kojih smo mjerili nacionalnu svijest. Iz ovih razloga, prezentiramo ovaj nalaz našeg istraživanja:

Tabela 20.

OBLICI NACIONALNE SVIJESTI I ZNAČAJ PRIPADNOSTI NACIJI
- %

ZNAČAJ	oblici svijesti	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
VEOMA VAŽNA	1	13,0	17,5	16,8	24,1	28,6	57,7
	2	10,0	15,7	21,8	22,5	30,0	
	3	23,4	22,2	20,9	15,9	17,7	
	4	14,2	18,5	17,4	23,2	26,7	
PRILIČNO VAŽNA	1	18,1	21,4	28,4	22,8	9,3	20,7
	2	21,9	29,8	28,4	14,0	6,0	
	3	15,3	19,5	28,8	15,3	20,9	
	4	20,9	19,5	29,3	22,3	7,9	
OSREDNJE VAŽNA	1	30,8	24,7	19,9	17,1	7,5	14,0
	2	37,0	30,8	13,7	8,9	9,6	
	3	15,9	9,7	30,3	13,1	31,0	
	4	33,8	25,5	17,9	13,8	9,0	
MALO VAŽNA	1	46,3	12,2	12,2	17,1	12,2	3,9
	2	58,5	9,8	4,9	12,2	14,6	
	3	7,3	12,2	31,7	14,6	34,1	
	4	39,0	26,8	17,1	7,3	9,8	
NIMALO VAŽNA	1	68,4	13,2	13,2	2,6	2,6	3,7
	2	81,1	2,7	5,4	-	1,8	
	3	7,9	10,5	26,3	18,4	36,8	
	4	57,9	23,7	13,2	2,6	2,6	
UKUPNO		19,9	18,9	19,3	21,8	20,1	100

1 - Hi kvadrat = 164,09 C = 0,372 - Hi kvadrat = 277,97 C = 0,463 - Hi kvadrat = 51,56 C = 0,224 - Hi kvadrat = 135,91 C = 0,34

Sasvim je očita tendencija da što je ispitanicima važnija nacionalna pripadnost, to je stepen nacionalne isključivosti, nacionalne identifikacije i etnocentrizma veći i obrnuto, što je ispitanicima manje važna nacionalna pripadnost povećava se stepen mondijalizma, a smanjuje se stepen ostalih oblika nacionalne svijesti. Ova ravnomjerna distribucija opravdava tezu da se vezanost za naciju direktno odražava na visok - nizak nacionalizam, pa se samim tim može reći da pitanje značaja pripadnosti vlastitoj naciji indirektno mjeri i stepen nacionalizma.

Pitanje o porijeklu Crnogoraca je svakako veoma značajno za samu nacionalnu svijest i mi smo se njim već bavili u dosadašnjem izlaganju. Smatrali smo, međutim, da je interesantno pogledati mišljenja ispitanika o porijeklu nacionalne svijesti sa stanovišta stepena prisustva oblika nacionalne svijesti koje smo dobili faktorskom analizom. Evo rezultata ove analize:

Tabela 21.

OBLICI NACIONALNE SVIJESTI I MIŠLJENJA O PORIJEKLU CRNOGORACA – %

MIŠLJENJA O PORIJEKLU	oblici svijesti	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
Crnogorci i Srbi su jedna nacija	1	12,1	16,4	19,3	23,9	28,3	40,6
	2	15,3	19,1	22,0	19,6	24,0	
	3	26,4	19,9	23,2	14,0	16,5	
	4	16,3	18,7	20,9	23,5	20,6	
Crnogorci i Srbi imaju zajedničko porijeklo, ali su vremenom postali posebni	1	25,6	21,9	19,6	19,6	13,3	34,1
	2	29,1	23,3	19,0	15,0	13,5	
	3	13,6	16,8	29,0	15,9	24,6	
	4	24,3	21,4	21,4	15,9	17,1	
Crnogorci su drugačijeg porijekla nego Srbi	1	26,8	17,6	17,6	23,2	14,8	13,9
	2	17,6	20,4	16,2	18,3	27,5	
	3	12,0	20,4	22,5	19,0	26,1	
	4	21,1	21,1	17,6	21,1	19,0	
Crnogorci su drugačijeg porijekla i sasvim posebni	1	15,0	20,4	23,0	19,5	22,1	11,1
	2	11,5	13,3	28,3	20,4	26,5	
	3	20,4	16,8	20,4	15,0	27,4	
	4	22,1	18,6	15,9	22,1	21,2	
Ostalo	1	–	66,7	–	33,3	–	0,3
	2	33,3	33,3	–	–	33,3	
	3	33,3	–	–	66,7	–	
	4	–	66,7	33,3	–	–	
UKUPNO		19,0	19,0	19,5	21,9	20,5	100

1 – Hi kvadrat = 59,10

C = 0,23

2 – Hi kvadrat = 53,41

C = 0,22

3 – Hi kvadrat = 44,40

C = 0,20

4 – Hi kvadrat = 21,43

C = 0,14

Najviši stepen nacionalizma je prisutan kod grupe koja tvrdi da su Crnogorci i Srbi jedna nacija. Veoma visok stepen nacionalne isključivosti je kod ove grupe prisutan u 28,3% slučajeva uz 23,9% onih koji u okviru ove grupe pokazuju visok stepen nacionalne isključivosti. Sa druge strane, kod ove grupe veoma nizak stepen mondijalizma je prisutan u 26,4% slučajeva uz 19,9% onih koji pokazuju nizak mondijalizam. Kod grupe koja se izjašnjava za odgovor da Srbi i Crnogorci imaju zajedničko porijeklo ali su vremenom postali dva posebna naroda, bilježimo visok stepen mondijalizma u 24,6% slučajeva, dok je veoma nizak stepen nacionalne isključivosti prisutan u 25,6% slučajeva uz 21,9% onih koji pokazuju nizak stepen nacionalne isključivosti. Time je ova grupa u nacionalnom smislu najtolerantnija. Grupa koja je tvrdila da su Crnogorci drugačijeg porijekla nego Srbi, ponaša se slično kao i prethodna grupa sa tom razlikom što je kod ove grupe viši stepen nacionalne identifikacije (visok stepen – 27,5%). Posljednja grupa koja dosljedno odvaja crnogorsku i srpsku naciju tvrdeći da Srbi i Crnogorci imaju „sasvim” drugačije porijeklo, te su sasvim posebni, bilježi visok stepen svih oblika nacionalne svijesti od nacionalne isključivosti do mondijalizma. Ovo nam govori da je sa stanovišta oblika nacionalne svijesti ova grupa heterogena i da se u okviru nje nacionalna svijest distribuira relativno ravnomjerno. Takođe, u razumijevanju ovih podataka treba primijetiti da koeficijent kontingencije, nije naročito značajan, što znači da se i sama veza između ove dvije varijable treba razumjeti uslovno.

Budući da je nacionalno izjašnjavanje Crnogoraca donekle potvrdilo tezu o „dvojnoj nacionalnoj svijesti”, a o čemu je bilo riječi ranije, mi smo smatrali da je neophodno da se u svjetlu ove činjenice pogleda slika stanja sa stanovišta različitih oblika nacionalne svijesti. Kao prvo pitanje koje nam se nudi u rješavanju ovog zadatka, jeste pitanje koje se tiče mišljenja ispitanika o tome koliko je potrebno imati čvrste veze sa Srbijom. Na osnovu ukrštanja podataka dobili smo sljedeće rezultate:

Tabela 22.

OBLICI NACIONALNE SVIJEŠTI I MIŠLJENJA O PRIRODI VEZE IZMEĐU SRBIJE I CRNE GORE – %

VEZE SA SRBIJOM		veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
ZNATNO ČVRŠĆE	1	11,0	15,2	19,6	24,5	29,7	46,1
	2	15,0	18,8	21,9	18,6	25,7	
	3	24,7	17,8	24,9	14,2	18,4	
	4	14,0	18,9	20,6	21,2	25,4	
KAO I SADA	1	22,4	20,4	28,6	12,2	16,3	4,8
	2	26,5	16,3	22,4	26,5	8,2	
	3	24,5	14,3	22,4	18,4	20,4	
	4	30,6	24,5	20,4	8,2	16,3	
LABAVIJE	1	33,3	18,8	18,2	21,8	7,9	16,1
	2	31,5	24,2	22,4	13,3	8,5	
	3	9,7	27,3	24,8	17,0	21,2	
	4	30,9	24,2	25,2	21,2	8,5	
NIKAKVE	1	25,9	23,8	18,2	19,1	12,9	33,1
	2	21,9	19,8	18,6	17,2	22,5	
	3	14,8	17,5	24,0	16,9	26,9	
	4	24,5	18,9	20,9	19,8	15,9	
UKUPNO		20,0	18,9	19,4	21,7	20,0	100

1 – Hi kvadrat = 98,43

C = 0,29

2 – Hi kvadrat = 47,24

C = 0,21

3 – Hi kvadrat = 35,15

C = 0,18

4 – Hi kvadrat = 53,04

C = 0,22

Na osnovu ovih podataka može se vidjeti da je kod grupe koja se zalaže za čvršće veze između Crne Gore i Srbije u veoma visokom stepenu prisutna nacionalna isključivost (29,7%), kao i nacionalna identifikacija (25,7%) i etnocentrizam (25,4%). Mondijalizam je u veoma visokom stepenu ovdje prisutan u nešto nižoj vrijednosti (18,4%). Za grupu koja se zalaže da veze između Srbije i Crne Gore treba da budu otprilike iste kao i sada (a koja je u osnovi mala 4,8%), može se reći da je nacionalna identifikacija u veoma visokom stepenu niska (8,2%), dok je naj snažniji mondijalizam koji je u veoma visokom stepenu prisutan u 20,4% slučajeva. Nacionalna isključivost i etnocentrizam tendiraju ka srednjem i nižem stepenu. Najniži stepen nacionalne isključivosti, nacionalne identifikacije i etnocentrizma je prisutan kod one grupe ispitanika koja se zalaže da veze između Srbije i Crne Gore treba da budu labavije. U isto vrijeme, kod

ove grupe je mondijalizam najprisutniji (veoma visok stepen – 21,2%). Kod posljednje grupe, koja se zalaže da između Srbije i Crne Gore ne treba da postoje nikakve veze, najprisutniji je mondijalizam ali je, takođe, očito prisustvo i sva tri preostala oblika nacionalne svijesti. Cijela izložena slika se može interpretirati na sljedeći način: Oni koji se zalažu za čvršće veze između Crne Gore i Srbije posjeduju visok stepen nacionalizma, ali još uvijek je i mondijalizam kod njih prisutan. Ukoliko se neko zalaže za labavije veze između Crne Gore i Srbije, utoliko je stepen nacionalizma manji, a povećava se stepen mondijalizma. Ovaj trend, međutim, ne važi u slučaju kada se neko opredjeljuje da između Srbije i Crne Gore ne treba da postoje nikakve veze, zato što za one koji slijede ovaj stav važi povećavanje nacionalizma uz istovremeno prisustvo i mondijalizma.

Kao posebno interesantno za nas je bilo pitanje, kako će se različiti oblici nacionalne svijesti reflektovati na pitanje o tome kako bi se, u slučaju izjašnjavanja o samostalnosti, ponašali nosioci različitih tipova nacionalne svijesti. U tu svrhu, mi smo izveli analizu koja pokazuje sljedeće:

Tabela 23.

OBLICI NACIONALNE SVIJESTI I PITANJE O SAMOSTALNOSTI CRNE GORE – %

SAMOSTALNOST CRNE GORE		veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
GLASAO BIH ZA	1	26,1	21,2	20,6	20,2	11,9	47,7
	2	22,6	21,2	20,2	17,3	18,7	
	3	14,0	18,0	24,8	17,4	25,8	
	4	24,1	21,6	18,8	18,8	16,7	
GLASAO BIH PROTIV	1	9,6	13,2	18,7	25,8	32,7	35,7
	2	15,1	14,8	21,7	20,6	27,7	
	3	28,1	22,3	20,9	13,5	15,2	
	4	13,5	18,2	19,6	22,3	26,4	
NE BIH IZAŠAO NA IZBORE	1	24,4	22,0	16,1	18,5	19,0	16,5
	2	25,3	26,5	19,9	13,9	14,5	
	3	16,1	13,7	31,5	16,1	22,6	
	4	27,4	19,0	22,6	19,0	11,9	
UKUPNO		20,9	20,0	19,7	20,1	19,4	100

1 – Hi kvadrat = 88,51   C = 0,28

2 – Hi kvadrat = 32,62   C = 0,17

3 – Hi kvadrat = 54,53   C = 0,20

4 – Hi kvadrat = 35,01   C = 0,18

Ova analiza ukazuje na to da su pristalice državnog osamostaljivanja Crne Gore u najvećem stepenu nosioci mondijalističke svijesti. Veoma visok stepen mondijalizma kod ove grupe je prisutan u 25,8% slučajeva. Nacionalna isključivost je kod ove grupe prisutna u najnižem stepenu u 26,1% slučajeva. *Ovo znači da se opredjeljenje za samostalnu Crnu Goru ne može tumačiti samo iz ugla crnogorskog nacionalizma, iako je i ovaj prisutan, već naprotiv, prije svega, na osnovu opredjeljenja za širu integraciju Crne Gore u međunarodne tokove.* Nasuprot ovom podatku, možemo vidjeti da je, kod onih koji bi u slučaju referenduma glasali protiv odvajanja Crne Gore, kao dominantni oblik svijesti prisutna nacionalna isključivost (veoma visok stepen – 32,7% i visok stepen – 25,8%). Takođe, je kod ove grupe visoka i nacionalna identifikacija (veoma visok stepen – 27,7%) i etnocentrizam (veoma visok stepen – 26,4%). Nasuprot ovome, kod ove grupe koja je protiv državnog osamostaljivanja Crne Gore, mondijalizam je prisutan u veoma visokom stepenu 15,2%. Ovaj podatak nam govori o tome da je *težnja za državnim jedinstvom Crne Gore i Srbije bazično inspirisana nacionalizmom.* Značajan je podatak koji smo dobili analizom grupe koja se izjasnila da ne bi izašla na izbore a koja predstvalja 16,5% populacije. Ona je strukturalno, sa stanovišta oblika svijesti koje kod ove grupe bilježimo bliža onima koji bi glasali za odvajanje Crne Gore od Srbije, nego onima koji su protiv odvajanja. Ovo zato što je kod ove kao i kod prve grupe najprisutniji mondijalizam (veoma visok stepen – 22,6%), dok je procenat koji pokazuju prisutnost nacionalne isključivosti, nešto viši nego kod grupe koja bi glasala za odvajanje Crne Gore. Međutim, bliži ovoj grupi i znatno niži nego procenat koji u ovom modusu nacionalne svijesti bilježi grupa koja se opredjeljuje da bi glasala protiv državnog osamostaljivanja Crne Gore.

Dakle, analiza oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori je veoma značajna. Ona nam je pokazala da je u Crnoj Gori sa stanovišta strukture nacionalne svijesti najснаžnija nacionalna isključivost, pa zatim nacionalna identifikacija. Mondijalizam kao oblik nacionalne svijesti bilježi niži stepen po značaju sa stanovišta strukture svijesti, dok je etnocentrizam u suštini pratilac nacionalne isključivosti. Na osnovu sociološke analize različitih oblika nacionalne svijesti koje smo registrovali u Crnoj Gori, mi prvenstveno moramo da zaključimo kako ovi oblici nijesu u statističkoj vezi sa socijalnim obilježjima ispitanika. To znači da se oblici nacionalne svijesti, kao i stepen nacionalizma, ne mogu objasniti iz ugla drugačijih socijalnih karakteristika populacije (uzrast, starost, kvalifikacija, materijalni status...). Zato smo bili prinuđeni da odgovor na društveno utemeljene različite oblike nacionalne svijesti potražimo na drugačijim društvenim osnovama. Pokazalo se da je osnov za razumijevanje oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori prvenstveno nacionalno opredjeljenje ispitanika. Problem, međutim, ostaje složen zato što nacionalno opredjeljenje, kao što smo to ranije pokazali, nije jednoznačno. Takođe teza o „dvojnoj

svijesti” Crnogoraca može se samo relativno prihvatiti kada je riječ o razumijevanju nekih aspekata društvenog i političkog života. Mi bismo se prije složili sa konstatacijom da se metodološki može populacija podijeliti u dvije grupe sa stanovišta svijesti, ali da se ova podjela mora relativizovati činjenicom da se između ove dvovalentne slike nalazi značajan dio populacije koji se „šeta” od jedne do druge strane. To znači da se mjereno u nekim područjima društvenog života ispitanici mogu ponašati sa stanovišta srpski utemeljene nacionalne svijesti, a u nekim drugim područjima društvenog života isti ljudi se mogu pokazati i kao nosioci crnogorske svijesti u svom autohtonom obliku. Očito je dakle, da odgovor na *pitanje o prirodi nacionalne svijesti zavisi prvenstveno od oblasti društvenog života u kojima se nacionalna svijest ispoljava*. Tako npr. kada je u pitanju porijeklo crnogorske nacije, preovlađuje svijest o srpskom porijeklu. Međutim, kada je pitanje o pravu na samostalnost preovlađuje svijest o posebnosti Crnogoraca, a čak i to s obzirom na vrstu samostalnosti o kojoj je riječ. Po našem mišljenju, analiza oblika nacionalne svijesti u nekim pitanjima, relativno potvrđuje tezu o „dvojnoj svijesti” Crnogoraca, ali u nekim drugim ovu istu tezu osporava, te se nacionalna svijest pokazuje kao višedimenzionalna. Drugi metodološki problem koji se mora imati u vidu kada se interpretiraju oblici nacionalne svijesti u Crnoj Gori sa stanovišta njenog društvenog utemeljenja, tiče se činjenice da osim nacionalne i mondijalističke svijesti postoje s jedne strane alternativni oblici svijesti koji nijesu u gotovo nikakvoj vezi sa nacionalnom svijesću, a sa druge strane postoje i difuzni oblici svijesti koji ukazuju na nepostojanje strukture unutar svijesti. Ova činjenica je donekle uvijek odgovorna zašto statistička i analitička slika ne odgovara idealno – tipskom eksplanatornom modelu. U svakom slučaju, svi podaci koji su ponuđeni nude dobru platformu za razumijevanje različitih oblika svijesti koje smo našim istraživanjem identifikovali u Crnoj Gori.

RAZMJERE I ČINIOCI NACIONALIZMA U CRNOJ GORI

Ispitivanje skora nacionalne svijesti od posebnog je značaja. Ovo pitanje je jako značajno, i ono ne govori samo o odnosu nacionalne svijesti prema svom nacionalnom biću već govori i o nacionalnoj svijesti o sebi samoj. Biti nacionalno svjestan prvenstveno znači „biti svjestan pripadnosti” određenoj naciji kao kolektivitetu. Međutim, u okviru te „svjesnosti” o „pripadnosti” moguće je govoriti o različitom osjećaju pripadnosti, sa stanovišta čvrstine stava o pripadnosti naciji, kao i sa stanovišta pripadnosti naciji i nekim drugim nadređenim ili podređenim kolektivitetima. Mi smo klasifikovan skor nacionalne svijesti izveli na osnovu čitavog niza pitanja u kojima se iskazuje nacionalna vezanost za sopstvenu naciju. Ova nacionalna vezanost kreće se u rasponu od potpunog uranjanja vlastite ličnosti u nacionalni duh, do odbacivanja pripadnosti svojoj naciji, bilo sa oznakama individualnosti, bilo pod znakom iskazivanja pripadnosti nekom alternativnom, stvarnom ili zamišljenom zajedništvu, kome je nacionalna pripadnost podređena. Naš sljedeći zadatak bio je da vidimo šta se dešava sa različitim intenzitetom nacionalnog osjećanja u svjetlu nekih ključnih pitanja koje smo postavili u upitniku. Za ovu analitiku koja je za nas bila od posebnog značaja, budući da nam daje veoma korisne informacije koje se tiču nacionalne svijesti, mi smo sve ispitanike podijelili u pet grupa, od naročito visokog, do naročito niskog stepena (skora) nacionalne svijesti. Ukupan skor nacionalne svijesti se tako može izraziti i terminom „nacionalizam”. Ovaj termin u ovom slučaju će podrazumijevati činjenicu da se nacionalna svijest posmatra u kontinuumu, od najnižeg do najvišeg stepena. Najniži stepen označava nizak nacionalizam a najviši stepen visok nacionalizam. Sve je ovo bilo omogućeno zahvaljujući činjenici da smo u istraživanje nacionalne svijesti uključili 50 pitanja ordinarnog tipa (Likertova skala) koja ispituju nacionalizam. Rezultate ovog dijela istraživanja dajemo na sljedećim stranicama.

Prvo pitanje, koje se ticalo ispitivanja nacionalizma imalo je za cilj da utvrdi koliko je važna nacionalna pripadnost ispitanicima. Dobili smo sljedeće rezultate:

Tabela 24.

KOLIKO JE VAMA LIČNO VAŽNA PRIPADNOST SVOJOJ NACIJI

Značaj pripadnosti	broj	%
Bez odgovora	4	0,4
veoma važno	608	57,7
prilično važno	215	20,4
osrednje važno	147	14,0
malo važno	41	3,9
nimalo važno	38	3,6
UKUPNO	1053	100,0

Može se vidjeti da je 57,7% ispitanika odgovorilo da im je veoma važna njihova nacionalna pripadnost. Ukoliko se ima u vidu da je kao prilično važno za svoju nacionalnu pripadnost odredilo 20,4% ispitanika, možemo slobodno reći da je prvi pokazatelj visokog stepena nacionalne svijesti prisutan kada je riječ o našem istraživanju. Na ovom mjestu nećemo prikazati razlike između različitih nacionalnih kategorija u našem istraživanju zato što one nijesu značajne. Drugim riječima, gornja distribucija kao opšta ne odstupa mnogo kada je riječ o različitim nacionalnim grupacijama koje je naše istraživanje identifikovalo.

Sljedeće pitanje koje se odnosi na ispitivanje nacionalizma u Crnoj Gori, imalo je za cilj da utvrdi mišljenja ispitanika o „osjećaju svoje nacije” na međugeneracijskom nivou. Zato su ispitanici pitani da li je nacionalni osjećaj kod njih jači ili slabiji u odnosu na njihove roditelje. Ovim se željelo utvrditi da li je lično njihova percepcija u aktuelnom trenutku orijentisana na osjećaj o pojačavanju ili smanjivanju nacionalnog osjećanja. Dobijeni rezultati pokazuju sljedeće:

Tabela 25.

DA LI JE OSJEĆAJ PRIPADNOSTI JAČI ILI SLABIJI U ODNOSU NA RODITELJE

Osjećaj pripadnosti	broj	%
bez odgovora	10	0,9
znatno jači	86	8,2
jači	135	12,8
isti	725	68,9
slabiji	70	6,6
znatno slabiji	27	2,6
UKUPNO	1053	100,0

Možemo reći da je na osnovu mišljenja ispitanika došlo do neznatnog pojačavanja nacionalnog osjećanja u odnosu na roditelje. Ovo zato

što naspram 6,6% onih koji ocjenjuju da je nacionalni osjećaj slabiji, imamo 12,8% onih koji ocjenjuju da je nacionalni osjećaj pripadnosti jači u odnosu na roditelje. Zatim u odnosu na 2,6% onih koji ocjenjuju da je nacionalni osjećaj znatno slabiji imamo 8,2% onih koji ocjenjuju da je osjećaj nacionalne pripadnosti znatno jači. Ojačavanje osjećaja o nacionalnoj pripadnosti nije veliko zato što ogromna većina ispitanika (68,9%) smatra da je ovaj osjećaj pripadnosti vlastitoj naciji kod njih jednako razvijen kao i kod njihovih roditelja.

Kao što smo gore napomenuli, na osnovu seta varijabli mi smo mjerili stepen nacionalne vezanosti, koji se kreće od odsustva osjećaja o pripadnosti naciji do krajnjeg nacionalizma. Na osnovu ovoga smo podijelili ispitanike u pet približno jednakih grupa koje se kreću u ovom rasponu. Osnovni cilj nam je bio da utvrdimo društvene faktore koji generiraju nacionalnu svijest. Na osnovu analize dobijenih podataka došli smo do jednog veoma značajnog zaključka. *Nacionalna svijest u Crnoj Gori, posmatrano sa stanovišta stepena nacionalizma, ne zavisi od socijalnih obilježja*, kao što su obrazovanje, pol, bračno stanje, materijalni status... Ovo smo utvrdili na osnovu činjenice da između skale kojom smo ispitivali nacionalnu svijest i klasičnih socioloških varijabli ne postoji značajna ili nikakva statistička veza. Ovaj nalaz je usmjerio naše napore u pravcu traganja za drugim osnovama, koje određuju nacionalizam, koji smo pronašli u nacionalnom izjašnjavanju Crnogoraca. Pokazalo se da je nacionalna svijest u značajnoj vezi sa drugačijim nacionalnim bićem koju ta svijest prezentuje, a o čemu smo ranije govorili. Ovo je jedan od ključnih zaključaka do kojih je naša sociološka studija došla. Od klasičnih socioloških varijabli jedina veza sa intenzitetom nacionalne svijesti mogla se utvrditi sa zanimanjem ispitanika. Rezultati pokazuju sljedeće:

Tabela 26.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I ZANIMANJE
ISPITANIKA – %

ZANIMANJE	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
poljoprivrednik	18,5	7,4	18,5	37,0	18,5	2,9
NK i PK radnik	17,0	14,2	17,9	27,4	23,6	11,2
KV i VKV radnik	13,9	22,9	25,3	16,9	21,1	17,6
službenik	30,6	22,6	19,4	12,1	15,3	13,1
stručnjak	46,7	15,6	20,0	11,1	6,7	4,8
privatnik	17,0	25,5	23,4	17,0	17,0	5,0
domaćica	13,5	18,4	21,1	26,0	21,1	23,6
učenik – student	27,4	19,8	17,0	16,0	19,8	11,2
penzioner	16,2	19,2	19,2	23,2	22,2	10,5
UKUPNO	19,9	19,4	20,6	20,5	19,6	100

Hi kvadrat = 70,35

C = 0,27

Najviši stepen nacionalizma je prisutan kod poljoprivrednika, ne-kvalifikovanih radnika, domaćica i penzionera, dok je najniži stepen prisutan kod stručnjaka i učenika–studenata, pa onda i kod službenika. Ovaj prikaz nije, naime, praćen naročito značajnom statističkom vezom.

Budući da se veoma često nacionalizam dovodi u vezu (po našim saznanjima za ovo ima osnova) sa religioznošću⁴, mi smo napravili analizu između stepena nacionalne svijesti i vjeroispovijesti. To je bilo moguće zato što su u istraživanje bile uključene sve tri konfesionalne zajednice koje žive u Crnoj Gori. Rezultati pokazuju sljedeće:

Tabela 27.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I VJEROISPOVIJEST PO PORIJEKLU – %

VJEROISPOVIJEST	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
PRAVOSLAVCI	17,3	18,2	19,9	19,7	24,8	76,3
MUSLIMANI	18,9	25,0	26,0	27,0	3,1	18,9
KATOLICI	62,5	20,8	8,3	6,2	2,1	4,6
UKUPNO	19,9	19,4	20,6	20,5	19,6	100

Hi kvadrat = 115,82

C = 0,32

Najsnažniji nacionalizam prisutan je kod pravoslavaca, dok je kod katolika najniži. Mora se imati u vidu, međutim, da je nacionalizam muslimana i katolika u konkretnim uslovima nacionalizam nacionalnih manjina, a poznato je da nacionalne manjine iskazuju znatno niži nacionalizam kada žive u okvirima države koja nije njihova nacionalna matica. Zato bi bilo pogrešno zaključiti kako je nacionalizam u nepravoslavnim zajednicama znatno niži nego kod pravoslavaca. Ovaj podatak važi samo kada je riječ o nacionalizmu religijskih zajednica u Crnoj Gori.

Analizirajući nacionalnu svijest, mi smo željeli da utvrdimo i neka kvalitativna odličja visokog odnosno niskog nacionalizma. Zato smo klasifikaciju nacionalne svijesti na pet grupa ukrstili sa pitanjem koje se tiče ispitivanja najvažnijih obilježja nacije, a čije smo rezultate prezentovali na gornjim stranicama. Na osnovu analize dobijeni su sljedeći rezultati:

⁴ Vidi Bešić – Đukanović, Bogovi i ljudi, Slika vremena II, CID, Podgorica, 2000.

Tabela 28.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I NAJVAŽNIJE
OBILJEŽJE NACIJE – %

OBILJEŽJE	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
jezik	13,3	15,6	22,2	35,6	13,3	5,1
teritorija	23,1	25,0	25,0	9,6	17,3	5,9
običaji	15,4	18,4	19,1	36,8	10,3	15,5
umjetnost, nauka, filoz.	30,0	20,0	35,0	5,0	10,0	2,3
religija	12,4	20,7	17,2	24,1	25,5	16,5
krvno porijeklo	10,6	19,5	17,7	22,1	30,1	12,8
osjećaj pripadnosti	34,8	20,7	21,5	14,8	8,1	15,3
država	23,1	21,8	20,1	12,0	23,1	26,6
UKUPNO	20,0	20,5	20,1	20,5	19,0	100

Hi kvadrat = 101,97

C = 0,32

Može se zaključiti da je najviši stepen nacionalizma povezan sa određenjem vlastite nacije u ključu zajedničkog porijekla, religije i države. Sa druge strane, najniži nacionalizam je povezan sa osjećajem pripadnosti vlastitoj naciji. Ova slika veoma je korisna zato što pokazuje pravu prirodu nacionalne svijesti u svjetlu ključnog kriterijuma na osnovu koga pojedinci vide sebe kao pripadnike određene nacije. Na osnovu prikazanih podataka posebno je važno uvidjeti da su oni koji smatraju da je država najvažnije obilježje nacije, približno jednako distribuirani u okviru svih pet kategorija koje predstavljaju različiti stepen nacionalne svijesti. Broj onih koji u okviru ove grupe iskazuju najsnažniji i najslabiji nacionalizam je identičan (21,3%). To znači da je država kao obilježje nacije gotovo jednako važna kao nacionalni kriterijum za sve kategorije po pitanju jačine nacionalne vezanosti.

Sljedeće analitičko pitanje tiče se ispitivanja stepena nacionalizma u svjetlu različitih gradova u kojima ispitanici žive a koji su ušli u uzorak. Ovaj podatak dajemo zato što su, po našem mišljenju, rezultati prilično interesantni:

Tabela 29.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I GRAD U KOME
ISPITANICI ŽIVE – %

GRAD	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
Pljevlja	20,0	27,4	20,0	14,7	17,9	8,6
Bijelo Polje	14,6	18,8	31,2	24,0	11,5	8,7
Berane	24,0	16,7	25,0	30,2	4,2	8,7
Kolašin	16,7	14,6	20,8	10,4	37,5	4,4
Nikšić	15,5	12,0	15,5	19,7	37,3	12,9
Podgorica	17,4	10,4	19,4	22,2	30,6	13,1
Danilovgrad	21,4	9,5	40,5	21,4	7,1	3,8
Cetinje	5,2	11,3	17,5	29,9	36,1	8,8
H. Novi	27,4	35,8	10,5	13,7	12,6	8,6
Kotor	52,1	20,8	14,6	10,4	2,1	4,4
Bar	27,8	21,1	24,1	15,8	11,3	12,1
Ulcinj	20,0	27,7	23,1	23,1	6,2	5,9
UKUPNO	20,5	18,5	21,0	20,3	19,7	100

Hi kvadrat = 215,09

C = 0,40

Najsnažniji stepen nacionalizma je prisutan u Kolašinu, Nikšiću i na Cetinju, pa onda i u Podgorici. Najniži stepen nacionalne svijesti je prisutan u Kotoru. Razlike koje smo utvrdili su značajne. Odstupanje od grada do grada je toliko veliko da se čini kao da se radi o različitim društvenim grupama. U skladu sa ovim podatkom sve opštine su tretirane kao sastavni dio tri područja u Crnoj Gori, sjevernog, centralnog i Primorja. Tako smo ukrstili podatak o pripadnosti različitim regionima i stepenom nacionalne svijesti i dobili smo sljedeće rezultate:

Tabela 30.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I REGION KOME ISPITANICI
PRIPADAJU – %

REGION	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
SJEVERNI DIO	19,1	20,0	24,8	21,2	14,9	30,4
CENTRALNI DIO	14,4	11,1	19,8	23,1	31,8	38,6
PRIMORJE	29,6	26,4	18,8	15,8	9,4	31,0
UKUPNO	20,5	18,5	21,0	20,3	19,7	100

Hi kvadrat = 108,68

C = 0,30

Dakle, naj snažniji nacionalizam je prisutan u centralnom dijelu Crne Gore, dok je najniži stepen nacionalne svijesti prisutan na Primorju. Ovaj podatak je potpuno u skladu sa rezultatima nacionalizma prikazanog u svjetlu gradova u kojima ispitanici žive. Naravno, pošto nijesmo imali unaprijed spremljen odgovor na pitanje zašto je to tako, mi smo dalje tragali za ključnim sociološkim činiocem od koga zavisi visok, odnosno nizak stepen nacionalizma. Ukrštanjem sa nacionalnom pripadnošću kao nezavisnom varijablom pokazalo se da je upravo ovaj faktor ključ za razumijevanje visokog, tj. niskog stepena nacionalne svijesti. Rezultati ovog ukrštanja pokazuju sljedeće:

Tabela 31.

STEPEN NACIONALIZMA I NACIONALNOST – %

NACION-ALNOST	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
Crnogorac	23,4	16,6	22,1	17,2	20,7	41,9
Crnogorac – Srbin	10,1	14,4	18,7	23,0	33,8	12,7
Srbin – Crnogorac	14,8	17,8	17,8	25,2	24,4	12,4
Musliman	18,9	16,7	30,0	31,1	3,3	8,2
Musliman – Crnogorac	31,0	34,5	13,8	19,0	1,7	5,3
Albanac	20,4	26,5	30,6	17,3	5,1	9,0
Albanac – Crnogorac	16,7	66,7	–	16,7	–	0,5
Jugosloven	22,1	19,5	15,6	16,9	26,0	7,1
Srbin	10,7	14,3	10,7	28,6	35,7	2,6
Ostalo	66,7	–	–	–	33,3	0,3
UKUPNO	20,5	18,5	21,0	20,3	19,7	100

Hi kvadrat = 122,83

C = 0,32

Ovaj prikaz nam nedvosmisleno pokazuje da je nacionalna svijest, posmatrana sa stanovišta različitih stepena, rezultat različitog nacionalnog opredjeljivanja. Oni koji su se izjasnili kao Crnogorci su se u približno jednakom broju iskazali na veoma niskom (23,4%), srednjem (22,1%) i veoma visokom (20,7%) stepenu. Pored onih koji su se izjasnili kao Srbi, najviši stepen nacionalizma se može vidjeti kod grupacije koja se izjasnila kao Crnogorac koji se osjeća Srbinom (33,8%). Grupacija koja se izjasnila kao Srbin – Crnogorac, bilježi visok (25,2%) i veoma visok (24,4%) stepen nacionalizma. Po tom je ona sličnija sa prethodnom grupom, nego sa onima koji su se izjasnili kao Crnogorci. Muslimani i Muslimani – Crnogorci se takođe razlikuju po stepenu nacionalizma, zato što

je kod prve grupe nacionalizam nešto snažnije izražen. Albanci pokazuju srednji stepen nacionalne svijesti, ali ponovo moramo da skrenemo pažnju na činjenicu da ovi rezultati za Muslimane i Albance važe samo u okviru Crne Gore koja nije njihova matična (nacionalna) država. Zato ove podatke ne treba tumačiti u smislu da je nacionalizam uopšte kod Albanaca i Muslimana niži nego kod Crnogoraca i Srba. Ovo važi samo kada je riječ o Albancima i Muslimanima u Crnoj Gori. Niži stepen nacionalizma kod ovih grupacija je sasvim razumljiv, imajući u vidu da su ove dvije nacionalne zajednice u Crnoj Gori brojčano deprivirane, te su „svjesne” da kao manjina nema smisla pokazivati visok stepen nacionalizma. Jugosloveni se sa stanovišta nacionalizma dijele na dvije bazične grupacije koje se nalaze na krajevima petostepene skale nacionalizma. Tako je naspram 22,1% onih koji iskazuju veoma nizak stepen nacionalne svijesti, 26% onih koji iskazuju veoma visok nacionalizam u okviru ove grupe ispitanika. Prema tome, može se reći u svjetlu „dvojne svijesti” Crnogoraca *da je nacionalizam kod onog dijela Crnogoraca koji sebe vide u svjetlu srpskog nacionalnog bića, viši u odnosu na nacionalizam onog dijela Crnogoraca koji vlastitu naciju vidi kao posebnost.* Ovaj nalaz veoma je značajan, kako sa sociološke tako i sa stanovišta aktuelne politikološke analize.

U prethodnom izlaganju smo analizirali mišljenja ispitanika o nacionalnom porijeklu Crnogoraca. U sljedećem prikazu dajemo unakrsne podatke između različitih mišljenja o porijeklu Crnogoraca i klasifikovanog skora koji prikazuje klasifikovani nacionalizam. Rezultati pokazuju sljedeće:

Tabela 32.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I MIŠLJENJE O
PORIJEKLU CRNOGORACA – %

PORIJEKLO CRNOGORACA	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
Crnogorci i Srbi su jedna nacija	12,5	17,1	22,4	19,8	28,2	40,7
Crnogorci i Srbi imaju zajedničko porijeklo, ali su vremenom postali dva posebna naroda	28,5	21,0	17,9	22,2	10,4	34,0
Crnogorci su drugačijeg porijekla nego Srbi	21,1	17,6	27,5	16,2	17,6	13,9
Crnogorci su drugačijeg porijekla, sasvim posebni	13,3	25,7	14,2	24,8	22,1	11,1
Ostalo	–	33,3	66,7	–	–	0,3
UKUPNO	19,2	19,5	20,8	20,6	19,9	100

Hi kvadrat = 77,95

C = 0,27

Najviši stepen nacionalizma je prisutan kod one kategorije ispitanika koja tvrdi da su Srbi i Crnogorci jedna nacija (28,2% –veoma visok i 19,8% – visok). Visok nacionalizam je, takođe, prisutan kod kategorije ispitanika koja se izjasnila da su Crnogorci i Srbi „sasvim” drugačijeg porijekla i sasvim posebni (22,1% – veoma visok i 24,8% – visok). Ove dvije grupacije se nalaze na suprotnim polovima kada je riječ o različitom tumačenju nacionalnog porijekla Crnogoraca, ali su zato slične po visokom stepenu nacionalizma. To znači da onaj dio populacije koji svoje nacionalno biće vidi u svjetlu identiteta sa Srbima posjeduje visok stepen nacionalizma, ali ovo isto važi i za onaj dio populacije koji Crnogorce vidi kao sasvim posebne u odnosu na Srbe. Tolerantniji nacionalizam je prisutan kod kategorije koja se izjasnila da Srbi i Crnogorci imaju zajedničko porijeklo ali su vremenom postali dva odvojena naroda (28,5% – veoma nizak i 22,2 – visok), a još je manji stepen nacionalizma prisutan u onoj grupaciji koja kaže da Crnogorci i Srbi imaju drugačije porijeklo (21,1% – veoma nizak i 27,5% – srednji stepen). Time se ove dvije kategorije sa stanovišta nacionalizma nalaze u sredini između gore pomenute dvije. Za kategoriju koja tvrdi da su Crnogorci i Srbi sasvim drugačijeg porijekla, još je interesantno primijetiti da osim visokog nacionalizma, nešto više od 1/4 ispitanika pokazuje nizak stepen nacionalizma. Time se može reći da ova grupa po stepenu nacionalizma interno varira od visokih do niskih vrijednosti.

U okviru ispitivanja stavova o državi bilo je i jedno pitanje koje se tiče poželjnosti države u kojoj bi ispitanici željeli da žive. Mi smo ovo pitanje ukrstili sa pet kategorija koje mjere stepen nacionalne svijesti koje smo definisali, kako bismo vidjeli na koji način se nacionalizam ponaša kada je riječ o tipu državnog uređenja. Na osnovu ovoga, dobili smo sljedeće podatke:

Tabela 33.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I PREFERENCIJA ZA RAZLIČITIM TIPOM DRŽAVNOG UREĐENJA – %

DRŽAVNO RJEŠENJE	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
Samostalna država	21,2	22,3	20,1	19,3	17,2	26,7
Zajednica sa Srbijom	7,4	15,3	18,5	22,4	36,4	34,3
Zajednica sa Jugoslavijom	13,8	27,6	19,0	32,8	6,9	11,3
Balkanska federacija	31,0	20,7	24,1	10,3	13,8	2,8
Članica EU	36,7	17,5	25,4	14,6	5,8	23,4
Ostalo	13,3	40,0	6,7	20,0	20,0	1,5
UKUPNO	19,4	19,6	20,6	20,6	19,9	100

$$H_i \text{ kvadrat} = 182,91$$

$$C = 0,40$$

Podaci koje smo dobili pokazuju da je pet stepena nacionalne svijesti manje više ravnomjerno distribuirano u okviru kategorije onih koji se zalažu za samostalnu državu. Ipak je nešto više onih koji imaju nizak (22,3%) i veoma nizak (21,2%) stepen nacionalizma. Najviši nacionalizam je prisutan u okviru kategorije koja se zalaže za zajednicu Crne Gore sa Srbijom (36,4% – veoma visok i 22,4% – visok stepen). To znači da zagovornici opcije za državno jedinstvo sa Srbijom pokazuju veći stepen nacionalizma u odnosu na zagovornike državnog odvajanja Crne Gore. Drugim riječima, dobar dio onih koji se zalažu za odvajanje Crne Gore od Srbije, nijesu ovaj stav bazirali na nacionalnom uvjerenju, već je ovaj rezultat nečega drugog, možda npr. njihovog građanskog opredjeljenja. Sa druge strane zalaganje za zajednicu sa Srbijom kod druge grupe ispitanika nalazi se u proporcionalnoj vezi sa visokim stepenom nacionalizma koji je prisutan kod ove grupe ispitanika. Ona grupa ispitanika koja se izjasnila za zajednicu Crne Gore sa Srbijom dijelom je nacionalno inspirisana, zato što 32,8% ispitanika iz ove grupe pokazuju visok nacionalizam, a dijelom su ovi ispitanici inspirisani nečim drugim (recimo sjećanjem na staru Jugoslaviju), zato što je, takođe, relativno veliki broj onih u okviru ove grupe kod kojih je nacionalizam na niskom stepenu (27,6%). Najniži nacionalizam je prisutan kod onih grupacija koje se zalažu da Crna Gora bude dio širih društveno-političkih integracija. Tako je 36,7% onih kod kojih je nacionalizam na veoma niskom stepenu, a koji se zalažu da Crna Gora bude dio Evropske unije. Takođe, 31,0% pokazuje nizak stepen nacionalizma iz kategorije onih koji se zalažu da Crna Gora bude dio nekih širih balkanskih integracija (mada je ukupan broj onih koji su se opredijelili za ovu opciju mali – 2,8%).

U potrazi za potpunom potvrdom stava koji smo izložili po pitanju preferencija Crnogoraca za tip države u kojoj bi željeli da žive a u svijetlu pet stepena nacionalizma, mi smo klasifikovan skor nacionalne svijesti ukrstili sa mišljenjem ispitanika o tome na koju se državu Crna Gora može danas osloniti. Dobili smo sljedeće rezultate:

Tabela 34.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I PITANJE NA KOJU SE DRŽAVU DANAS CRNA GORA MOŽE NAJVIŠE OSLOMITI – %

NA KOJU SE DRŽAVU CRNA GORA MOŽE OSLOMITI	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
E U	25,6	22,9	19,9	20,8	10,9	47,4
SAD	23,2	19,6	27,7	17,9	11,6	11,1
RUSIJA	8,3	16,7	23,6	22,2	29,2	7,2
SRBIJA	7,1	13,5	18,7	20,2	40,4	26,5
NI JEDNA	27,1	18,8	18,8	29,2	6,2	4,8
OSTALO	26,7	26,7	13,3	20,0	13,3	3,0
UKUPNO	19,3	19,5	20,5	20,8	20,0	100

Hi kvadrat = 141,35

C = 0,35

Dakle, u okviru kategorije koja se zalaže za integraciju Crne Gore sa EU je prisutan najniži stepen nacionalizma (25,6%), uz znatan procenat onih kod kojih je nacionalizam i dalje na niskom stepenu (22,9%). Međutim, još uvijek je nešto više od 1/5 ispitanika u okviru ove grupe nacionalistički ostrašćeno u visokom stepenu uz 10,9% onih kod kojih je nacionalizam prisutan u veoma visokom stepenu. Ispitanici koji smatraju da se Crna Gora najviše može osloniti na SAD pokazuju u najvećoj mjeri srednji stepen nacionalizma, uz značajan procenat onih koji iskazuju nacionalizam u vrlo niskom stepenu (23,2%). Za razliku od ove dvije grupe, visok nacionalizam je prisutan kod one grupe ispitanika koja smatra da se Crna Gora može osloniti na Rusiju (29,2% – veoma visok i 22,2% – visok stepen). Daleko je najviši nacionalizam prisutan kod grupacije koja smatra da se Crna Gora može osloniti na Srbiju. Kod ove grupe, veoma visok nacionalizam je prisutan u 40,4% slučajeva uz 20,2% onih koji bilježe visok nacionalizam. Prema tome, može se reći u skladu sa dosadašnjim nalazima, *da je mnogo viši nacionalizam prisutan kod onog dijela populacije Crnogoraca koji svoju nacionalnu svijest usmjerava ka srpskom nacionalnom biću u odnosu na onaj dio Crnogoraca čija je nacionalna svijest usmjerena na Crnogorce kao posebno nacionalno biće.*

Naš sljedeći nalaz je, takođe, prikaz gornjeg nalaza o ukorijenjenosti nacionalne svijesti, a tiče se mišljenja ispitanika o karakteru i čvrstini veze između Srbije i Crne Gore. Ovo pitanje ukršteno sa klasifikovanim skorom koji prezentuje stepen nacionalne svijesti pokazuje sljedeće:

Tabela 35.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I PITANJE KOLIKO BI U ODNOSU NA SADAŠNJE STANJE TREBALO DA BUDU POVEZANE SRBIJA I CRNA GORA – %

POVEZANOST IZMEĐU SRBIJE I CRNE GORE	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
čvršće nego sada	11,2	17,5	20,6	21,3	29,5	46,2
isto kao sada	22,4	24,5	14,3	22,4	16,3	4,8
labavije nego sada	31,5	23,0	20,0	19,4	6,1	16,0
nikakva veza	25,9	20,3	20,9	20,0	12,9	33,0
UKUPNO	19,8	19,6	20,3	20,6	19,9	100

$$H_i \text{ kvadrat} = 86,86$$

$$C = 0,28$$

Na osnovu ovog prikaza u osnovi se može reći da je viši nacionalizam prisutan u okviru one grupacije koja smatra da bi veze između Srbije i Crne Gore trebalo da budu čvršće, u odnosu na onu grupu koja se zalaže da bi veze između dvije republike trebalo da budu labavije. Oni koji se

zalažu da veze treba da budu iste kao i sada (a njih je 4,8%), iskazuju ba-
 žično nizak nacionalizam, mada je još uvijek 22,4% onih kod kojih je na-
 cionalizam visok, pripadaju ovoj grupi. Sa druge strane, ispitanici koji se
 zalažu da se ukine svaka veza između Srbije i Crne Gore, osim naročito
 visokog stepena nacionalizma, približno su jednako distribuirani u sve
 preostale četiri kategorije klasifikovanog nacionalizma. To znači da se u
 okviru onih koji se zalažu za državno osamostaljenje Crne Gore uglav-
 nom nalaze umjereni nacionalisti i nenacionalisti.

Svi gornji nalazi koje smo prikazali možda se najočitije mogu vidjeti
 na pitanju koje je bilo veoma konkretno, a koje se tiče zalaganja za uklju-
 čivanje Crne Gore u EU. Kada se ovo pitanje ukrsti sa klasifikovanim na-
 cionalizmom može se vidjeti slijedeće:

Tabela 36.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I PITANJE DA LI CRNA GORA
 TREBA DA TEŽI UKLJUČIVANJU U EVROPSKU UNIJU – %

ZA UKLJUČENJE U EU	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
potpuno da	24,0	19,2	22,1	19,3	15,4	64,1
uglavnom da	18,6	17,9	22,4	23,7	17,3	15,1
neodlučan	10,5	20,3	17,3	27,1	24,8	12,9
uglavnom ne	–	25,0	20,0	10,0	45,0	1,9
uopšte ne	3,3	23,0	4,9	16,4	52,5	5,9
UKUPNO	19,8	19,5	20,4	20,6	19,7	100

$$H_i \text{ kvadrat} = 87,95$$

$$C = 0,28$$

Očito je da procenti koji pokazuju povećanje nacionalizma dijago-
 nalno rastu, tj. što je zalaganje za odbijanje članstva Crne Gore u EU ve-
 će, raste i nacionalizam, i obrnuto što je zalaganje za uključivanje Crne
 Gore u EU veće, nacionalizam je slabiji.

Već je do sada bilo riječi o tome da nacionalnu svijest treba posma-
 trati i sa stanovišta aktuelnih društveno-političkih odnosa, zato što se na
 taj način pokazuju neke njene karakteristike. U tom smislu, mi smo klasi-
 fikovani nacionalizam posmatrali u svjetlu onih pitanja koja se tiču nekih
 ključnih momenata u aktuelnom političkom trenutku. Najprije smo klasi-
 fikovani nacionalizam ukrstili sa pitanjem mogućeg angažovanja ispitanici-
 ka, ukoliko dođe do sukoba sa Srbijom. Rezultati su:

Tabela 37.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I PITANJE ŠTO BI ISPITANICI URADILI UKOLIKO BI DOŠLO DO SUKOBA SA SRBIJOM – %

ŠTO BISTE URADILI	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
branio bih Crnu Goru	20,1	18,5	22,5	22,3	16,6	42,1
branio bih Jugoslaviju	8,4	13,2	17,2	21,1	40,1	22,7
ostao bih neutralan	25,0	25,4	21,2	18,1	10,4	25,9
ne vjerujem da će doći do sukoba	20,0	40,0	10,0	20,0	10,0	2,0
napustio bih Crnu Goru	36,0	20,0	32,0	–	12,0	2,5
angažovao bih se na pomirenju	50,0	–	12,5	25,0	12,5	0,8
ostalo	32,5	20,0	15,0	15,0	17,5	4,0
UKUPNO	19,9	19,5	20,6	20,1	20,1	100

 $Hi \text{ kvadrat} = 119,22$
 $C = 0,33$

Kod grupacije ispitanika koja je izrazila spremnost da brani Crnu Goru, možemo vidjeti relativno ravnomjernu procentualnu distribuciju u odnosu na klasifikovani nacionalizam. U okviru ove grupe ipak je procentualno najmanje onih koji iskazuju veoma visok stepen nacionalizma (16,6%). Ovaj podatak nam govori da oni koji se zalažu za odbranu Crne Gore u slučaju sukoba, sa stanovišta nacionalizma predstavljaju jednu „šarenu” grupaciju u smislu da se u okviru ove grupe nalaze gotovo ravnomjerno i nacionalisti i nenacionalisti. Za razliku od ove grupacije, onaj dio populacije koji je spreman da brani Jugoslaviju u slučaju eventualnog sukoba, pokazuje veoma visok stepen nacionalizma u 40,1% slučajeva, uz 21,1% onih koji pokazuju visok nacionalizam. Kod kategorija ispitanika koja iskazuje neutralnost, nacionalizam je znatno niži, tj. preko polovine ispitanika iz ove grupe pokazuje veoma nizak i nizak nacionalizam. Ovaj podatak nam govori da su sa stanovišta nacionalizma oni koji iskazuju neutralnost suštinski mnogo različitiji od onih koji bi branili Jugoslaviju nego od onih koji bi branili Crnu Goru.

Na kraju ovog prikaza koji tretira pitanje klasifikovanog skora nacionalne svijesti, od nenacionalizma do nacionalizma slijedi i jedno veoma konkretno i osjetljivo pitanje koje se ticalo pitanja o samostalnosti Crne Gore; tačnije, da li i po koju cijenu Crna Gora treba da ostvari samostalnost. Ukršteno sa klasifikovanim nacionalizmom, odgovori na ovo pitanje pokazuju sljedeće rezultate:

Tabela 38.

KLASIFIKOVAN NACIONALIZAM I PITANJE DA LI CRNA GORA TREBA DA OSTVARI SAMOSTALNOST I PO KOJU CIJENU – %

SAMOSTALNOST	veoma nizak	nizak	srednji	visok	veoma visok	ukupno
sa sukobom	16,9	11,7	16,9	26,0	28,6	7,5
bez sukoba	27,1	21,2	22,4	19,3	9,9	50,0
bez samostalnosti	10,6	18,4	20,0	21,0	30,0	41,4
ostalo	45,5	45,5	–	9,1	–	1,1
UKUPNO	19,7	19,6	20,8	20,4	19,5	100

Hi kvadrat = 102,26

C = 0,30

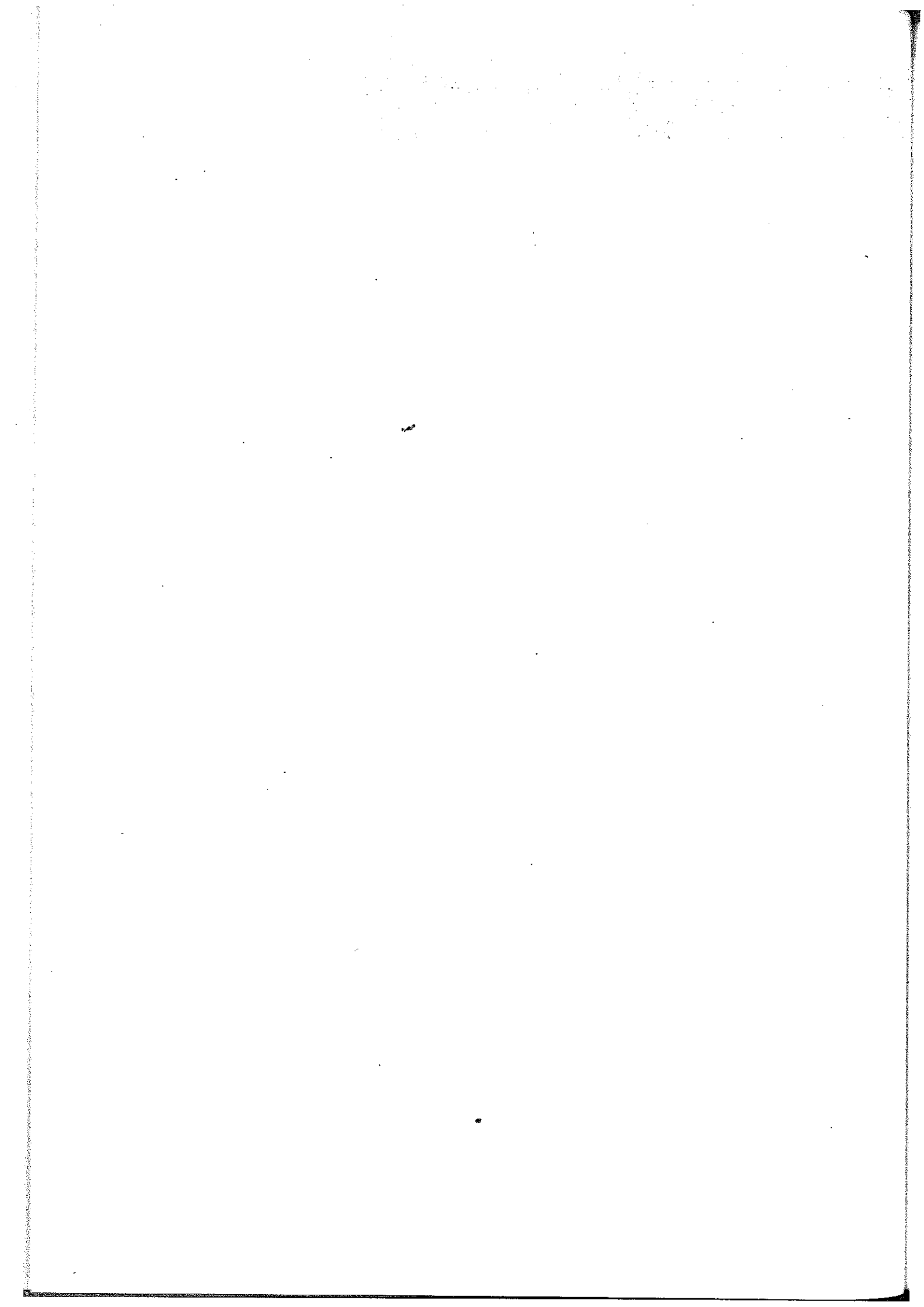
Ovi podaci sasvim nedvosmisleno pokazuju da su oni koji se zalažu za samostalnost Crne Gore čak i po cijenu sukoba nacionalistički ostrašćeni u velikoj mjeri (28,6% – veoma visok i 26,0% – visok stepen nacionalizma). Gotovo su jednako nacionalistički ostrašćeni i oni ispitanici koji su protivnici državnog osamostaljivanja Crne Gore (30,0% – veoma visok i 21,0% – visok stepen nacionalizma). Pristalice opcije državnog osamostaljivanja, ali bez sukoba (a kojih je ukupno 50,0%), uglavnom pokazuju niži stepen nacionalizma. To znači da se *pitanje zalaganja za državno osamostaljivanje Crne Gore ne može jednostavno dešifrovati u ključu nacionalizma onog dijela Crnogoraca koji sebe vidi u svjetlu odvojenosti od srpskog nacionalnog bića*. Osim ovog dijela, među pristalicama državnog osamostaljivanja, znatan je i broj nenacionalista, te je njihovo izdvajanje iz Jugoslavije inspirisano nekim drugim – nenacionalnim motivima. Sa druge strane, *protivnici državnog osamostaljivanja Crne Gore bazično su opredijeljeni na ovakav stav na osnovu svog visokog nacionalizma, ali nacionalizma koji je ukorijenjen u srpskom nacionalnom etnikumu*.

Na osnovu izloženih rezultata, po pitanju stepena nacionalizma, mi smo došli do nekih značajnih zaključaka. Najprije, osnovni pokazatelji nacionalne svijesti u Crnoj Gori govore o tome da je nacionalna svijest, sa stanovišta stepena nacionalizma, prisutna u visokom stepenu. Posmatrano iz ugla smjene generacija, može se reći da je on na osnovu mišljenja ispitanika prisutniji u nešto većoj mjeri nego što je to slučaj sa generacijom roditelja ispitanika, mada ovaj porast nije značajan. Ukoliko se prihvati teza o „dvojnjoj svijesti” Crnogoraca, mogli smo da vidimo na osnovu prezentiranih podataka da je stepen nacionalizma kod onog dijela Crnogoraca čija je svijest usmjerena na srpski etnikum viši u odnosu na stepen nacionalizma kod onog dijela Crnogoraca čija nacionalna svijest vlastito biće dešifruje u autohtonom svjetlu. Međutim, takođe smo mogli da vidimo da je iz sociološkog ugla teza o „dvojnjoj svijesti” isuviše kruta,

neelastična i ne odgovara potpuno stvarnosti. Iako postoje bazične grupacije koje se mogu svrstati u dvije kategorije koje reprezentuju dvojnu svijest, i dalje je veoma značajan procenat populacije usmjeren „negdje između” u smislu da se na nekim pitanjima ova grupa ispitanika može razumjeti sa stanovišta svijesti koja je priklonjena srpskoj naciji, dok se na nekim drugim pitanjima ova ista grupa ispitanika pokazuje u svjetlu Crnogoraca kao nacije koja je odvojena od srpskog nacionalnog bića. To znači da se u razumijevanju nacionalne svijesti Crnogoraca, mora priznati da postoje snažne veze između njih i Srba kao dvije nacionalne grupacije, makar kada je nacionalna svijest u pitanju. Sa druge strane, ne može se jednostavno smatrati da je moguće etiketiranjem, jedan dio populacije označiti kao prosrpski a drugi kao procrnogorski, te na osnovu toga predviđati ponašanje ljudi u svjetlu date im etikete. Naprotiv, pokazuje se da su veze između ova dva nacionalna bića Crnogoraca veoma složene i mnogovrsne, te se sa stanovišta nacionalne svijesti nikad ne može unaprijed znati moguće ponašanje konkretnih individua koji sebe vide u jednom, odnosno u drugom nacionalnom svjetlu. Podijeljena nacionalna svijest se tako sociološki bolje može uzeti kao heuristički princip, na osnovu koga će se tumačiti značajna odstupanja, nego što se može uzeti kao sveodređujući analitički princip. U konkretnim društvenim uslovima nacionalna svijest će se ponašati drugačije s obzirom na područje u kome se ispoljava. U nekim oblastima društvenog života može se očekivati „prebjeg” jednog pola nacionalne svijesti na drugu stranu i obrnuto. Ovo smo mogli sasvim jasno da uvidimo na osnovu analize postavljenih pitanja koja smo gore analizirali. Takođe, stepen nacionalizma koji se može tumačiti sa stanovišta „dvojne svijesti” Crnogoraca bazično se mora metodološki razumjeti u svjetlu gornje analize. Ovaj stepen nacionalizma može znatno da varira ne samo s obzirom na dvije kategorije koje prezentuju podijeljenu svijest, nego i s obzirom na područje u kome se nacionalizam ispoljava. Ovaj sociološki zaključak se nikako ne smije gubiti iz vida, kao jedan od veoma značajnih empirijskih nalaza naše studije o nacionalnoj svijesti.

Miloš Bešić

**STAVOVI PREMA NACIONALNIM
MANJINAMA**

Problem istraživanja nacionalne svijesti, naravno, mora da obuhvati i pitanje tretmana nacionalnih manjina. Pod nacionalnim manjinama razumije se nacionalna zajednica koja čini manjinu u odnosu na većinsku naciju koja tvori nacionalnu državu. Način na koji većinska nacija u jednoj državi tretira nacionalne manjine, govori i o kvalitetu nacionalne svijesti kao i intenzitetu nacionalizma. Vođeni ovim argumentima, pitanje nacionalnih manjina i njihovog tretmana u Crnoj Gori, sastavni je dio našeg cjelokupnog istraživačkog opusa.

Na osnovama našeg shvatanja ekspanzija nacija i nacionalne svijesti u postkomunističkim zemljama, pitanje nacionalnih manjina može se relativno jasno obdjelavati sociološkom aparaturom. Mi smo ekspanziju nacionalne svijesti i nacionalizma u zemljama bivšeg real-socijalizma razumjeli kao strukturalno, na socijalno-psihološkom nivou, i funkcionalno, na sociološkom nivou, etabliranje jednog novog (starog) svijeta ideja, koji za pojedince ima sve funkcije koje se tiču njihove kolektivističke orijentacije, a za sistem ima sve funkcije koje se tiču integracije kolektiviteta na globalnom nivou, dakle, kao novog društva. Tako nacionalizam predstavlja funkcionalni i strukturalni surogat za real-socijalističku ideologiju koja je imala ulogu dominantnog sistema vrijednosti u socijalizmu. Ova konstatacija se najbolje dokazuje činjenicom da su se sve bivše postkomunističke zemlje, koje su imale višenacionalni karakter, raspale na onoliki broj novih društvenih zajednica koliko je bilo dominantnih nacionalnih zajednica u ovim zemljama. Najbolji primjer za ovo je SSSR i Jugoslavija. Time je nacionalna ideologija, koja u sadržajnom smislu predstavlja retradicionalizaciju, a u strukturalnom smislu stagnaciju, postala osnov za legitimaciju novog društvenog poretka. Za slučaj Jugoslavije, ova teza se potvrđuje i činjenicom da su u prvoj fazi raspada Crna Gora i Srbija ostale zajedno, upravo zato što nacionalna svijest u Crnoj Gori nije imala osobine nacionalne posebnosti u odnosu na srpsku naciju, već se uključila u novu državu pod okriljem srpske nacije. U kasnijem razvoju, koji traje do današnjih dana, oživjela je rasprava o nacionalnoj posebnosti Crnogoraca, koja ima osnovu u potrebi za državnim osamostaljivanjem. Činjenica da se osnov za odvajanje Crne Gore od Srbije gradi upravo na tezi o nacionalnoj posebnosti, potvrđuje argument da je upravo nacionalna svijest faktor koji izgrađuje nove društvene zajednice koje nastaju na ruševinama real-socijalističke ideologije.

U čitavom istorijskom toku, problem nacionalnih manjina postaje naročito interesantan kada je riječ o bivšim socijalističkim zajednicama koje su bile višenacionalnog karaktera. Nacionalni jaz je u ovim društvima bio apsorbovan ideološkom integracijom koja je postojala na globalnom nivou. Tako su višenacionalne socijalističke zajednice uspjevale da prevaziđu probleme mogućih nacionalnih netrpeljivosti isticanjem principa ravnopravnosti na građanskoj i proleterskoj ideologiji. Međutim, u si-

tuaciji kada se ideologija, kao i čitavo društvo ruši, nacionalna ideologija u punom svjetlu otvara pitanje nacionalnih manjina. Ovim tokom dešava se da u granicama novih nacionalnih država u nastajanju, određene nacionalne grupacije koje ostaju van granica matične nacionalne države postaju nacionalne manjine. One to, zaista, nijesu bile u real-socijalističkom sistemu društvenih odnosa. Tako se na terenu novih država dešavaju ba-zično dva oblika nacionalizma: prvi, agresivni nacionalizam nacije koja tvori novonastalu nacionalnu državu, i drugi odbrambeni (ali jednako agresivni) nacionalizam „novih” nacionalnih manjina koje teže pripajanju matičnoj nacionalnoj državi, koja je takođe nastala raspadom socijalističkog obrasca. Ovaj problem se tako pojavljuje i na teritorijalnom planu, zato što svaka novonastala nacionalna država teži da objedini većinu pripadnika svoje nacionalne zajednice u okviru svoje teritorije. Time se sukob produbljuje, a kao krajnji rezultat se desio građanski (nacionalni) rat između nacija koje izrastaju na ruševinama real-socijalizma.

U slučaju Crne Gore ovaj problem je imao čitav niz specifičnosti. Ove specifičnosti, prvenstveno su rezultat nacionalne identifikacije Crnogoraca. U prvom periodu raspada SFRJ, Crnogorci su pratili Srbiju i njene nacionalne ciljeve, koji su se ogledali u potrebi za objedinjavanjem teritorija u kojima žive Srbi, sa argumentom da su granice između republika u SFRJ bile administrativnog karaktera, te da se ove granice ne mogu razumjeti kao granice između novonastalih država. U ovom periodu, očito, da je elita koja se našla na čelu Crne Gore bila orijentisana u smjeru opredjeljenja da se crnogorska nacija prvenstveno mora ukorijeniti u Srpskom nacionalnom biću. Međutim, nakon određenih političkih okolnosti koje su dovele do cijepanja rukovodstva Crne Gore na dva dijela, pri čemu je jedan ostao orijentisan ka Srbiji kao matici, dok je drugi težio da Crna Gora zauzme samostalniji državni i nacionalni kurs, nacionalno pitanje u Crnoj Gori se zaoštrava, a nacionalne manjine se dosljedno uklapaju u novonastalu situaciju. One pojavno reaguju u pravcu opredjeljenja za onu opciju koja je protivteža srpskoj nacionalnoj svijesti, vjerovatno zato što procjenjuju da im ovo rješenje pruža bolje pozicije za buduću realizaciju vlastitih nacionalnih interesa. Suština problema u tretmanu nacionalnih manjina u Crnoj Gori i dalje se svodi na sukob između dva pola nacionalne svijesti, onog koji je orijentisan na srpsko nacionalno biće, i onog koji teži nacionalnoj autonomiji Crnogoraca. Sa druge strane, problem je i u tome što između ova dva pola nacionalne svijesti Crnogoraca ne postoji jasna granica, te je konflikt izražen samo u krajnjim varijantama. Većina Crnogoraca, na osnovu podataka koje smo analizirali, pokazuje tendenciju da se „šeta” od svijesti o povezanosti sa srpskim nacionalnim bićem do svijesti o nacionalnoj samostalnosti. Sve ovo naravno čini veoma interesantnim pitanje tretmana nacionalnih manjina u Crnoj Gori. Zato je naš cilj u ovom istraživanju bio da utvrdimo kako većinska nacionalna zajednica tretira nacionalne manjine. Složenost ovog zadatka se sastoji u tome

što je većinska nacionalna zajednica, kao što smo vidjeli, izdiferencirana i ponaša se shodno, ne po nekakvoj nacionalnoj konstanti, već prevashodno u odnosu na područje društvenog i nacionalnog života u kome se svijest objektivira.

U našem istraživačkom zahvatu mi smo se trudili da metodološki postavimo problem na način koji bi omogućio da sve slojeve nacionalne svijesti identifikujemo kada je riječ o tretmanu nacionalnih manjina. Zato smo se mi opredijelili za jedanaest tvrdnji petostepenog (ordinarnog) karaktera, koje su bile veoma diskriminativne, tj. omogućavaju da se radikalnost ili tolerantnost u odnosu prema nacionalnim manjinama iskaže u što je moguće čistijem obliku. Ove tvrdnje koje su prilično „oštre”, sa druge strane, omogućuju da se iz analitičkog ugla sagleda karakter nacionalne svijesti u Crnoj Gori. Od jedanaest tvrdnji, šest je restriktivnog karaktera i u njima se izražava mišljenje da se prema nacionalnim manjinama treba odnositi u restriktivnom smislu. Pet tvrdnji je afirmativnog karaktera i u njima se izražava pozitivan tretman nacionalnih manjina. Pošto su skale Likertovog tipa, sasvim je moguće da se ispitanici u blažim varijantama (dakle, ne dvovalentno), slože ili ne slože sa ovim tvrdnjama. Takođe, svaka tvrdnja posjeduje i opciju koja izražava neodlučnost kod ispitanika¹. Zato ćemo mi u prikazu rezultata ovog dijela istraživanja da najprije prikažemo sve odgovore koji su ispitanici dali na postavljena pitanja, pa ćemo tek nakon toga da izložimo sintetičke i analitičke pokazatelje. Prilikom prikaza podsjećamo na broj Muslimana (8,2%), Muslimana – Crnogoraca (5,3%) i Albanaca (9,4%) koji su ušli u uzorak, tako da globalan prikaz uključuje i njihovo mišljenje. Slijedi prikaz svih jedanaest pitanja i odgovora ispitanika na postavljena pitanja.

Tabela 1.

Nacionalnim manjinama se ne smije dozvoliti da imaju TV i radio na vlastitom jeziku

odgovori	broj	%
bez odgovora	19	1,8
uopšte se ne slažem	609	57,8
uglavnom se ne slažem	185	17,6
neodlučan sam	103	9,8
uglavnom se slažem	53	5,0
potpuno se slažem	84	8,0
UKUPNO	1053	100,0

¹ Pitanje modusa o neodlučnosti na Likertovim skalama je po našem mišljenju posebno interesantno iz metodološkog ugla, tako da u ovom smislu treba biti naročito oprezan u interpretaciji. Npr. ako pitanje glasi: „Da li se slažete da nacionalne manjine treba izbaciti iz zemlje?”, treba se ozbiljno zamisliti ako ispitanik kaže „neodlučan sam”. Zato u naročito diskriminativnim pitanjima „neodlučnost” na Likertovoj skali uvijek tendira bliže višim vrijednostima – „slaganje”, nego li istinskoj neodlučnosti ili neslaganju sa datom tvrdnjom.

Možemo vidjeti da se najveći dio (57,8%) ispitanika uopšte ne slaže sa ovom tvrdnjom. Sa njom se, međutim, u potpunosti slaže 8,0% ispitanika uz 5,0% ispitanika koji se uglavnom slažu. Imajući u vidu da je tvrdnja prilično diskriminativna („ne smije dozvoliti”), može se reći da je broj onih koji se slažu relativno visok (13,0), te bi ovaj broj trebalo da reprezentuje one koji, sa pozicija čvrstog nacionalizma, imaju diskriminatorski odnos prema nacionalnim manjinama.

Tabela 2.

Nacionalnim manjinama treba zabraniti dnevne i nedjeljne novine na maternjem jeziku

odgovori	broj	%
bez odgovora	19	1,8
uopšte se ne slažem	653	62,0
uglavnom se ne slažem	181	17,2
neodlučan sam	85	8,1
uglavnom se slažem	45	4,3
potpuno se slažem	70	6,6
UKUPNO	1053	100,0

Ova tvrdnja je još „tvrđa” od prethodne zato što u sebi ima modus „treba zabraniti”. I pored ove činjenice 6,6% ispitanika se potpuno, a 4,3% ispitanika se uglavnom slaže sa ovom tvrdnjom. Sa tvrdnjom se uopšte ne slaže 62,0% ispitanika uz 17,2% ispitanika koji se uglavnom ne slažu. Još jednom napominjemo da 22,9% ispitanika u ovom prikazu jesu Muslimani, Muslimani – Crnogorci i Albanci, koji su svakako uticali na visok broj onih koji se ne slažu sa svim restriktivnim tvrdnjama. Pošto je ova tvrdnja veoma restriktivna, broj neodlučnih (8,1%), je svakako bliže netolerantnom odnosu prema nacionalnim manjinama, nego li ka stvarnoj neodlučnosti.

Tabela 3.

Nacionalnim manjinama treba zabraniti osnivanje političkih partija koje imaju u osnovi svoj nacionalni program

odgovori	broj	%
bez odgovora	20	1,9
uopšte se ne slažem	410	38,9
uglavnom se ne slažem	210	19,9
neodlučan sam	141	13,4
uglavnom se slažem	101	9,6
potpuno se slažem	171	16,2
UKUPNO	1053	100,0

Dok su prva dva pitanja koja smo izložili bazično tretirala problem informisanja nacionalnih manjina, ovo pitanje se direktno odnosi na politička pitanja tretmana nacionalnih manjina. Na osnovu datih rezultata možemo vidjeti kako netolerantnost prema nacionalnim manjinama, kada je riječ o njihovoj političkoj promociji, raste. Tako se sa ovom tvrdnjom potpuno slaže 16,2% ispitanika, dok se sa njom uglavnom slaže 9,6% ispitanika. To znači da se za „zabranu” političkih partija koje u sebi imaju nacionalni program nacionalnih manjina, potpuno slaže više od 1/4 populacije u Crnoj Gori. Uz to treba uzeti u obzir i 13,4% neopredijeljenih, koji se verbalno ne slažu sa ovom tvrdnjom, ali samo iskazivanje neodlučnosti u ovako čvrstom modalitetu govori o tome da su ovi bliži slagaju sa ovom tvrdnjom, nego li neslaganju. Međutim, svakako da je i na ovom pitanju tolerantnost veća od netolerantnosti. Sa tvrdnjom se uopšte ne slaže 38,9% ispitanika uz 49,9% onih koji se uglavnom ne slažu. U okviru ovog broja treba kalkulisati 23% onih koji se mogu identifikovati kao nacionalne manjine u Crnoj Gori.

Tabela 4.

Pripadnicima nacionalnih manjina ne smije se dozvoliti da zauzimaju ključne političke, državne i privredne funkcije

odgovori	broj	%
bez odgovora	22	2,1
uopšte se ne slažem	380	36,1
uglavnom se ne slažem	186	17,7
neodlučan sam	137	13,0
uglavnom se slažem	115	10,9
potpuno se slažem	213	20,2
UKUPNO	1053	100,0

Ova tvrdnja se odnosi na jedno drugačije područje društvenog života koje predstavlja pitanje socijalne promocije nacionalnih manjina. Na osnovu podataka koje smo dobili, vidimo da je raspoloženje populacije još restriktivnije kada je u pitanju upravljanje nad važnim državnim, političkim i privrednim funkcijama. Tako se nešto manje od trećine ispitanika slaže sa ovom tvrdnjom (20,2% se slaže potpuno a 10,9% se uglavnom slaže). Onih koji izražavaju neodlučnost je 13,0%, dok je ukupan broj onih koji se ne slažu preko 50% (36,1% se uopšte ne slažu i 17,7% se uglavnom ne slažu). Ovo znači da je na ukupnom uzorku (koji integriše nacionalne manjine), tolerantnost još uvijek visoka i po ovom pitanju.

Tabela 5.

Pripadnicima nacionalnih manjina se ne smije dozvoliti javno istupanje koje veliča nacionalnu istoriju

odgovori	broj	%
bez odgovora	25	2,4
uopšte se ne slažem	296	28,1
uglavnom se ne slažem	180	17,1
neodlučan sam	205	19,5
uglavnom se slažem	137	13,0
potpuno se slažem	210	19,9
UKUPNO	1053	100,0

Pitanje istorijskog razvoja jedne nacije uvijek ima smisao „nacionalnog osvješćivanja” pri čemu je naglašena politička orijentacija u pravcu razlikovanja jednog nacionalnog etnosa od drugog. Zato smo mi stav o tretmanu istorijskog razvoja nacionalnih manjina uključili u naše istraživanje. Tvrdnja je, takođe, restriktivna i možemo vidjeti da se 1/4 populacije slaže sa ovom tvrdnjom (19.9% onih koji se potpuno slažu uz 13,0% onih koji se slažu uglavnom). Sa ovom tvrdnjom neodlučnost iskazuje skoro 1/5 ispitanika (19,5%), a potpuno se sa tvrdnjom ne slaže 28,1%, uz 17,1% onih koji se uglavnom ne slažu. Ovo znači da, ukoliko isključimo nacionalne manjine (23%) koje značajno daju odraz na ovu sliku, sa tvrdnjom se ne slaže „samo” nešto više od 1/5 ispitanika.

Tabela 6.

Nacionalnim manjinama ne smije se dozvoliti da kupuju stanove i kuće u onim djelovima grada i selima u kojima su oduvijek živjeli Crnogorci

odgovori	broj	%
bez odgovora	20	1,9
uopšte se ne slažem	474	45,0
uglavnom se ne slažem	182	17,3
neodlučan sam	123	11,7
uglavnom se slažem	100	9,5
potpuno se slažem	154	14,6
UKUPNO	1053	100,0

Ovo je još jedna veoma diskriminativna tvrdnja koja se tiče pitanja geografske pokretljivosti stanovništva i indirektno mjeri nacionalnu distancu u fizičkom smislu. Sa tvrdnjom izražava slaganje 24,1% ispitanika (14,6% se slaže potpuno a 9,5% uglavnom). Neodlučnost u opredjeljenju za ovu tvrdnju iskazuje 11,7% ispitanika, dok većina populacije iskazuje neslaganje sa ovom tvrdnjom i to 45,0% se uopšte ne slaže, a 17,3% se uglavnom ne slaže.

Tabela 7.

Pripadnicima nacionalnih manjina, ako to žele, treba omogućiti da imaju dvojno državljanstvo

odgovori	broj	%
bez odgovora	27	2,6
uopšte se ne slažem	243	23,1
uglavnom se ne slažem	93	8,8
neodlučan sam	183	17,4
uglavnom se slažem	169	16,0
potpuno se slažem	338	32,1
UKUPNO	1053	100,0

Za razliku od prethodnih šest ajtema, sljedećih pet tvrdnji nijesu restriktivnog, već su afirmativnog karaktera tj. slaganje sa ovim tvrdnjama iskazuje pozitivan odnos prema nacionalnim manjinama. Prva tvrdnja se tiče odgovora na jedno tradicionalno pitanje, kada je riječ o manjinama koje žive u susjednoj državi u odnosu na svoju maticu. Možemo vidjeti da se 32,1% ispitanika potpuno slaže sa ovom tvrdnjom, uz 16,0% ispitanika koji se uglavnom slažu. Potpuno neslaganje sa tvrdnjom je izrazilo 23,1% ispitanika što uz 8,8% ispitanika koji se uglavnom ne slažu čini nešto manje od 1/3 ukupne populacije. Neodlučnost sa tvrdnjom izražava 17,4% ispitanika.

Tabela 8.

Nacionalne manjine treba da imaju svoje škole na svom jeziku

odgovori	broj	%
bez odgovora	31	2,9
uopšte se ne slažem	221	21,0
uglavnom se ne slažem	121	11,5
neodlučan sam	161	15,3
uglavnom se slažem	196	18,6
potpuno se slažem	323	30,7
UKUPNO	1053	100,0

Ovo pitanje tiče se tretmana nacionalnih manjina na području obrazovanja i sa njim se ispituje slaganje sa autonomijom u školskom sistemu. Možemo vidjeti da se sa tvrdnjom slaže gotovo 50% ispitanika (30,7% potpuno i 18,6% se slaže uglavnom). Pored 15,3% neodlučnih, sa tvrdnjom izražava neslaganje kao i u prethodnom slučaju nešto manje od 1/3 ispitanika (21,0% se potpuno ne slaže i 11,5% se uglavnom ne slaže).

Tabela 9.

Nacionalne manjine treba da imaju mrežu škola sa svojim prosvjetnim vlastima

odgovori	broj	%
bez odgovora	30	2,8
uopšte se ne slažem	384	36,5
uglavnom se ne slažem	161	15,3
neodlučan sam	204	19,4
uglavnom se slažem	144	13,7
potpuno se slažem	130	12,3
UKUPNO	1053	100,0

Ovo pitanje, za razliku od prethodnog, ne teži samo za autonomijom škola za nacionalne manjine, već i za povezivanjem ovih škola u jednu mrežu, čime pitanje obrazovanja dobija jasniju političku pozadinu. Ovo je razlog zbog koga je procenat slaganja sa ovom tvrdnjom manji nego u prethodnom slučaju i iznosi nešto više od 1/4 ispitanika (12,3% koji se potpuno slažu i 13,7% onih koji se slažu uglavnom). Sa druge strane, 36,5% se uopšte ne slaže sa tvrdnjom uz 15,3% ispitanika koji se uglavnom ne slažu. Neodlučnost izražava 19,4% ispitanika.

Tabela 10.

Nacionalnim manjinama treba omogućiti da njihova djeca svoju nacionalnu istoriju, kulturu i književnost uče prema programu matičnih država

odgovori	broj	%
bez odgovora	25	2,4
uopšte se ne slažem	371	35,2
uglavnom se ne slažem	137	13,0
neodlučan sam	184	17,5
uglavnom se slažem	153	14,5
potpuno se slažem	183	17,4
UKUPNO	1053	100,0

I ovo pitanje je, takođe, u sferi obrazovanja nacionalnih manjina, samo što se ovoj dimenziji daje još snažnija politička pozadina izražena u težnji za povezivanjem sa matičnom državom. Sa tvrdnjom se slaže nešto više od 1/5 ispitanika (17,4% se potpuno slaže a 14,5% ispitanika se uglavnom slaže). Ovaj broj otprilike odgovara broju Muslimana i Albanaca koje smo imali u našem uzorku. Potpuno neslaganje sa tvrdnjom izražava 35,2% ispitanika uz 13,0% onih koji se uglavnom ne slažu. Neodlučnost iskazuje 17,5% ispitanika.

Tabela 11.

Nacionalne manjine trebalo bi da se što više politički i ekonomski povezuju sa svojim matičnim državama

odgovori	broj	%
bez odgovora	26	2,5
uopšte se ne slažem	359	34,1
uglavnom se ne slažem	146	13,9
neodlučan sam	217	20,6
uglavnom se slažem	150	14,2
potpuno se slažem	155	14,7
UKUPNO	1053	100,0

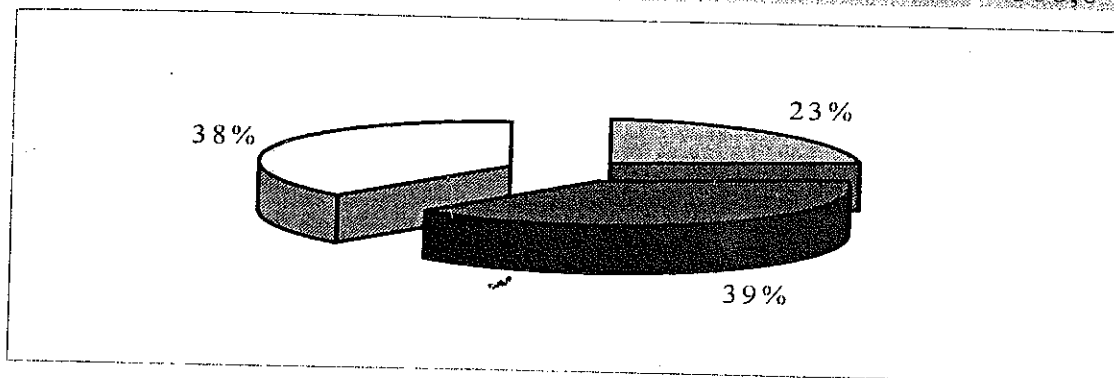
Ova tvrdnja ima direktnu političku pozadinu i odnosi se na povezivanje između nacionalnih manjina sa državom maticom u ključnim područjima društvenog života. Interesantno je da se sa ovom tvrdnjom složilo nešto više ispitanika (14,7% potpuno i 14,2% uglavnom) u odnosu na prethodnu tvrdnju koja je blaža sa stanovišta povezivanja nacionalnih manjina sa matičnim državama. Ovo govori o tome da je pitanje obrazovanja manje značajno za nacionalno pitanje u odnosu na pitanje direktnog političkog povezivanja. Sa tvrdnjom se uopšte nije složilo 34,1% ispitanika, dok se sa njom uglavnom ne slaže 13,9% ispitanika. Neodlučnih je 20,6% ispitanika.

Na osnovu prezentiranih tvrdnji može se vidjeti da pitanje tolerancije u odnosu prema nacionalnim manjinama bitno zavisi od područja društvenog života u kome se ta tolerantnost objektivira. Za neka pitanja postoji visok stepen tolerantnosti, ali za neka druga pitanja tolerantnost je veoma niska. Tolerantnost prema nacionalnim manjinama je najviša kada je riječ o sferi informisanja, pa zatim kada je riječ o obrazovanju. Najniža tolerantnost je kada je u pitanju politička promocija nacionalnih manjina na sopstvenoj platformi a koja se tiče povezivanja sa državom maticom. Tako se kao prvi zaključak koji se tiče nacionalne svijesti na osnovu tretmana nacionalnih manjina može svesti na stav *da je tolerancija relativno visoka sve dok pitanje nacionalnih manjina ne gravitira oko ključnih tačaka koje bi nacionalne manjine mogle da usmjere ka državi matici.*

Na osnovu svih pitanja koja se tiču nacionalnih manjina, mi smo petostepenu skalu sumarno izrazili preko aritmetičke sredine na svim tvrdnjama tako da svaki ispitanik dobija svoj indeks koji mjeri stav prema nacionalnim manjinama. Zatim smo sve ispitanike podijelili u tri grupe, koje predstavljaju različit odnos prema nacionalnim manjinama, od krajnje negativnog do krajnje pozitivnog. Na ovaj način se generalno može vidjeti stav prema nacionalnim manjinama na nivou čitave Crne Gore. Rezultati pokazuju sljedeće:

Tabela 12.

stav prema manjinama	broj	%
negativan stav	241	22,9
ni negativan ni pozitivan stav	412	39,1
pozitivan stav	400	38,0
UKUPNO	1053	100,0

Dakle, na osnovu ovakvog prikaza možemo reći da 38,0% ispitanika u našem uzorku ima tolerantan (pozitivan) stav prema nacionalnim manjinama, dok 22,9% ispitanika ima negativan stav prema nacionalnim manjinama. Onih koji nemaju izražen ni pozitivan ni negativan stav ima 39,1%. Ovaj nalaz je očito u skladu sa rezultatima na pojedinačnim ajtemima koje smo dali u prethodnom izlaganju, a koji se tiču tretmana nacionalnih manjina.

Nakon ovih rezultata mi smo tragali za društvenim osnovama iz kojih kod ispitanika proističe stav prema manjinama. Slično kao i u prethodnim slučajevima, socijalna obilježja ispitanika (materijalni status, kvalifikacija, zanimanje...) nijesu pokazala gotovo nikakvu diskriminativnost. Ovo znači da se stav prema manjinama ne može posmatrati sa stanovišta ovih varijabli, tj. klasična socijalna obilježja ne utiču na stav ispitanika prema manjinama. Usljed ovakvog nalaza mi smo tragali za drugim osnovama koje bi nam odgovorile na čemu se gradi stav prema nacionalnim manjinama. Kao i kod svih ostalih aspekata nacionalne svijesti, pokazalo se da je nacionalna pripadnost ključ za razumijevanje stava prema nacionalnim manjinama, i to nacionalna pripadnost u onom obliku kako su se ispitanici sami izjasnili u našem upitniku. Za potrebe ovog prikaza, a sa željom da se utvrde što „čistije” veze između stava prema manjinama i ostalih varijabli, po uzoru na dosadašnji prikaz, mi smo sve ispitanike podijelili u pet približno jednakih grupa na osnovu faktorskog skora, čime se dobija pravilnija slika u analitičkoj perspektivi. Tako se naprijed izložena slika o tri stepena u odnosu prema nacionalnim manjinama razlaže na petostepenu skalu, s time da svaka grupacija ima približno jednak broj ispitanika. Raspon između modaliteta je od krajnje negativnog do krajnje pozitivnog stava. Prema tome, evo najprije, prikaza ukrštanja stava prema manjinama i nacionalnog opredjeljenja ispitanika:

Tabela 13.

Klasifikovan stav prema manjinama i nacionalnost-%

NACION-ALNOST	krajnje negativan	negativan	ni negativan, ni pozitivan	pozitivan	krajnje pozitivan	ukupno
Crnogorac	20,3	22,2	24,4	23,1	10,1	42,2
Crnogorac – Srbin	44,6	23,7	18,0	9,4	4,3	12,6
Srbin – Crnogorac	21,3	22,8	19,1	19,9	16,9	12,4
Musliman	1,1	7,8	21,1	40,0	30,0	8,2
Musliman–Crnogorac	1,7	8,6	25,9	31,0	32,8	5,3
Albanac	–	1,0	2,0	13,3	83,7	8,9
Albanac–Crnogorac	–	–	–	33,3	66,7	0,5
Jugosloven	33,8	20,8	20,8	16,9	7,8	7,0
Srbin	28,6	25,0	17,9	28,6	–	2,5
Ostalo	66,7	–	–	33,3	–	0,3
UKUPNO	20,3	18,5	20,1	21,7	19,5	100,0

Hi- kvadrat = 462,09

C= 0,54

Na osnovu ovih podataka možemo zaključiti da postoji velika sličnost između stava prema manjinama i ostalih aspekata nacionalne svijesti, zato što ovi podaci ukazuju na to. U okviru grupe koja se izjasnila kao „Crnogorac” postoji prilično ravnomjerna distribucija na prva četiri modusa, dok je jedino modus koji reprezentuje maksimalno pozitivan stav prema manjinama procentualno depriviran. Ovo znači da Crnogorci u našem uzorku imaju stav prema manjinama gotovo u jednakom procentu od krajnje negativnog do pozitivnog, a znatno manje je ispitanika iz ove grupe koji imaju krajnje pozitivan stav. Grupa „Crnogorac koji se osjeća Srbinom”, kao što smo i ranije pokazali, ponaša se sa pozicija snažnijeg nacionalizma i kada je riječ o nacionalnim manjinama. U odnosu na sve ostale nacionalne grupacije, najnegativniji stav prema manjinama je najprisutniji upravo kod ove grupe ispitanika (44,6%), a uz ovu grupaciju treba pridodati i 23,7% onih koji imaju negativan stav prema manjinama. Crnogorci koji se osjećaju Srbima imaju pozitivan stav prema manjinama samo u 13,7% slučajeva (i to 4,3% – veoma pozitivan stav, i 9,4% – pozitivan stav). Ponovo se, kao i u dosadašnjim prilikama, najinteresantnije ponašaju oni koji su se izjasnili kao „Srbin – Crnogorac”. Ova grupacija se na osnovu stava prema manjinama nalazi negdje između prethodne dvije, ali i dalje je bliža grupi „Crnogorac”. Srbi – Crnogorci iskazuju negativan stav prema manjinama u 44,1% slučajeva i to (21,3% krajnje negativan i 22,8% negativan stav). Ovi procenti su gotovo identični kao

procenti za grupu „Crnogorac”. U okviru ove grupe ima nešto manje onih koji nemaju ni negativan ni pozitivan stav u odnosu na Crnogorce (19,1% naspram 24,4 %), pa s toga, pokazuju i nešto negativniji stav prema nacionalnim manjinama u odnosu na Crnogorce. Stav prema manjinama, kao aspekt nacionalne svijesti, kod ove grupe značajno se razlikuje u odnosu na stav prema manjinama koji smo registrovali kod onih koji su se izjasnili kao Crnogorci koji se osjećaju Srbima. Time još jednom ukazujemo na strukturalnu sličnost između onih koji su se izjasnili kao Srbin — Crnogorac i onih koji su se izjasnili kao Crnogorac, i sa druge strane razliku između ove dvije grupe i onih koji su se izjasnili kao Crnogorac koji se osjeća Srbinom. Sve nacionalne manjine, a ovo ne treba posebno ni dokazivati ni obrazlagati, imaju uglavnom pozitivan stav prema nacionalnim manjinama. Što se Jugoslovena tiče, vidimo da oni bazično imaju negativan stav prema manjinama (33,8% — veoma negativan i 20,8% negativan), i po tome je ova grupacija najbližnja onima koji se izjašnjavaju kao Crnogorci koji se osjećaju Srbima. Broj Jugoslovena, koji nemaju ni negativan ni pozitivan stav prema nacionalnim manjinama, iznosi 20,8%, dok krajnje negativan stav ima 7,8% Jugoslovena uz 16,9% onih koji u okviru ove grupe imaju negativan stav. Po ovome su Jugosloveni nešto tolerantniji u stavu prema nacionalnim manjinama u odnosu na grupu koja se izjasnila kao Crnogorac koji se osjeća Srbinom. Iako je onih koji su se izjasnili kao Srbi u našem uzorku relativno malo (2,5%), ipak je indikativno da ovi imaju negativan stav prema nacionalnim manjinama u nešto manjem stepenu nego što je to slučaj sa Jugoslovenima, a naročito u poređenju sa Crnogorcima koji se osjećaju kao Srbi. Krajnje negativan stav prema nacionalnim manjinama u okviru ove grupe ima 28,6% ispitanika uz 25,0% onih koji imaju negativan stav. Za ovu grupu je karakteristično da u odnosu na sve ostale imaju nešto više onih koji imaju umjeren stav prema nacionalnim manjinama (tj. onih koji nemaju ni negativan ni pozitivan stav) i taj procenat iznosi 17,9%. Sa druge strane, pozitivan stav prema manjinama u okviru ove grupe je 28,6%, ali nema niti jednog ispitanika u okviru ove grupe koji ima veoma pozitivan stav. Očito da relativno mali broj ispitanika ne omogućava da se o ovoj grupi da precizan podatak kada je riječ o tretmanu nacionalnih manjina.

Pošto smo željeli da prikažemo na precizniji način tolerantnost različitih nacionalnih grupacija, na osnovu slobodnog nacionalnog opredjeljenja ispitanika, mi dajemo ovaj prikaz na osnovu aritmetičkih sredina (indeksa) za svaku nacionalnu grupaciju. To znači da veći indeks u tabeli koja slijedi, znači i tolerantniji stav prema nacionalnim manjinama, i obrnuto, što je indeks manji, stav prema manjinama je netolerantniji. Pri tome, budući da je za sve ajteme korišćena petostepena ordinarna skala, najpozitivniji odnos prema manjinama bi mogao da iznosi 5 indeksnih poena, a najnegativniji 1 poen. Ovako sumirani podaci daju sljedeću sliku:

Tabela 14.

INDEKS STAVA PREMA MANJINAMA I NACIONALNOST

Nacionalnost	indeks (stav prema manjinama)
Crnogorac	3,1
Crnogorac – Srbin	2,7
Srbin – Crnogorac	3,2
Musliman	3,9
Musliman–Crnogorac	3,9
Albanac	4,7
Albanac–Crnogorac	4,5
Jugosloven	2,9
Srbin	3,1

Sasvim je očito da nacionalne manjine imaju najpozitivniji stav, a u skladu sa gore iznesenim konstatacijama. Vidimo da najnegativniji stav ima grupa „Crnogorac koji se osjeća Srbinom”, pa zatim „Jugosloven”. Srbi u našem uzorku imaju jednako pozitivan (negativan) stav kao i Crnogorci ali, rekli smo, njihov fizički broj u uzorku mali je da bismo došli do pouzdanog zaključka o njihovom stavu. Sličnost između grupe koja se opredijelila kao Srbin – Crnogorac i Crnogoraca, na ovaj je način prikazana velika, kao što smo i gore rekli, a razlika je za nijansu u pozitivnijem stavu Srba – Crnogoraca u odnosu na Crnogorce (0,1 indeksni poen). Ovaj prikaz sasvim jasno ukazuje na mjesto svake nacionalne grupacije u odnosu na preostale, s obzirom na odnos prema nacionalnim manjinama.

Sljedeći aspekt na koji smo željeli da ukažemo, kada je tretman nacionalnih manjina u pitanju, jeste kako se nacionalne manjine tretiraju u tri bazična regiona u Crnoj Gori. Na osnovu toga, uradili smo unakrsni prikaz koji ukazuje na sljedeće:

Tabela 15:

STAV PREMA NACIONALNIM MANJINAMA I REGION IZ KOGA ISPITANICI POTIČU – %

REGION	Krajnje negativan	Negativan	Ni negativan ni pozitivan	Pozitivan	Krajnje pozitivan	Ukupno
SJEVERNI DIO	13,1	17,6	20,0	29,6	19,7	30,2
CENTRALNI DIO	31,5	22,9	21,8	16,4	7,4	39,0
PRIMORJE	13,5	14,1	17,6	20,8	34,0	30,8
UKUPNO	20,4	18,6	19,9	21,8	19,3	100,0

$$H_i - \text{kvadrat} = 137,60$$

$$C = 0,33$$

Podaci sasvim jasno i nedvosmisleno ukazuju na činjenicu da je najnetolerantniji stav prema nacionalnim manjinama u centralnom području Crne Gore. Na ovom području preko polovine populacije ima negativan stav prema manjinama, i to 31,5% krajnje negativan i 22,9% negativan stav. Nasuprot ovom podatku nacionalno je najtolerantnije Crnogorsko primorje gde preko polovine populacije ima pozitivan stav prema nacionalnim manjinama i to 34,0% krajnje pozitivan i 20,8% pozitivan stav. U sjevernom dijelu Crne Gore, koja se nalazi između ostala dva regiona kada je u pitanju stav prema nacionalnim manjinama, ipak se može reći da je stav više pozitivan nego negativan, zato što uz 29,6% ispitanika koji imaju pozitivan stav imamo i 19,7% ispitanika koji imaju krajnje pozitivan stav. Sa druge strane, 13,1% ispitanika iz sjevernog regiona ima krajnje negativan stav i 17,6% ima negativan stav prema nacionalnim manjinama. Ukoliko želimo da precizno utvrdimo razlike u toleranciji prema nacionalnim manjinama, sa stanovišta tri regiona, pogledaćemo prikaz indeksa (aritmetičkih sredina) koji ukazuju na razlike u tolerantnosti između sva tri regiona. Kao i u gornjem prikazu indeksa u odnosu na nacionalnost, važi princip da što je indeks veći to je i tolerantniji stav prema manjinama i obrnuto. Teoretski, najpozitivniji stav bi mogao da iznosi 5 indeksnih poena, a najnegativniji 1 indeksni poen. Ovako upoređeni podaci pokazuju sljedeće:

Tabela 16.

INDEKS STAVA PREMA MANJINAMA I REGION

Region	Indeks (stav prema manjinama)
SJEVER	3,5
CENTRALNI DIO	2,9
PRIMORJE	3,5

Dakle, na osnovu ovog prikaza jasno se vidi da je centralni dio Crne Gore najnetolerantniji za nacionalne manjine. U ovom prikazu su se vrijednosti između sjevernog dijela i Primorja ujednačile, zato što se u ovakvom načinu prikazivanja krajnje vrijednosti uprosječaju. Tako ovaj podatak treba posmatrati sa stanovišta distribucije svih pet modaliteta koji su prikazani u prethodnoj tabeli. To znači da iako je prosječna vrijednost za sjever i Primorje ista, na Primorju je tolerantniji odnos prema nacionalnim manjinama, zato što na sjeveru imamo veći broj onih koji imaju pozitivan u odnosu na one koji imaju krajnje pozitivan odnos prema manjinam, dok je na Primorju obrnuto. Takođe, na sjeveru ima i više onih koji su klasifikovani u grupu koja nema ni pozitivan ni negativan odnos prema nacionalnim manjinama, u odnosu na Primorje. Ovo su bili razlozi da se u prikazu indeksa (aritmetičke sredine) dobiju iste vrijednosti za sjever i Primorje.

Naredni prikaz koji nudimo je interesantan zato što daje precizne podatke o stavu prema manjinama u svakom gradu u Crnoj Gori koji je obuhvaćen našim uzorkom. Tako se može vidjeti stepen nacionalne tolerancije u najvećim gradovima u Crnoj Gori. Rezultati pokazuju sljedeće:

Tabela 17.

KLASIFIKOVAN STAV PREMA MANJINAMA I GRAD U KOME ISPITANICI ŽIVE – %

GRAD	krajnje negativan	negativan	ni negativan ni pozitivan	pozitivan	krajnje pozitivan	ukupno
Pljevlja	12,6	23,2	12,6	26,3	25,3	8,6
Bijelo Polje	13,5	15,6	19,8	27,1	24,0	8,7
Berane	5,2	11,5	29,2	35,4	18,8	8,7
Kolašin	29,2	22,9	16,7	29,2	2,1	4,3
Nikšić	38,9	17,4	24,3	16,0	3,5	13,0
Podgorica	33,3	25,0	18,1	15,3	8,3	13,0
Danilovgrad	12,8	40,4	17,0	17,0	12,8	4,2
Cetinje	26,8	19,6	25,8	18,6	9,3	8,8
H. Novi	14,7	26,3	28,4	21,1	9,5	8,6
Kotor	10,4	6,2	25,0	31,2	27,1	4,3
Bar	20,3	14,3	14,3	20,3	30,8	12,0
Ulcinj	–	1,5	3,1	13,8	81,5	5,9
UKUPNO	20,4	18,6	19,9	21,8	19,3	100,0

Hi – kvadrat = 349,63

C = 0,49

Ovi podaci nam daju prilično jasnu sliku kada je u pitanju stav prema nacionalnim manjinama. U interpretaciji ovih podataka, kao i svih ostalih koji se tiču stava prema nacionalnim manjinama, ne treba zaboraviti da u analizu ulaze i same nacionalne manjine i time bitno određuju prirodu podataka. Možemo vidjeti da je najnegativniji stav prema nacionalnim manjinama u Nikšiću, gdje krajnje negativan stav izražava 38,9% ispitanika. Iza Nikšića slijedi crnogorska prijestonica u kojoj krajnje negativan stav prema manjinama ima 33,3% ispitanika, uz 25,0% onih koji imaju negativan stav. U Kolašinu je takođe, krajnje negativan stav prema manjinama veoma izražen (krajnje negativan 29,2%), ali je ovaj grad specifičan i po tome što u njemu imamo jednak broj onih koji imaju pozitivan stav (29,2%). Nešto tolerantniji, ali ipak negativan stav prema manjinama smo registrovali i na Cetinju (26,8% krajnje negativan). Sa druge strane, najpozitivniji stav smo zabilježili u Ulcinju (čak 81,5% – krajnje pozitivan) i u Baru (30,8 – krajnje pozitivan i 20,3% – pozitivan stav). Međutim, u Baru je još uvijek značajan broj i onih koji imaju krajnje negativan stav (20,3%). Nešto negativniji, ali još uvijek bazično pozitivan

stav je registrovan i u Kotoru (31,2% – pozitivan i 27,1% – krajnje pozitivan stav). Herceg Novi gravitira oko sredine, što znači da u ovom gradu postoji balans između negativnog i pozitivnog stava prema nacionalnim manjinama. Na kraju, u osnovi pozitivan stav prema nacionalnim manjinama je prisutan i u Pljevljima (26,3% – pozitivan i 25,3% – krajnje pozitivan stav), Bijelom Polju (27,1% – pozitivan i 24,0% krajnje pozitivan stav), i Beranama (35,4% – pozitivan i 18,8% – krajnje pozitivan stav). Danilovgrad je zanimljiv zato što u ovom gradu bilježimo 40,4% onih koji imaju negativan stav, te znatno manji broj ispitanika u svim ostalim kategorijama tolerancije. Ukoliko prikažemo odnos između gradova na osnovu indeksnih poena (aritmetičkih sredina) kako smo to u ranijim prikazima dali, razlike između gradova po pitanju tolerantnosti prema nacionalnim manjinama se mogu prikazati na sljedeći način:

Tabela 18.

INDEKS STAVA PREMA MANJINAMA I GRAD

GRAD	indeks (stav prema manjinama)
Pljevlja	3,5
Bijelo Polje	3,5
Berane	3,6
Kolašin	3,1
Nikšić	2,8
Podgorica	2,8
Danilovgrad	2,9
Cetinje	3,1
H. Novi	3,2
Kotor	3,6
Bar	3,1
Ulcinj	4,7

Dakle, kao što smo već zaključili, najpozitivniji stav prema manjinama je u Ulcinju, pa zatim u Kotoru, Beranama, Bijelom Polju i Pljevljima, upravo gradovima iz kojih je udio nacionalnih manjina u uzorku i u apsolutnom i u relativnom pogledu. Slijede Herceg Novi, Bar, Cetinje i Kolašin, a najnegativniji stav prema manjinama je u Danilovgradu, Podgorici i Nikšiću.

Budući da u Crnoj Gori žive tri vjerske zajednice, mi smo napravili analizu klasifikovanog stava prema manjinama u odnosu na pripadnost različitim religijskim zajednicama. Podaci pokazuju sljedeće:

Tabela 19.

**KLASIFIKOVAN STAV PREMA NACIONALNIM MANJINAMA I
VJEROISPOVIJEST ISPITANIKA – %**

VJEROISPO- VIJEST	krajnje negati- van	negati- van	ni negati- van ni pozitivan	poziti- van	krajnje poziti- van	ukupno
PRAVOSLAVAC	24,4	26,4	21,4	17,1	10,8	76,5
MUSLIMAN	1,0	5,6	17,9	24,0	51,5	18,8
KATOLIK	10,4	10,4	22,9	27,1	29,2	4,6
UKUPNO	19,3	21,7	20,7	18,9	19,3	100,0

 $Hi - \text{kvadrat} = 229,41$
 $C = 0,43$

Na osnovu prikazanih podataka možemo vidjeti da je najnegativniji stav prema manjinama prisutan kod pravoslavaca. Oni izražavaju krajnje negativan stav u 24,4% slučajeva i negativan u 26,4%. Nasuprot pravoslavcima, najpozitivniji stav prema nacionalnim manjinama možemo zabilježiti kod Muslimana koji u preko 50% slučajeva iskazuju krajnje pozitivan stav uz 24,0% onih koji u okviru ove konfesije izražavaju pozitivan stav. Katolici su u stavu prema nacionalnim manjinama pozicionirani između prethodne dvije religijske zajednice, pri čemu je u osnovi njihov stav prema manjinama više pozitivan nego negativan (29,2% – krajenje pozitivan i 27,1% pozitivan stav). Prikazano u svjetlu indeksa na osnovu kojih se preciznije vide razlike između konfesija u stavu prema nacionalnim manjinama, možemo vidjeti sljedeće:

Tabela 20.

**INDEKS STAVA PREMA MANJINAMA I KOFESIONALNA PRI-
PADNOST**

konfesija	indeks (stav prema manjinama)
PRAVOSLAVAC	3,0
MUSLIMAN	4,1
KATOLIK	3,6

Ova slika sasvim jasno potvrđuje konstataciju koju smo u gornjim redovima iznijeli da je stav prema nacionalnim manjinama najpozitivniji kod muslimana, najnegativniji kod pravoslavaca, dok se katolici nalaze u sredini, te se može reći da je njihov stav nešto bliži pozitivnijem nego li negativnijem tretmanu nacionalnih manjina. Ovaj nalaz, koji ukazuje na vezu između stava prema nacionalnim manjinama i vjeroispovijesti, jednostavno se može tumačiti sa stanovišta da je 23% ispitanika u našem uzorku koji sačinjava osnovno tkivo nacionalnih manjina u Crnoj Gori dobrim dijelom sastavljen upravo od pripadnika islamske zajednice.

U analizi podataka koji se tiče ostalih aspekata nacionalne svijesti, mi smo vidjeli da pitanje porijekla crnogorske nacije i shvatanja o tom porijeklu značajno utiču na nacionalnu svijest. Iz ovih razloga mi smo shvatanja o porijeklu crnogorske nacije ukrstili sa stavom prema nacionalnim manjinama i dobili sljedeće rezultate:

Tabela 21.

KLASIFIKOVAN STAV PREMA NACIONALNIM MANJINAMA I MIŠLJENJA O PORIJEKLU CRNOGORACA -%

Mišljenja o porijeklu Crnogoraca	krajnje negativan	negativan	ni negativan ni pozitivan	pozitivan	krajnje pozitivan	ukupno
Crnogorci i Srbi su jedna nacija	27,8	25,4	20,1	14,1	12,7	40,7
Crnogorci i Srbi imaju zajedničko porijeklo, ali su vremenom postali dva posebna naroda	16,0	22,5	23,6	20,2	17,7	34,2
Crnogorci su drugačijeg porijekla nego Srbi	9,2	17,6	14,1	30,3	28,9	13,8
Crnogorci su drugačijeg porijekla, sasvim posebni	11,5	15,0	19,5	15,9	38,1	11,0
Ostalo	33,3			66,7		0,3
UKUPNO	19,4	22,1	20,4	18,8	19,4	100,0

$$H_i - \text{kvadrat} = 97,76$$

$$C = 0,29$$

Na osnovu ovih podataka možemo uočiti sasvim jasnu linearnu vezu (označena dijagonala) koja ukazuje da je netolerantniji stav prema manjinama povezan sa shvatanjem da su Srbi i Crnogorci ista nacija. Što je kod ispitanika jača svijest da veza između Srba i Crnogoraca ne postoji, to je prisutniji i tolerantniji stav prema nacionalnim manjinama. Malo odstupanje u odnosu na ovu tendenciju pokazuje ona grupa koja zastupa stanovište da su Srbi i Crnogorci potpuno drugačijeg porijekla i dva sasvim posebna naroda, zato što i pored najvećeg procenta onih koji imaju maksimalno pozitivan stav (38.1%), još uvijek 11,5% iz ove grupe ima krajnje negativan stav prema nacionalnim manjinama. Prikazano u svjetlu indeksa prema nacionalnim manjinama, upoređivanje između datih grupacija izgleda ovako:

Tabela 22.

INDEKS STAVA PREMA MANJINAMA I MIŠLJENJA O PORIJEKLU CRNOGORACA

Mišljenja o porijeklu Crnogoraca	Indeks (stav prema manjinama)
Crnogorci i Srbi su jedna nacija	2,9
Crnogorci i Srbi imaju zajedničko porijeklo, ali su vremenom postali dva posebna naroda	3,3
Crnogorci su drugačijeg porijekla nego Srbi	3,6
Crnogorci su drugačijeg porijekla, sasvim posebni	3,7

Očito je da je tendencija koju smo već uočili na osnovu prethodne tabele sasvim jasna i iz ovog prikaza, te se linearno rast tolerancije u odnosu prema nacionalnim manjinama, s obzirom na stav o odvajanju srpskog i crnogorskog nacionalnog bića, može sasvim jasno pratiti na osnovu indeksnog prikaza.

Budući da je pitanje državnog statusa uvijek aktuelno kada je riječ o nacionalnim manjinama i njihovom tretmanu, mi smo napravili analitički prikaz mišljenja ispitanika o najpovoljnijem državnom rješenju za Crnu Goru, koje je ukršteno sa klasifikovanim stavom prema nacionalnim manjinama. Na osnovu ove analize može se vidjeti sljedeće:

Tabela 23.

KLASIFIKOVAN STAV PREMA NACIONALNIM MANJINAMA I DRŽAVNO RJEŠENJE ZA CRNU GORU – %

Državno rješenje	krajnje negativan	negativan	ni negativan ni pozitivan	pozitivan	krajnje pozitivan	ukupno
Samostalna država	11,2	15,9	23,6	20,3	29,0	26,7
Zajednica sa Srbijom	33,5	28,7	16,6	12,1	9,0	34,4
Zajednica sa Jugoslavijom	12,9	22,4	29,3	17,2	18,1	11,2
Balkanska federacija	10,3	20,7	24,1	34,5	10,3	2,8
Članica EU	11,6	17,8	19,1	25,7	25,7	23,3
Ostalo	18,8	25,0	18,8	18,8	18,8	1,5
UKUPNO	19,3	21,8	20,7	18,8	19,5	100,0

$$H_i - \text{kvadrat} = 138,12$$

$$C = 0,34$$

Ovi podaci sasvim odgovaraju ukrštanju ove varijable sa nacionalizmom. Na osnovu njih se može vidjeti da je najpozitivniji stav prema manjinama prisutan kod one grupacije koja se zalaže za samostalnost Crne

Gore. U okviru ove grupe 29,0% ispitanika ima krajnje pozitivan stav prema manjinama uz 20,3% onih koji imaju pozitivan stav. Gotovo jednako pozitivan stav prema nacionalnim manjinama smo registrovali kod one grupe koja se zalaže za ujedinjenje Crne Gore sa EU. Preko polovine ispitanika iz ove grupe ima pozitivan stav prema nacionalnim manjinama (25,7% – veoma pozitivan i 25,7% pozitivan). U okviru grupe koja se zalaže za Balkansku federaciju (a koja je objektivno mala 2,8%, te se svi zaključci o ovoj grupi ne mogu sasvim pouzdano i potvrditi), takođe je prisutan pozitivan (34,5%), iako ne veoma pozitivan stav prema nacionalnim manjinama (10,3%). Ispitanici koji se zalažu za zajednicu sa Jugoslavijom gravitiraju oko srednje vrijednosti, što znači da je njihov stav prema nacionalnim manjinama prilično izbalansiran između pozitivnog i negativnog odnosa. Najnegativniji stav prema nacionalnim manjinama je prisutan kod onih ispitanika koji se zalažu da Crna Gora treba da živi u zajednici sa Srbijom. Oni imaju krajnje netolerantan odnos prema nacionalnim manjinama u 33,5% slučajeva uz 28,7% ispitanika koji imaju negativan stav. Prikazano u svjetlu indeksa koji odražava stav prema nacionalnim manjinama, razlike između ovih grupa izgledaju ovako:

Tabela 24.

INDEKS STAVA PREMA MANJINAMA I DRŽAVNO RJEŠENJE ZA CRNU GORU

državno rješenje	indeks (stav prema manjinama)
samostalna država	3,6
zajednica sa Srbijom	2,8
zajednica sa Jugoslavijom	3,3
Balkanska federacija	3,3
članica EU	3,5

Razlike između grupacija su sasvim očite, naročito razlika između onih koji se zalažu za samostalnu Crnu Goru i onih koji se zalažu za članstvo u EU s jedne, i onih koji se zalažu za zajednicu između Crne Gore i Srbije, sa druge strane. Pristalice zajednice sa Jugoslavijom i članstva u Balkanskoj federaciji su između ove dvije bazične grupacije. Sa stanovišta nacionalne svijesti, posmatrano kroz prizmu stavova prema nacionalnim manjinama, mi ćemo u svakom slučaju kao značajno da registrujemo razliku između onih koji se opredjeljuju za zajednicu sa Srbijom i onih koji se opredjeljuju za zajednicu sa Jugoslavijom. Očito da se ovdje, kada je riječ o tretmanu nacionalnih manjina, radi o strukturalno drugačijim profilima.

Na početku izlaganja rezultata istraživanja mi smo dali prikaz rezultata na pitanje što bi ispitanici uradili ukoliko bi došlo do međunacionalnih sukoba u Crnoj Gori. Pošto je pitanje o stavu prema nacionalnim ma-

njinama prirodno povezano sa ovim pitanjem, mi smo izvršili unakrsnu analizu ovih podataka. Na osnovu ove analize može se vidjeti sljedeće:

Tabela 25.

KLASIFIKOVAN STAV PREMA MANJINAMA I PITANJE O MOGUĆEM MEĐUNACIONALNOM SUKOBU – %

Ukoliko bi došlo do međunacionalnog sukoba ispitanici bi:	krajnje negativan	negativan	ni negativan ni pozitivan	pozitivan	krajnje pozitivan	ukupno
Odmah i dobrovoljno bih se angažovao u odbrani moje nacije	27,9	21,6	16,6	16,4	17,4	46,9
Angažovao bih se u odbrani moje nacije ukoliko me pozovu	14,9	26,0	25,6	18,1	15,3	21,2
Ostao bih neutralan	9,9	20,2	22,8	22,4	24,7	25,9
Ne vjerujem da će doći	28,6	28,6	14,3	14,3	14,3	0,7
Napustio bih Crnu Goru	–	–	33,3	55,6	11,1	0,9
Angažovao bih se na pomirenju	–	14,3	7,1	35,7	42,9	1,4
Ostalo	13,3	6,7	33,3	23,3	23,3	3,0
UKUPNO	19,4	21,5	20,6	19,1	19,3	100,0

Hi – kvadrat = 81,48

C = 0,31

Na osnovu ovih podataka može se vidjeti da oni koji bi se angažovali na odbrani svoje nacije imaju znatno negativniji stav prema nacionalnim manjinama u odnosu na one koji izražavaju neutralnost. Sve ostale grupacije brojčano su suviše male da bi se o njima išta moglo pozitivno reći. Značajno je zapaziti da grupacija koja izražava neutralnost, osim malog broja onih koji imaju izrazito negativan stav, bilježi prilično ravnomjernu distribuciju na sve ostale grupe u okviru kojih se izražava stav prema nacionalnim manjinama, sa nešto manjim procentom onih koji imaju krajnje pozitivan stav (24,7%) u odnosu na preostala tri modusa. Međutim, na osnovu podataka koji su prezentirani za ovu grupu, zaista se može reći da ispitanici iz ove grupe imaju pozitivniji stav prema nacionalnim manjinama u odnosu na grupe koje izražavaju spremnost da brane svoju naciju, što znači da je ova grupacija suštinski drugačija u odnosu na prethodne dvije. Kao prilog ovom prikazu nudimo i indeksni pokazatelj koji ukazuje na razlike u stavu prema nacionalnim manjinama za ključne tri grupe koje su značajne za ovo pitanje:

Tabela 26.

INDEKS STAVA PREMA MANJINAMA I STAVOVI O MEĐUNACIONALNOM SUKOBU

Stavovi o međunacionalnom sukobu	Indeks (stav prema manjinama)
odmah i dobrovoljno bih se angažovao u odbrani moje nacije	3,1
angažovao bih se u odbrani moje nacije ukoliko me pozovu	3,2
ostao bih neutralan	3,5

U ovoj tabeli je prikazan jasan linearan trend koji odgovara našoj interpretaciji, da izražavanje neutralnosti podrazumijeva tolerantniji odnos prema manjinama nego li stav o spremnosti da se brani sopstvena nacija.

Na kraju ovih analiza koji se tiču unakrsnog prikaza stava prema nacionalnim manjinama i nekih interesantnih i statistički značajnih varijabli, mi smo napravili i analizu klasifikovanog stava prema manjinama i pitanja o državnom osamostaljivanju Crne Gore. Rezultati koje smo dobili su u skladu sa našim prethodnim nalazima:

Tabela 27.

KLASIFIKOVAN STAV PREMA MANJINAMA I PITANJE O DRŽAVNOM OSAMOSTALJIVANJU CRNE GORE - %

Kako bi glasao na referendumu	krajnje negativan	negativan	ni negativan ni pozitivan	pozitivan	krajnje pozitivan	ukupno
glasao bi za odvajanje	11,0	14,7	21,5	23,5	29,2	47,7
glasao bi protiv odvajanja	31,8	25,5	19,0	13,9	9,8	35,9
ne bi izašao na izbore	16,6	32,5	20,7	17,8	12,4	16,5
UKUPNO	19,4	21,5	20,5	19,1	19,5	100,0

$$H_i - \text{kvadrat} = 127,28$$

$$C = 0,33$$

Na osnovu prezentirane slike, možemo sasvim pouzdano reći da pristalice državnog osamostaljivanja Crne Gore gaje mnogo tolerantniji stav prema nacionalnim manjinama nego što je to slučaj sa onima koji su protiv odvajanja Crne Gore od Srbije. Još jednom napominjemo da na ovu sliku utiču i same nacionalne manjine koje u ukupnom uzorku sačinjavaju skoro 1/4 ispitanika. Nama su ovdje najinteresantniji oni koji su se izjasnili da ne bi izašli na izbore. Ova grupacija sa stanovišta tretmana nacio-

nalnih manjina strukturalno je sličnija onoj grupi koja bi glasala protiv odvajanja Crne Gore, nego li onoj grupi koja bi glasala za odvajanje. Ovo zato što je stav prema nacionalnim manjinama koji možemo vidjeti kod ove grupe više negativan nego pozitivan. Ukoliko prikazemo odnos između ovih grupacija na osnovu indeksa, možemo vidjeti sljedeće:

Tabela 28.

INDEKS STAVA PREMA MANJINAMA I PITANJE O DRŽAVNOM OSAMOSTALJIVANJU

Kako bi glasao na referendumu	Indeks (stav prema manjinama)
glasao bi za odvajanje	3,6
glasao bi protiv odvajanja	2,9
ne bi izašao na izbore	3,1

Iz ovog podatka se vidi odnos između grupa sa različitim stavom prema osamostaljivanju Crne Gore, a u svjetlu stava prema nacionalnim manjinama. Razlika između onih koji ne bi izašli na izbore i onih koji bi glasali protiv odvajanja je samo 0,2 poena, dok je razlika između apstinenta i onih koji bi glasali za odvajanje 0,5 indeksnih poena. Ovaj podatak ukazuje da su na osnovu stava prema nacionalnim manjinama apstinenti sličniji pristalicama opstanka u Jugoslaviji nego li pristalicama državnog osamostaljivanja Crne Gore.

Na osnovu svih izvedenih analiza, mogu se izvesti i određeni zaključci koji se tiču pitanja tretmana nacionalnih manjina, kao sastavnog dijela nacionalne svijesti. Prvo, stav prema nacionalnim manjinama u Crnoj Gori nije baziran na socijalnim obilježjima ispitanika kao što su uzrast, starost, obrazovanje, materijalni status i sl. Između ovih, klasičnih socioloških varijabli i ajtema koji tretiraju pitanje nacionalnih manjina mi nijesmo utvrdili značajnu statističku vezu. Drugo, stav prema nacionalnim manjinama nije jednodimenzionalna kategorija. Ovaj stav značajno varira s obzirom na prostor društvenog života koji služi kao platforma za građenje stava prema nacionalnim manjinama. Tako možemo reći da je nacionalna svijest u Crnoj Gori prilično tolerantna prema nacionalnim manjinama kada je riječ o njihovoj relativnoj autonomiji u sferi informisanja, zatim, da je manje tolerantna kada je u pitanju autonomija u sferi obrazovanja, a da je najnetolerantnija kada je u pitanju aktivan politički angažman nacionalnih manjina, naročito ukoliko je ovaj angažman u vezi sa potrebom nacionalnih manjina da se vežu za svoje države-matice. Treće, najbolja platforma za razumijevanje stava prema nacionalnim manjinama jeste nacionalna pripadnost. To znači da različite nacionalne kategorije u Crnoj Gori imaju različiti odnos prema nacionalnim manjinama. Kao i u svim ostalim pitanjima koja se tiču nacionalne svijesti, pokazalo se da teza o „dvojnjoj svijesti” Crnogoraca funkcioniše samo relativno, tj.

na svojim polovima. Između ovih polova nalazi se dobar dio populacije za koji se ne može jednostavno reći da se nalazi između „prosrpske” i samostalno „crnogorske” nacionalne identifikacije. Prije bi se reklo da ove međukategorije imaju relativno samostalne platforme koje oblikuju njihovu svijest, pri čemu su ove platforme samo u relativnoj vezi sa sviješću o nacionalnoj pripadnosti. Isto tako i na polovima „dvojne nacionalne svijesti”, postoje dimenzije svijesti koje se ne mogu jasno objasniti sa pozicija nacionalne samoidentifikacije. Ove činjenice znatno otežavaju mogućnost jednostavne interpretacije nacionalne svijesti, a to se pokazalo i na pitanju tretmana nacionalnih manjina. Četvrto, tretman nacionalnih manjina je značajno povezan sa regionom u kome ispitanici žive kao i sa konfesionalnom pripadnošću. Peto, između odnosa nacionalnih manjina i aktuelnih političkih pitanja, takođe, postoji značajna veza, koja je dijelom rezultat sprege nacionalnog faktora sa određenim političkim pitanjima, a dijelom se zasniva na specifičnosti samih političkih tema o kojima je riječ. I na kraju, šesto, problem stavova prema nacionalnim manjinama u Crnoj Gori je jako kompleksan zato što na čitavu sliku utiču i nacionalne manjine koje su to samo uslovno, budući da se dio nacionalnih manjina u nacionalnom samoizjašnjavanju ponašao dvovalentno (npr. Musliman – Crnogorac).

Svi ovi zaključci upućuju na nužnost da se tretman nacionalnih manjina razumijeva sa jedne strane kao sastavni dio šireg obrasca nacionalne svijesti iz koje proističe, a s druge strane kao relativno nezavisna varijabla, na koju će uticati kako aktuelna politička pitanja, tako i konkretne društvene okolnosti u kojima se ona ispoljava. Zato je neophodno da se svi podaci koji otkrivaju stavove prema nacionalnim manjinama razumijevaju sa krajnjom pažnjom i bez nepotrebnog uopštavanja kao i pojednostavlivanja. Mi smo pokušali u ovom dijelu izlaganja na osnovu ovih temelja da ukažemo kakvi su stavovi prema nacionalnim manjinama u Crnoj Gori danas.

NACIONALNA SVIJEST U CRNOJ GORI – NAJZNAČAJNIJE KARAKTERISTIKE

Svijest predstavlja „refleksiju bića stvari”. Svaka svijest se obraća svome biću iz koga izvire, koje predstavlja i koje sukonstituiše. Nacionalna svijest je utoliko specifična što je njeno biće – nacija, složena društvena grupa koja ima svoju društveno–istorijsku i aktuelnu ravan postojanja. Kao društvena grupa, nacija zadovoljava neke potrebe onih koji tu društvenu grupu sačinjavaju. S obzirom da nacija spada u red „totalnih” društvenih grupa, to znači da u jednom društvu ona mora da zadovolji bazične potrebe pojedinca i društva. Osnovna potreba pojedinca u odnosu na društvenu grupu jeste pitanje identiteta. Pojedinaac u odnosu na društvenu grupu kojoj pripada svoje individualno postojanje dešifruje kao grupno postojanje. Bez „totalne”² grupne pripadnosti egzistencija pojedinca jeste filozofska a ne realna egzistencija. U odnosu na društvo, nacija kao društvena grupa, razrješava osnovno pitanje opstanka društva – pitanje poretka. Time se nacija javlja kao ključni faktor integracije jednog društva. Nacija ima svoju društveno–istorijsku stranu, kojom ona opstaje u kontinuumu vremena. Ona ima svoju ekonomsku osnovu, na osnovu koje se jedan kolektivitet (nacija) ekonomski integriše. Nacija je u isto vrijeme i kulturna zajednica ljudi koji imaju iste kulturne institute (jezik, religiju, nauku, umjetnost...) Ona ima svoju političku osnovu na osnovu koga kolektivitet stvara bazične institucije, koje su odgovorne za kolektivnu akciju. Istorijski posljednji a teorijski ključni politički institut nacije jeste država. Nacionalna svijest je, dakle, refleksija o svim ovim aspektima nacije. Ona sublimira i izražava solidarnost i vezanost između pripadnika nacije, a na osnovama zajedništva koje je proizvod društveno–istorijskih, ekonomskih, političkih i kulturnih mehanizama. Svaka svijest, kao takva, počiva u idealitetu. Da bi ona postala stvarnost ona se mora objektivirati na različita područja društvene stvarnosti, kao što su politika, kultura, ekonomija, sport, ponašanje... Prema tome, nacija je kompleksna po sebi. Ona objektivira nacionalno biće a samom objektivacijom ukazuje na kvalitet, kvantitet i oblik svoga postojanja.

Postavljajući sebi zadatak sociološkog proučavanja nacionalne svijesti, mi smo sve ove aspekte teorijski postavili na način koji omogućuje

---

² Termin „totalne” se uzima u smislu grupnog pripadanja, a ne u smislu potpune stopljenosti svijesti pojedinca sa grupom.

metodološku operacionalizaciju kao i mjerenje svih značajnih aspekata nacionalne svijesti. Međutim, problem istraživanja nacionalne svijesti u našem slučaju bio je veoma specifičan zato što, rekli smo, nacionalna svijest je svijest o nacionalnom biću. Pokazalo se da je nacionalno biće u Crnoj Gori razdijeljeno. Osnov za podjelu nacionalnog bića Crnogoraca je shvatanje vlastite nacije, s jedne strane u svjetlu srpskog nacionalnog bića, a s druge strane kao autohtone nacije. Tako smo nužno metodološki postulirali „dvojnu svijest” kao metodološki princip i realnost koja definiše crnogorsku naciju. Podjela nacionalne svijesti na dva dijela, tj. dva nacionalna bića iz kojih proizilazi, trebao je da riješi sve probleme u interpretaciji specifičnosti nacionalne svijesti. Ovo se, međutim, nije dogodilo. Pokazalo se da teza o „dvojnoj svijesti” Crnogoraca može da važi samo uslovno. Ovaj pristup je praktičan ali nije univerzalan i dovoljan za tumačenje i razumijevanje crnogorske nacije. I tako, kada smo god pokušali da specifičnost same svijesti objasnimo na osnovu „dvojne svijesti”, empirijski podaci su nam ukazivali na činjenicu da bi na ovaj način bitno redukovali samo činjenično stanje, i obrnuto, kada god smo pokušali da specifičnost nacionalne svijesti Crnogoraca objasnimo sa stanovišta „jedinstva svijesti”, ona se otimala unifikaciji i pokazivala se kao „dvojna svijest”.

Ključ za razumijevanje nacionalne svijesti u Crnoj Gori jeste društveno područje u kome se ta svijest objektivira. U tom svjetlu teza o „dvojnoj svijesti” se može pokazati kao ispravan ili pak pogrešan koncept. Nemoguće je doći do univerzalnih rješenja o kvalitetu nacionalne svijesti, te nekakav apstraktan univerzalni princip *ad hoc* primjenjivati na sva područja u kojima nacionalna svijest postoji. Dakle, bazično princip o „dvojnoj svijesti” se može prihvatiti ali se istovremeno mora relativizovati s obzirom na „područje društva” u kome se ona ovaploćuje. Dalje, veoma je važno i pravilno razumijevanje „dvojne svijesti” kao metodološkog koncepta. Ukoliko kažemo da je nacionalna svijest u Crnoj Gori dvojnog karaktera, ovo ne znači da se može jednostavno povući fizička granica između onog dijela populacije koja je dominantno usmjerena na jedan pol tj. nacionalno biće, i onih čija nacionalna svijest gravitira oko drugog nacionalnog bića. Izgleda mnogo prihvatljivije, na osnovu podataka koje smo dobili, da u najvećem dijelu populacije u isto vrijeme postoji i jedan i drugi pol svijesti, samo što je stepen prisustva jednog, odnosno drugog pola različit kod različitih kategorija populacije. To znači da je veoma malo Crnogoraca koji sasvim jednostavno i nedvosmisleno sebe identifikuju u svjetlu srpskog nacionalnog bića, kao i onih Crnogoraca kod kojih nema ni traga srpskog nacionalnog supstrata, već su jednodimenzionalno usmjereni na posebno nacionalno biće Crnogoraca. I jedni i drugi posjeduju u sebi uglavnom elemente oba pola nacionalne svijesti, samo što stepen prisustva ova dva pola varira. Kod jednih je ta svijest bazično odvojena od srpskog nacionalnog bića, a kod drugih je bazično zasnovana na tom biću. Ovaj zaključak mora da bude podvučen kao veoma značajan,

zato što on objašnjava zašto je nemoguće da se jednostavnim etiketiranjem, ove dvije grupe fizički razdvoje.

Sljedeće pitanje koje objašnjava specifičnost nacionalne svijesti jeste pitanje samog odnosa između ove svijesti i ostalih oblika svijesti koje su prirodno prisutne kod individua. Ovaj momenat je značajan upravo sa stanovišta razumijevanja onih statističkih podataka koji se ne pojavljuju u svom „kristalno” čistom obliku. Pojedinaac, naime, osim što pripada naciji, pripada i nekim drugim društvenim grupama. On je za te druge društvene grupe vezan u manjem ili većem stepenu. Te grupe mogu biti primarne (porodica), ili totalne (svijet kao zajednica). Takođe, pojedinci često sebe vide u svjetlu pripadnosti određenoj klasi – sloju, ili pak vjerskoj grupaciji – konfesiji. Pojedinaac tako u isto vrijeme pripada velikom broju društvenih grupa, i u odnosu na njih on formira svoju svijest, kao svijest o pripadnosti³. Na koji će način pojedinaac da uspostavi hijerarhiju vlastitog identiteta u svjetlu pripadanja različitim društvenim grupama, zavisi ne samo od aktuelnih društvenih uslova već i od specifičnosti individualnog psihološkog sklopa. Ukoliko je primogenitura pojedinca usmjerena bazično na naciju, onda je nacionalnu svijest tog pojedinca moguće relativno lako izmjeriti i opisati. Ukoliko, ovo međutim nije slučaj, već pojedinaac pretpostavlja pripadnost nekoj drugoj društvenoj grupi u odnosu na naciju, ova prioritarna identifikacija djeluje kao inhibitorni mehanizam za izražavanje nacionalne dimenzije svijesti kod ovog pojedinca. To znači da se nacionalna svijest u metodološkom smislu mora shvatati kao „jedna od” dimenzija u ukupnoj svijesti pojedinca. Njeno fizičko izdvajanje iz cjeline svijesti nije moguće, i svaki pokušaj ovakvog pristupa vodio bi nerazumijevanju suštine svijesti kao realnosti sa kojom pojedinaac svakodnevno živi. Ovaj stav treba svakako imati u vidu kada govorimo o nacionalnoj svijesti. Činjenica da je nacionalna svijest, kao jedna od dimenzija svijesti u postkomunističkoj eposi postala dominantna, govori svakako o prirodi samog društva i pojedinaca koji su proizvod tog društva. Ali ovo nikako ne znači da su kod ovih ljudi ostale dimenzije jednostavno „isparile”, te da pred nama stoji izolovana nacionalna svijest. Naprotiv, preostali aspekti svijesti i dalje postoje i zajedno sa nacionalnom svijesću sačinjavaju jednu složenu cjelinu iz koje mi metodološki moramo da mjerimo samo jedan dio, ali pri tome moramo jednako biti svjesni da je u stvarnosti svaki aspekt svijesti, u jednom difuznom smislu, u sastavu jednog kompleksa koji predstavlja cjelinu svijesti. Na osnovu ovoga treba biti jasno zašto se i sama „dvojna svijest” Crnogoraca nije sasvim jasno i nedvosmisleno ispoljila na svim ispitivanim područjima. To se nije desilo zato što veoma često, naročito u nekim područjima društvenog života, mi posmatramo jednu grupu kao nosioce jednog od pola nacionalne svijesti,

³ U socijalnoj psihologiji poznata je „teorija referentnih grupa” koja ovo objašnjava, kao i „teorija skupa uloga”.

a oni se unutar sebe dijele na nekolike grupacije, pri čemu veoma često nacionalni identitet nije ključ za njihovo ponašanje u ispitivanom području. Na osnovu ovih činjenica, mi smo došli do veoma značajnog zaključka, a to je da sve ono što se dešava između polova „dvojne svijesti” Crnogoraca, ne može se objasniti sa stanovišta dvojnosti, već se treba razumjeti kao jedna posebna dimenzija svijesti. To znači, da grupe koje se ne mogu jasno identifikovati sa stanovišta nacionalne svijesti postoje u nekom drugom području – dimenziji, i ne mogu se interpretirati samo sa stanovišta nacionalne identifikacije. Dokaz za ovu tezu bilo je i ispitivanje samog mondijalizma kao jednog od mogućih polova nacionalne svijesti. Moglo se vidjeti da je ovaj aspekt svijesti, osim što interno ne koegzistira sa nacionalnom isključivošću, može sasvim ravnopravno da supostoji sa ostalim oblicima nacionalne svijesti. Da je naše istraživanje uključilo (a ovo nije bilo moguće iz organizacionih i tehničkih razloga) ispitivanje i nekih drugih oblika svijesti, npr. klasne – slojne svijesti, sasvim vjerovatno da bismo došli do saznanja o nekim novim „koalicijama” svijesti.

Na osnovu ovih veoma važnih metodoloških napomena koje se tiču razumijevanja rezultata našeg istraživanja, sada ćemo samo u osnovnim crtama da ponovimo one najznačajnije rezultate. Prvo, u strukturalnom smislu, sa stanovišta postojanja različitih oblika svijesti u Crnoj Gori naj-snažnija je nacionalna isključivost. Drugo, sa stanovišta kvantitativnih obilježja prisustva različitih oblika nacionalne svijesti, naj-snažnija je nacionalna identifikacija. Treće, dvojna svijest Crnogoraca je evidentna ali nije univerzalna za razumijevanje cjelokupnog crnogorskog nacionalnog identiteta. Četvrto, u okviru dva pola nacionalne svijesti : procrnogorskog i prosrpskog, nacionalizam onih kod kojih dominira prosrpska nacionalna svijest je snažniji i naglašeniji. Peto, nacionalna svijest se različito ponaša i po intenzitetu i po kvalitetu kada su u pitanju različita područja društvenog života. Šesto, u odnosu prema nacionalnim manjinama generalno u Crnoj Gori postoji prilično tolerantan odnos. Sa stanovišta dvojne svijesti Crnogoraca prema nacionalnim manjinama netolerantniji su oni koji sebe vide u svjetlu srpskog nacionalnog bića. Sedmo, socijalna obilježja ispitanika (pol, kvalifikacija, uzrast, zanimanje...) nijesu značajna za objašnjenje samog fenomena nacionalne svijesti u Crnoj Gori. Osmo, u svim naj-značajnijim područjima političkog života, nacionalna svijest kao „dvojna svijest” najbolje reaguje i pokazuje se u svom „najčistijem” obliku. Deveto, u odnosima prema političkim i državnim pitanjima značajni su, osim nacionalne, i neki drugi oblici svijesti (npr. građanska, internacionalna...). Deseto, na osnovu stanovišta o ključnim političkim pitanjima današnjice, nacionalna svijest u Crnoj Gori je specifična po tome što oni koji se zalažu za dalje odvajanje od Srbije jesu inspirisani dijelom svojom nesrpskom nacionalnom identifikacijom, a dijelom svojim nenacionalnim opredjeljenjem uopšte, dok se oni koji se zalažu za zajednicu sa Srbijom identifikuju sa njom bazično na osnovu svog nacionalnog osjećanja.

Ovo je deset ključnih zaključaka koji objašnjavaju nacionalnu svijest u Crnoj Gori danas. Mi smo pokušali da sve najvažnije aspekte istraživački dosegamo i time damo sociološki sud o svim ključnim pitanjima koja se tiču nacionalne svijesti. Nijesmo željeli da dajemo sudove i zaključke teorijske prirode a da ovi nijesu čvrsto zasnovani na podacima koje smo istraživanjem dobili. U tom smislu, našim zaključcima treba pridodati još jednu heurističku vrijednost koja se sastoji u tome što ovi zaključci omogućavaju da sociološka imaginacija nastavi putem koji su empirijski podaci naznačili, i time otvori nova polja za nova sociološka saznanja.

ZNAČAJNIJA LITERATURA

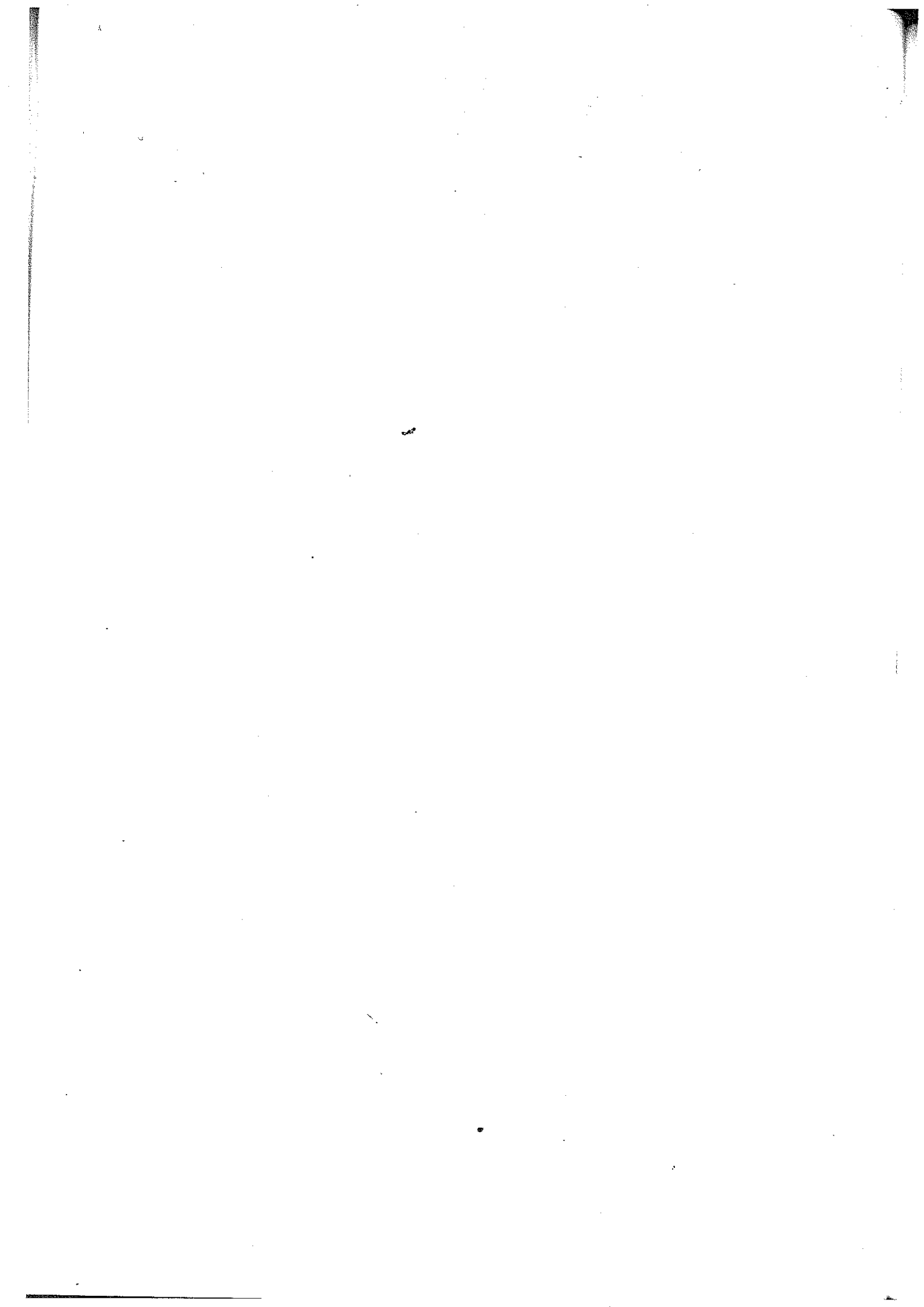
- Alterman, U., *ETNOCENTRIZAM U EVROPI*, Svjetionik, Sarajevo, 1988.
- Bešić, M. i Đukanović B., *BOGOVI I LJUDI*, CID, Podgorica, 2000.
- Božović, R., *PREŽIVLJAVANJE POLITIKE*, Unireks, Podgorica, 1995.
- Chadwick, M., *THE NATIONALITIES OF EUROPE AND THE GROWTH OF THE NATIONAL IDEOLOGIES*, Cooper Square Publishers, 1973.
- Dugandžija, N., *RELIGIJA I NACIJA*, Centar za kulturnu djelatnost, 1983.
- Đukanović, B. i Bešić, M., *SVJETOVI VRIJEDNOSTI*, CID, Podgorica, 2000.
- Feher, F., *THE FRENCH REVOLUTION AND THE BIRTH OF MODERNITY*, University of California Press, Berkeley, 1990.
- Gibbons, H. A., *NATIONALISM AND INTERNATIONALISM*, New York, 1920.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M., *DRUŠTVENI KARAKTER I DRUŠTVENE PROMENE U SVETLU NACIONALNIH SUKOBABA*, Filip Višnjić, Beograd, 1995
- Golubović, Z., *KRIZA IDENTITETA SAVREMENOG JUGOSLOVENSKEG DRUŠTVA*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.
- Greenfeld, L., *NATIONALISM. FIVE ROADS TO MODERNITY*, Harvard University Press, London, 1992.
- Guetzkow, H., *MULTIPLE LOYALITIES*, Princetown, 1955.
- Hayes, C. J. H., *THE HISTORICAL EVOLUTION OF MODERN NATIONALISM*, New York.
- Hojzinga., J., *JESEN SREDNJEG VEKA*, Matica srpska, Novi Sad, 1991.
- Jovanović, B., *ETNOSIHOLOGIJA DANAS*, Beograd, 1991.
- Jovanović, J., *ISTORIJA CRNE GORE*, CID, Podgorica, 1998.

- Ičević, D., *CRNOGORSKA NACIJA*, Forin za etničke odnose, Beograd, 1998.
- Ičević, D., *KUDA IDE NACIJA*, NIO Univerzitetska riječ, Beograd, 1986.
- Kohn, H., *THE IDEA OF NATIONALISM*, New York, 1946.
- Kohn, H., *NATIONALISM. ITS MEANING AND HISTORY*, Princeton, 1955.
- Lazić, M. (i dr.), *RAZARANJE DRUŠTVA*, grupa autora, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
- Lazić, M., *SISTEM I SLOM*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
- Lutovac, Z., *MANJINE, KEBS I JUGOSLOVENSKA KRIZA*, IDN, Beograd, 1996.
- Molnar, A., *NAROD, NACIJA, RASA*, Biblioteka KRUG, Beograd, 1997.
- Pečujlić, M., *IZAZOVI TRANZICIJE – Novi svet i postsocijalistička društva*, Pravni fakultet, Beograd, 1997.
- Perović, B., *JUGOSLOVENSTVO I NACIONAL – FEUDALIZAM*, Gardoš, Beograd, 1988.
- Prošić – Dvornić (i dr.), M., *KULTURE U TRANZICIJI*, Plato, Beograd, 1994.
- Radojević, D., *CRNOGORCI NA LIMESU*, Crnogorski centar Međunarodnog P.E.N. – a, Podgorica, 1999.
- Rotković, R., *CRNA GORA I DUŠANOVO CARSTVO*, Grafos, Cetinje, 1997.
- Shafer, B. C., *FACES OF NATIONALISM*, New York, 1972.
- Smith, A. D., *THEORIES OF NATIONALISM*, Duckworth, 1971.
- Snyder L. L., *THE DINAMICY OF NATIONALISM*, New York, 1964.
- Surčulija, Ž., *DRUŠTVENA ANATOMIJA NACIONALIZMA*, Mala edicija ideja, bez god.
- Sussex, R. i Eade, J. C., *CULTURE AND NATIONALISM IN NINETEENTH – CENTURY EASTERN EUROPE*, Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1985.
- Sutherland, R. L., i Woodward, J.L. *SOCIOLOGY*, New York, 1970.
- Tabaroši, S., *TRANZICIJA MUNDI*, Pravni fakultet, Beograd, 1997.
- Talmon, J. L., *THE MYTH OF THE NATION AND THE VISION OF REVOLUTION*, University of California Press, London and Berkeley, 1981.

- Vujović, D. D., *PODGORIČKA SKUPŠTINA 1918*, Stvarnost, Zagreb, 1989.
- Vujović, D. D., *PRILOZI IZUČAVANJU CRNOGORSKOG NACIONALNOG PITANJA*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1987.
- Vujović, D. D., *UJEDINJENJE CRNE GORE*, Titograd, 1962.
- Walter, P.A.F., *RACE AND CULTURE RELATIONS*, New York, 1952.
- Watson, H. S., *NACIJE I DRŽAVE*, Globus, Zagreb, 1977.
- Znanijevski, F., *MODERN NATIONALITIES*, London, 1951.
- *Ciljevi i putevi društava u tranziciji*, grupa autora, Institut društvenih nauka, Beograd, 1996.
- *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*, grupa autora, Institut društvenih nauka, Beograd, 1996.
- *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije*, grupa autora Institut društvenih nauka, Beograd, 1998.
- *Ka savremenom društvu*, grupa autora, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1997.
- *Političke sveske*, grupa autora, Institut za političke studije, Beograd, 1997.
- *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, IDN, Beograd, 1997.

Bora Kuzmanović

**ETNIČKA DISTANCA U
CRNOJ GORI**

Socijalna distanca prema različitim nacionalnim grupama (etnička distanca) predstavlja jednu od prilično istraživanih tema na prostoru bivše Jugoslavije i, osobito, Srbije. Glavni razlog za to je svakako činjenica da je Jugoslavija bila višenacionalna zajednica, što je bilo podsticajno za proučavanje ove i sličnih pojava i doprinosilo da se ova tema doživljava kao stvarno značajna. Drugi razlog je vjerovatno činjenica da postoji jedan dosta jednostavan i upotrebljiv instrument za proučavanje ove pojave, koji je dopuštao da se u nekim prilikama više ili manje modifikuje u skladu s potrebama konkretnog istraživanja. Upotreba istog ili sličnog instrumenta omogućuje poređenja istraživanja obavljenih u različitim momentima, na različitim mjestima i različitim grupama ispitanika. Značaj te činjenice najbolje se može sagledati sada kada je minuo jedan nesrećni rat i kada se njegove posljedice mogu pratiti i u ovoj sferi zahvaljujući tome što imamo prilike da uporedimo rezultate istraživanja koja su izvršena prije rata, u toku rata (čudnim sticajem okolnosti, izvršeno je nekoliko vrijednih istraživanja i u tim krajnje nepovoljnim uslovima), i sada, poslije završenog rata.

POJAM I NAČINI ISPITIVANJA SOCIJALNE DISTANCE

Pojam socijalne distance (ili društvenog odstojanja) je prvi upotrebio sociolog R. Park početkom XX vijeka (Park, 1902), podrazumijevajući pod njim stupnjeve razumijevanja i osjećanja bliskosti (odnosno udaljenosti) koji se javljaju u različitim socijalnim i presocijalnim odnosima – odnosima prema drugim pojedincima i grupama. U takvom shvatanju sadržana je ideja o kontinuumu koji se prostire od intimnih i toplih odnosa, preko ravnodušnih do krajnje udaljenih i neprijateljskih. Gotovo četvrt vijeka kasnije, E. Bogardus (Bogardus, 1925) je, polazeći od ove ideje, odlučio da pokuša da na određen način operacionalizuje i mjeri socijalnu distancu. Ako se mogu identifikovati karakteristični konkretni odnosi koji pokrivaju taj kontinuum od tačke maksimalne bliskosti do maksimalne udaljenosti (ako se, dakle, operacionalno ostvari gradacija bliskosti), onda se, zavisno od toga koji odnos (ili odnose) sa pripadnicima neke grupe ispitanik prihvata, može odrediti i stepen njegove distance (odnosno bliskosti) prema toj grupi. Bogardus je odabrao sljedeće konkretne moguće odnose za ispitivanje distance u cjelini, polazeći od najintimnijih ka manje bliskim i udaljenim:

1. blisko srodstvo putem braka;
2. članstvo u istom klubu (kao pokazatelj prijateljstva);

3. stanovanje u istoj ulici, susjedstvo,;
4. zaposlenje u istoj profesiji;
5. državljanstvo u istoj državi;
6. samo kao posjetilac zemlje u kojoj živi ispitanik; i
7. isključenje iz zemlje.

Na ovoj osnovi formulisan je kratak upitnik i od ispitanika se tražilo da izborom odgovora „da” ili „ne” iskaže da li je spreman da prihvati navedene odnose sa pripadnicima grupe prema kojima se ispituje distanca (obično se naglasi da se zamisle prosječni članovi, ni najbolji, ni najgori).

Bogardusova i potonja istraživanja su pokazala da je skala upotrebljiva jer je otkrivala značajne razlike u socijalnoj distanci američke populacije (a potom i drugih) prema različitim etničkim i rasnim grupama. Naprimjer, Bogardus je na uzorku od 1725 Amerikanaca ustanovio da bi za „blisko srodstvo putem braka” 93,7% prihvatilo Engleze, 45,3% Šveđane, samo 11% Poljake i zanemarljivih 1,1% Korejce; za susjede bi Engleze prihvatilo 97,3%, Šveđane 75,6%, Poljake 28,3%, Korejce 13%; državljanstvo bi dalo Englezima 95,9%, Šveđanima 86,3%, Poljacima 58,3% i Korejcima 23,7% (Bogardus, 1928, prema: Gud i Het, 1966, str. 230). Statistička analiza se može, kao u ovom primjeru, usmjeriti na svaku stavku posebno, a može se na određen način iskazati rezultat na skali kao cjelini i u tom slučaju govoriti o ukupnoj distanci prema svakoj od ispitivanih grupa. Moguće je na određen način izraziti i ukupnu distancu svakog ispitanika prema *svim* grupama zajedno i to je onda pokazatelj *sklonosti distanciranju* od raznih grupa – npr. etničkih, rasnih, religioznih, marginalnih itd. Kada se vrši analiza na svakoj stavci, uobičajeno je, kao u navedenom primjeru, da se računa procenat ispitanika koji prihvataju pripadnike neke grupe (ili, obrnuto, procenat onih koji se distanciraju). Na taj način omogućeno je da se prate razlike (izražene u procentima ispitanika) u distanci iste populacije prema različitim socijalnim grupama. Ako se na apscisi označe vrste odnosa (stavke u upitniku), a na ordinati procenat ispitanika koji izražava distancu (ili, obratno, bliskost), rezultati se mogu i grafički prikazati. Visina, ali i ugao grafika, ukazuju na razlike u distanci prema različitim grupama.

Logička analiza, kao i empirijska istraživanja, pokazuju da prvih pet stavki, uz manje izuzetke (najčešće kada je riječ o visoko-prihvaćenim grupama) obrazuju kumulativnu skalu. To znači da su stavke u takvom hijerarhijskom odnosu da prihvatanje jedne koja označava veliku bliskost, logički uključuje prihvatanje i onih koje govore o manje bliskom odnosu. Naprimjer, prihvatanje „uskog srodstva putem braka” trebalo bi da podrazumijeva i prihvatanje svih ostalih odnosa (drug u klubu, susjed u ulici, rad u istom zanimanju, državljanin u istoj zemlji), prihvatanje članova neke grupe za druženje trebalo bi da uključuje i prihvatanje susjedstva, i tako dalje. Međutim, odgovor „da” na stavke 6 („samo kao posjetilac zemlje”)

i 7 („isključio bih ga iz moje zemlje”) logički isključuje pozitivan odgovor na bilo koju prethodnu stavku. Ove dvije tvrdnje, naime, ne izražavaju tek neki nizak stepen bliskosti već *snažnu netrpeljivost i aktivno neprijateljstvo*. U nekim primjenama Bogardusove skale, ove dvije posljednje stavke su izostavljane da bi se obezbijedio obrazac kumulativne skale, a i zato što su te stavke suviše „teške” (mali broj ispitanika odgovara potvrdno na pitanja). Moguća su, po našem mišljenju, i drugačija rješenja. U cilju boljeg uklapanja u kontinuum koji obrazuju ostale stavke, iskaz „*samo kao posjetilac zemlje*” može se, naprimjer, jednostavno preformulisati i da glasi „da bude posjetilac moje zemlje”. U tom slučaju, posljednja stavka („isključio bih ga iz moje zemlje”) i nije neophodna, jer ako neko negativno odgovori na prethodno pitanje, znači da pripadnike neke grupe ne želi ni u kom svojstvu u svojoj zemlji (državi), a to logički znači da priželjkuje da i oni koji su se našli unutar zemlje, napuste nekako tu teritoriju. Doduše, ispitanicima je vjerovatno lakše da kažu da nekog ne žele ni kao posjetioca, nego da ga *treba isključiti* iz zemlje, ali to samo govori da ova stavka nije „čista”, tj. da osim distance uključuje primjese drugih osobina ispitanika – možda spremnost da se otvorenije ispolji agresivnost i neprijateljski stav prema nekoj grupi, ili, sa druge strane, osjećaj nelagodnosti pred mogućnošću da se očigledno naruše priznata građanska prava. Preformulacija stavke, o kojoj govorimo, potrebna je i zbog toga što negativan odgovor na tvrdnju „samo kao posjetilac moje zemlje” nije jednoznačan – može da znači „ni kao posjetilac”, ali može da znači i „ne samo kao posjetilac” (više nego posjetilac).¹

Mada, stavke u Bogardusovoj skali socijalne distance očigledno izražavaju različite stepene bliskosti, nema osnove da se pretpostavi ekvidistantnost između susjednih odnosa – npr. da je jednaka razlika u stepenu bliskosti između „srodstva putem braka” i „članstva u istom klubu”, kao između članstva u klubu i „susjeda u mojoj ulici”, odnosno susjedstva i „rada u istom zanimanju”. To onda znači da se prosječne mjere mogu, striktno uzev, upotrebljavati samo kao pokazatelj ranga, odnosno da treba biti veoma obazriv prilikom poređenja grupa sa različitim prosjecima. Naprimjer, ako je neka grupa prihvaćena u prosjeku na 4,5 stavki, druga na 3,5, a treća na 2,5, to ipak ne znači da je prva isto toliko prihvaćenija od druge koliko druga od treće, ali svakako znači da rang prosjeka odražava rang prihvaćenosti grupa. Valja takođe imati u vidu da ova skala nema ni apsolutnu nulu, pa otuda, makakve matematičke operacije upotrebljavali, ne može se reći za *koliko je puta* neka grupa prihvaćenija od druge. Naprimjer, ako je neka grupa prihvaćena u prosjeku na četiri odnosa,

---

¹ U pomenutom Bogardusovom istraživanju 47,1% Amerikanaca je pozitivno reagovalo na stavku „samo kao posjetioca moje zemlje” kada je bila riječ o Korejcima (53% je negativno odgovorilo), a 19,1% je prihvatilo iskaz „isključio bih ih iz moje zemlje”. Među onima koji odbacuju mogućnost „samo kao posjetilac” kriju se oni koji su za oštrij stav (isključenje), ali, nesumnjivo, i oni koji su za manju distancu.

a druga na dva, to ne znači da je prva *dva puta* prihvaćenija od druge. Sve u svemu, u psihometrijskom smislu, ovaj instrument je bliži ordinarnim nego intervalnim skalama (a nipošto se ne smije tretirati kao rasio – skala), mada se primjenom nekih matematičkih postupaka, skala može „peglati” i preciznije utvrđivati stvarne vrijednosti svake stavke (npr. postupkom tzv. optimalnog skaliranja).

I pored ovih ograničenja, Bogardusova skala se u praksi često upotrebljava na način kao da je intervalnog karaktera, pa se tako za svakog ispitanika računa i njegov ukupan „sirov” rezultat (ukupan broj stavki na kojima je iskazao prihvatanje ili odbacivanje neke grupe) i takav se rezultat često dovodi u vezu (korelira) sa nekim drugim podacima. Strogo uzevši, nije baš ispravno upotrebljavati koeficijente linearnih korelacija, ali praksa pokazuje da oni ipak ukazuju na neke glavne tendencije i tako pomažu istraživaču da se orijentira.

Od trenutka kada je Bogardus sačinio i prvi put primijenio svoju skalu socijalne distance, činjeni su različiti pokušaji da se taj instrument više ili manje modifikuje ili napravi potpuno nova skala, u skladu sa potrebama konkretnog istraživanja. Naime, pokazalo se da se koncept distance može primijeniti i mjeriti ne samo u odnosu na različite grupe (etničke, rasne, političke, religiozne, marginalne) nego i pojedince, vrijednosti, pa čak i kada je riječ o atraktivnosti naselja različite veličine (Gud i Het, 1966). Supek (1986) navodi primjer skale koju je upotrijebio Krespi (Crespi, 1944) za mjerenje stava prema religijskoj sekti subotara, u kojoj se, između ostalih, javljaju i ovakve stavke:

- Ja bih prihvatio subotara samo kao poznanika s kojim razgovaram.
- Osjećam da bi trebalo zatvoriti subotare.
- Osjećam da bi subotare valjalo ustrijeliti kao izdajice, itd.

U nas je među prvima Bogardusovu skalu socijalne distance primijenio N. Rot, koji je napravio i dvije modifikacije te skale. Druga, koja je kod nas najviše i upotrebljavana (Rot i Havelka, 1973) sadrži sljedeće stavke:

1. Da se stalno živi u mojoj Republici;
2. Da stanuje u mom susjedstvu, i istoj zgradi ili ulici;
3. Da se družim s njim kao sa prijateljem;
4. Da moja sestra (brat) stupi u brak;
5. Da ja stupim u brak;
6. Da mi bude pretpostavljeni na poslu (gdje je neophodno da neko bude pretpostavljeni); i
7. Da ima rukovodeći ili neki drugi važan položaj u mojoj Republici.

Činjeni su i drugi pokušaji da se Bogardusova skala (ili Rotova modifikacija te skale) dalje modifikuje ili dopuni novim stavkama. Pri tom se vodilo računa i o vrsti populacije i uzorka na kojem se vrši istraživanje. Naprimjer, u većem broju istraživanja koje su izveli naši studenti za potrebe diplomskih radova u skalu su uključivani i odnosi koji su važni i tipični za određenu populaciju i uzrast. Kada su ispitivani studenti koji stanuju u studentskim domovima, unijeta je stavka „da mi bude cimer – kolega u domu” i „da se zabavljam s njim (njom)”. Pri proučavanju etničke distance srednjoškolaca, unijeta je i stavka „da na ekskurziji spavamo u istoj sobi” i slično. Prilikom novijih proučavanja distance u Republici Srpskoj upotrebljavana je i stavka „da primim krv od njih”. Očigledno je da opšti model ispitivanja i mjerenja dozvoljava kreativne i funkcionalne dopune i promjene. U jednom od novijih širih istraživanja na opštoj populaciji u Srbiji i Crnoj Gori (Kuzmanović, 1994) uzeta su u obzir različita iskustva (a prije svega u upotrebi Rotove modifikacije skale), pa je sačinjena i upotrijebljena sljedeća varijanta skale socijalne (etničke) distance: 1. da stalno živi u mojoj zemlji; 2. da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici); 3. da mi bude saradnik na poslu; 4. da mi bude pretpostavljeni na poslu; 5. da se s njim družim i posjećujem; 6. da ima rukovodeći položaj u mojoj zemlji; i 7. da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka sestre, brata, djece. U odnosu na Rotovu verziju bitne izmjene su unošenje ideje o mogućoj saradnji na poslu i sažimanje više varijanti, o srodstvu putem braka, u jednu. U nekim istraživanjima kao mjerilo distance uzet je samo jedan odnos – najčešće spremnost na bračnu vezu ili, eventualno druženje. U svakom slučaju, operacionalizacija socijalne distance mora da uključi ideje o mogućim realnim i istovremeno važnim odnosima, pa otuda izmjene u skali treba da prate stvarne izmjene u oblicima odnosa među pripadnicima različitih grupa.

U ovom opštem razmatranju pojma i načina operacionalizacije socijalne distance, ostaje nam još da se pozabavimo pitanjem u kakvoj je vezi ovaj koncept sa nekim drugim važnim i danas možda češće upotrebljivim konceptima, te da li se socijalna distanca (posebno etnička) može svesti na neki od njih – možda na pojam stava. U vrijeme kada je nastala Bogardusova skala, pojam stava se tek počeo upotrebljavati i još nije bila konstruisana ni jedna od danas poznatih i široko upotrebljivanih skala stavova. Praktično, skala socijalne distance upotrebljavana je i za istraživanje onoga što danas nazivamo socijalnim stavovima i neke od modifikacija u suštini su išle u pravcu potpunijeg zahvatanja stava – osobito unošenje onih „oštrijih” stavki za izražavanje negativnog odnosa. To je za posljedicu imalo širenje, pa i „razvodnjavanje” pojma socijalne distance, izvjesno odstupanje od prvobitnog značenja (ima li, naprimjer, smisla zahtjev da se pobiju pripadnici neke grupe, tretirati kao *stepen* socijalne distance?).

Kad se koncept stava učvrstio i ispitivanje stavova uzelo maha, socijalna distanca je često razumijevana kao konativna ili bihevioralna kom-

ponenta stava (podsjećamo da stav uključuje kognitivnu, emotivnu i konativnu ili bihevioralnu komponentu). Doista, logično je, a i empirijska istraživanja to dokazuju, da je socijalna distanca u korelaciji sa odgovarajućim stavovima, pa tako i etnička distanca sa nacionalnim stavovima. Primjera radi, Rot i Havelka (1973) su ustanovili linearne korelacije između socijalne distance prema deset nacija i isključive nacionalne vezanosti koje su se kretale od 0,33 do 0,53.² Povezanost je značajna, ali nije pretjerano visoka. U jednom značajnom opsegu socijalna distanca prema nekoj grupi doista predstavlja konativnu komponentu stava prema toj grupi, ali treba dodati dvije ograde. Prvo, stav je najčešće širi od distance – i po sadržaju (uključuje niz drugih sudova, zalaganje za razne postupke, osjećanja), a vjerovatno i dimenzionalno, tj. uključuje širi kontinuum na negativnom polu: moguće zalaganje za neke negativne mjere prema datoj grupi. Doduše, kao što rekošmo, i Bogardus i kasniji istraživači osjećali su potrebu da u skalu distance uključe i te elemente, ali su tim proširenjem dimenzije narušili, u izvjesnoj mjeri, početnu ideju i koncept distance – distanca više ne znači samo nespremnost na uspostavljanje određenih odnosa nego i *spremnost* na preduzimanje *aktivnih* neprijateljskih akata prema nekoj grupi, uključujući, njeno likvidiranje. To je ipak bolje nazvati ekstremno *negativnim stavom* (kad se već taj pojam u nauci učvrstio) nego velikom distancom. Drugo, blaži stepen socijalne distance ne mora da izražava negativan stav (u smislu negativnog mišljenja i odnošenja) već može biti posljedica nedovoljnog poznavanja te grupe, izraz pribojavanja od nepoznatog. Ljudi se često više distanciraju od prostorno udaljenih i manje poznatih nacija (ako izuzmemo one koje su na bliskom prostoru, ali su u neprijateljskom odnosu sa grupom kojoj pripada ispitanik). U nekim studentskim istraživanjima, pokazalo se da naši građani, pa i studenti, ispoljavaju izvjesnu socijalnu distancu prema Kinezima (npr. ne pokazuju spremnost na bračne veze), mada u cjelini nemaju negativno mišljenje o njima, odnosno često nemaju nikakvo formirano mišljenje, jer im je ta nacija nedovoljno poznata. Iskazano u terminima stava, blaga i umjerena distanca nekad može da znači ne umjereno negativan, nego neutralan stav ili nepostojanje stava.

Pomenuli smo da su pojedini istraživači umjesto cijele skale socijalne distance upotrebljavali spremnost na bračnu vezu kao ključni pokazatelj distance, a onda su ponekad i to tretirali kao indikator *stava* prema nekoj grupi. Međutim, upravo je taj indikator problematičan. Za sklapanje braka potrebno je da se zadovolje različiti kriterijumi, a među njima mnogima je veoma važno da njihov partner ima slične životne navike i sistem vrijednosti kao oni, što je povezano sa pripadnošću istoj ili sličnoj

---

² Doduše, Rot i Havelka su mjerili *socijalnu bliskost*, pa su zato ustanovili negativne korelacije, ali kad se podaci dekodiraju, izlazi da postoji pozitivna povezanost distance i isključive nacionalne vezanosti.

kulturi i subkulturi. Otuda nije čudno što se brakovi najčešće sklapaju među pripadnicima iste religijske grupe, nacije, između osoba slične političke orijentacije. Ali, činjenica da neko izbjegava da se ženi (uda) sa pripadnikom „tuđe” grupe još ne znači da on pokazuje netolerantnost prema toj grupi i *društveno-relevantne* negativne stavove. Neki drugi pokazatelji distance – naprimjer, nespремnost za prihvatanje susjedstva, saradnika na poslu, a pogotovo kao državljanina u istoj državi – više su znaci netolerantnosti i negativnog stava. Spremnost na prihvatanje pripadnika drugih grupa za bračnog partnera može se prije tretirati kao pokazatelj otvorenosti ili zatvorenosti neke grupe.

Sve u svemu, socijalna distanca i stav prema nekoj grupi su povezani, ali ne predstavljaju sasvim iste stvari. Stav je danas naučno relevantniji i teorijski jasniji pojam, jer je njegova suštinska odlika direkcija – pozitivan, pozitivan ili negativan odnos prema nekom objektu (grupi, instituciji, društveno važnoj pojavi). Socijalna distanca izvorno znači doživljaj bliskosti i srodnosti ili udaljenosti i „tuđosti”, odnosno *spremnost* na uspostavljanje bliskih, manje bliskih ili, pak, udaljenih odnosa. Nije, međutim, uvijek jasna pozadina te distance. U nekim (vjerovatno i mnogim) slučajevima to jeste lični stav, ali može biti i stepen nepoznatosti, kulturni obrazac (postoje kulturne zajednice koje favorizuju i čak zahtijevaju odvajanje i zatvaranje), strah, nesigurnost. U tom smislu, distanca je teorijski manje jasan pojam, ali i pored nejasnoće veoma je koristan za proučavanje odnosa među grupama, jer je zaista važno saznati da li su pripadnici različitih grupa (pogotovo unutar iste društvene zajednice) spremni da stupe u bliske ili manje bliske odnose, ili pak ne žele nikakav kontakt. A ako želimo vidjeti šta se iza toga krije, to treba saznati ispitivanjem povezanosti distance i informacija o različitim drugim pojavama, kao i uzimanjem u obzir šireg društveno-istorijskog konteksta u kojem je istraživanje izvedeno. Sve ove napomene dajemo zbog toga što smatramo da podatke o socijalnoj distanci treba vrlo obazrivo interpretirati, uzimajući u obzir sve relevantne elemente.

ISTRAŽIVANJA ETNIČKE DISTANCE NA PROSTORU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Kao što je već istaknuto, socijalna distanca prema različitim nacijama (etnička distanca) je prilično proučavana tema na prostoru bivše Jugoslavije – do početka rata 1991. godine, ali izgleda, i krajem i nakon tog rata. Mada nijesu upotrebljavani isti instrumenti, istraživanja omogućuju da se prate neke tendencije i da se ukaže na činioce promjena.

U prvim proučavanjima (Fijamengo, 1960. Supek, 1963.) spremnost na distanciranje je zabilježena kao rijetka pojava. Šezdesetih godina, Rot

je sa saradnicima izvršio više istraživanja, ali, nažalost, najveći broj nije objavljen. Prema saopštenju autora, i ta istraživanja govore o maloj socijalnoj distanci. U pomenutoj studiji Rota i Havelke (1973), koja je rezultat ispitivanja učenika gimnazija i industrijskih škola u Beogradu i Kragujevcu u vrijeme kada je u Hrvatskoj već izbio nacionalistički pokret, saopštava se da je na skali sa sedam stavki (koju smo već prikazali) prosjek prihvatanja za deset naroda 4,96, što znači da se ispitanici u prosjeku distanciraju na nešto više od dva odnosa. Pri tom treba imati u vidu da je prosjek prihvatanja jugoslovenskih naroda bio 5,61 (što je visoko, ako se ima u vidu da je mogući maksimum 7), a stranih 4,68. Autori zaključuju da je to „veoma visok prosjek prihvatanja, znatno viši nego što je dobijen u mnogim inostranim istraživanjima” (Rot i Havelka, 1973. str. 129). Najviše se prihvataju Slovenci i Makedonci (u prosjeku se prihvata gotovo šest od mogućih sedam odnosa), a najmanje Bugari (3,60) i Nijemci (3,88), što autori objašnjavaju činjenicom da je Jugoslavija sa ta dva naroda bila u ratnom sukobu (Srbija sa Bugarima čak više puta). U svakom slučaju, autori naglašavaju da „nema ni jednog naroda za koji ne bi bilo prihvatanja najmanje tri odnosa” (isto, str. 128). Izvjesne razlike su se javile između učenika industrijskih škola i gimnazija, jer ovi drugi manifestuju veći stepen prihvatanja drugih naroda (prosjek prihvatanja 5,79 prema 4,06 u grupi učenika industrijskih škola). Autori to objašnjavaju užim i ograničenijim obrazovanjem učenika industrijskih škola, a „posebno s obzirom na takozvane opšteobrazovne predmete i društvene nauke” (isto, strana 134).

U nekim drugim istraživanjima i na drugačijim uzorcima uvrđena je nešto veća distanca. Na primjer, Pantić (1967) na jugoslovenskom uzorku (stariji od 18 godina), primjenom skale od šest stavki, registruje 41% ispitanika sa bar nekim elementom socijalne distance (ipak, tri petine ne pokazuje distancu), a i konstatuje da samo 13% ispoljava relativno jači stepen, a 28% slabiji. Ukupno posmatrano, distancu su najčešće pokazivali Makedonci (61%, ali samo 14% u jačem stepenu), potom Slovenci (54%, ali 36% u jačem stepenu), Crnogorci (49%, a 12% u jačoj mjeri), Albanci (40%, ali samo 4% u jačoj mjeri), Srbi (41%, a 12% u jačoj mjeri), Muslimani (32%, 9% jačoj mjeri) i na kraju Hrvati (30%, a 9% u jačem stepenu). Kad se uzme u obzir i stepen distance, onda se može reći da su najveću distancu ispoljavali Slovenci (nacija iz najrazvijenije i najhomogenije republike), a najmanju Hrvati (nacija iz druge po stepenu razvijenosti, ali nacionalno mješovitije republike). Distanciranje je bilo manje kod obrazovanijih i ateista u odnosu na religiozne. Uopšte, pokazalo se da religioznost, vjerska pripadnost, pa i vjersko „porijeklo” („vjera otaca”) predstavljaju činioce distanciranja, što, po našem mišljenju, potvrđuje tezu da je socijalna distanca dijelom posljedica kulturnih razlika – razlika u vrijednosnom sistemu, načinu života, religijskim uvjerenjima i simbolima.

Na uzorku od 1476 ispitanika koji reprezentuju cjelokupno stanovništvo Makedonije od 18. do 64. godine, Lazaroski je, primenjujući identič-

ni instrument kao Rot i Havelka, ustanovio da mali dio uzorka (18%) ne pokazuje bilo kakvu distancu prema jugoslovenskim „nacionalnostima i narodnostima”, ali da se još manji nalazi u intervalu veoma jake (5,98%) i jake distance (5,62%). Najviše njih pokazuje „neznatnu” i „veoma slabu” distancu (26,76% odnosno 28,66%; Lazaroski, 1975).

U vrijeme kada se uveliko govorilo o društvenoj krizi (1986), Pantić je na uzorku mladih iz Srbije, između ostalog proučavao i etničku distancu, ali je primijetio samo jedan kriterijum – spremnost za prihvatanje pripadnika neke nacije kao bračnog partnera (Pantić, 1987). Izgleda da je autor ovog puta dozvoljavao ispitanicima da osim eksplicitnog pozitivnog i negativnog odgovora iskažu i neodlučnost. U svakom slučaju, on saopštava samo podatke o prihvatanju različitih nacija. Pored samih Srba i Jugoslovena, od južnoslovenskih nacija Srbi iz Srbije najčešće prihvataju Crnogorce (58%), a potom Slovence (52%), Hrvate (45%), Makedonce (44%) i, najzad, Muslimane (23%). Na spisku od 20 nacija i etničkih grupa, Albanci su zauzeli posljednje mjesto (prihvata ih samo 12% Srba, dok recimo, 15% prihvata Rome). Prema ovom istraživanju, Muslimani iz Srbije su pokazali veću zatvorenost od Srba. Njih 50% prihvata Jugoslovene za mogućeg bračnog partnera, ali samo 24% Srbe, 17% Crnogorce, isto toliko Slovence i Makedonce, nešto više Hrvate (21%) i, u istoj mjeri kao Srbe, Albance (24%). Osobe koje su se opredijelile kao Jugosloveni pokazale su najmanju distancu.

Godine 1985. u okviru jednog istraživanja na jugoslovenskom uzorku zaposlenih u društvenom sektoru, postavljeno je takođe pitanje o spremnosti uspostavljanja bliskog srodstva putem braka sa različitim nacijama (Pantić, 1989). U vezi sa tim odnosom, ukupno je 33% ispitanika ispoljilo distancu bar prema jednom narodu, pri čemu 21% jaču (prema većem broju grupa), i 12% slabiju, što se u cjelini ne može smatrati znakom velike sklonosti distanciranju, ako se ima u vidu vrsta odnosa. I ovog puta su distancu najčešće ispoljili Makedonci (52%) i Slovenci (41%), a zatim Muslimani i Crnogorci (po 38%), Hrvati (34%), Srbi (31%), Jugosloveni (24%) i Albanci (20%). Iznenađenje može da izazove podatak o Albancima, jer je to bilo vrijeme kada je već izbio albanski nacionalistički pokret na Kosovu. Ima osnove za pretpostavku da su albanski ispitanici u većem broju prikrivali svoje prave stavove, jer je društveni pritisak na njih bio jak i prijetnje sankcijama za nacionalizam vrlo ozbiljne, a njihovi lideri se još nijesu odlučili za otvorenu manifestaciju nacionalističkih stavova. Ovu građu činimo zbog toga što su već dva naredna istraživanja dala sasvim drugačiju sliku o etničkoj distanci kosovskih Albanaca.

Istraživanje izvedeno 1989. godine na jugoslovenskom uzorku mladih, bilo je posljednje veliko istraživanje na mladima tadašnje Jugoslavije (Mihailović i drugi, 1990). I ovoga puta od ispitanika se tražilo da označe nacije sa čijim predstavnicima bi bili spremni da stupe u brak, ali su, osim pozitivnog i negativnog odgovora, mogli da iskažu i neodlučnost, što, lo-

gično, smanjuje broj pozitivnih odgovora, jer daje ispitaniku šansu da na elegantan način izbjegne čvrsto opredjeljivanje. Ipak, i pod tim uslovima, ovog puta su etničku distancu najčešće ispoljavali Albanci (ukupno 72%), pri čemu je čak 58% ušlo u kategoriju jače distance, a koja podrazumijeva odbacivanje tri i više nacija (Baćević, 1990). Bilo je to vrijeme kada su, poslije oštih sukoba sa političkim vrhom Srbije, albanski nacionalisti organizovali otvorene i masovne proteste i štrajkove.

Iza Albanaca dolaze oni koji su ranije bili na prvom mjestu – Makedonci (65% ispoljilo distancu), a zatim Srbi i Crnogorci (po 53%, prije svega, zbog negativnog stava prema Albancima), Slovenci (49%), Hrvati (39%), Muslimani (25%) i Jugosloveni (23%). Albanci su najčešće odbijali mogućnost braka sa Makedoncima (62%), a potom sa Crnogorcima (59%), Srbima (58%), Mađarima (51%), Hrvatima (38%) i Slovencima (33%). Makedonci veliku distancu pokazuju prema Albancima (59%), ali i prema Muslimanima (48%), a donekle i prema Mađarima (27%) i Slovencima (24%). Mali je broj njih pokazivao distancu prema Srbima (8%) i Crnogorcima (14%). Muslimani se nijesu mnogo distancirali od ostalih nacija – tek su relativno više od ostalih odbacivali Albance (17%). Srbi su najčešće odbacivali Albance (48%), a potom, znatno manje, Muslimane (25%) i Slovence (24%). U to vrijeme, medijski sukobi sa Slovencima već su bili učestali. Odbacivanje Hrvata među Srbima još se rijetko javljalo (16%). Crnogorci su se odnosili prema drugim nacijama na sličan način kao i Srbi, samo sa nešto većom mjerom odbijanja – npr. Albance nije prihvatilo 53%, Muslimane 34%. Slovenci su u sličnoj mjeri odbacivali mnoge nacije – prije svega Muslimane (39%), ali i Albance (37%), Srbe (29%), Crnogorce (28%), Makedonce (25%), dok su najmanje odbacivali Hrvate (11%). No, Slovenci su više od svih drugih iskazivali i neodlučnost (od 33% do 45%). Tako se dogodilo da 38% Slovenaca smatra prihvatljivom ideju o braku sa Srbima, dok isti odnos sa Slovencima prihvata 52% Srba (već uočljiv fenomen „neuzvraćene ljubavi”, koji je pretodio uzajamnom odbacivanju!). Hrvati su u nešto većem broju odbacivali Albance (30%), a u manjem i Muslimane (23%), i u još manjoj mjeri Srbe (17%). Najmanje su sve druge odbacivali ispitanici koji su se izjasnili kao Jugosloveni. Oni su najređe iskazivali i neodlučnost.

Autor, Ljiljana Baćević saopštava podatak da je Vojvodina područje na kojem je etnička distanca malo raširena i rijetko se javlja u jačem intenzitetu, ali da sličan status imaju – danas to može da zvuči ironično – Bosna i Hercegovina i Hrvatska. Ironično zvuči i rečenica: „Srbi iz Bosne i Hercegovine, Vojvodine pa i Hrvatske, manje se distanciraju nego Srbi iz Srbije bez pokrajina” (Baćević, 1990. str. 155), kao i konkretniji zaključak: „Srbi iz Bosne i Hercegovine više prihvataju Muslimane (nego Srbi iz Srbije – B.K.), Srbi iz Hrvatske – Hrvate i Slovence” (str. 158). Dakle, takoreći pred rat, distanca u ovim krajevima nije se mnogo povećala, ili se čak uopšte nije povećala.

U posljednjem velikom istraživanju na zaista imponantnom reprezentativnom uzorku (4232) odraslih građana (starijih od 18 godina) tadašnje Jugoslavije, izvedenom maja i juna 1990. godine (nepunu godinu pred početak rata (Baćević i drugi, 1991), ispitivana je i nacionalna distanca i to opet „samo s obzirom na društveni odnos braka” (Pantić, 1991). Ispitivana je distanca „od šest najbrojnijih naroda u Jugoslaviji, dvije najveće narodnosti i osoba koje se deklariraju kao Jugosloveni” (isto, str. 173). Autor konstatuje da je potpuno odsustvo distance ispoljilo 28% ispitanika, što, po našem mišljenju, zaista nije malo ako se ima u vidu vrsta odnosa i društvene okolnosti kada je izvedeno istraživanje. Pored toga, ustanovljeno je da slaba distanca (prihvatanje šest od sedam naroda) karakteriše 12% ispitanika, osrednja (4 – 5 prihvatanja) 14%, jaka distanca (dva do tri prihvatanja) 19% i praktično maksimalna distanca (jedno ili nijedno prihvatanje) 22% ispitanika. Autor konstatuje da distribucija ima oblik razvučenog slova „U” i da se bitno razlikuje od distribucije ustanovljene „prije četvrt vijeka” (istraživanje iz 1966), koja je imala oblik tipične „J” distribucije (53% bez ikakve distance). No budući da je ranije ispitivana distanca na sedam odnosa, ovo poređenje nije mnogo umjesno, a iz istih razloga i autor se donekle od njega ograđuje.

Pantić se, međutim, potrudio da izvede poređenje distance iz dva perioda na istom odnosu – hipotetičkom braku. Upoređeni su isti regioni u pogledu distance prema istim narodima.

Tabela 1. – Manifestna nacionalna distanca građana nekih djelova Jugoslavije s obzirom na hipotetički odnos braka 1966. i 1990. godine (tabela reprodukovana iz: Pantić, 1990. str. 174)

Region	Vrijeme ispitivanja	Narodi prema kojima se ispoljava distanca							
		Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Albanci	Mađari	Muslimani
Crna Gora	1966.	9	16	13	15	–	29	30	27
	1990.	8	29	31	22	7	42	24	35
Hrvatska	1966.	10	–	12	18	14	22	15	15
	1990.	24	4	18	27	27	43	26	37
Makedonija	1966.	13	16	17	–	17	49	36	48
	1990.	22	34	34	11	29	60	39	54
Slovenija	1966.	45	45	–	47	48	50	46	47
	1990.	52	36	2	49	53	56	49	58
Srbija bez AP	1966.	–	26	25	25	22	39	31	31
	1990.	3	35	39	23	14	58	29	48

Tabela 1. pokazuje da je, uz određena odstupanja, generalno došlo do izvjesnog porasta nacionalne distance na istom hipotetičkom odnosu (brak). Najmanje je distanca povećana u Sloveniji, ali tamo je i ranije bila

visoka (najviša), a potom i u Crnoj Gori, ali tu već na znatno nižem nivou (sa prosječnih 20% na 27%), pa i u Srbiji bez AP (sa 28% na 35%). Najviše je distanca povećana u Hrvatskoj (sa prosječnih 15% na 29%), ali pošto je tu bila najniža, ona ni 1990. nije dostigla nivo koji je zabilježen u nekim drugim sredinama. Više nego u drugim regionima (osim u Hrvatskoj) distanca je povećana i u Makedoniji. Autor napominje da se u svih pet regiona uvećala distanca od Muslimana i Albanaca i da to posebno važi za Makedoniju. U većem procentu se distanciraju Srbi i Crnogorci od Hrvata i Slovenaca, ali i ovi od njih.

Posmatrajući podatke u cjelini, Pantić zaključuje da procenti odbacivanja raznih naroda „ipak nijesu mnogo izraženi, ako se ima u vidu da je to distanciranje u vezi sa mogućim brakom (najintimniji odnos za koji je ograđivanje po pravilu najveće), kao i komparativni podaci za druge zemlje u kojima je često distanciranje veće” (str. 175).

Autor je pratio i kakva je ukupna sklonost distanciranju od drugih kod pripadnika različitih nacija (tabela 2). Očigledno je da se Slovenci i Albanci mnogo više nego pripadnici bilo koje druge nacije distanciraju od drugih; u kategoriji sa najjačom distancom našlo se 46% Slovenaca i 42% Albanaca. Sa druge strane, Jugosloveni su oni čiji se najveći dio (56%) našao u kategoriji „bez distance”, a tu su i Muslimani (43%), Mađari (41%) i Hrvati (41%). Posmatrajući istovremeno i nacionalnu i teritorijalnu pripadnost, Pantić saznaje da su najotvorenije grupe Jugosloveni iz BiH (58%), Muslimani iz BiH (51%), Srbi iz BiH (47%), Hrvati iz Vojvodine (44%), Jugosloveni iz Srbije bez AP (44%), Hrvati iz Hrvatske (42%), Mađari (41%), Srbi iz Hrvatske (40%), itd. Sa druge strane, pokazali su se najzatvorenijim Albanci sa Kosova (a potom i iz Makedonije) i Slovenci. Autor primjećuje i da su od svih Muslimana najzatvoreniji oni iz Crne Gore (63% ispoljava jaku distancu), a među Srbima oni sa Kosova (63%). Pantićevi nalazi su u priličnoj saglasnosti sa rezultatima koje je nešto ranije na mladima ustanovila Lj. Baćević. Doista je užasna ironija što su među onima koji su tada pokazivali najmanju distancu bili pripadnici nacija koje žive na teritorijama na kojima će samo godinu i godinu-dvije kasnije bjesniti krvavi rat (Hrvatska i Bosna i Hercegovina), a mnogi pripadnici tih nacija nastojati da jedni druge protjeraju sa tih teritorija.

Mada su negativne tendencije, kad je riječ o etničkoj distanci, pa i drugim elementima međunacionalnih odnosa, bile očigledne, one ipak nijesu bile toliko dramatične da bi istraživači predviđali tragične ishode. Naprotiv, pomalo rukovođeni i svojim željama, oni su i dalje govorili o integracionim potencijalima i povoljnim, ili bar podnošljivim nacionalnim odnosima, posmatrano u masi. Pantić, naprimjer, kaže: „U svakom slučaju, opravdano je zaključiti da političke strasti, borba regionalnih elita za vlast, medijski ratovi, različite retrogradne tendencije i druga poznata zbivanja utiču na fenomen etničkog distanciranja, ali ne u mjeri u kojoj bi

Tabela 2. – Prihvatanje drugih naroda kao mogućih bračnih partnera zavisno od nacionalne pripadnosti ispitanika.
(Tabela reprodukovana iz: Pantić, 1990, str. 177)

Nacionalnost ispitanika	Rezultati na indeksu prihvatanja (broj +)					Ukupno
	9 i 8 Bez distance	7 i 6 Slaba distanca	5 i 4 Osrednja distanca	3 i 2 Jaka distanca	1 i 0 Najjača distanca	
Albanci	15	4	12	27	42	100
Crnogorci	29	15	15	34	7	100
Hrvati	41	9	14	15	21	100
Jugosloveni	56	12	10	8	14	100
Mađari	41	17	15	8	19	100
Makedonci	22	34	14	14	16	100
Muslimani	43	4	10	17	26	100
Slovinci	26	3	6	19	46	100
Srbi	33	16	18	19	14	100
Drugi	27	13	12	24	24	100
Svega	33	12	14	19	22	100

se to moglo zaključiti na osnovu 'odslikavanja stvarnosti' i ocjena o njoj u samim medijima. To znači da integracioni potencijal i upućenost naroda jednih na druge jesu, u bazi društva, ipak veći nego što se na osnovu impresija posmatrača političkih događaja to da zaključiti" (Pantić, 1991, str. 175 – 176). Uprošćeno rečeno, više je politička elita (dijelom i intelektualna) *indukovala* nacionalne tenzije, a potom i sukobe, nego što su pogoršani nacionalni stavovi i nespремnost naroda da žive jedni sa drugima *prisiljavali* tu elitu da vodi oštriju i nepomirljivu nacionalnu politiku.

Ako posmatramo osnovne tendencije na planu etničke distance u bivšoj Jugoslaviji u toku devete decenije 20. vijeka, možemo izvući sljedeće zaključke: 1) u Sloveniji ne dolazi do velike promjene socijalne distance, ali se održava ranije utvrđena prilično visoka distanca prema svim drugim nacijama, osim što je nešto manja prema Hrvatima; 2) nakon izbijanja nacionalističkog pokreta Albanaca na Kosovu, registrovana je vrlo velika distanca Srba prema Albancima, ali i svih drugih jugoslovenskih nacija, osim Muslimana (Pantić, naprimjer, nalazi da ogroman broj Makedonaca – značajno veći nego Srba – odbacuje pomisao na mogući brak sa Albancima); 3) Albanci se u početku suzdržavaju da u anketnim istraživanjima pokažu distancu prema ostalima, ali krajem decenije kod njih izrazito raste distanca prema svim drugim nacijama (osobito prema Srbima, Crnogorcima i Makedoncima), osim, donekle, prema Muslimanima (Pantić nalazi da potencijalni brak sa njima prihvata 42%)³; 4) do izvje-

³ Podsjećamo da i Lj. Bačević saopštava da su mladi Albanci postali grupa koja se krajem devete decenije najviše distancira od svih drugih

snog povećanja etničke distance, ali ne osobito velikog, dolazi i među drugim nacijama unutar Jugoslavije; 5) na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine ne događa se ništa dramatično na planu etničke distance – štaviše, neki istraživači zaključuju da su to područja na kojima je etnička distanca malo raširena (bar kada je riječ o podacima iz anketnih istraživanja).

Prema našem uvidu, do dramatičnog zaokreta u raspoloženju i stavovima građana u Hrvatskoj dolazi u proljeće i ljeto 1990. godine, nakon što je na prvim višestranačkim izborima ubjedljivo pobijedila nacionalistička stranka HDZ, koja je odmah promijenila Ustav, izbacivši iz njega odrednicu po kojoj su Srbi konstitutivni narod, i opredijelila se za šahovnicu kao simbol države Hrvatske. Sve je to izazvalo strah i revolt kod Srba u Hrvatskoj, za koje je šahovnica simbol zloglasne tzv. Nezavisne Države Hrvatske iz II svjetskog rata, kada su ustaše pod vođstvom poglavnika Ante Pavelića izvršile strahovit genocid nad Srbima, Jevrejima i Ciganima. Stoga su se Srbi u Krajini, pod vođstvom svojih radikalnijih lidera (a vjerovatno i pod uticajem političara iz Beograda) odlučili na masovno pokazivanje nezadovoljstva i organizovanja neke vrste aktivnog otpora. Odbijali su da prihvate himnu i šahovnicu, a jednog trenutka su u ljeto 1990. zakrčili prometne puteve balvanima (tzv. „balvan revolucija”). Stvari su se nekako privremeno smirile, ali to je bio uvod u pravi rat koji će otpočeti za manje od godinu dana. U svakom slučaju, pojačao se medijski rat, koji je doveo do radikalizacije raspoloženja i u Srbiji.

Upravo toga ljeta (1990), izvršeno je jedno manje paralelno istraživanje na srednjoškolcima Beograda i Splita, koje na vrlo dobar način ilustruje tu dramatičnu promjenu u etničkoj distanci (Alačov, 1991). Tada je utvrđeno da čitavih 66% mladih iz Splita ne bi željelo Srbe za sugrađane u svojoj državi, dok je isti stav prema Hrvatima ispoljilo 27% mladih Srba iz Beograda. Na brak sa Srbima ne bi pristalo 90% Hrvata, a isti odnos sa Hrvatima ne bi prihvatilo 53% Srba. Tada nam je bilo jasno da su strahovi i neprijateljstva među raznim nacijama indukovani u dovoljno visokom stepenu koji omogućuje da se sukobi političkih vrhova prošire i pretvore u sukobe među samim narodima – naravno, ako političke elite to budu htjele. Nažalost, to se ubrzo i dogodilo. Podsjetimo se da su u 1990. godini pojačane manifestacije antijugoslovenskog raspoloženja u Sloveniji (u kojoj je distanca prema drugima ionako bila visoka), a pogotovo negativni stavovi prema JNA. Sve je to bio uvod u pravi rat koji će naredne godine planuti, najprije u Sloveniji (između njihove teritorijalne odbrane i JNA), koji će kratko trajati, potom u Hrvatskoj, gdje će biti suroviji i duži i, najzad u Bosni i Hercegovini, gdje će obračun između tri nacije trajati mnogo duže i biti neobično surov, a po posljedicama katastrofalan. Ovdje ne ulazimo u pitanje uzroka tih ratova i mogućih glavnih krivaca – npr. u pitanje da li je nacionalistički pokret iz Srbije podstakao slične pokrete u drugim djelovima Jugoslavije ili su negdje tenzije dugo tinjale (kao u slučaju odnosa Slovenaca prema Jugoslaviji i jugosloven-

skim narodima), ili je pak društvena kriza iskorišćena da se svjesno i namjerno izazovu nacionalistički sukobi i građanski ratovi. To su važna pitanja koja traže posebnu, ozbiljnu i obimnu raspravu, u kojoj treba uzeti u obzir različite informacije. Ovdje naprosto pratimo odnos između promjena u etničkoj distanci i nacionalnih sukoba, konstatujući da je etnička distanca postepeno i sporo rasla, ali da su pobjede nacionalističkih opcija u većini republika bivše Jugoslavije i, naročito, institucionalno pokrenuti nacionalni sukobi, doveli do dramatičnog porasta etničke distance, kako ćemo još vidjeti.

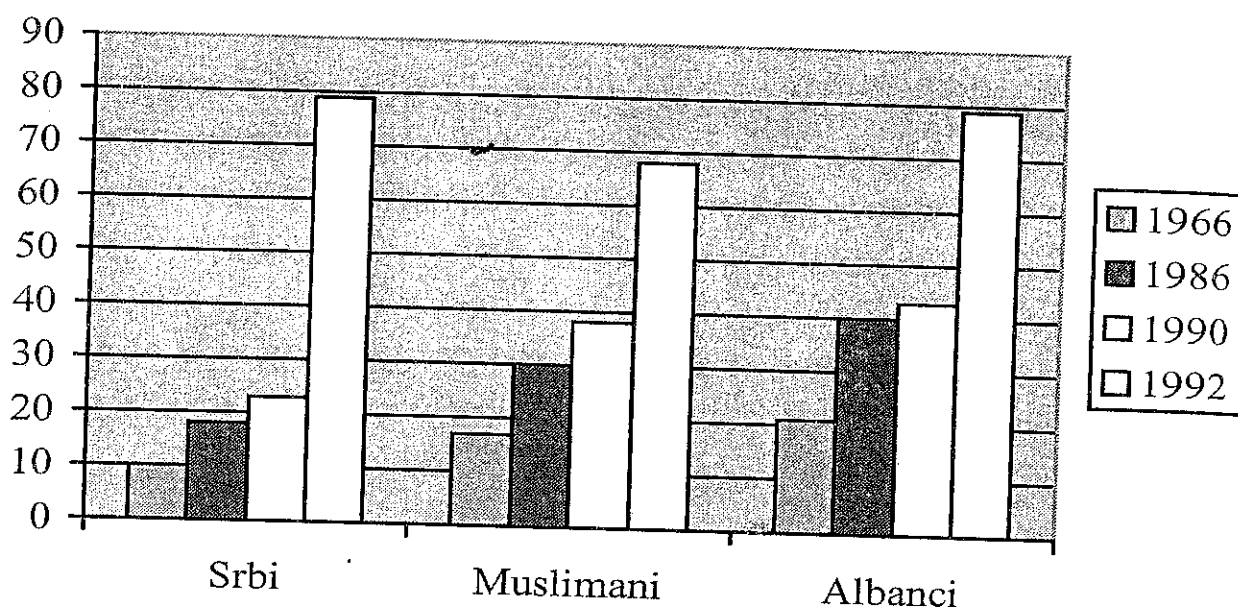
Pitanjem promjena u socijalnoj distanci bavio se i Šiber, obraćajući posebnu pažnju na promjene u Hrvatskoj pod uticajem rata. On je pri analizi promjena u različitim republikama bivše Jugoslavije uporedio dva pomenuta Pantićeva istraživanja (iz 1966. i 1990), istraživanje slovenačkog sociologa Toša iz 1986. godine (izvršeno takođe na jugoslovenskom uzorku)⁴ i kada je riječ o Hrvatskoj, jedno istraživanje (vjerovatno svoje) iz 1992. godine izvršeno u okviru proučavanja izbornog ponašanja (Šiber, 1995). Razumije se, i on prati samo spremnost na prihvatanje hipotetičkog braka. Kada je riječ o određenom porastu socijalne distance u razdoblju od 1966. do 1986, Šiber smatra da je on rezultat slabljenja početne, „postrevolucionarne” euforije „bratstva i jedinstva”. Tako je odnos prema drugima vremenom postao sličan toj vrsti odnosa u složenim multietničkim zajednicama, kao što su SAD, gdje oko 50% (posmatrano u prosjeku) nije spremno da prihvati brak sa pripadnikom druge etničke skupine. Međutim, promjene od 1986. do 1990. godine i Šiber interpretira kao rezultat političke krize u Jugoslaviji, porast međurepubličkih napetosti i manipulacije međunacionalnim odnosima. Nevolja je samo u tome što u odnosu na Tošovo (po našoj procjeni malo problematično) istraživanje iz 1986. godine, u 1990. godini, dolazi u prosjeku do smanjenja distance u Crnoj Gori i Makedoniji i do zaista beznačajnog povećanja u Srbiji (razumije se, javljaju se varijacije prema različitim nacionalnim grupama). U svakom slučaju, promjene poslije 1990. posljedica su ratnih sukoba.

Na primjeru Hrvatske, Šiber prati promjene u distanci građana (dakle, ne samo Hrvata, mada oni svakako čine većinu uzorka) prema samo tri, ali vrlo karakteristične nacionalne skupine: Srbima, Muslimanima i Albancima. Autor obrazlaže i izbor ove tri skupine. Srbi su kao predmet uzeti u analizu „prije svega zbog pobune dijela Srba u Hrvatskoj, agresije prema Hrvatskoj i ostrašćenosti i mržnje koja je time uvjetovana” (str. 52). Za odnos prema Muslimanima, kaže da je dosta kompleksan, jer su oni u vrijeme istraživanja smatrani saveznicima u Bosni i Hercegovini u sukobu sa Srbima, a u nekim interpretacijama smatrani „Hrvatima islamske vjeroispovijesti”. Sa druge strane, već je bilo latentnih sukoba između

⁴ Toš N. i saradnici (1988): *Klasno biće jugoslavenskog društva*, Raziskovalni institut Fakultete za sociologijo, političke vede in novinarstvo, Ljubljana.

Hrvata i Muslimana na tom istom prostoru, a postoji i izrazita vjerska razlika. Stav prema Albancima je ispitivan zbog toga što su, bez obzira na raniju distancu, u to vrijeme mogli biti smatrani „potencijalnim saveznicima Hrvatske u eventualnim budućim sukobima po logici 'neprijatelj mog neprijatelja je moj prijatelj'” (str. 53).

Slika 1. – Promjene u socijalnoj distanci – uticaj rata – primjer Hrvatske (Šiber, 1995. str. 53).

Ove zanimljive nalaze o promjeni socijalne distance hrvatskih građana prikazujemo na slici 1. Dvije su stvari odmah uočljive. Prva je da 1992. zaista dolazi do visokog skoka u distanci (uzmimo za primjer Srbe) – mnogo većeg nego što je bila tendencija rasta ranijih godina. Drugo, distanca je porasla prema sva tri naroda – doduše, najviše prema Srbima, pa su se oni po tom negativnom statusu izjednačili sa Albancima, ali iza njih ne zaostaju mnogo ni Muslimani. Komentarišući izjednačenje distance prema Srbima i Albancima, Šiber konstatuje da „jedino oni pojedinci koji su spremni na brak s pripadnikom albanske skupine, spremni su i na brak s pripadnikom srpske skupine” (str. 53). Autor na kraju izvlači zaključak da je „sukob s jednom nacionalnom skupinom doveo do snažne unutar-nacionalne homogenizacije, pa time i do povećane distance i prema onim skupinama s kojima ne postoji, barem u vrijeme istraživanja, otvoreni sukob” (str. 54). Mi bismo dodali da priče o savezništvu nijesu pomogle, jer je socijalna klima straha, nesigurnosti i podozrenja prema drugima i drugačijima dovela do zatvaranja nacionalnih grupa.

Više puta smo naglasili da neprihvatanje mogućnosti bračnog odnosa sa pripadnicima neke nacionalne grupe ne smatramo najpouzdanijim

pokazateljem socijalne distance u cjelini prema toj grupi, a pogotovo pokazateljem socijalno relevantne netolerantnosti. U Hrvatskoj su, međutim, izvršena značajna istraživanja socijalne distance sa kompletnijom skalom (Mijatović, Previšić i saradnici, 1999). Jedno je objavljeno 1993. godine na uzorku od 2715 srednjoškolaca, drugo 1998. godine, takođe na uzorku srednjoškolaca, ali ovog puta na 3970 ispitanika (zaista imponantan broj!), treće 1998. godine na uzorku roditelja (ukupno 2011) i četvrto na uzorku od 371 nastavnika. Autori su upotrijebili skalu sa sedam stavki i očigledno je posrijedi modifikacija Bogardusove skale. Unijet je odnos primjeren skupini učenika (pa i nastavnika) – „da bude učenik u tvom razredu” (ne znam kako su se roditelji snalazili – vjerovatno su mislili na razred svog djeteta). Autori su vratili u skalu i dvije posljednje stavke iz Bogardusove originalne verzije koje sada glase: „da bude samo posjetitelj RH” i „da ga se isključi iz RH”. Pokazalo se da su u uslovima ratnih sukoba i ove stavke funkcionisale. Distanca je ispitivana prema 13 nacionalnih i etničkih skupina. Pošto je zaista riječ o vrlo obimnim istraživanjima na karakterističnim uzorcima, navodimo sve rezultate (tabele 3, 4 i 5).

Na tabeli 3. vidimo da je veliki broj srednjoškolaca ispoljavao značajno visoku mjeru distance prema mnogim nacionalnim skupinama i to ne samo 1993. godine, dok je rat još trajao nego i 1998. kada je taj rat već bio završen. Najmanja je distanca prema Hrvatima (što je razumljivo s obzirom na činjenicu da su 91% uzorka činili Hrvati), a zatim prema Amerikancima, Italijanima, Njemcima pa i Slovencima. Srbi i Crnogorci su ovdje vrlo loše prošli – gore od Albanaca i Muslimana, koje takođe veliki broj odbacuje, gore i od Roma. U istraživanju iz 1993. hipotetički brak sa Srbima prihvata tek 9% ispitanika (pitanje je koje su nacionalnosti ti ispitanici), a sa Crnogorcima neznatnih 3,5%. U 1998. procenat prihvatanja se vrlo malo povećao (kad su u pitanju Srbi, praktično beznačajno). U 1993. godini Srbe kao moguće susjede, prihvatilo bi samo 21% ispitanika (Crnogorce 24,4%), a 1998. tek nešto veći broj (28%, odnosno 35,3%). Kao građane države Hrvatske 1993. godine, Srbe prihvata 23% ispitanika, Crnogorce 27% (1998, 28% odnosno 35%). Ono što bi posebno moralo da zabrine jeste činjenica da je za isključenje Srba iz Republike Hrvatske 1993. bilo raspoloženo 58,7% srednjoškolaca u Hrvatskoj (a 40% za progon Crnogoraca). Godine 1998. nakon što se taj progon Srba iz Krajine nekoliko godina ranije i dogodio, i dalje je za isključenje Srba iz države Hrvatske bilo 45,4% srednjoškolaca. Psihičke traume, strahovi i mržnja teško prolaze! Ako je odnos prema Jevrejima neka mjera opšte predrasudnosti i sklonosti zatvaranju neke grupe, onda i ovi podaci moraju da zabrinu: ispod polovine (tačnije 46%) ispitanika u 1998. godini prihvata da Jevreji budu građani Hrvatske – manje nego pet godina ranije, kad ih je prihvatalo 54%. S druge strane, u 1998. 14% je bilo za isključenje Jevreja iz Hrvatske države (u 1993. 11,7%). Znatno bi isključio i Rome (22%), Muslimane.

Tabela 3. – Socijalna distanca srednjoškolaca Hrvatske prema nacionalnim i etničkim skupinama (procenat prihvatanja navedenih odnosa 1993. i 1998). (Tabela reprodukovana iz: Mijatović, Previšić, 1999, str. 33 – 34).

		Uzorak učenika – N=2715							
Nacionalne i etničke skupine		Vrijeme ispitivanja	Usko srodstvo – brak	Da ti bude prijatelj	Da ti bude susjed	Da bude učenik u tvome razredu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1.	Albanci	1993.	9,9	45,3	40,1	49,4	48,5	34,4	15,4
		1998.	10,2	54,8	47,9	52,1	50,2	36,1	11,2
2.	Amerikanci	1993.	64,3	82,8	70,1	68,7	65,1	13,7	1,9
		1998.	62,8	80,7	68,1	65,2	61,5	27,3	2,7
3.	Bošnjaci (Mus.)	1993.	12,7	48,6	42,8	47,9	43,1	32,1	17,2
		1998.	10,8	47,7	42,0	4,7	41,6	35,8	20,3
4.	Crnogorci	1993.	3,5	27,7	24,4	28,6	27,1	28,1	39,8
		1998.	10,3	39,2	35,3	37,5	34,9	36,9	24,1
5.	Hrvati	1993.	88,8	82,2	78,2	78,2	79,5	1,0	1,2
		1998.	87,7	83,9	79,1	78,4	78,7	17,0	2,7
6.	Mađari	1993.	26,4	68,0	61,7	58,7	58,2	25,3	4,5
		1998.	21,3	63,5	55,3	52,0	48,4	33,6	5,7
7.	Nijemci	1993.	54,1	79,8	69,0	66,7	63,6	17,2	2,2
		1998.	48,6	76,1	65,8	61,2	56,1	30,2	3,9
8.	Romi	1993.	8,1	32,4	27,5	34,1	38,4	31,2	27,0
		1998.	9,1	40,1	33,4	37,3	38,0	36,2	22,0
9.	Rusi	1993.	15,4	44,7	38,2	40,3	37,5	35,9	20,4
		1998.	16,2	50,0	42,9	43,2	39,3	38,1	15,0
10.	Slovenci	1993.	31,2	59,8	52,9	52,6	49,8	28,2	10,3
		1998.	32,4	66,2	58,0	54,3	50,0	31,5	8,3
11.	Srbi	1993.	9,2	23,5	21,0	23,4	22,9	15,8	58,7
		1998.	11,3	33,0	28,1	30,5	27,9	26,9	45,4
12.	Italijani	1993.	57,1	75,8	66,6	64,2	61,1	17,4	3,1
		1998.	52,7	73,7	62,8	69,6	54,2	30,3	4,6
13.	Židovi	1993.	7,9	57,1	50,2	50,9	54,0	28,0	11,7
		1998.	15,7	56,1	48,2	47,7	46,0	33,6	14,1

(20,3%), Ruse (15%). Za građane svoje države tek oko polovina prihvata Slovence, a Rome, Ruse i Muslimane znatno manje od polovine. Prema nekim etničkim skupinama, distanca se od 1993. do 1998. čak i povećala – ne samo prema Jevrejima nego i Mađarima, Muslimanima, Italijanima. Govori li sve to samo o porastu ksenofobičnosti ili i ozbiljnoj želji za diskriminacijom drugih i drugačijih?

Distanca na uzorku roditelja je prema mnogim nacijama i na mnogim pitanjima čak i znatno veća (mogu se porediti samo istraživanja iz 1998. godine), osim što se roditelji rjeđe odlučuju da podrže isključivanje neke grupe iz zajedničke države (tabela 4). Moglo bi se s gorčinom primijetiti: kakvi su roditelji, takva su i djeca. U poređenju sa djecom, roditelji manje prihvataju i same Hrvate, što je malo čudno.⁵

Tabela 4. – Socijalna distanca roditelja učenika u Hrvatskoj prema nacionalnim i etničkim skupinama (procenat prihvatanja navedenih odnosa 1998) (Tabela reprodukovana iz: Mijatović, Previšić, 1999, str. 36)

		Uzorak roditelji – N=2011						
Nacionalne i etničke skupine		Usko srodstvo brak	Da ti bude prijatelj	Da ti bude susjed	Da bude učenik u tvome razredu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da se isključi iz RH
1.	Albanci	8	36	30	29	44	31	9
2.	Amerikanci	29	61	45	52	47	21	2
3.	Bošnjaci (Mus.)	9	35	30	29	38	30	12
4.	Crnogorci	11	30	26	25	33	30	16
5.	Hrvati	75	69	62	60	60	9	2
6.	Mađari	20	51	44	37	44	22	2
7.	Nijemci	30	60	47	49	47	21	2
8.	Romi	7	26	20	20	35	27	16
9.	Rusi	10	30	24	24	31	32	14
10.	Slovenci	21	43	37	36	39	28	6
11.	Srbi	11	28	24	23	31	25	26
12.	Italijani	29	53	44	42	43	26	3
13.	Židovi	14	41	35	36	42	26	6

Ako to može utješno zvučati, uzorak nastavnika pokazuje znatno manju socijalnu distancu prema raznim nacionalnim i etničkim grupama nego uzorci učenika i roditelja (tabela 5). Zahtjev da se neko isključi iz Republike Hrvatske među nastavnicima, ako se posmatraju rezultati u cjelini, ali ipak 9% želi da Srbi budu isključeni iz te države, 54% prihvata da Srbi budu učenici u njihovom razredu, isto toliko da im Srbi budu susjedi i tek četvrtina uzorka prihvata hipotetičku mogućnost da im pripad-

⁵ Mada je u uzorku roditelja u istraživanju 1998. godine, bilo proporcionalno manje Hrvata nego u uzorku učenika (87,5% prema 94%), ipak krajnje nevjerovatno zvuči podatak da je samo 60% roditelja za to da Hrvati budu građani Republike Hrvatske! Pitamo se da li je posrijedi neka greška u tabeli ili dolazi do neke čudne podjele unutar iste nacionalne skupine. Teško je povjerovati i u to da je eventualna neozbiljnost u popunjavanju upitnika došla do izražaja baš na ovakav način.

nići srpske nacije budu bračni partneri. Crnogorci su u sličnoj mjeri odbacivani kao i Srbi, a Romi na nekim stavkama u većoj, osobito kad je riječ o mogućem bračnom odnosu. Albanci i Muslimani su u cjelini prihvaćeni nego Srbi, ali na kriterijumu braka prihvata ih manji postotak nastavnika. Sučeljavajući međusobno rezultate iz sva tri ispitivana uzorka, možemo zaključiti da su stavovi učenika više pod uticajem roditelja nego nastavnika, ili su možda i učenici i roditelji pod uplivom vladajuće socijalne klime u trenutku ispitivanja. U svakom slučaju, učenici nijesu mnogo slični svojim nastavnicima po *intenzitetu* etničke distance, ali glavne *preferencije* nacionalnih skupina su slične.

Tabela 5. – Socijalna distanca nastavnika u Hrvatskoj prema nacionalnim i etničkim skupinama (procenat prihvatanja navedenih odnosa 1998).

(Tabela reprodukovana iz: Mijatović, Previšić, 1999, str. 37)

Uzorak nastavnika – N=371								
Nacionalne i etničke skupine		Usko srodstvo – brak	Da ti bude prijatelj	Da ti bude susjed	Da bude učenik u tvome razredu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1.	Albanci	18	64	61	62	79	20	2
2.	Amerikanci	47	85	77	81	75	16	0
3.	Bošnjaci (Mus.)	20	64	62	61	73	20	4
4.	Crnogorci	24	59	57	58	67	27	4
5.	Hrvati	89	91	87	86	84	8	1
6.	Mađari	39	77	77	72	78	16	0
7.	Nijemci	46	82	78	81	78	16	1
8.	Romi	15	52	46	47	69	22	5
9.	Rusi	23	61	57	59	66	27	3
10.	Slovenci	37	68	66	68	70	21	2
11.	Srbi	25	55	54	54	66	22	9
12.	Italijani	47	78	75	75	75	18	1
13.	Židovi	31	73	68	73	78	16	2

Sliku o pojačavanju etničke distance na prostoru bivše Jugoslavije, u toku minulih ratnih godina, dopuniće i jedno istraživanje izvedeno u Sloveniji. Naime, Pečjak pominje istraživanje javnog mnjenja studenata (koje su izveli M. Ule i V. Miheljak) u kojem je ustanovljeno da je „polovini ispitanika ideal država u kojoj bi živjeli samo Slovenci” (Pečjak, 1994, str. 122). Da ti ispitanici nijesu naklonjeni drugim nacionalnim grupama i doseljenicima pokazuju upravo podaci o etničkoj distanci. Nažalost, Pečjak nam ne daje preciznije podatke o veličini i strukturi ovog studentskog uzorka, kao ni o upotrebljenom instrumentu, već nam samo prikazuje ta-

belu u kojoj su navedene četiri kategorije odnosa (vjerovatno su to bile i četiri kategorije odgovora od kojih je ispitanik birao jednu), u vezi sa različitim nacionalnim, ali i marginalnim grupama. U tabeli se navodi postotak ispitanika koji prihvata (vjerovatno preferira) pojedine vrste odnosa, odnosno ne želi nikakav odnos (tabela 6). Riječ je o kategorijama: službeni odnos, lični odnos, intimni odnosi i nikakvi.

Tabela 6. – Postotak ispitanika u Sloveniji (istraživanje izvedeno na studentima 1993) koji prihvata pojedine kategorije odnosa sa različitim nacionalnim i drugim grupama.

(Tabela reprodukovana iz: Pečjak, 1994, str. 123).

Grupe	Mogući odnosi			
	Službeni, školski	Lični	Intimni	Nikakvi
Mađari	26	27	17	30
Italijani	21	33	30	15
Nijemci	25	35	27	12
Hrvati	21	27	18	36
Srbi	15	15	8	62
Bosanci	20	22	9	49
Jevreji	22	28	14	37
Romi	18	16	6	60
Bolesni od SIDA-e	18	23	2	58
Duševno oboljeli	20	30	5	45
Doseljenici sa Juga	20	19	7	54
Muslimani	21	24	10	45
Crnci	20	36	17	27
Homoseksualci	17	15	2	66

Uočljivo je da vrlo veliki broj ispitanika ne želi bilo koju vrstu odnosa sa mnogim nacionalnim, etničkim i marginalnim grupama. Sa Srbima ne želi nikakve odnose da ima čak 62% ispitanika, sa Romima 60%, sa doseljenicima sa Juga 54%, sa Bosancima 49%, Muslimanima 45%, Jevrejima 37%, Hrvatima 36% i Mađarima 30%. Ovdje su Crnci kao rasa bolje prošli od svih južnoslovenskih nacija, Jevreja i Mađara, jer sa Crncima ne želi bilo kakve odnose „samo” 27% ispitanika. Službene odnose sa Srbima bi prihvatilo tek 15% ispitanih Slovenaca (isti toliki broj i interpersonalne odnose) što je manje od broja koji bi iste takve odnose prihvatio da ima sa oboljelima od SIDA-e. Intimne odnose (vjerovatno se i ovdje prvenstveno misli na bračne) mali broj ispitanika bi bio spreman da prihvati sa bilo kojom navedenom grupom, osim u nešto većem broju sa Italijanima (30%) i Nijemcima (27%). Sa Srbima takve hipotetičke odnose prihvata samo 8%, ali nijesu bolje prošli ni Romi (6%), Muslimani (10%)

i bilo koji doseljenici sa Juga (7%), a tek su u nešto većem procentu prihvaćeni Jevreji (14%). U svakom slučaju, i ovo istraživanje u Sloveniji (vjеровatno ih ima više, ali nama nijesu bila dostupna) pokazuje da su ratni sukobi i otvoreno širenje klime netrpeljivosti izazvali pojačavanje etničke distance i u sredini u kojoj je ta distanca i ranije bila prilično visoka.

Prikažaćemo, najzad, i neka najvažnija istraživanja koja su izvršena u Srbiji i novoj Jugoslaviji u periodu ratnih sukoba na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U okviru jednog šireg istraživanja u Srbiji i Crnoj Gori (Lazić i saradnici, 1994) ispitana je i socijalna distanca prema najvažnijim nacionalnim skupinama koje žive na prostoru bivše Jugoslavije, skalom od sedam stavki koje smo ovdje već naveli i komentarisali (Kuzmanović, 1994). Ukupni uzorak je obuhvatao 1200 odraslih građana, ali je analiza socijalne distance obavljena na grupi od 967 ispitanika, što je podnošljiv broj.

Na tabeli 7. prikazano je koliki procenat ispitanika *prihvata* svaki od sedam odnosa sa različitim nacionalnim grupama (naravno, ostatak do 100% izražava broj onih koji ne prihvataju iste odnose, jer su ispitanici vršili izbor samo između odgovora „da” i „ne”). Očigledno je da su najviše prihvaćeni Srbi, što je i razumljivo ako se ima u vidu da približno 82% uzoraka čine Srbi. Odmah iza Srba dolaze Crnogorci (Srbima tradicionalno najbliža grupa), ali sa tom razlikom što se Crnogorci nešto manje prihvataju za rukovodeća mjesta u preduzeću i državi i za bračne partnere. Među ostalim nacionalnim i etničkim grupama najviše se prihvataju Romi i Makedonci, pri čemu se Romi više od Makedonaca prihvataju kao državljanima Srbije (81% prema 72%), a Makedonci više kao potencijalni srodnicima ili braćnim partnerima (43% prema 29%). Blisko srodstvo je jedini odnos gdje su Romi malo manje prihvaćeni od Hrvata i Slovenaca. Romi su u ovom istraživanju prihvaćeniji nego u nekim ranijim i to je jedina grupa (mali paradoks!) prema kojoj je u ratno vrijeme smanjena distanca. Objašnjenje za taj paradoks mi zasnivamo na procjeni da su u to vrijeme mnogi Srbi imali utisak da su ostali bez prijatelja u svijetu i da su se u takvoj situaciji okrenuli prema Romima, etničkoj grupi prema kojoj nikad nijesu pokazivali „teške” predrasude (diskriminaciju) kakve su se javljale u nekim drugim sredinama, ali nijesu ih previše ni prihvatili.⁶ Treba se podsjetiti i činjenice da su i Romi na određen način pokazivali simpatije i stvarnu solidarnost sa Srbima (na nekim skupovima pažnju javnosti je privlačio transparent „Braćo Srbi, mi smo sa vama”).

Od Hrvata i Slovenaca više su prihvaćeni i Mađari, a Slovenci su za nijansu prihvaćeniji od Hrvata,⁷ koji praktično imaju isti status kao Mu-

⁶ Više o socijalnoj distanci i stereotipijama o Romima vidjeti u: Kuzmanović, 1992.

⁷ Za razliku od odnosa prema Hrvatima, Srbi su tradicionalno prema Slovencima pokazivali vrlo pozitivan stav, pozitivne stereotipije (nije bez značaja i podatak da su mnogi Slovenci, koje su Nijemci protjerali u toku Drugog svjetskog rata, vrlo toplo bili prihvaćeni u Srbiji).

slimani. U cjelini su najmanje prihvaćeni Albanci, koji su taj položaj zauzimali i više godina ranije.

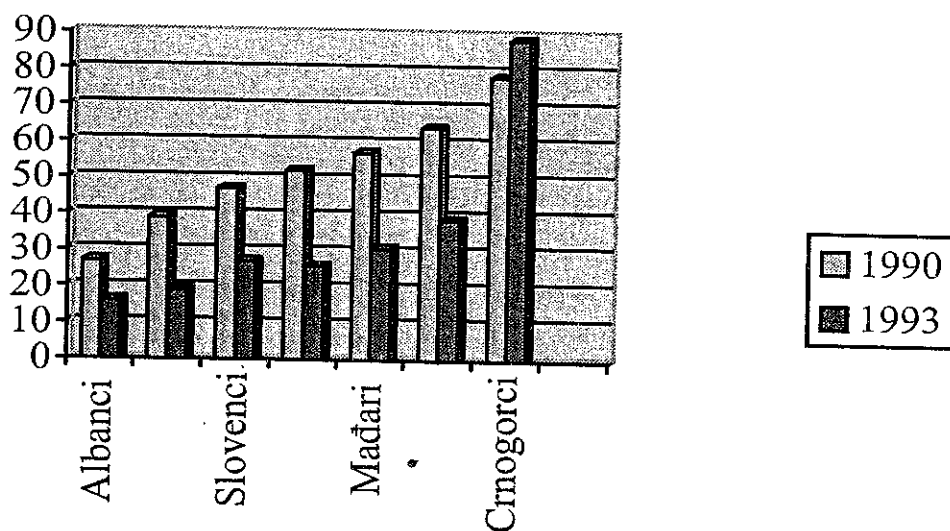
Tabela 7. – Procenat ispitanika koji prihvataju pojedine odnose sa navedenim nacijama
(Kuzmanović, 1994, str. 234)

Odnosi		Nacije								
		Srbi	Crn.	Alb.	Musl.	Mađ.	Hrv.	Slov.	Mak.	Romi
1.	da živi u zemlji	99	96	53	56	67	54	58	72	81
2.	da stanuje u susjedstvu	98	96	46	50	62	50	56	69	70
3.	da bude saradnik na poslu	98	94	48	51	63	51	56	68	70
4.	da bude pretpostavljeni na poslu	98	84	34	38	45	39	42	49	47
5.	da se s njim druži i posjećuje	98	95	39	45	56	46	50	64	60
6.	da ima rukovodeći položaj u državi	98	82	22	26	30	26	27	32	35
7.	da bude u bliskom srodstvu	96	88	22	27	37	32	33	43	29

Kad se analiza ograniči samo na odgovore ispitanika koji se izjavljavaju kao Srbi, može se konstatovati da oni u manjem broju (u prosjeku 5 – 9%) nego uzorak u cjelini, prihvataju različite odnose sa drugim nacijama. Poređenje distance ispitanika različitih nacija ovdje, na žalost, nije mnogo pouzdano jer je u uzorku bilo malo pripadnika drugih nacionalnih skupina. Ipak, tendencija je da se najmanje distanciraju Mađari (u uzorku je bilo samo 38 osoba koje su se tako izjasnile). Kada se ispitanici (samo Srbi) dalje razvrstaju u nekoliko kategorija s obzirom na ukupnu distancu, pažnju najviše privlače dvije krajnje kategorije: bez distance i sa maksimalnom distancom (distancom na svim odnosima). Kad je riječ o odnosu prema Albancima, 11% ispitanika ne ispoljava bilo kakvu distancu, a 46% potpunu (ostali različite stepene distance). Prema Muslimanima 12,7% ispitanika ne ispoljava distancu, a 44% je iskazuje u maksimalnoj mjeri, prema Mađarima se dvije krajnosti iskazuju u odnosu 18,5% prema 30,6%, prema Hrvatima 15% : 45%, prema Slovencima 16,2% : 40,9%, prema Makedoncima 21,3% : 25% i prema Romima 18,3% : 16,5%. I ovi podaci pokazuju da je distanca najmanja prema Romima i Makedoncima, a najveća prema Albancima. Treba obratiti pažnju i na podatak da prema Hrvatima blizu polovine ispitanika ispoljava maksimalnu distancu (što nikad ranije nije zabilježeno), a prema Slovencima nešto manji broj (41%). Ipak, ako rezultate ovog istraživanja uporedimo sa istraživanjima u Hrvatskoj (npr. onaj uzorak roditelja učenika) nedvosmišlen je zaključak da više Srba (iz Srbije) prihvata Hrvate nego Hrvata Sr-

be. Na te razlike je svakako uticala činjenica da je rat vođen u Hrvatskoj a ne u Srbiji i da su mnogi Hrvati Srbiju doživljavali kao agresora (s pravom ili ne, psihološki je svejedno). Vidjeli smo, međutim, da se hrvatski građani više distanciraju i od drugih nacionalnih skupina, npr. Mađara, pa i Slovenaca, a o Romima da i ne govorimo. Još je veća razlika u distanci Slovenaca prema Srbima nego Srba prema Slovencima. Najvažniji zaključak iz ove analize je da je došlo do povećanja etničke distance i u Srbiji. Uporedimo grafički rezultate Pantićevog istraživanja iz 1990. i ovog našeg s obzirom na taj jedini uporediv kriterijum – spremnost prihvatanja „bliskog srodstva putem braka” sa pripadnikom neke nacionalne skupine (slika 2.). Suočavamo se sa toliko očiglednim velikim padom procenta srpskih ispitanika koji prihvataju taj hipotetički odnos sa pripadnicima svih navedenih nacija, osim sa Crnogorcima čija se prihvaćenost čak povećala (saveznici u nevolji – a tada je dominirao taj osećaj – još više se privlače). Istina, Pantić je ispitivao spremnost na prihvatanje drugog kao pretpostavljenog vlastitog bračnog partnera, a mi i na bračnu vezu bliskih rođaka, ali to bi u drugom slučaju, trebalo da dovede do još veće prihvaćenosti, pošto se upotrebljava „mekši”, razvodnjeniji kriterijum. Drugo, Pantić je uključio i Srbe izvan Srbije, ali oni su samo malo ublažili ukupnu sliku o distanciranju Srba, a sada bi njihovo uključivanje u uzorak doprinijelo da promjene budu još veće. Najzad, Pantić je dozvoljavao i odgovor „neodlučan sam”, ali to je dovelo do toga da je procenat pozitivnih odgovora bio manji. Razlike bi bile još drastičnije da tog odgovora nije bilo, kao što bi bile veće da smo prikazivali procenat onih koji odbijaju

Slika 2. – Procenat Srba koji prihvataju „blisko srodstvo putem braka” sa pripadnicima različitih nacionalnih skupina (poređenje rezultata iz 1990. i 1993)

navedeni odnos a ne ovih što ga prihvataju. Prema tome, sve vodi nedvo- smislenom zaključku da je u ratnim godinama došlo do drastičnog pada prihvatanja drugih nacija (odnosno povećanja distance) i u Srbiji, pa i Cr- noj Gori, mada za to područje nemamo tako precizne podatke.

Navešćemo ovdje rezultate još jednog važnog istraživanja socijalne distance, koje je, opet u okviru jedne šire studije (Golubović, Kuzmano- vić i Vasović, 1995), obavljeno na uzorku od 1555 odraslih stanovnika Srbije (bez Kosova) 1993. godine. Autor ovog djela (Vasović, 1995.) ve- zala je pojam socijalne distance za problematiku tolerancije prema razli- čitim grupama, pa je zato ispitivala udaljenost ne samo od nacionalnih i etničkih grupa nego i od pojedinih političkih i marginalnih, devijantnih (npr. HIV – pozitivni, narkomani, homoseksualci). Od važnosti je, kaže autor, „da se uporedi odnos prema drugim nacionalnim grupama u konku- renciji sa grupama koje su istorijski, tradicionalno ili 'prirodno' predodre- đene za ulogu 'žrtvenog jarca', tj. objekte diskriminacije i predrasuda (marginalne, devijantne, semitske itd.)” (str. 195). I ovdje je, kao i u mno- gim drugim istraživanjima, distanca ispitivana samo preko jednog kriteri- juma, samo ovog puta to nije bila spremnost na prihvatanje hipotetičkog braka nego državljanstva u istoj državi, upravo zato što se željela ispiti- vati tolerancija, odnosno sklonost diskriminaciji pojedinih grupa. Ispitanici- ma je ponuđeno 16 grupa, a zahtijevano je da označe sve one „čije pipad- nike ne bi željeli za sugrađane u svojoj domovini”. Ovo je važno imati u vidu jer je za očekivanje da će pri ovakvom postupku ispitivanja pojedine grupe biti odbacivane u manjoj mjeri nego kada ispitanik mora kod svake grupe striktno da zaokruži odgovor „da” ili „ne”. U proceduri koja je upo- trebljena u ovom istraživanju, svaka nesigurnost i kolebanje imaće za po- sljedicu odustajanje ispitanika od zaokruživanja. Ovo utoliko prije, jer je ponuđeno puno grupa, pa ispitanik može pomisliti da je sasvim dovoljno da zaokruži trećinu ili polovinu na spisku.

Na tabeli 8. vidimo da su fašisti (dakle, jedna politička skupina) naj- više odbacivani, izrazito više od svih drugih (ne želi ih kao sugrađane u istoj domovini 86% ispitanika), a zatim slijede četiri „devijantne” socijal- ne grupe: HIV – pozitivni, narkomani, homoseksualci i alkoholičari. Ono što se žigoše kao socijalna patologija, izaziva u ovoj sredini veliki animo- zitet. Od nacionalnih skupina najviše su odbacivani Albanci (ne želi ih kao sugrađane 58% ispitanika), koji u ukupnom spisku zauzimaju 6. mje- sto. Zatim slijedi uopšteno određena grupa „nacionalnosti”, pa Muslimani (odbacuje ih 53% ispitanika) i Hrvati (52%). Podatak da su nacionalisti odbacivani u sličnoj, visokoj mjeri kao i Muslimani i Hrvati upućuje na zaključak da se od „nacionalista” distanciraju i mnogi stvarni nacionalisti jer taj pojam u našoj sredini ima negativno konotativno značenje (vjero- vatno mnogi ispitanici misle da su nacionalisti „oni drugi”). Ustanovljeno je da je odbacivanje Muslimana kao građana iste države najraširenije u zapadnoj Srbiji (70%) – dakle, na granici dvaju etničkih skupina. Činjeni-

ca, da je na tom istom prostoru konstatovano i iznad-prosječno odbacivanje Albanaca i Hrvata govori o generalizaciji negativnih stavova prema svim grupama koje su označene ili procijenjene kao potencijalno neprijateljske. Taj proces može biti i spontan, ali značajnu ulogu u označavanju „neprijatelja” imaju političke vođe i sve tzv. vođe u mišljenju.

Tabela 8. – Grupe prema učestalosti odbacivanja na kriterijumu „sugrađanin u mojoj domovini”

(Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995, str. 196)

Grupa	% odbacivanja	Rang
Fašisti	85,9	1.
HIV – pozitivni	68,8	2.
Narkomani	66,8	3.
Homoseksualci	65,4	4.
Alkoholičari	59,4	5.
Albanci	58,1	6.
Nacionalisti	55,3	7.
Muslimani	52,8	8.
Hrvati	51,9	9.
Duševni bolesnici	40,3	10.
Komunisti	35,4	11.
Monarhisti	30,9	12.
Cigani	14,6	13.
Jevreji	13,7	14.
Invalidi	11,7	15.
Jugosloveni	6,6	16.

Prema ovom istraživanju, mnogo manje (ali ne i zanemarljivo malo) se odbacuju Jevreji (13,7%) i Cigani (14,6%), koji su, kako kaže autor, „u političkoj istoriji svijeta najčešće bili objekat diskriminacije i predrasuda” (str. 200). Međutim, u ovoj sredini antisemitizam nikad nije dobio masovne razmjere, a i odnos prema Ciganima (Romima) nije nikad karakterisala visoka netolerantnost. Vidjeli smo i u prethodnom istraživanju da se socijalna distanca prema njima u to vrijeme čak i smanjila.

Upoređujući podgrupu studenata u svom istraživanju sa studentskim uzorkom iz pomenutog slovenačkog istraživanja, Vasović utvrđuje da postoji sličnost u obimu distance prema Muslimanima (47,2%:45%) i Hrvatima (39,7%:36%), kao i prema oboljelima od SIDA-e (58,1%:58%), ali da su velike razlike u odbacivanju homoseksualaca (39,7%:66%), Jevreja (11,2%:37%) i Cigana (9,7%:60%). Objasnavajući te rezultate, autor izražava uvjerenje da su razlike u stavovima odraz uticaja razlika u socijalnoj klimi u dvjema sredinama i specifičnosti političkih kultura, a „sličnosti

između studentskih populacija iz dvije države ukazuju da je socijalna tolerancija prema pojedinim društvenim grupama i pod uticajem generacijskih, odnosno (vjerovatno i opštijih) – potkulturnih razlika” (isto, str. 201). Mi bismo obavezno dodali da su neke sličnosti posljedica sličnih društvenih okolnosti koje su dovele do međusobnog podozrenja, nepovjerenja u druge, straha, mržnje i netrpeljivosti.

Iz cjelokupne dosadašnje analize može se izvući nedvosmislen zaključak da je etnička distanca na prostoru bivše Jugoslavije ozbiljnije povećana pred raspad jugoslovenske zajednice (kada su porasle tenzije i sve češće se javljali nacionalistički ekscesi), a osobito u toku građanskog rata. Sudeći po malobrojnim istraživanjima, visoka etnička distanca se održava i nakon završetka tog rata (doduše, prestanak rata u zapadnom dijelu bivše Jugoslavije označio je i početak nekih novih sukoba – na Kosovu – pa otuda stalni strah da rat može ponovo planuti). Mada se pouzdaniji podaci o etničkoj distanci odnose na prostor Srbije (bez Kosova), Hrvatske i Slovenije (donekle i Crne Gore),⁸ vjerujemo da situacija nije bitno drugačija ni u drugim sredinama. U nekim sredinama (Hrvatska i Slovenija) distanca je visoka i prema etničkim skupinama koje nemaju mnogo veze sa nacionalističkim sukobima u Jugoslaviji (nijesu ni izazivači ni ozbiljni akteri). Sve nas to navodi na pretpostavku da će etnička distanca biti relativno visoka i u Crnoj Gori, jer vjerujemo da ni ta sredina nije izmakla opštoj socijalnoj klimi nepovjerenja, straha i netrpeljivosti, mada se u Crnoj Gori posljednjih godina čine ozbiljni pokušaji da se međunacionalni odnosi srede i konfliktna žarišta uklone.

U prikazu dosadašnjih istraživanja etničke distance na prostoru bivše Jugoslavije, nijesmo se namjerno posebno bavili činiocima te distance (iako je takvih podataka bilo), jer smo u prvom planu imali posmatranje vrste i stepena, promjena etničke distance na ovom prostoru u toku dužeg vremena. Od činilaca su uzeti u razmatranje samo oni koji mogu bitno da doprinesu razumijevanju tih promjena, a to su u prvom redu nacionalni sukobi, raspad Jugoslavije i građanski (međunacionalni) rat.

NAČIN ISPITIVANJA ETNIČKE DISTANCE U OVOM ISTRAŽIVANJU I IZBOR GRUPE PREMA KOJIMA JE ISPITIVANA DISTANCA

U okviru ukupne problematike kojom se ovo istraživanje bavi, problemu etničke distance posvećena je značajna pažnja. Učinjeno je to najprije zato što je Crna Gora višenacionalna zajednica, pa je veoma važno

---

⁸ Postoji i izvjestan broj manjih istraživanja (diplomski radovi) na prostoru Republike Srpske. Rezultati tih istraživanja potvrđuju tendencije o kojima govorimo.

doći do realne slike o odnosima među nacionalnim grupama koje u njoj žive, o spremnosti ili nespremnosti da se u ovom trenutku međusobno miješaju i uspostavljaju karakteristične međusobne odnose. Drugo, vidjeli smo da je u toku ratnih sukoba i nakon završenog posljednjeg rata etnička distanca u drugim krajevima bivše Jugoslavije (uključujući i djelove gdje rat nije vođen) znatno povećana, pa je otuda važno vidjeti da li se nešto slično događa u Crnoj Gori, da li je ovdje ta pojava manje izražena, ili je možda izraženija zato što u njoj žive one iste nacionalne grupe koje su na drugim mjestima bile u međusobnom sukobu. O tom pitanju pouzdanih podataka naprosto nemamo. Najzad, pojavljuje se i jedan razlog koji je i praktične i teorijske prirode. Naime, nameće se staro i još nedovoljno istraženo pitanje – u kakvoj je vezi socijalna distanca prema različitim nacijama (etnička distanca) sa drugim stavovima, prije svega sa različitim dimenzijama (aspektima) nacionalne svijesti i opštim stavom prema nacionalnim manjinama, a potom i sa različitim stavovima u vezi sa pitanjem države.

Koliko će se dobro ispitati socijalna distanca, zavisi od toga kako će se ona operacionalizovati, odnosno od sadržaja stavki koje su u skalu uključene. Naravno, osnovni cilj je svakog istraživanja da izabere moguće socijalne odnose (a time i stavke za skalu) koji izražavaju različite nivoe bliskosti ili udaljenosti među pripadnicima različitih grupa. U ostvarivanju tog cilja rukovodili smo se iskustvima u svim dosadašnjim istraživanjima socijalne distance na ovom prostoru. Odmah nam je bilo jasno da ne dolazi u obzir „upotreba” samo jednog ili dva karakteristična odnosa kao kriterijuma za distancu u cjelini, a pogotovo to ne može biti samo spremnost na prihvatanje bračne veze, jer je taj odnos po mnogo čemu specifičan. Oslonili smo se najviše na Rotovu modifikaciju Bogardusove skale socijalne distance i naše iskustvo iz jednog od posljednjih obimnih istraživanja etničke distance u novoj Jugoslaviji (Kuzmanović, 1994). Tako smo odabrali sljedećih devet odnosa koji su predstavljali i stavke u skali:

1. da stalno živi u mojoj državi;
2. da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici);
3. da mi bude saradnik na poslu;
4. da mi bude pretpostavljeni na poslu;
5. da bude vaspitač mojoj djeci;
6. da se s njim družim i posjećujem;
7. da ima rukovodeći položaj u mojoj državi;
8. da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima;
9. da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece.

Prve tri stavke su praktično preuzete iz Bogardusove skale (postoje manje razlike samo u formulacijama). Četvrta je uzeta iz Rotove verzije, samo je malo pojednostavljena (izostavljeno je suvišno objašnjenje). Peta

je potpuno nova i prvi put se kod nas primjenjuje (a ne znamo da li je i gdje primjenjivana). Prepostavili smo da je taj odnos i inače veoma važan, a pogotovo u našim uslovima (nakon svih sukoba među različitim nacijama) i u ovoj sredini. Ljudi su, smatrali smo, osjetljivi na to ko im vaspitava djecu, jer taj proces je praktično izvan njihove kontrole, a u predškolskim ustanovama i u školi se formira nacionalna svijest i stavovi prema raznim nacijama u svijetu. Vidjećemo ubrzo da je ovaj izbor bio dobar i da se stavka pokazala funkcionalnom – da nam pruža neka zanimljiva saznanja. Šesta je uzeta iz naše prethodne varijante (Kuzmanović, 1994), mada se osnovna ideja pojavljuje operacionalizovana i u nekim drugim varijantama. Sedma je unekoliko preformulisana stavka iz Rotove verzije. Osmi i deveti su rezultat svih dosadašnjih iskustava u ispitivanju spremnosti za „usko srodstvo putem braka”. Umjesto jedne stavke ili varijante sa vlastitim brakom i bracom sestre i brata (kako su kod nas srodnički odnosi razvijeni, moglo bi se to dalje granati), odlučili smo se da tu vrstu odnosa svedemo na dva nivoa: spremnost na dalje srodstvo (putem braka rođaka uključujući i braću i sestre) i najbliže srodstvo (vlastiti brak i brak djece). Budući da je naš uzorak uključivao ispitanike različite starosti, činilo nam se neumjesnim svima postavljati samo pitanje o mogućem vlastitom braku, pa smo zato uključili i brak djece, a uvjereni smo da je to isto toliko osjetljiv odnos (možda i osjetljiviji) koliko i vlastiti brak. Na taj način smo došli do devet stavki, pa je ovo jedna od obimnijih skala socijalne distance. U skalu nijesu uključene stavke iz Bogardusove skale „samo kao posjetilac zemlje” (koja je, po prirodi, pogodna samo za ispitivanje odnosa prema strancima) i „isključio bih ga iz moje zemlje”, jer smo smatrali da je dovoljno tvrdo to da li neko ne želi da pripadnici određene nacije žive stalno u „njegovoj državi”. Ipak, ako se ima u vidu moguće pogoršanje međunacionalnih odnosa nakon svih ratnih sukoba, možda je trebalo upotrijebiti i ovu grubo formulisanu stavku u kojoj se traži da se neka grupa isključi iz „ispitanikove države”.

Prilikom izbora nacionalnih grupa prema kojima će se ispitivati socijalna distanca, bili smo svjesni nemogućnosti da se uključe sve grupe koje su od značaja za razumijevanje ukupne sklonosti distanciranju stanovništva Crne Gore, za procjenu zatvorenosti ili otvorenosti pojedinih kategorija ispitanika. Razumije se, morali smo najprije da uključimo grupe koje su u dovoljno velikom procentu zastupljene u stanovništvu Crne Gore. Tako smo odabrali Crnogorce, Srbe, Muslimane, Albance i Rome, koji su važni i kao grupa prema kojoj se tradicionalno ispoljavaju predrasude, a i tzv. marginalna grupa, koja može biti mjera distanciranja koje je određeno kulturnim, tradicionalnim činiocima. Sa žaljenjem smo od svih drugih nacija koje su živjele na prostoru bivše Jugoslavije odabrali samo Hrvate (jer je upitnik morao da se svede na razumnu mjeru), koji u izvjesnom procentu učestvuju u stanovništvu Crne Gore, a i zato što Crna Gora sa Hrvatskom ima „neraščišćene račune” oko granica. Od stranih naro-

da uključeni su Rusi kao narod prema kojima se tradicionalno gaji prijateljstvo, zatim Amerikanci kao druga velika nacija koja već dugo vremena igra važnu ulogu na političkoj sceni svijeta, Nijemci kao evropski narod sa kojim su Crna Gora i Srbija bili nekoliko puta u sukobu (pa otuda mogu biti mjera one krajnje distance prema strancima), Francuzi kao takođe važan evropski narod, uz koji se često vezuje ideja da su nam bili prijatelji u Prvom svjetskom ratu i Englezi kao takođe evropski narod, ali prostorno znatno udaljeniji, čiji su državni političari imali značajnog uticaja na društvene tokove na ovom području u dvadesetom vijeku. Dakle, ukupno je uključeno 11 naroda. Više nije moglo (iako bi valjalo da jeste), jer ni cio upitnik, a ni ovo pitanje, nijesu smjeli biti preglomazni.

Pošto je ovdje važan i način odgovaranja, navodimo u potpunosti instrukciju koju su ispitanici dobili: „U dolje navedenoj tabeli prikazani su razni odnosi koje možemo imati sa pripadnicima neke nacije. Riječju „ne” označite odnose koje ne biste pristali da imate sa prosječnim pripadnicima svake od navedenih nacija, a riječju „da” odnose koje biste prihvatili sa pripadnicima tih nacija kada biste bili u prilici da odlučujete. Dakle, u svakom polju treba da zaokružite „ne” ili „da”. Nacije su navedene po kolonama, a stavke (vrste odnosa) po redovima”.

U obradi podataka primijenjeno je nekoliko postupaka. Najprije je na uzorku u cjelini računat procenat ispitanika koji prihvata svaki konkretni odnos sa svakom nacijom. Potom je za svakog ispitanika računata ukupna distanca prema svakoj od 11 nacija, koja je iskazivana u broju odnosa koje ispitanik sa tom nacijom ne želi da ostvari taj broj, kao nekakav skor, mogao je da se ukrsti i korelira sa mnogim drugim podacima. Budući da su u obradi i analizi rezultata često upotrebljavane tabele kontingenције, to je najčešće ovaj skor najprije klasifikovan u pet kategorija (ponekad u tri) koje su ukrštane sa drugim varijablama. Najzad, za svakog ispitanika je mogla da se utvrdi i njegova *opšta sklonost distanciranju* od drugih. Ako se i taj rezultat klasifikuje u nekoliko kategorija, ili se utvrdi prosjek opšteg distanciranja, može se ustanoviti koje su socijalne grupe i kategorije više, a koje manje, spremne da se distanciraju od drugih, tj. koje su više a koje manje zatvorene.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Razlike u distanci prema pojedinim nacijama

U analizi rezultata, čini se najlogičnijim da se krene od pitanja kva je socijalna distanca uzorka u cjelini, prema svakoj od 11 nacionalnih grupa, prema kojima je distanca ispitivana. Na tabeli 9. vidimo koliki procenat ispitanika prihvata svaki od devet odnosa sa svakom od nacio-

nalnih skupina. Uočljivo je, da su na svim stavkama najprihvaćeniji Crnogorci, a potom Srbi, što je bilo i očekivano s obzirom na sastav uzorka. Kada je riječ o državljanstvu kao najmanje bliskom odnosu, ogromna većina bi prihvatila pripadnike bilo koje nacionalne grupe, iz čega zaključujemo da bi vrlo mali broj zahtijevao isključenje neke etničke grupe iz zemlje, da je takvo pitanje postavljeno. Ipak, treba primijetiti da gotovo 16% ne bi prihvatilo Nijemce za državljane Crne Gore, 15% Amerikance, 14% Engleze, 13% Francuze, 10% Hrvate, 8% Ruse. Mora se primijetiti i da po 8% ne bi prihvatilo Muslimane i Albance, nacije koje u značajnom broju žive u Crnoj Gori. Mada je vrlo mali procenat, zaslužuje pažnju zbog neobičnosti – 1% ne voli da državljani Crne Gore budu Crnogorci!

Tabela 9. – Spremnost na prihvatanje različitih socijalnih odnosa sa pripadnicima ponuđenih nacionalnih grupa (odgovor „da”) izražena u procentima ispitanika

Socijalni odnosi	Nacionalne grupe										
	Crn.	Srbi	Musl.	Alb.	Hrv.	Amer	Franc	Rus.	Nijem	Engl.	Romi
1. Državljanstvo	99,1	9,0	92,8	92,9	90,1	85,3	87,2	91,6	83,6	85,7	94,5
2. Susjedstvo	99,1	93,6	84,7	77,9	82,3	77,2	79,5	83,0	75,0	78,2	74,1
3. Saradnje na poslu	97,7	93,0	85,5	76,8	81,9	81,7	80,1	80,6	81,0	80,8	67,6
4. Šef na poslu	93,4	80,6	59,9	52,6	56,4	60,1	57,1	54,9	60,8	56,5	38,9
5. Vaspitač djece	93,1	78,5	49,7	41,0	47,5	48,4	48,9	48,2	48,8	52,7	28,6
6. Druženje	98,6	94,0	85,1	71,5	79,7	79,7	78,8	78,5	77,8	78,1	57,6
7. Rukovodeći u državi	95,9	72,0	47,6	38,0	36,4	31,2	30,5	32,4	33,3	30,3	23,6
8. Rođak	90,8	83,8	56,5	48,5	57,0	59,4	59,3	58,0	57,1	56,6	30,5
9. Brak	87,5	80,6	45,7	38,4	47,2	50,2	50,8	49,5	49,2	48,9	21,2

Susjedstvo je bliži socijalni odnos (postoji mogućnost neposrednog kontakta, češćeg susretanja pa i poznanstva) i otuda prilično opada procenat onih koji prihvataju pojedine nacije, mada je broj onih koji prihvataju taj odnos sa bilo kojom nacionalnom grupom i dalje vrlo visok. Najviše je onih koji za komšije ne žele Rome (26%), ali u sličnoj mjeri i Nijemce (25%), Amerikance (23%), Albance (22%), Engleze (22%). Neki ne prihvataju Muslimane (15%) i Srbe (6%). Saradnja na poslu je odnos koji u prosjeku ispitanici nešto više prihvataju nego susjedstvo, mada smo mi mislili da će saradnja predstavljati bliži kontakt. Vjerovatno ispitanici saradnju doživljavaju kao *privremeni* odnos i pretežno formalne, racionalne prirode, dok se susjedstvo vjerovatno razumije kao stalan i neizbježan psihološki pritisak, u slučajevima kada osoba ne želi blizinu pripadnika neke grupe. Izuzetak su Romi, sa kojima manji broj ispitanika želi saradnju (67,6%) nego susjedstvo (74,1%).

Pitanje pretpostavljenog (šefa) na poslu za ovaj uzorak ispitanika je znatno važnije nego pitanje ko će im biti saradnik. Otuda, ovdje naglo opada procenat prihvatanja pojedinih nacionalnih grupa. Najmanje se pri-

hvataju Romi (38,9%) i to je prvi put da se u ovoj analizi susrećemo sa podatkom da neku grupu prihvata manje od 50% ispitanika. Razlike među drugim grupama (sa izuzetkom Crnogoraca, pa i Srba) nijesu toliko velike, ali ipak treba uočiti da bi Albanca kao šefa bilo voljno da prihvati samo 52,6% (znači da 47% ne bi). Odmah iza njih dolaze Rusi, koje prihvata tek 55%, što protivrječi ustaljenoj predstavi da su Rusi u ovoj sredini izrazito prihvaćena nacija. Vidjećemo da ovaj nalaz potkrepljuju i neki drugi podaci. Od stranih naroda, ispitanici bi za šefa najradije prihvatili Nijemce (60,8%) i Amerikance (60%), vjerovatno se rukovodeći pretežno racionalnim razlozima, mada ipak razlike među nacijama nijesu osobito velike. Od domaćih nacija najviše su prihvaćeni Srbi (80,6%) i, naravno, Crnogorci (90,4%) mada nije zanemarljiv nalaz da gotovo 20% ne želi Srbe za rukovodioce u preduzeću, a 7% Crnogorce.

Ko će biti vaspitač dječč, predstavlja, kao što smo najavili, vrlo osjetljivo pitanje za stanovnike na ovom području (vjerovatno ne samo ovdje). Otuda se ovdje susrećemo sa činjenicom da većinu nacionalnih grupa prihvata manje od polovine ispitanika. Englezi su jedina strana nacija čije bi pripadnike više od 50% ispitanika prihvatilo da im vaspitavaju djeću (tačno 52,7%), a od domaćih Srbi (78,5%) i najviše, Crnogorci (93%). Najmanji broj bi kao vaspitače želio da vidi Rome (samo 28,6%), a relativno mali broj prihvata i Albance (41%).

Druženje je ovde ispalo mnogo manje važan odnos nego vaspitanje djece i zato je procenat onih koji prihvataju različite nacionalne grupe na ovom kriterijumu mnogo veći nego na prethodnom – u svim slučajevima prelazi 50%. U manjem broju nego sa drugima, ali je to ipak natpolovična većina, ispitanici bi prihvatili da se „druže i posjećuju” sa Romima (57,6%), a potom sa Albancima (71,5%), dok je odnos prema stranim nacijama prilično ujednačen (prihvaćenost se kreće oko 78 – 79%). Ovdje su Muslimani bolje prošli od stranih nacionalnih grupa (s njima prihvata da se druži 85% ispitanika).

Rukovodeći položaj u državi je za naše ispitanike veoma važan odnos, ali to je i ranije utvrđeno za mlade i starije ispitanike u Srbiji, odnosno Srbiji i Crnoj Gori (Rot i Havelka, 1973. Kuzmanović, 1994).⁹ Prihvatanje ovog odnosa za naše ispitanike je čak važnije nego prihvatanje pripadnika neke grupe za bračnog partnera, vjerovatno zato što ta uloga ima vidljiv simbolični značaj, a zbog velikih ovlašćenja državnih rukovodilaca, ovdje najviše dolazi do izražaja nepovjerenje prema strancima i „nepouzdanim” domaćim nacijama. Za rukovodeći položaj u državi – uzorak u cjelini (podsjećamo da treba imati u vidu njegovu strukturu) bi u

---

⁹ Vjerujemo da je ovo pitanje važno i u mnogim drugim krajevima svijeta. Često je i institucionalno ograničeno ko može biti predsjednik države, jer je u ustavima nekih zemalja određeno da predsjednik ne može biti neko ko nije rođen na tlu te zemlje ili ko nije državljanin te zemlje dovoljno dugo.

najvećem broju izabrao Crnogorce (95,9%), ali u znatno manjoj mjeri Srbe (72%), a onda redom dolaze Muslimani, gdje već procenat prihvatanja pada ispod 50% (47,6%), Albanci (38%), Hrvati (36,4%), Nijemci (33,3%), Rusi (32,4%), Amerikanci (31,2%), Francuzi (30,5%), Englezi (30,3%). I na ovom kriterijumu najmanje su prihvaćeni Romi (23,6%). Ako se može donekle razumjeti nesklonost da se na ovaj položaj prihvati pripadnik neke „strane” nacije (stavljamo pod navodnike „strane”, jer je pretpostavka da bi ovu ulogu dobio neko ko živi ovdje, ma kojoj naciji pripadao), ozbiljniji je problem odbacivanje ideje da bi se na položaju šefa države našao neki pripadnik domaćih nacija i nacionalnih manjina. Mislimo da se u ovom odnosu ne izražava distanca u smislu doživljaja udaljenosti ili slabe bliskosti nego upravo generalni stav, kao i osjećaj nepovjerenja među pripadnicima raznih nacionalnih grupa koji je posljednjih godina (zapravo u toku posljednje decenije) porastao na cijelom prostoru bivše Jugoslavije. Ovdje vidimo da ni Rusi nijesu bolje prihvaćeni od drugih. Vrijeme Šćepana Malog očigledno je prošlo!

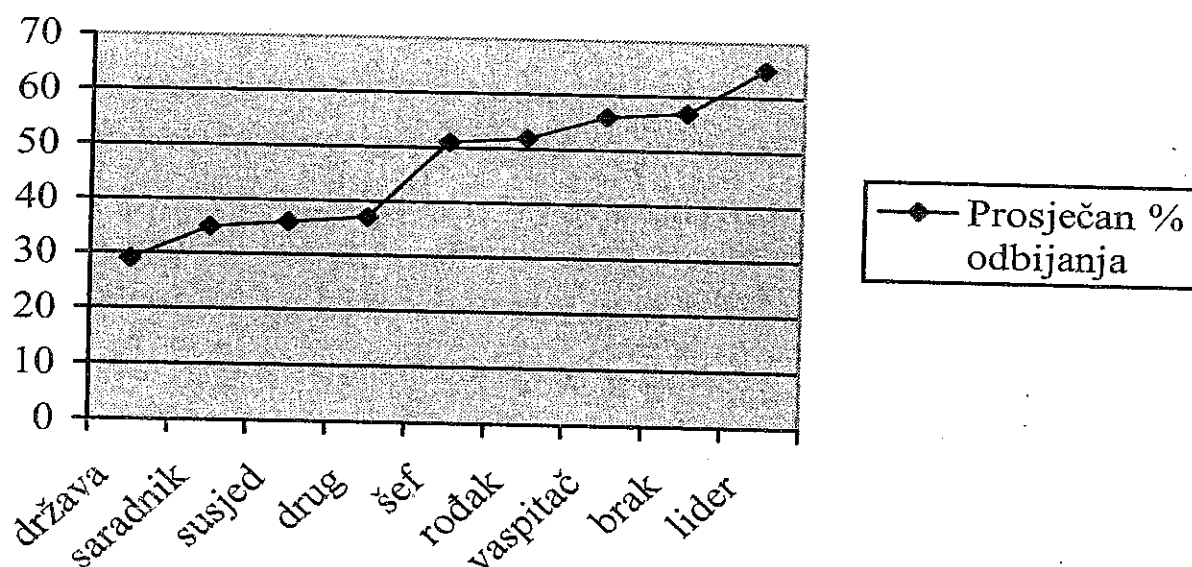
Rođачki odnos sa pripadnicima neke nacije, na naše iznenađenje, prihvata redovno više od polovine ispitanika, osim kada je riječ o Romima (prihvata 30,5%) i Albancima (48,5%). Stranci su ovdje prihvaćeni gotovo isto (u nekim slučajevima i više) kao i šefovi na poslu. Izgleda da se dobar dio ispitanika drži načela: neka se ženi i udaje kako ko hoće, to se mene mnogo ne tiče, osim ako nismo u pitanju ja i moja djeca. Kad je riječ o hipotetičkom vlastitom braku i braku djece, pad prihvaćenosti pripadnika pojedinih nacionalnih grupa je znatan, ali ne i dramatičan – obično iznosi nekih desetak procenata ispitanika. Za mogućeg bračnog partnera najmanje se prihvataju Romi (samo 21,2%), a potom Albanci (38,4%), Muslimani (45,7%), Hrvati (47,2%). Među stranim nacijama nema velikih razlika – tek su nešto više prihvaćeni Francuzi (50,8%) i Amerikanci (50,2%). Kao mogući bračni partneri, stranci su ovdje prihvaćeni u sličnoj mjeri kao i u ulozi hipotetičnih vaspitača. Zanimljivo je da su na ovom kriterijumu Crnogorci prvi put pali ispod nivoa prihvaćenosti od 90% ispitanika.

Pošto redosljed odnosa (stavki), kako smo ih mi dali u skali, ne odgovara stvarnom redosljedu „težine” stavki, odnosno stepenu socijalne udaljenosti, reorganizovaćemo ga, držeći se principa da što manji postotak ispitanika prihvata neki hipotetički odnos sa drugim grupama to je taj odnos za njih važniji, tj. u njemu se ispoljava veća bliskost.

Na osnovu prosječnog procenta ispitanika koji *odbijaju* neki odnos sa svim ponuđenim grupama, napravljen je grafikon koji prikazuje taj redosljed polazeći od odnosa najmanje bliskosti (važnosti) do najveće (slika 3.). Dakle, redosljed je sljedeći: 1. državljanstvo u istoj državi, 2. saradnje na poslu, 3. susjed, 4. drug (prijatelj), 5. šef na poslu, 6. blizak rođak, 7. vaspitač djece, 8. bračni partner i 9. rukovodilac u državi. Vidimo da su se na dva suprotna kraja našla dva odnosa vezana za državu. Ispitanicima

je najmanje važno državljanstvo u istoj državi (tj. najlakše su spremni da ga daju pripadnicima neke etničke skupine), a najvažnija im je rukovodeća funkcija u toj državi. Ispada da će oni prije prihvatiti da se ožene (odnosno udaju) sa pripadnikom neke druge („tuđe”) nacionalne grupe nego što bi pristali da pripadnik te iste grupe zauzme rukovodeći položaj u njihovoj državi. Da se ne bi pomislilo odmah kako je ovo specifično za Crnu Goru, podsjetimo da smo se sa istom pojavom suočili i u Srbiji, a ona vjerovatno postoji i u drugim sredinama. Za to se mogu ponuditi dva moguća objašnjenja – više komplementarna nego alternativna. Prvo je da se u slučaju visoko *institucionalizovanog* odnosa (kakvo podrazumijeva mjesto rukovodioca u državi) pripadnik druge nacije vidi i doživljava kao *predstavnik* te grupe a ne kao pojedinac. Omogućiti pripadniku neke nacije da bude predsjednik države mnogi vjerovatno doživljavaju kao odavanje počasti i pokazivanje povjerenja cijeloj toj naciji, a to je upravo ono što se u određenim okolnostima ne želi. Drugo je da ispitanici vjerovatno računaju da u privatnoj sferi mogu bolje da kontrolišu odnose. Bračnog partnera sami biraju i ako su razočarani, mogu se razvesti, ali je teže kontrolisati i prekinuti odnose u institucionalnoj sferi. Prije nego što predsjednik države bude zamijenjen, on može svašta da uradi, što smo na ovim prostorima imali prilike i da vidimo. Stoga nepovjerenje u neku grupu ima za posljedicu da se predstavnici te grupe više odbacuju kad je riječ o mogućem izboru za javne funkcije.

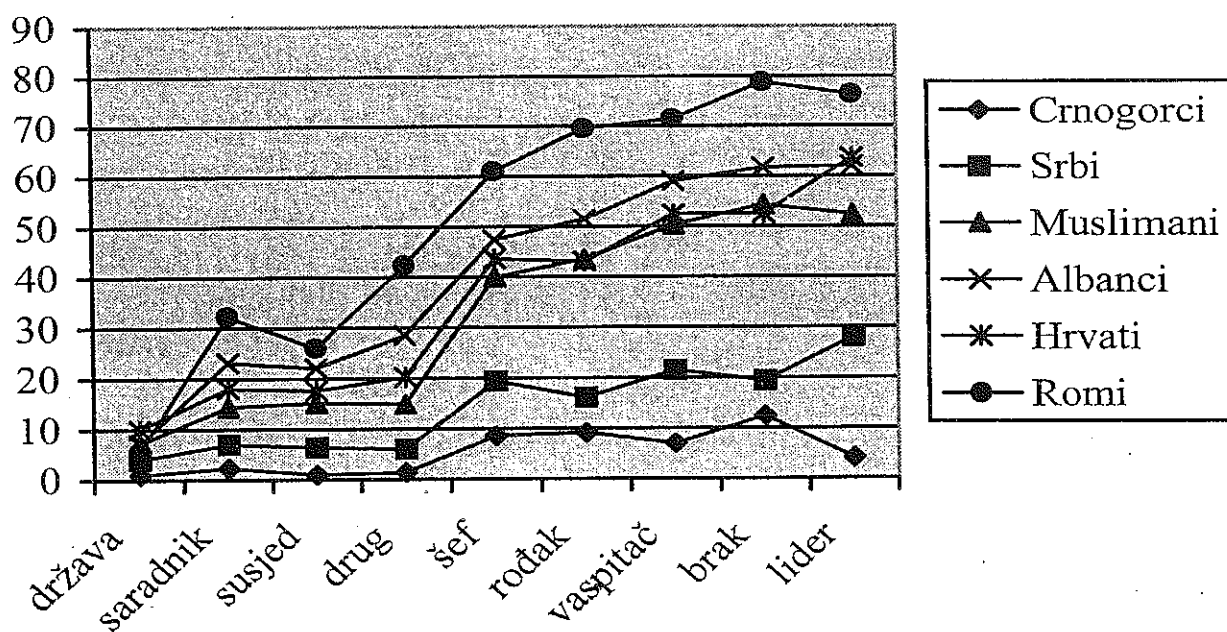
Slika 3. – Grafički prikaz redosljeda važnosti odnosa (određen na osnovu prosječnog procenta ispitanika koji taj odnos odbijaju sa svim grupama)

Ovdje se, međutim, ponovo sudaramo sa problemom termina i pojma socijalne distance. Ne izgleda ipak logična ni uvjerljiva tvrdnja da se u pihvatanju nekoga za predsjednika države izražava veća socijalna bliskost (većina ispitanika tog predsjednika neće nikad u životu sresti), nego u prihvatanju bračnog partnera, sa kojim će svakodnevno biti u najbližim odnosima. Umjesto bliskosti ovdje je opravdanije govoriti o doživljaju važnosti pojedinih uloga u smislu koji smo opisali. U svakom slučaju, ponovo se potvrđuje da to što se uobičajeno podrazumijeva pod socijalnom distancom nije jednodimenzionalna varijabla.

Nakon što smo uredili stavke po redosljedu važnosti, u mogućnosti smo da na pregledan način i grafički prikažemo „profil distance” za pojedine nacionalne skupine prema kojima je distanca ispitivana. Odabrali smo samo domaće nacionalne grupe, uključujući i Hrvate koji su praktično u dvojnog statusu. Na slici 4. nijesu unijeti podaci za strane nacije jer je njihova pozicija slična onoj koju zauzimaju Hrvati pa bi grafikon bio nepregledan. Osim što na vizuelno plastičan način prikazuje distancu uzorka od različitih grupa, slika 4. nam otkriva i koliko redosljed važnosti odnosa sa pojedinim grupama odstupa od opšteg, prosječnog. Naprimjer, Crnogorci su više prihvaćeni u ulozi lidera u državi i vaspitača, nego rođjaka i bračnog partnera (mada su svuda malo odbacivani), a za Srbe važi obrnuto.

Slika 4. – Grafički prikaz socijalne distance prema pojedinim nacionalnim grupama (distanca izražena u procentu ispitanika koji odbacuju datu grupu)

Pošto će u daljoj analizi biti često potrebno da se ukrsti ukupna distanca prema svakoj od nacionalnih grupa sa pojedinim pitanjima ili indeksima u upitniku, a što najčešće podrazumijeva izradu tabela kontingencije, bilo je neophodno da se opredijelimo za određenu kategorizaciju te ukupne distance. Odlučili smo da ukupnu distancu (prema svakoj nacionalnoj skupini), ili indekse distance, arbitrarno podijelimo u pet kategorija: 1) bez ikakve distance (ispitanik prihvata sve odnose sa nekom grupom), 2) mala distanca (grupa se odbacuje na jedan do dva odnosa), 3) osrednja distanca (odbacivanje na 3 – 5 odnosa), 4) velika distanca (odbacivanje na 6 – 8 odnosa) i 5) maksimalna, potpuna distanca (odbijanje svih odnosa). Neki nazivi ovih kategorija su krajnje uslovni – npr. osrednjom distancom označavamo i to kad ispitanik odbije 5 od 9 mogućih odnosa, a to vjerovatno već ukazuje na ozbiljniju tendenciju odbacivanja neke grupe. Ipak, pri podjeli na pet kategorija, morali smo dati takav (uslovan) naziv jer je nepristajanje na pet odnosa ipak manje nego na 6, 7 i 8.

Prije nego što pređemo na dalja ukrštanja podataka i njihovu analizu, pogledajmo kako stoji svaka od nacionalnih skupina na ukupnoj distanci kad se ta distanca izdijeli na pet kategorija. Ovo je zapravo još jedan način poređenja nacionalnih grupa po socijalnoj distanci koju u odnosu na njih pokazuje cjelokupan uzorak. Na tabeli 10. vidimo da prema Crnogorcima gotovo 82% ne pokazuje bilo kakvu distancu, 13% malu, 4% osrednju, samo 0,8% veliku i tek 0,1% (bukvalno samo jedan ispitanik) maksimalnu. Već prema Srbima odnos je prilično drugačiji, iako je to skupina druga po rangu prihvaćenosti: bez distance je 60% ispitanika, sa malom distancom 17%, srednjom 11%, velikom 7% i maksimalnom 5%. Mada su u cjelini Muslimani treći po rangu prihvaćenosti, u poređenju sa Srbima prema njima upola manji broj ne pokazuje nikakvu distancu, a znatno je više onih koji ispoljavaju maksimalnu distancu (19%). Prema nekim grupama ispitanici se u priličnoj mjeri polarizuju. Naprimjer, više od petine uzorka (22%) ne pokazuje ni na jednom odnosu distancu prema Hrvatima, ali sa druge strane, četvrtina (25%) izražava maksimalnu distancu. Zapravo, kada bi se posmatrale sve varijacije u ukupnoj distanci, a ne ovako grube kategorije, uočila bi se za mnoge grupe distribucija koju je Pantić nazvao „razvučeno slovo U”, što znači da najviše ispitanika ne ispoljava bilo kakvu distancu ili pak maksimalnu distancu, dok se svaki drugi poseban stepen distance (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. i 8) javlja znatno ređe i upravo zato smo ih grupisali u manji broj kategorija.

Slika o nekim grupama dobijena na osnovu podataka o ukupnoj distanci nešto je drugačija od one koja se vidi na svakom pojedinačnom odnosu. U prethodnim analizama vidjeli smo da su Romi grupa koja se najmanje prihvata. I ovdje se potvrđuje da Rome u potpunosti prihvata (odnosno ne pokazuje prema njima distancu) manji broj ispitanika (14%) nego bilo koju drugu grupu. Ali, Romi ne spadaju ni u sam vrh po maksimalnoj distanci prema njima. Ima šest grupa prema kojima veći dio uzor-

ka ispoljava potpuniju distancu nego prema Romima. Najveći broj ispitanika (gotovo trećina, tj. 32,6%) pokazuje maksimalnu distancu prema Albancima. U svakom slučaju, i ovako sređeni podaci dopunjavaju nam ukupnu sliku o socijalnoj distanci prema različitim nacionalnim grupama.

Tabela 10. – Ukupna distanca od različitih nacionalnih grupa, kategorisana prema broju odnosa na kojima se pokazuje odbacivanje

Nacionalne grupe		Kategorija distance				
		Bez distance	Mala distanca (1 – 2)	Osrednja distanca (3 – 5)	Velika distanca (6 – 8)	Maksimalna distanca (9)
Crnogorci	%	81,8	13,2	4,2	0,8	0,1
Srbi	%	60,3	17,3	10,9	6,7	4,8
Muslimani	%	29,6	13,6	22,6	15,2	19,0
Albanci	%	19,8	11,1	17,7	18,7	32,6
Hrvati	%	21,7	16,8	21,0	15,8	24,9
Amerikanci	%	19,3	16,4	21,5	15,4	27,4
Francuzi	%	19,8	17,0	22,0	14,5	26,9
Rusi	%	21,9	18,1	27,0	15,5	17,5
Nijemci	%	20,7	15,1	21,3	16,0	26,8
Englezi	%	19,5	16,1	22,3	14,7	27,4
Romi	%	13,9	9,8	22,1	29,7	24,5

NACIONALNA PRIPADNOST I ETNIČKA DISTANCA PREMA RAZLIČITIM GRUPAMA

Dosadašnja analiza socijalne distance prema različitim nacionalnim i etničkim grupama otkriva nam kako se uzorak kao cjelina odnosi prema tim grupama, a ako uzorak dobro reprezentuje populaciju, ukazuje na razlike u položaju domaćih nacionalnih skupina u cjelokupnom stanovništvu Crne Gore (utvrđuje se rang prihvaćenosti) i razlike u odnosu te populacije prema stranim nacijama. Ali takva analiza prikriva razlike u međusobnoj distanci nacionalnih grupa koje žive na prostoru Crne Gore i, eventualne, razlike u odnosu prema drugim nacionalnim grupama. Možda je nepovoljan položaj neke grupe samo rezultat činjenice da ih ne prihvata po broju dominantna nacionalna skupina, a možda se od nje svi ravnomjerno distanciraju. Zato se u daljoj analizi mora uzeti u obzir i nacionalnost ispitanika, odnosno treba ukrstiti to obilježje sa kategorisanom ukupnom etničkom distancom i distancom na pojedinim odnosima. Ispitanici su po nacionalnosti grupisani na osnovu njihove samoidentifikacije, ali će zbog malog broja iz tabela biti isključeni Albanci – Crnogorci (6), Srbi (28) i ostali (3).

Pošto se mali dio uzorka distancirao od Crnogoraca, to smo u ovom slučaju (jedino u ovom) pet kategorija ukupne distance sveli na tri: bez distance, mala distanca i svi ostali (uslovno: veća distanca). Na tabeli 11. vidimo da postoje razlike među pripadnicima pojedinih nacionalnih grupa u ukupnoj distanci prema Crnogorcima. Za razliku od Crnogoraca – Srba, Srba – Crnogoraca, pa i Jugoslovena, koji najčešće ne pokazuju bilo kakvu distancu prema ovoj skupini, ostale nacije često ispoljavaju veću ili manju distancu. Među njima, u manjem procentu se distanciraju Muslimani – Crnogorci, a znatno više Muslimani i Albanci. Dok Muslimani najčešće (56%) pokazuju malu distancu, blizu jedne trećine Albanaca (28,6%) ispoljava i veće stepene, mada je kako smo ranije vidjeli, vrlo velika distanca rijetkost.

Tabela 11. – Nacionalna pripadnost (samoidentifikacija) i ukupna distanca prema Crnogorcima (procenti iskazani po kolonama)

Distanca	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnog. – Srbin	Srbin – Crnog.	Musliman	Musl. – Crnog.	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	93,5	91,4	91,9	38,9	69,0	27,6	83,1	852
Mala distanca (1 – 2 odnosa)	5,4	7,2	3,7	55,6	29,3	43,9	9,1	157
Veća distanca (3 i više)	1,1	1,4	4,4	5,6	1,7	28,6	7,8	53
Ukupno	464	139	136	90	58	98	77	1062
C=0,53; p=0,000;								

Odnos prema Srbima je još više izdiferenciran. Od Srba se, kako je i očekivano, najmanje distanciraju Crnogorci – Srbi, Srbi – Crnogorci, a potom Jugosloveni. U odnosu na njih, mnogo je manji broj „čistih” Crnogoraca koji ne pokazuju nikakvu distancu prema Srbima (54%), a pogotovo Muslimana – Crnogoraca (37,9%), Albanaca (18,4%) i Muslimana (17,8%). Muslimani češće pokazuju srednju i veliku distancu, a među Albancima više od četvrtine (27,6%) ispoljava i maksimalnu distancu prema ovoj nacionalnoj skupini. Zbog svega ovoga, korelacija između nacionalne samoidentifikacije i ukupne distance prema Srbima je prilično visoka – koeficijent kontingencije je 0,52.

Sljedeća grupacija koja je predmet ove analize su Muslimani (tabela 13). Nama prvo pada u oči da prema ovoj grupi, izvjesnu distancu (od male do srednje) pokazuju čak i Muslimani koji se istovremeno osjećaju

Crnogorcima, a pogotovo Albanci, među kojima tek 27,6% ne ispoljava nikakvu distancu prema Muslimanima. I Crnogorci se od ove skupine u znatnom broju distanciraju: tek je 23% bez distance, ali zato 18% pokazuje veliku i 19% maksimalnu distancu, a četvrtina ispitanika srednju. No najveću distancu prema Muslimanima ispoljavaju ispitanici koji su svoju nacionalnost odredili kao „Crnogorac koji se osjeća i Srbinom”, koji pokazuju značajno veću distancu nego „Srbi koji su i Crnogorci”. Samo 8% iz skupine o kojoj je riječ ne pokazuje bilo kakvu distancu prema Muslimanima. Malo njih izražava i malu distancu (9%), ali je zato veliki broj sa srednjom distancom (28%) i velikom (22%), a čitava trećina njih (33%) izražava maksimalnu distancu. Čak i četvrtina „Jugoslovena” iskazuje maksimalnu distancu prema Muslimanima. Očigledno je, da ovu skupinu većina nacionalnih grupa u Crnoj Gori, ne samo da ne doživljava Muslimane kao blisku grupu nego prema njoj ispoljava nepovjerenje i negativne stavove. Muslimani su i primjer kako se slika o socijalnoj distanci prema nekoj grupi može prilično pogoršati kad se pređe sa globalnog nivoa (uzorka u cjelini) na analizu po pojedinim (nacionalnim) segmentima uzorka.

Tabela 12. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Srbima

Distancā	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnog. - Srbin	Srbin - Crnogorac	Musliman	Muslim. - Crnogorac	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	53,9	91,4	92,6	17,8	37,9	18,4	79,2	647
Mala (1 - 2)	22,0	7,9	4,4	22,2	32,8	20,4	14,3	196
Srednja (3 - 5)	13,6	0,7	2,9	26,7	17,2	19,4	3,9	124
Velika (6 - 8)	6,0	0,0	0,0	25,6	6,9	14,3	1,3	72
Potpuna (9)	4,5	0,0	0,0	7,8	5,2	27,6	1,3	69
Ukupno	464	139	136	90	58	98	77	1062
C=0,52; p=0,000;								

Albanci su nacionalna skupina u vezi sa kojom smo utvrdili da se i cio uzorak u velikoj mjeri od nje distancira. Ovdje (tabela 14) se potvrđuje da se sve nacionalne grupe, osim samih Albanaca (a poneko i od njih), distancira od ove skupine, samo pripadnici neke nacije više, a neke manje. Vidimo, na primjer, da se Muslimani više distanciraju od Albanaca nego Albanci od Muslimana, više nego Muslimani - Crnogorci! Preko trećine Muslimana (34,4%) pokazuje veliku distancu, a 11% malu. Pošto velika distanca podrazumijeva odbacivanje na jedan do tri odnosa manje od maksimuma, to po svemu sudeći znači da ta grupa Muslimana prihva-

ta Albance samo kao državljane u istoj domovini, ili i kao susjede i saradnike na poslu. Crnogorci odbacuju Albance na nivou prosjeka uzorka (jer oni taj prosek najviše i definišu), a Srbi – Crnogorci znatno iznad prosjeka – gotovo polovina odbija sve ponuđene odnose (mada, sa druge strane, petina iz iste grupacije prihvata sve te odnose). Ipak, i ovdje registrujemo činjenicu da se najviše distanciraju Crnogorci – Srbi: tek nepunih 6% izražava spremnost da prihvati sve navedene odnose sa Albancima, a više od polovine (53%) odbija sve. Potvrđuje se ono što se ustanovilo u drugim sredinama: da su nacionalni sukobi (a pogotovo dalje trajanje tih sukoba), svejedno što se nijesu dogodili baš na ovom prostoru, izazvali nepoverjenje među etničkim grupama u svim sredinama i da su osobito povećali distancu koja je već bila utemeljena na nekim kulturnim, nacionalnim i religijskim razlikama, ili pak na ranijim sukobljavanjima.

Tabela 13. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Muslimanima (procenti iskazani po kolonama)

Distanca	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnog. - Srbin	Srbin - Crnog.	Musliman	Musl. - Crnog.	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	23,1	7,9	28,7	91,1	70,7	27,6	15,6	319
Mala (1 – 2)	15,1	9,4	8,8	5,6	15,5	46,9	14,3	166
Srednja (3 – 5)	24,6	28,1	22,1	2,2	12,1	23,5	24,7	234
Velika (6 – 8)	17,9	21,6	14,0			2,0	20,8	150
Potpuna (9)	19,4	33,1	26,5	1,1	1,7		24,7	193
Ukupno	464	139	136	90	58	98	77	1062
C=0,52; p=0,000;								

Odnos prema Hrvatima u osnovi potvrđuje ovakav zaključak, samo se od njih *sve* nacionalne grupe (samo neka više, neka manje) distanciraju i otuda je ovdje korelacija između nacionalne pripadnosti i socijalne distance manja (C=0,32, tabela 15). Ipak, manje od ostalih Hrvate odbacuju Muslimani – Crnogorci (34,5% ne pokazuje nikakvu distancu, a 8,6% maksimalnu), a potom Albanci (20% je bez distance, a 15% sa maksimalnom distancom) i Crnogorci (četvrtina prihvata sve ponuđene odnose, a 18% sve te odnose odbacuje). Zanimljivo je da se od Hrvata u znatnom broju distanciraju Muslimani, jer njih 24% pokazuje veliku distancu, a 20% maksimalnu. Srbi – Crnogorci se polarizuju: 28% izražava spremnost za prihvatanje svih ponuđenih odnosa, a 36% odbija baš svaki od tih

odnosa (pa i državljanstvo u istoj državi). Ipak, i prema Hrvatima najveći stepen i obim distance ispoljavaju građani koji se deklarišu kao „Crnogorac koji se osjeća Srbinom”: njih 44% odbija svaki ponuđeni odnos sa Hrvatima!

Tabela 14. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Albancima (procenti iskazani po kolonama)

Distanca	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnog. - Srbin	Srbin - Crnog.	Musliman	Musl. - Crnog.	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	17,5	5,8	21,3	15,6	25,9	90,8	14,3	247
Mala (1 – 2)	13,1	7,2	8,1	11,1	15,5	8,2	10,4	117
Srednja (3 – 5)	20,3	15,8	8,8	27,8	22,4	1,0	16,9	180
Velika (6 – 8)	20,7	18,0	12,5	34,4	22,4		14,3	193
Potpuna (9)	28,4	53,2	49,3	11,1	13,8		44,2	325
Ukupno	464	139	136	90	58	98	77	1062
C=0,52; p=0,000;								

Podsjetimo se da su Romi, kada se posmatra uzorak u cjelini, najmanje prihvaćeni. Sada vidimo da su varijacije u stepenu distanciranja od Roma, među različitim nacionalnim grupama, manje nego kada je riječ o

Tabela 15. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Hrvatima (procenti iskazani po kolonama)

Distanca	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnog. - Srbin	Srbin - Crnog.	Musliman	Musl. - Crnog.	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	25,2	8,6	27,9	15,6	34,5	20,4	18,2	235
Mala (1 – 2)	20,9	10,1	10,3	8,9	25,9	25,5	15,6	185
Srednja (3 – 5)	22,2	16,5	13,2	31,1	15,5	28,6	18,2	223
Velika (6 – 8)	13,6	20,9	12,5	24,4	15,5	10,2	15,6	162
Potpuna (9)	18,1	43,9	36,0	20,0	8,6	15,3	32,5	257
Ukupno	464	139	136	90	58	98	77	1062
C=0,32; p=0,000								

odnosu prema drugim etničkim skupinama, što se odrazilo i na visinu korelacije ($C=0,27$, tabela 16). Unekoliko više nego drugi, od Roma se distanciraju Albanci, među kojima 3% pristaje na sve ponuđene odnose sa ovom etničkom grupom, a 29% ni na jedan jedini. Ako posmatramo kategoriju „bez distance”, vidimo da u nju ulazi 22% Srba – Crnogoraca i 16% Crnogoraca, a tek 5% Muslimana – Crnogoraca. Romi su u svakom slučaju etnička grupa prema kojoj tradicionalno postoji određena distanca, osobito u intimnijoj sferi, ali, izgleda da su ratni sukobi imali upliva i na odnos prema ovoj grupi, samo drugačije nego u Srbiji (ako imamo na umu ona ranija istraživanja).

Tabela 16. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Romima (procenti iskazani po kolonama)

Distanca	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnog. - Srbin	Srbin - Crnog.	Musliman	Musl. - Crnog.	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	16,4	9,4	22,1	10,0	5,2	3,1	11,7	143
Mala (1 – 2)	9,5	6,5	7,4	6,7	190,0	23,5	13,0	113
Srednja (3 – 5)	23,7	23,0	16,2	18,9	20,7	26,5	29,9	242
Velika (6 – 8)	27,4	36,0	27,9	42,2	29,3	18,4	22,1	305
Potpuna (9)	23,1	25,2	26,5	22,2	25,9	28,6	23,4	259
Ukupno	44	139	136	9	58	98	77	1062
$C=0,27$; $p=0,000$;								

Distanca prema većem broju stranih (evropskih) nacija je slična, pa ćemo ovdje prikazati kao primjer odnos prema Nijemcima (tabela 17), a ostale će tabele biti date u prilogu. Spremnost za prihvatanje svih ponuđenih odgovora sa Nijemcima najčešće pokazuju Muslimani (24,4%) i Crnogorci (24%), a potom i Srbi – Crnogorci (22%), a u manjem broju od ostalih Crnogorci – Srbi (8%). Na drugom kraju skale, ni jedan od ponuđenih odnosa nije sklona da prihvati polovina iz grupe Crnogorci – Srbi, 40,3% Jugoslovena i 38,7% Srba – Crnogoraca (i u ovom slučaju ova grupa pokazuje tendenciju polarizacije), a u najmanjem broju Muslimani (5,6%) i Muslimani – Crnogorci (6,9%). No nije mali broj ni Crnogoraca koji odbijaju sve ponuđene odnose sa Nijemcima (21%).

Kad je riječ o odnosu prema Englezima, i Albanci u znatnom broju pokazuju potpunu distancu (28,6%), pored onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorac – Srbin (46,8%), Srbin – Crnogorac (39,7%) i Jugosloven (37,7%), dok su Crnogorci grupa koja nešto češće nego drugi (24%) ne pokazuje bilo kakvu distancu (tabela u prilogu). Slično se može konstatovati

Tabela 17. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Nijemcima (procenti su iskazani po kolonama)

Distanca	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnog. - Srbin	Srbin - Crnog.	Musliman	Musl. - Crnog.	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	24,1	7,9	22,1	24,4	19,0	14,3	14,3	211
Mala (1 – 2)	16,8	10,1	8,1	16,7	32,8	24,5	14,3	172
Srednja (3 – 5)	22,8	15,1	14,0	32,2	27,6	26,5	19,5	232
Velika (6 – 8)	15,1	16,5	16,2	21,1	13,8	16,3	11,7	167
Potpuna (9)	21,1	50,4	39,7	5,6	6,9	18,4	40,3	280
Ukupno	464	139	136	90	58	98	77	1062
C=0,34; p=0,000;								

i za distancu prema Francuzima, a kad je riječ o distanci prema Rusima, Albanci su grupa u kojoj mnogo veći dio ispitanika (37,8%) nego u bilo kojoj drugoj grupi ne prihvata ni jedan ponuđeni odnos sa njima. Sa druge strane, Srbi – Crnogorci u većem broju nego drugi prihvataju sa Rusima sve odnose (33,8%) a potom redom po učestalosti dolaze Jugosloveni (27,3%), Crnogorci (24%) i Crnogorci – Srbi (15,8%), među kojima više od petine ispoljava i maksimalnu distancu prema Rusima. Maksimalnu distancu prema Amerikancima u najvećem broju pokazuju Crnogorci – Srbi (49,6%), Srbi – Crnogorci (40,4%), Jugosloveni (39%), a potom Crnogorci (22,2%).

Generalni zaključak je da je nacionalna pripadnost (operacionalizovana kao nacionalna samoidentifikacija) vrlo značajan činilac etničke distance, kao što se pokazalo da je to činilac koji uslovljava razlike u odgovorima i na mnoga druga pitanja u ovom istraživanju. Kada je riječ o međusobnom odnosu domaćih nacionalnih skupina, naslućuje se uticaj tradicije, razlike u kulturnim obrascima i religiji, ali to čini samo opštu osnovu mogućih podjela i distanciranja. Važnije je, po našem mišljenju, to što su u bivšoj Jugoslaviji izbili međunacionalni sukobi koji su dobili formu krvavog obračuna, građanskog rata. Iako su se odigrali izvan Crne Gore, oni su uticali na stavove i raspoloženja nacionalnih skupina u ovoj Republici. Naprosto, u svakoj grupi je povećana distanca prema onima koji se opazuju kao potencijalna opasnost, potencijalni neprijatelj. Kad je riječ o odnosu prema stranim nacijama, od izvjesnog značaja su i ovdje kulturne sličnosti i tradicionalna prijateljstva (ali ne u onoj mjeri koliko smo mi očekivali, npr. u odnosu prema Rusima). I ovdje su, izgleda, važniji aktuelni sukobi i neprijateljstva, kao i interesi, odnosno procjena ko bi mogao biti saveznik ili protivnik u eventualnim domaćim sukobima. Generalno gledano, skupina koja sebe identifikuje kao „Crnogorac koji se osjeća Srbinom” po-

kazuje tendenciju da se više nego druge skupine distancira od grupa prema kojima je distanca ispitivana (čak i prema Rusima više nego srodne skupine). Ne znamo tačno šta može biti tome uzrok, zašto se razlikuju čak i od grupe koja takođe ističe dvojni identitet, ali prednost daje srpstvu a ne crnogorstvu. Da li je moguće da je sklonost distanciranju neka vrsta mehanizma psihološke odbrane od neprijatnog doživljaja konfuzije identiteta?

DIMENZIJE NACIONALNE SVIJESTI I SOCIJALNA DISTANCA

Trenutak je da se malo detaljnije pozabavimo pitanjem odnosa između utvrđenih dimenzija nacionalne svijesti i socijalne distance prema pojedinim narodima. Postavlja se pitanje sa kojom od četiri dimenzije (faktora) je socijalna distanca najviše povezana, odnosno u kakvoj je korelaciji svaka od tih dimenzija sa distancom prema svakoj od 11 nacionalnih skupina. Daćemo pregled koeficijenta linearne korelacije (Pirsonov r), ali i koeficijenata kontingencije (C – koeficijenti), dobijenih ukrštanjem klasifikovanih rezultata sa skala distance i skala pojedinih oblika nacionalne svijesti (nacionalne vezanosti). Ovo činimo zbog toga što je upotreba linearne korelacije problematična jer skala socijalne distance nije intervalna skala niti se očekuje normalna distribucija rezultata (što je jedan od uslova za pouzdano tretiranje koeficijenata linearne korelacije), pa se zato upotrebljava i alternativni postupak: izrada tabela kontingencije koje će se pažljivo analizirati. Takve tabele omogućuju da se na vizuelno jasan način uoči stepen i način povezivanja dvije varijable.

Prikažaćemo najprije sumarne rezultate o povezanosti prve dimenzije (faktor 1), koju smo nazvali isključivim nacionalizmom (šovinizmom), i socijalne distance prema svakoj od 11 nacionalnih grupa, kao i ukupne distance (tabela 18). U tri kolone prikazani su sljedeći pokazatelji: linearne korelacije na cijelom uzorku, ista takva korelacija na poduzorku Crnogoraca (kao najvećoj homogenoj grupi) i koeficijenti kontingencije na cijelom uzorku uz podatak o nivou njihove značajnosti. Vidimo da većina pokazatelja govori o vrlo značajnoj povezanosti isključivog nacionalizma (šovinizma) i etničke distance. Između ukupne distance i šovinistički obojenog nacionalizma, koeficijent linearne korelacije je 0,50. To je solidna, ali ipak više umjerena nego visoka korelacija. Nesumnjivo je da postoji tendencija da osobe sa visokim rezultatom na skali ove vrste nacionalizma pokazuju i visoku distancu prema mnogim nacionalnim skupinama, ali mogla se očekivati veća povezanost ako se ima u vidu da ekstremni nacionalizam uključuje i zalaganje za neke mjere diskriminacije drugih (osobito) manjinskih nacionalnih grupa. Ovi nalazi potvrđuju ranije iskazan sud da su etnička distanca i određeni nacionalni stavovi (kao što je ovaj) u uskoj vezi, ali da nijesu identična pojava.

Tabela 18. – Mjere povezanosti isključivog nacionalizma i distance prema različitim grupama: koeficijenti linearne korelacije i C – koeficijenti

Grupe	r na cijelom uzorku	r na grupi Crnogor.	C – koeficijent na cijelom uzorku	Nivo značajnosti C – koef. (p)
1. Crnogorci	0,03	-0,09	0,17	0,009
2. Srbi	0,07	0,20	0,26	0,000
3. Muslimani	0,46	0,49	0,46	0,000
4. Albanci	0,47	0,45	0,45	0,000
5. Hrvati	0,51	0,46	0,47	0,000
6. Amerikanci	0,41	0,36	0,41	0,000
7. Francuzi	0,41	0,37	0,41	0,000
8. Rusi	0,24	0,26	0,26	0,000
9. Nijemci	0,42	0,38	0,41	0,000
10. Englezi	0,44	0,36	0,41	0,000
11. Romi	0,35	0,36	0,37	0,000
Ukupna soc. distanca	0,50	0,45		

Mada je većina linearnih korelacija prilično ujednačena, pada u oči da je praktično beznačajna kada su u pitanju Crnogorci i Srbi kao objekat distanciranja. Dio razloga je u činjenici da je prema njima mala distanca – dakle, slaba varijacija na jednoj varijabli. No, važnija je činjenica da najveći dio uzorka čine upravo Crnogorci i srodne grupe (naklonjene i Srbima), a visok nacionalizam kod pripadnika tih skupina svakako neće imati za posljedicu distanciranje od vlastite i srodnih grupa. Zato se na homogenom poduzorku Crnogoraca čak javlja (istina, slaba) negativna korelacija, što znači da će se baš crnogorski nacionalisti manje distancirati od svoje grupe, ali već pokazuju tendenciju da se distanciraju od Srba (očit znak pojave nove, specifične varijante crnogorskog nacionalizma). Na sličan način se može objasniti i relativno niska korelacija između isključivog nacionalizma i distanciranja od Rusa (0,24).

Korelacije na homogenom poduzorku „čistih” Crnogoraca su slične korelacijama na cijelom uzorku – neke su malo veće (ređe), a neke manje (češće). Ono što je ovdje metodološki posebno zanimljivo jeste visoka sličnost (u nekoliko slučajeva i identičnost) linearnih korelacija i koeficijenata kontingencije na cijelom uzorku. Pošto tabele kontingencije na očigledan način pokazuju kako se povezuju dvije ispitivane varijable, daćemo dva primjera u ovom tekstu i nekoliko u prilogu.

Na tabeli 19. vidimo kakva je i kolika povezanost između klasifikovanih rezultata na skalama socijalne distance prema Albancima i isključivog nacionalizma. Napominjemo da su rezultati na skali nacionalizma podijeljeni u pet kategorija po percentilima: do 20-og ili prvih 20% rezultata, 21-40, 41-60, 61-80, 81-100. Takva podjela je obavljena i na svim

drugim skalama nacionalizma čija će se veza sa etničkom distancom uskoro razmatrati. Nazovimo te grupe: najniža (najniži rezultati na skali nacionalizma, ili, praktično nepostojanje nacionalizma, snažno odbacivanje nacionalizma), donja grupa, srednja, gornja i najviša grupa. Vidimo da podaci u tabeli jasno ukazuju na tendenciju linearnog povezivanja rezultata sa dvije skale. Ako, naprimjer, za posmatranje uzmemo prvu kategoriju na skali distance, „bez distance”, vidimo kako u matematičkom

Tabela 19. – Isključivi nacionalizam (klasifikovani rezultati) i etnička distanca prema Albancima (kategorisani rezultati) – podaci dati u procentima po kolonama

Kategorije distance	Isključivi nacionalizam					
	Najniža grupa	Donja grupa	Srednja grupa	Gornja grupa	Najviša grupa	Ukupno
Bez distance	35,6	23,9	20,7	12,3	6,7	(205)
Mala distanca	22,1	14,7	8,9	7,0	3,0	(116)
Srednja distanca	20,7	24,9	18,7	15,9	9,0	(185)
Velika distanca	13,0	20,3	21,7	26,0	12,9	(197)
Maksimalna distanca	8,7	16,2	30,0	38,8	68,1	(342)
Ukupno	(208)	(197)	(203)	(227)	(210)	(1045)
C=0,45; p=0,000;						

smislu pravilno, opadaju procenti kad se ide od najniže do najviše grupe na skali nacionalizma: 35,6, 23,9, 20,7, 12,3 i 6,7. Na drugom ekstremu, u kategoriji „maksimalne distance” rezultati rastu kad se ide istim redom: 8,7, 16,2, 30,0, 38,8 i 68,1. Dakle, više od dvije trećine ispitanika sa visokim rezultatima na ovoj skali nacionalizma pokazuje bukvalno maksimalnu distancu prema Albancima. Ako im pridamo i grupu od 12,9% sa velikom distancom (jer nije mnogo manja od maksimalne), možemo reći: za 80% ispitanika koji postižu rezultate na skali isključivog nacionalizma u rasponu percentila 80 i 100 znamo (tj. sigurno i tačno predviđamo) da će ispoljiti maksimalnu i veliku distancu prema Albancima bez obzira što se na skali nacionalizma Albanci ni na koji način ne pominju! Nešto je slabija predvidljivost rezultata na skali distance ako se zna da ispitanici postižu vrlo niske rezultate na skali nacionalizma, jer na tabeli vidimo da i među njima mnogi pokazuju neki stepen (češće male i srednje nego visoke) distance prema Albancima. Međutim, upravo ova činjenica ukazuje na uticaj i nekih drugih faktora a ne samo stabilizovanih stavova u vezi sa svojom nacijom i, globalno posmatrano, drugim nacijama. Izvjesnu distancu prema Albancima pokazuju, dakle, i osobe koje, generalno gledano, nijesu nacionalisti – vjerovatno zato što su blaži stepeni distance određeni i kulturnim (npr. jezičkim) i religijskim razlikama (zbog tih razlika druga se grupa ne doživljava dovoljno bliskom), ili je pak ta distanca posljedica

pritiska aktuelne socijalne klime kojoj se pojedinac konformira, a ne njegovih ranije usvojenih i stabilnih stavova.

Daćemo i jedan primjer korelacije isključivog nacionalizma i socijalne distance prema stranim nacijama. Opredjeljujemo se za odnos prema Nijemcima – nacionalnoj skupini prema kojoj je u našoj sredini i ranije, mnogo prije razaranja prethodne Jugoslavije, postojala veća distanca nego prema drugim nacijama. Na tabeli 20. vidimo da se opet javlja tendencija linearnog povezivanja dvije varijable, mada nešto manje izrazita nego u prethodnom slučaju. Vidimo da i ovdje ima (ne baš malo) ispitanika koji, uprkos niskim skorovima na skali nacionalizma ispoljavaju određenu distancu prema Nijemcima, a među njima jedna desetina čak i maksimalnu. I ova se pojava može objasniti na sličan način kao i odnos prema Albancima, s tim što treba podvući da je u prošlosti bilo nekoliko ratova sa Nijemcima, što je dovelo do toga da se od njih distanciraju u određenoj mjeri i osobe koje se ne deklarišu kao nacionalisti i koje se po nizu drugih kriterijuma i ne uklapaju u tu kategoriju. No vidimo da ima i nacionalista (obično u manjem stepenu) koji se ne distanciraju mnogo od Nijemaca. Možda je to zbog toga što nacionalisti iz nekih nacionalnih skupina Nijemce doživljavaju kao socijalno bliske, jer procenjuju da mogu biti od koristi za ostvarivanje nekih njihovih ciljeva. Podsjetimo se da su neke nacionalne grupe prema Nijemcima generalno ispoljile manju distancu nego neke druge.

Tabela 20. – Isključivi nacionalizam i socijalna distanca prema Nijemcima (procenti iskazani po kolonama)

Kategorije distance	Isključivi nacionalizam					Ukupno
	Najniža grupa	Donja grupa	Srednja grupa	Gornja grupa	Najviša grupa	
Bez distance	37,0	24,9	19,7	13,2	8,1	(213)
Mala distanca	26,9	18,3	16,3	10,6	4,3	(158)
Srednja distanca	18,3	24,9	22,7	23,3	18,6	(225)
Velika distanca	7,2	17,3	14,8	26,0	14,8	(169)
Potpuna distanca	10,6	14,7	26,6	26,9	54,3	(280)
Ukupno	(208)	(197)	(203)	(227)	(210)	(1045)

C=0,41; p=0,000;

Sljedeća dimenzija nacionalne svijesti sa kojom dovodimo u vezu etničku distancu je nacionalna identifikacija (nacionalna vezanost).

Na tabeli 21. vidimo da je stepen povezanosti ove dvije varijable znatno niži nego u prethodnom slučaju (veza isključivog nacionalizma i socijalne distance), ali se može konstatovati ista pravilnost, isti smjer povezanosti. Postoji, dakle, tendencija da se osobe koje više naglašavaju

Tabela 21. – Mjere povezanosti nacionalne identifikacije i distance prema različitim nacionalnim grupama

Grupe	r na cijelom uzorku	r na uzorku Crnogoraca	C -koeficijent na cijelom uzorku	Nivo značajnosti C -koeficijenta
1. Crnogorci	0,04	-0,08	0,14	0,006
2. Srbi	0,11	0,21	0,23	0,000
3. Muslimani	0,19	0,18	0,22	0,000
4. Albanci	0,08	0,14	0,22	0,000
5. Hrvati	0,24	0,22	0,28	0,000
6. Amerikanci	0,22	0,18	0,27	0,000
7. Francuzi	0,27	0,23	0,30	0,000
8. Rusi	0,11	0,11	0,21	0,000
9. Nijemci	0,22	0,18	0,28	0,000
10. Englezi	0,26	0,21	0,30	0,000
11. Romi	0,14	0,12	0,23	0,000
Ukupna socijalna distanca	0,24	0,22		

značaj nacionalne pripadnosti (koje se više vezuju za nacionalni kolektivitet) više i distanciraju od drugih grupa. Korelacije na poduzorku Crnogoraca su za nijansu niže nego na cijelom uzorku, a koeficijenti kontingencije su nešto viši od koeficijenata linearne korelacije zato što koeficijent kontingencije registruje i nelinearne veze.

Kao primjer izložit ćemo i komentarisati tabelu kontingencije socijalne distance prema Hrvatima i nacionalne identifikacije, sa klasifikovanim skorovima na obje varijable (tab. 22). Ovdje se dobro vidi što znači ocjena da je ta korelacija skromna i da u nekim elementima nije sasvim linearna. Proporcionalno najveći broj ispitanika iz grupe sa najnižim rezultatima na skali nacionalne identifikacije ne pokazuje bilo kakvu distancu prema Hrvatima (36%), ali su već razlike u socijalnoj distanci između donje i srednje grupe praktično beznačajne (u svakoj od njih po blizu 20% ispitanika prihvata sve odnose sa Hrvatima).

Najmanje onih koji ne pokazuju distancu nije, međutim, otkriveno u najvišoj grupi po stepenu nacionalne identifikacije (16%) nego u prvoj ispod nje – gornjoj (14,2%). Isto tako, najviše ispitanika koji odbijaju sve ponuđene odnose sa Hrvatima, nije zabilježeno u najvišoj grupi nego u gornjoj (37,2%), mada nije mali broj ni u najvišoj grupi (33,8%). I pored tih i drugih odstupanja, uočava se generalna tendencija da veći stepen nacionalne identifikacije (veće pridavanje značaja nacionalnom identitetu) povlači za sobom i veću spremnost na distanciranje od ove nacionalne skupine. Relativno skromna korelacija između ove dvije varijable (koja se potvrđuje i kada se razmatra odnos prema drugim nacionalnim grupama) znači da nije vezivanje za svoju naciju i pridavanje nacionalnom kolektivitetu velikog zna-

čaja glavni uzročnik distance prema drugim nacijama. U izvjesnoj mjeri se distancira od mnogih nacionalnih grupa nemali broj i onih koji se ne zalažu za čvrsto vezivanje za svoju naciju, kao što nije rijetkost da se osobe sa snažnom nacionalnom identifikacijom ne distanciraju mnogo (pa i da se ne distanciraju uopšte) od drugih nacionalnih grupa. Mada je i nacionalna identifikacija važan činilac etničke distance, više se ta distanca može predvidjeti na osnovu poznavanja isključivog nacionalizma (šovinizma).

Tabela 22. – Nacionalna identifikacija i etnička distanca prema Hrvatima (procenti iskazani po kolonama)

Kategorije distance	Nacionalna identifikacija					Ukupno
	Najniža grupa	Donja grupa	Srednja grupa	Gornja grupa	Najviša grupa	
Bez distance	36,3	19,6	19,8	14,2	16,0	(223)
Mala distanca	22,8	21,5	14,3	12,6	11,9	(174)
Srednja distanca	16,3	24,9	22,1	20,8	20,5	(218)
Velika distanca	13,0	15,3	18,0	15,3	17,8	(166)
Potpuna distanca	11,6	18,7	25,8	37,2	33,8	(262)
Ukupno	(215)	(209)	(217)	(183)	(219)	(1043)
	C=0,28, p=0,000					

Treća dimenzija nacionalne svijesti je mondijalizam. Pokazatelji povezanosti mondijalizma i etničke distance prema pojedinim grupama izloženi su na tabeli 23.

Tabela 23. – Mjere povezanosti mondijalizma i distance prema različitim nacionalnim grupama

Grupe	<i>r</i> na cijelom uzorku	<i>r</i> na poduzorku Crnogoraca	<i>C</i> -koeficijent na cijelom uzorku	Nivo značajnosti <i>C</i> -koeficijenta
1. Crnogorci	0,07	0,05	0,7	0,681
2. Srbi	0,05	-0,15	-0,16	0,025
3. Muslimani	-0,23	-0,18	-0,25	0,000
4. Albanci	-0,24	-0,17	-0,27	0,000
5. Hrvati	-0,24	-0,18	-0,26	0,000
6. Amerikanci	-0,27	-0,20	-0,30	0,000
7. Francuzi	-0,24	-0,18	-0,27	0,000
8. Rusi	-0,10	-0,18	-0,14	0,181
9. Nijemci	-0,23	-0,20	-0,27	0,000
10. Englezi	-0,24	-0,19	-0,29	0,000
11. Romi	-0,13	-0,13	-0,17	0,008
Ukupna socijalna distanca	-0,25	-0,21		

Napomena. – Pri izračunavanju *C*-koeficijenta ne dobija se predznak ali je analizom utvrđeno da je veza negativna

Uočljivo je da ni ove korelacije nijesu visoke i ne razlikuju se bitno od mjera povezanosti nacionalne identifikacije i socijalne distance, sa tom razlikom što se ovdje javljaju i neki niski koeficijenti kontingencije. Postoji, dakle, blaga tendencija da se osobe sa snažnom mondijalističkom orijentacijom (koje se suprotstavljaju nacionalnim podjelama i zalažu se za svijet bez nacija) manje distanciraju od raznih nacionalnih grupa nego pojedinci koji odbacuju takvu orijentaciju. Činjenica da ta tendencija nije snažno izražena vodi zaključku da mondijalistička svijest ne garantuje da se pojedinci sa takvom orijentacijom neće distancirati od mnogih etničkih grupa, niti odbacivanje mondijalizma znači da će neko sigurno odbijati raznovrsne socijalne odnose sa pripadnicima različitih nacionalnih grupa. Primjera radi, trećina (33%) ispitanika, sa najvišim rezultatima na skali mondijalizma, prihvata sve ponuđene odnose sa Albancima, ali ipak 17% iz te grupe pokazuje veliku distancu i još toliko maksimalnu distancu prema pripadnicima tog istog naroda. Sa druge strane, iz grupe sa najnižim rezultatima na skali mondijalizma 49% odbija sve hipotetičke odnose sa Albancima, ali ipak gotovo 13% prihvata sve te odnose, a 10% ispoljava malu distancu. Treba, dakle, istaći te očigledne tendencije, ali ukazati i na bitna odstupanja od njih.

Četvrtu dimenziju nacionalne svijesti uslovno smo nazvali etnocentrizmom jer ukazuje na sklonost pojedinca da svojoj naciji pripisuje izuzetnu vrijednost (da je idealizuje) u poređenju sa uopšteno formulisanim „drugim nacijama”. Na tabeli 24. jasno se može uočiti da postoje linearne korelacije između ovako shvaćenog etnocentrizma i etničke distance i da su one veće nego korelacije između distance i nacionalne identifikacije, odnosno kosmopolitizma.

Ovo ne treba da čudi ako se ima u vidu da je između prvog i četvrtog faktora (isključivog nacionalizma i etnocentrizma) korelacija prilično visoka ($r=0,66$), pa se mogu smatrati komponentama u osnovi jedne orijentacije. Korelacije između etnocentrizma i etničke distance unekoliko su veće na cijelom uzorku nego na poduzorku Crnogoraca, a koeficijenti kontingencije se donekle razlikuju od koeficijenata linearnih korelacija – negdje su veći a negdje manji.

Kako izgleda povezanost između etnocentrizma i etničke distance ilustrovaćemo na dva primjera. Od 197 ispitanika sa najvišim rezultatima na skali etnocentrizma 19 (ili 9,6%) prihvata sve odnose sa Albancima (naravno, u toj grupi ima i samih Albanaca), dok 55% odbacuje svaki ponuđeni odnos sa pripadnicima ove nacije. Na drugoj strani, od 217 ispitanika sa najnižim rezultatima na skali etnocentrizma trećina (33%) ne pokazuje nikakvu distancu od Albanaca, ali 10,6% izražava maksimalnu distancu i 15,7% veliku (tabela u prilogu). Kada je riječ o odnosu prema Muslimanima, iz kategorije anti-etnocentrički orijentisanih ispitanika 42% prihvata sve hipotetičke odnose sa pripadnicima ove grupe (samo 6,5% pokazuje maksimalnu distancu), a iz kategorije krajnje etnocentrične ori-

jentacije spremnost na prihvatanje svih odnosa manifestuje samo 9,6%, dok sve ponuđene odnose odbacuje 37,6%, uz znatan broj (21,8%) onih koji ispoljavaju veliku distancu (tabela u prilogu).

Tabela 24. – Mjere povezanosti etnocentrizma i distance prema različitim nacionalnim skupinama

Grupa	<i>r</i> na cijelom uzorku	<i>r</i> na poduzorku Crnogoraca	<i>C</i> -koeficijent na cijelom uzorku	Nivo značajnosti <i>C</i> -koeficijenta
1. Crnogorci	-0,02	-0,06	0,13	0,021
2. Srbi	0,07	0,20	0,18	0,003
3. Muslimani	0,34	0,33	0,35	0,000
4. Albanci	0,39	0,33	0,37	0,000
5. Hrvati	0,39	0,35	0,37	0,000
6. Amerikanci	0,33	0,28	0,34	0,000
7. Francuzi	0,32	0,30	0,34	0,000
8. Rusi	0,18	0,21	0,26	0,000
9. Nijemci	0,32	0,30	0,33	0,000
10. Englezi	0,33	0,30	0,34	0,000
11. Romi	0,30	0,26	0,32	0,000
Ukupna socijalna distanca	0,39	0,35		

Na osnovu podataka sa sve četiri subskale (četiri dimenzije) nacionalne svijesti, formiran je ukupan rezultat kao mjera opšte nacionalističke orijentacije i taj rezultat je takođe doveden u vezu sa etničkom distancom (tabela 25).

Vidimo da opšta nacionalistička orijentacija korelira sa etničkom distancom u sličnoj mjeri kao i prva dimenzija. To je i prirodno ako se ima u vidu da prva dimenzija predstavlja prvi faktor koji je izolovan iz svih odgovora na ovom skupu stavki (ukupno 39), a prvi faktor, vidjeli smo, objašnjava najveći dio varijanse svih tih odgovora. Na tabeli vidimo i pokazatelj povezanosti dva najopštija rezultata – opšte nacionalističke orijentacije i ukupne etničke distance (distance prema svim nacionalnim skupinama). Koeficijent linearne korelacije od 0.50 ukazuje na znatnu povezanost, ali ne opravdava zaključak da je riječ o komponentama jedne varijable. Na poduzorku Crnogoraca korelacije su za nijansu uglavnom niže, osim kada je u pitanju odnos prema Srbima, Rusima i Muslimanima, dok je distanca prema samim Crnogorcima u negativnoj korelaciji sa nacionalističkom orijentacijom. To znači da blag stepen distance prema Crnogorcima (jer jači stepen nije utvrđen) pokazuju upravo antinacionalistički orijentisani Crnogorci. Ispitanici sa snažnom nacionalističkom svijesću manje se distanciraju od svoje matične nacionalne skupine (nesum-

njivo je ovdje u pitanju jedna opštija zakonitost), ali se zato distanciraju od svih drugih etničkih grupa.

Tabela 25. – Koeficijenti linearne korelacije između etničke distance i: a) opšte nacionalističke orijentacije; b) stava prema nacionalnim manjinama

Grupe	Nacionalistička orijentacija		Stav prema manjinama	
	r na cijelom uzorku	r na poduzorku Crnogoraca	r na cijelom uzorku	r na poduzorku Crnogoraca
1. Crnogorci	0,01	-0,11	0,23	0,07
2. Srbi	0,10	0,27	0,24	0,08
3. Muslimani	0,44	0,46	-0,51	-0,37
4. Albanci	0,43	0,42	-0,51	-0,34
5. Hrvati	0,50	0,47	-0,36	-0,35
6. Amerikanci	0,44	0,39	-0,38	-0,31
7. Francuzi	0,44	0,41	-0,29	-0,30
8. Rusi	0,24	0,30	-0,08	-0,23
9. Nijemci	0,42	0,41	-0,35	-0,31
10. Englezi	0,44	0,41	-0,31	-0,30
11. Romi	0,35	0,33	-0,18	-0,21
Ukupna socijalna distanca	0,50	0,47	-0,37	-0,34

Veza između nacionalističke orijentacije i etničke distance je zaista linearna i najčešće vrlo simetrična. Naprimjer, polovina ispitanika (49,5%) iz grupe sa najnižim rezultatima na skali opšteg nacionalizma, prihvata sve ponuđene odnose sa Muslimanima, a ne prihvata ni jedan 5%. Sa druge strane, iz kategorije najizrazitije nacionalističke orijentacije tek 5% prihvata sve odnose sa Muslimanima, a 48% odbija svaki ponuđeni odnos (uz to, još 22% pokazuje veliku distancu).

Na istoj tabeli su prikazane linearne korelacije između etničke distance i stava prema nacionalnim manjinama. U širem smislu, taj stav je takođe komponenta nacionalne svijesti, kao odnos prema određenoj kategoriji drugih nacionalnih skupina. Kao što je ranije naglašeno, u skali nije pominjana ni jedna konkretna manjinska grupa već se uopšteno govorilo o manjinama i odnosu prema njima, pa je dakle, ovdje riječ o ispitivanju *opšteg stava* prema nacionalnim manjinama. Pošto je veći rezultat označavao pozitivniji stav, to su se po prirodi stvari pojavile negativne korelacije sa etničkom distancom. Osobe koje pokazuju pozitivan stav prema nacionalnim manjinama u manjem stepenu i manjem broju (u poređenju sa onima koji iskazuju negativan stav) se distanciraju od različitih nacionalnih skupina – kako onima koji na tom prostoru mogu da dobiju oznaku

manjine, tako i prema različitim drugim nacijama. Izuzetak je ipak odnos prema Srbima i Crnogorcima, gdje se takođe javlja značajna povezanost (doduše, ne pretjerano visoka), ali sa *obrnutim predznakom*: ispitanici sa negativnim stavom prema manjinama manje se distanciraju od ove dvije skupine nego oni sa pozitivnim stavom. Kad je riječ o odnosu prema Rusima, korelacija je praktično beznačajna. U cjelini posmatrano, korelacije nijesu naročito visoke, osim u slučaju odnosa prema Albancima i Muslimanima (za obje grupe koeficijent korelacije je 0.51), ali to i jesu najrelevantnije skupine za testiranje veze između etničke distance i opšteg stava prema manjinama.

Korelacije na poduzorku Crnogoraca su u pravilu niže, osim što se u slučaju odnosa prema Rusima koeficijent značajno povećava. Gotovo je nestala i ona pozitivna veza između stava prema nacionalnim manjinama i distance od Srba i Crnogoraca. Niže korelacije se mogu, po našem mišljenju, objasniti time što u ovaj homogeni poduzorak nije ušla kategorija ispitanika koji se izjašnjavaju kao „Crnogorac koji se osjeća i Srbinom”, a koji pokazuju tendenciju da se više nego ostali distanciraju od različitih nacionalnih grupa i da istovremeno manifestuju negativan stav prema manjinama.

Kao primjer povezanosti socijalne distance i stava prema manjinama pokazaćemo tabelu kontingencije na kojoj je iskazan odnos između klasifikovanog stava prema manjinama i klasifikovane distance prema Hrvatima (tabela 26).

Tabela 26. – Stav prema manjinama i ukupna socijalna distanca prema Hrvatima (procenti iskazani u kolonama)

Kategorija distance	Stav prema nacionalnim manjinama					Ukupno
	Najniža grupa	Donja grupa	Srednja grupa	Gornja grupa	Najviša grupa	
Bez distance	6,9	17,5	18,7	32,5	33,5	(228)
Mala distanca	7,4	11,8	21,0	24,0	19,7	(176)
Srednja distanca	16,8	24,9	22,8	20,0	19,7	(221)
Velika distanca	22,3	14,4	16,9	12,0	13,3	(166)
Maksim. distanca	46,5	31,4	20,5	11,5	13,8	(262)
Ukupno	(202)	(229)	(219)	(200)	(203)	(1053)
	C=0,35;p=0,000;					

Vidimo da u kategoriji ispitanika sa krajnje negativnim stavom prema manjinama 46,5% odbija sve hipotetičke odnose sa Hrvatima, a samo 7% prihvata sve odnose i 7.4% odbija jedan ili dva odnosa sa pripadnicima te skupine. Na drugoj strani, u kategoriji ispitanika sa najpozitivnijim stavom prema manjinama, trećina (33,5%) prihvata sve ponuđene odnose

sa Hrvatima, petina pokazuje malu distancu, ali, ipak, gotovo 14% ispoljava maksimalnu i 13% veliku distancu prema ovoj nacionalnoj skupini. Dakle, dio ispitanika sa generalno pozitivnim stavom prema manjinama na neki način Hrvate izuzima iz tog opšteg odnosa (vjerovatno pod utiskom još uvijek svježih uspomena na ratne sukobe sa nekim drugim pripadnicima iste nacionalne grupe), te odbija sve ponuđene socijalne odnose, a pogotovo one koji predstavljaju znak velike socijalne i psihološke bliskosti. No, generalna tendencija da se manje distanciraju ispitanici sa pozitivnim stavom prema nacionalnim manjinama i u ovom slučaju ostaje.

OSTALI ČINIOCI I KORELATI ETNIČKE DISTANCE

U prikazu dosadašnjih istraživanja etničke distance na prostoru bivše Jugoslavije djelimično smo se dotakli i pitanja činilaca koji određuju tu distancu ili utiču na nju. Naravno, najvažniji činilac je nacionalna pripadnost ispitanika, jer mi se i distanciramo od drugih grupa zato što se one razlikuju od naše, ili su čak i u sukobu sa njom, svejedno da li smo toga svjesni ili nijesmo. To se potvrdilo i u ovom istraživanju. No, do sada je utvrđen i znatan broj drugih obilježja – demografskih, socijalnih i psiholoških – koji utiču na to da socijalna distanca bude više ili manje izražena. Naprimjer, više puta je potvrđeno da je obrazovanje u korelaciji sa stepenom distanciranja, jer se obrazovanije osobe manje distanciraju od različitih nacionalnih grupa nego manje obrazovane. Korelat može biti i starost – stariji ispitanici ispoljavaju veću sklonost distanciranju nego mlađi. U nekim slučajevima se ispostavilo da je i veličina mjesta u kojem ispitanici žive od izvjesne važnosti: osobe iz većih mjesta više prihvataju pripadnike drugih etničkih skupina nego one iz manjih naselja – vjerovatno zato što je u manjim naseljima izraženiji tradicionalistički kulturni obrazac. Doista se pokazalo da je i tradicionalistička vrednosna orijentacija, a isto tako i autoritarnost, u značajnoj korelaciji sa socijalnom distancom (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995).

I u ovom istraživanju je provjeravana povezanost distance i nekih drugih demografskih i socijalnih obilježja. Kao i u nekim ranijim slučajevima (Kuzmanović, 1994), i ovdje se potvrdilo da pol nije značajan činilac: i muškarci i žene se u sličnoj mjeri distanciraju od pripadnika različitih nacionalnih grupa. Ispostavilo se da regionalna podjela na sjevernu, srednju i primorsku Crnu Goru nije relevantan faktor, ali da se velike razlike u etničkoj distanci javljaju među stanovnicima različitih gradova (odnosno opština) i to nesumnjivo zato što je nacionalni sastav poduzoraka različit u pojedinim opštinama i mjestima, pa se stoga ova veza u velikoj mjeri svodi na uticaj nacionalne pripadnosti na etničko zatvaranje. Naprimjer, izvjesnu distancu prema Crnogorcima pokazuju stanovnici Ulcinja

(u manjoj i većoj mjeri ukupno 65%), a potom ispitanici iz Berana (44%, ali najčešće u manjem slučaju) i Bijelog Polja (41%). Još veće razlike među gradovima se javljaju kada se posmatra distanca u odnosu na Srbe. Sve ponuđene odnose sa pripadnicima ove nacije prihvata samo 17,5% Cetinjana (a isti toliki broj odbija svaki odnos), 21,5% Ulcinjana (26% ispoljava maksimalnu distancu i 25% veliku distancu), 35% ispitanika iz Berana, 42% iz Bijelog Polja, a recimo, 83% iz Danilovgrada i čak 93% iz Pljevalja. Razlike su zaista vrlo velike.

Distanca prema Muslimanima takođe veoma varira od grada do grada. Ne pokazuje bilo kakvu distancu prema ovoj skupini 86,5% ispitanika iz Berana (jer je u ovom poduzorku bilo mnogo pripadnika ove etničke grupe), 58% iz Bijelog Polja, 57% Danilovgrađana, mnogo manje Kotorana (37,5%), još manje Barana (27,8%), vrlo malo Ulcinjana (13,8%), 12,5% Nikšićana (njih 36% iskazuje maksimalnu distancu), 11% Podgoričana (26% ne prihvata ni jedan odnos), a najmanje Cetinjana (6%) i Kolašinaca (4%), među kojima oko četvrtine ispoljava potpunu distancu.

Distanca prema Albancima gotovo ne postoji u poduzorku Ulcinjana, jer je taj poduzorak praktično sastavljen od pripadnika ove nacionalne skupine, a od ostalih gradova najmanja je u Danilovgradu (53% prihvata sve odnose). Sve odnose prihvata i 42% Kotorana (ali petina odbacuje svaki ponuđeni odnos) i 36% Barana (22% izražava maksimalnu distancu). Potpunu distancu u najvećem broju pokazuju Nikšićani (49%), a potom Bjelopoljci (42%, plus 26% sa velikom distancom), Kolašinci (40%), Podgoričani (39%, plus četvrtina sa velikom distancom), Hercegnovljani (38%). Pljevljaci se gotovo polarizuju, jer 29,5% prihvata sve odnose, a 35% se u potpunosti distancira od Albanaca.

Najtolerantniji odnos prema Hrvatima pokazuju ispitanici iz Danilovgrada (57% ne pokazuje nikakvu distancu) i iz Kotora (54%), a najmanje tolerantan iz Bijelog Polja (44% ne prihvata sa njima ni jedan ponuđeni odnos), Nikšića (38% pokazuje potpunu distancu, mada nalazimo i 16% ispitanika bez ikakve distance), iz Podgorice (33% ne prihvata ni jedan odnos sa Hrvatima) i iz Kolašina (31% sa maksimalnom distancom i samo 2% bez ikakve distance). Na izvjestan način se polarizuju građani Pljevalja (38% prihvata sve odnose, a 21% ni jedan), a donekle i Ulcinjani (23% prihvata, a 17% odbija sve odnose sa Hrvatima).

Stanovnici pojedinih gradova veoma se razlikuju i u distanci prema stranim narodima. U prosjeku, od neslovenskih nacija se najmanje distanciraju građani Danilovgrada (naprimjer, 64% prihvata sve odnose sa Nijemcima, isto toliko sa Englezima, 55% sa Amerikancima), a najviše građani Nikšića (44% ispoljava potpunu distancu prema Amerikancima, 40% prema Francuzima, i isto toliko prema Nijemcima), a potom građani Podgorice (38% odbija svaki odnos sa Amerikancima i tačno trećina sa Nijemcima). U poređenju sa drugima, manje se distanciraju i Kotorani – npr. polovina je spremna da prihvati sve hipotetičke odnose sa Francuzi-

ma i Nijemcima, 52% sa Englezima, 48% sa Amerikancima, 44% sa Rusima. Zanimljivo je da Ulcinjani pokazuju potpunu distancu ne samo prema Rusima (41,5%) nego i prema Francuzima (35%) i Englezima (34%), a u znatno manjem broju prema Amerikancima (18,5%) i Nijemcima (20%). U cjelini su najtolerantniji Danilovgrađani, među kojima 60% prihvata sve odnose i sa Romima, a najmanje Nikšićani. Upravo, primjer ta dva grada pokazuje da važan činilac etničke distance nije samo nacionalni sastav mjesta nego i nekakva lokalna socijalna klima.

Ostale varijable nijesu se pokazale značajnim korelatima etničke distance na nivou cijelog uzorka. Postojala je, međutim, opravdana sumnja da se pripadnici različitih nacionalnih grupa razlikuju u izvjesnoj mjeri po tim istim varijablama (npr. po obrazovanju) i da to maskira stvarnu povezanost tih varijabli sa distancom budući da je uticaj nacionalne pripadnosti dominantan. U svakom slučaju, zaključili smo da bi bilo dobro da se ispita veza između nekih obilježja ispitanika (demografskih i socijalnih) i etničke distance na nacionalno homogenim grupama (poduzorcima). Međutim, samo je grupa ispitanika koji su se izjasnili kao Crnogorci bila pristojno velika i stoga je takva analiza samo na toj grupi i obavljena. Sve su varijable kategorisane i povezanost je provjeravana preko tabela kontingencije, tj. izračunavani su hi-kvadrat i C-koeficijent. Koeficijenti kontingencije za izabrane varijable prikazani su na tabeli 27.

Tabela 27. – Koeficijenti kontingencije nekih obilježja ispitanika i distance prema pojedinim nacijama na poduzorku Crnogoraca (N=464)

Grupe	Starost	Materijalni status	Obrazovanje
1. Crnogorci	0,15	0,14	0,15
2. Srbi	0,21	0,19	0,14
3. Muslimani	0,18	0,27**	0,21*
4. Albanci	0,19	0,29**	0,22*
5. Hrvati	0,19	0,29**	0,24**
6. Amerikanci	0,16	0,23	0,27**
7. Francuzi	0,16	0,23*	0,29**
8. Rusi	0,18	0,22	0,27**
9. Nijemci	0,19	0,27**	0,28**
10. Englezi	0,22	0,24**	0,30**
11. Romi	0,22	0,23*	0,22*
Ukupna distanca		0,28	0,20

* – koeficijent kontingencije značajan na nivou 0,05

** – koeficijent kontingencije značajan na nivou 0,01

Ustanovljeno je da starost u cjelini nije značajan činilac etničkog distanciranja, mada se u nekim slučajevima pojavljuju zanimljive i ne baš male razlike između pojedinih starosnih kategorija. Naprimjer, kada je riječ o distanci prema Srbima, ispostavilo se da znatno veći procenat starijih od 60 godina nego mlađih od 20 (63%:43%) izražava spremnost da prihvati sve ponuđene socijalne odnose sa Srbima. Mala je, međutim, ova najmlađa grupa (ukupno 30 ispitanika). Doduše, i sljedeća starosna grupa (21 do 30 godina) u manjem postotku nego najstarija prihvata sve hipotetičke odnose sa Srbima (50%). I kada je riječ o odnosu prema Albancima, najmlađi ispitanici pokazuju veću distancu nego najstariji, tj. procentualno veći broj najmlađih odbija sve hipotetičke odnose (43% prema 19%). Međutim, razlika među ostalim starosnim kategorijama je mala i korelacija u svakom slučaju nije linearna.

Materijalni status je u većoj i, najčešće, u statistički značajnijoj korelaciji sa etničkom distancom: osobe sa najnižim statusom se u većem stepenu i u većem procentu distanciraju od različitih nacija nego osobe sa najvišim materijalnim statusom, mada veza nije baš linearna kada je riječ o središnjem dijelu dimenzije (dešava se da ispitanici sa osrednjim materijalnim statusom pokazuju malo veću distancu nego oni sa nižim statusom). Kakva je povezanost ove dvije varijable prikazaćemo na primjeru odnosa prema Albancima (tabela 28). Najprije podsjetimo da smo materijalni status izveli iz niza indikatora (kako je to ranije objašnjeno) i da smo sve ispitanike klasifikovali u pet kategorija na osnovu karakterističnih percentila.

Tabela 28. – Materijalni status ispitanika i socijalna distanca prema Albancima (procenti su iskazani u kolonama)

Kategorije distance	Materijalni status					Ukupno
	Najniži	Nizak	Osrednji	Viši	Najviši	
Bez distance	16,7	11,4	13,0	16,5	28,0	(81)
Mala distanca	5,6	13,6	7,0	18,6	18,7	(61)
Srednja distanca	11,1	21,6	31,0	19,6	15,9	(94)
Velika distanca	22,2	22,7	21,0	18,6	19,6	(96)
Maksim. distanca	44,4	30,7	28,0	26,8	17,8	(132)
Ukupno	(72)	(88)	(100)	(97)	(107)	(464)
Hi-kvadrat=42,00; C-koeficijent=0,29; p=0,000						

Na tabeli sa klasifikovanim skorovima se lako može uočiti da procenat ispitanika koji odbijaju sve odnose sa Albancima opada kad se pođe od kategorije najnižeg materijalnog statusa (44,4%), preko umjereno niskog (30,7%), osrednjeg statusa (28%) i dođe do kategorije umjereno visokog (26,8%) i relativno visokog statusa (17,8%). Međutim, ako posmatramo samo one koji prihvataju sve odnose, ne uočavamo tako jasnu pra-

vilnost. Doduše, i ovdje postoje razlike između dvije krajnje kategorije, jer među ispitanicima sa najnižim materijalnim statusom sve hipotetičke odnose sa Albancima prihvata procentualno manji broj (16,7%) nego među onima sa najvišim statusom (28%). Međutim, najmanji procenat bez distance nalazimo u tri srednje kategorije po materijalnom statusu (npr. u grupi sa niskim statusom 11,4%), a ne u kategoriji sa najnižim statusom, kako bi se očekivalo da je korelacija i u ovom dijelu linearna. Ovakva ili slična odstupanja od neke grubo skicirane pravilnosti nalazimo i kada analiziramo odnos prema drugim nacionalnim skupinama.

Materijalni status je nesumnjivo važna komponenta ukupnog društvenog položaja pojedinca. Druga važna komponenta je stepen obrazovanja ili kvalifikacije. Nije posebno provjeravano, ali vjerovatno su korelacije između materijalnog statusa i etničke distance u nekoj mjeri posljedica uticaja obrazovanja na obje varijable, jer u prosjeku obrazovaniji imaju bolji materijalni status (mada se posljednjih desetak godina mnogo što tu promijenilo i poremetilo), a pokazuju i manju distancu. I u ovom istraživanju, na poduzorku Crnogoraca, pokazalo se da je nivo obrazovanja u očekivanoj negativnoj korelaciji (uz karakteristične izuzetke) sa socijalnom distancom prema raznim nacionalnim skupinama. Osim kada su u pitanju Crnogorci i Srbi kao predmet distance, u svim drugim slučajevima korelacije su statistički značajne – neke na nivou 0,05, a većina na nivou vjerovatnoće 0,01. Za razliku od materijalnog statusa, korelacije obrazovanja i etničke distance su veće kada je u pitanju odnos prema stranim nacijama: Amerikancima, Francuzima, Nijemcima, Englezima, pa i Rusima. Pogledajmo, primjera radi, kako izgleda povezanost nivoa obrazovanja i distance prema Englezima (tabela 29).

Tabela 29. – Stepen obrazovanja ispitanika i socijalna distanca prema Englezima (procenti prikazani po kolonama)

Kategorija distance	Stepen obrazovanja				
	Osnovna škola	Srednja škola	Viša škola	Fakultet	Ukupno
Bez distance	14,6	26,0	38,9	30,8	(105)
Mala distanca	15,2	16,9	41,7	20,5	(83)
Srednja distanca	24,5	27,9	11,1	25,6	(112)
Velika distanca	15,9	12,8	2,8	12,8	(58)
Maksimalna distanca	29,8	16,4	5,6	10,3	(87)
Ukupno	(151)	(219)	(36)	(39)	(445)
Hi-kvadrat=43,47; C=0,30; p=0,000					

Lako se uočava da se od Engleza najviše distanciraju ispitanici sa osnovnoškolskim obrazovanjem: njih gotovo 30% odbija svaki hipotetički odnos sa pripadnicima ove nacionalne skupine (a još 16% pokazuje ve-

liku distancu), dok 14,6% izražava spremnost da prihvati sve ponuđene odnose. Osobe sljedećeg obrazovnog nivoa već pokazuju znatno manju distancu: 26% prihvata Engleze u svim vrstama odnosa, a 16% se u potpunosti distancira. Dalje opadanje distance ne dešava se, međutim, na statistički pravilan i očekivan način. Naime, najmanju distancu ispoljavaju oni sa višim a ne visokim obrazovanjem. Te razlike nijesu baš male. Ako saberemo ispitanike iz kategorije „bez distance” i one sa malom distancom, ustanovićemo da iz grupe sa višim obrazovanjem preko 80% ulazi u tu objedinjenu kategoriju, a iz grupe sa visokim stepenom obrazovanja 51%. Međutim, i grupa višeg i grupa visokog obrazovanja dovoljno su male da bismo smjeli da izvučemo nekakav čvrst i pozudan zaključak. Iznosimo ovo samo kao zanimljiv nalaz koji bi valjalo provjeriti u nekim budućim istraživanjima. Napominjemo da to nije ustanovljeno samo u distanci prema Englezima. Bilo koja grupa da je u pitanju, *uvijek* se osobe sa višim obrazovanjem manje distanciraju nego ispitanici sa visokom stručnom spremom. No, glavni zaključak je da se osobe nižeg nivoa obrazovanja (osobito one koje su završile samo osnovnu školu ili nijesu ni to) mnogo više distanciraju od pripadnika različitih nacionalnih skupina nego osobe sa višim stepenima obrazovanja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovo istraživanje, izvedeno na građanima Crne Gore, pokazuje da je etnička distanca, shvaćena kao spremnost (odnosno nespremnost) na uspostavljanje karakterističnih socijalnih odnosa sa pripadnicima različitih nacionalnih skupina, vrlo raširena pojava i da je prilično jaka (ako se prati broj odnosa u kojima se neka grupa odbacuje). Nedostaju uporediva istraživanja (izvedena u slično vrijeme, sa sličnim instrumentarijumom i na sličnim velikim uzorcima) na drugim prostorima sadašnje i bivše Jugoslavije da bi se moglo pouzdano procijeniti da li su ovi rezultati u granicama očekivanih (prosječnih). Ipak radi orijentacije, ukazujemo na činjenicu da je etnička distanca ovog uzorka (posmatrano u prosjeku i na uporedivim stavkama) manja od one koja je usred rata u Bosni i Hercegovini i sumnjivog zatišja u Hrvatskoj (1993) ustanovljena na uzorku od 970 ispitanika iz Srbije i Crne Gore (Kuzmanović, 1994), a pogotovo u poređenju sa rezultatima istraživanja socijalne distance uzorka roditelja učenika u Hrvatskoj 1998. godine (Mijatović i Previšić, 1999). Međutim, treba uzeti u obzir i činjenicu da je od prvog istraživanja prošlo sedam, a od drugog dvije godine, a za očekivanje je da će etnička distanca opadati kako se budemo udaljavali od kraja posljednjeg rata. Sa druge strane, u 1999. godini se odigrala vazдушna agresija snaža NATO na SR Jugoslaviju i izbili masovni krvavi sukobi između Srba i Albanaca na Kosovu, uključujući sa jedne strane vojsku i policiju, a sa druge strane paravojne formacije, pa je

i to moglo da pojača socijalnu distancu među nekim etničkim grupama. Imajući sve to u vidu, vjerujemo da je u ovom trenutku (dakle, više izražavamo hipotezu nego pouzdan zaključak) etnička distanca u Crnoj Gori unekoliko manja nego na drugim prostorima sadašnje i bivše Jugoslavije. Ipak, tek ako se uskoro izvrši neko obimnije istraživanje u drugim sredinama moći ćemo da provjerimo ovu pretpostavku.

Etnička distanca građana Crne Gore nije ista prema svim odabranim nacionalnim skupinama. Na nivou cijelog uzorka najviše su prihvaćeni Crnogorci, potom Srbi, a najmanje Romi. Nema, međutim, mnogo smisla izvoditi dalekosežne zaključke na osnovu analize odgovora cijelog uzorka, jer je on nacionalno heterogen, ali je najveće učešće jedne skupine (Crnogoraca). Zato je relevantnija analiza razlika u etničkoj distanci koju pripadnici pojedinih nacionalnih grupa pokazuju prema različitim drugim nacionalnim i etničkim grupama. Doista se i ovdje potvrdilo ono što je utvrđeno u periodu najprije hladnih, a potom i ratnih nacionalnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije – da je nacionalna pripadnost jedan od glavnih izvora variranja u etničkoj distanci. Nacionalna pripadnost je ovdje operacionalizovana preko izjave o nacionalnom identitetu (nacionalna samoidentifikacija). Osnovni nalaz je da postoji prilično izražena tendencija da se pripadnici svih nacionalnih skupina koje žive na prostoru Crne Gore distanciraju od drugih – ne samo onih koje takođe žive na tom prostoru nego od svih prema kojima je distanca ispitivana. I dalje ostaje zaključak da se najmanja distanca pokazuje prema Crnogorcima, a najveća prema Romima, ali čak i prema Crnogorcima, pripadnici nekih nacionalnih grupa pokazuju izvjesnu distancu (Muslimani, a još više Albanci), dok je ta diferencijacija znatno veća kad je u pitanju odnos prema Srbima, Muslimanima, Albancima i drugim nacijama.

Generalno uzev, pripadnici neke nacije se najviše distanciraju od onih nacionalnih skupina koje se doživljavaju kao nepouzdanе, stvarno ili potencijalno neprijateljske, ili pak u pogledu kulture (tj. po običajima, vjerovanjima, religiji, itd.) kao bitno različite od vlastite. Sa druge strane, manja distanca se pokazuje prema stvarnim ili samo naslućenim i potencijalnim saveznicima i onima koji su sličnog etničkog porijekla, iste ili slične religije i sličnog načina života. Ipak, uočljive su i značajne individualne razlike unutar iste nacionalne grupe, a pretpostavili smo i da postoji i tendencija opštijeg distanciranja – ispoljavanja distance (ili pak bliskosti) prema različitim nacionalnim skupinama u isto vrijeme. Zato smo ispitivali kakva je i kolika međusobna povezanost socijalne distance prema pripadnicima različitih nacija.

Na tabeli 30. prikazane su interkorelacije etničke distance na nivou cijelog uzorka, a na tabeli 31, na poduzorku Crnogoraca.

Tabela 30. – Interkorelacije etničke distance na cijelom uzorku

	Srbi	Muslimani	Albanci	Hrvati	Amerikanci	Francuzi	Rusi	Nijemci	Englezi	Romi	Ukup. dist.
Crnog.	0,49	-0,11	-0,13	0,16	0,03	0,10	0,26	0,02	0,10	0,17	0,15
Srbi		-0,06	-0,03	0,20	0,03	0,15	0,43	0,05	0,13	0,29	0,22
Musl.			0,72	0,62	0,60	0,55	0,30	0,61	0,56	0,53	0,69
Alban.				0,72	0,66	0,59	0,34	0,63	0,59	0,65	0,74
Hrvati					0,75	0,75	0,54	0,71	0,75	0,68	0,85
Amer.						0,88	0,57	0,88	0,89	0,63	0,86
Franc.							0,66	0,88	0,92	0,68	0,89
Rusi								0,60	0,63	0,65	0,68
Nijemci									0,87	0,63	0,86
Engl.										0,67	0,88
Romi											0,77

Tabela 31. – Interkorelacije etničke distance na poduzorku Crnogoraca

	Srbi	Muslimani	Albanci	Hrvati	Amerikan.	Francuzi	Rusi	Nijemci	Englezi	Romi	Ukup. dist.
Crnog.	0,23	0,07	0,03	0,06	-0,00	-0,02	0,09	-0,03	-0,03	0,04	0,04
Srbi		0,31	0,31	0,29	0,16	0,2	0,37	0,19	0,20	0,29	0,32
Musl.			0,82	0,74	0,66	0,67	0,56	0,69	0,66	0,71	0,79
Alban.				0,79	0,72	0,70	0,63	0,71	0,70	0,81	0,83
Hrvati					0,77	0,77	0,63	0,77	0,76	0,69	0,85
Amer.						0,91	0,70	0,87	0,90	0,69	0,87
Franc.							0,75	0,90	0,94	0,71	0,90
Rusi								0,74	0,74	0,69	0,78
Nijemci									0,91	0,70	0,89
Engl.										0,70	0,88
Romi											0,81

Vidimo da na nivou cijelog uzorka distanca prema Crnogorcima slabo korelira sa distancom prema ostalim nacijama (osim nešto više sa odnosom prema Srbima) – nesumnjivo zato što veliki dio uzorka čine Crnogorci i osobe sličnog porijekla i identiteta, a oni se od svojih sunarodnika ne distanciraju, te se kao posljedica javlja izostajanje korelacija. Iz sličnih razloga su slabe korelacije distance prema Srbima sa distancom prema drugim nacionalnim grupama. Ostale korelacije su ne samo statistički značajne nego najčešće i visoke (nešto je niža korelacija distance prema Rusima sa distancom prema Srbima, Muslimanima i Albancima). Naročito u visokoj mjeri korelira odnos prema različitim zapadnim narodima – naprimjer, između distance prema Francuzima i prema Englezima koefi-

cijent korelacije je čak 0,92. Ove korelacije su za nijansu više na nacionalno homogenoj grupi – poduzorku Crnogoraca.

Visoka korelacija distance prema pojedinačnim nacijama sa ukupnom distancom (prema svim nacijama) takođe ukazuje na postojanje tendencije opšteg distanciranja. Postoji, dakle, veliki broj osoba koje ne žele da budu u bliskim odnosima (a nerijetko i u bilo kakvim) sa pripadnicima bilo koje nacije osim vlastite i, eventualno neke po kulturi i porijeklu njoj slične. Ta pojava u nekim slučajevima poprima elemente ksenofobičnosti – straha od svih koji se doživljavaju kao stranci, tuđi, drugačiji. Ovo sveopšte distanciranje povezano je u značajnoj mjeri sa stepenom obrazovanja jer se ispostavilo da se obrazovaniji manje distanciraju od različitih nacionalnih skupina nego manje obrazovani. Međutim, iako značajan, to nikako nije odlučujući činilac, jer su utvrđene prilično skromne korelacije. Za činjenicu da se javlja velika distanca i nacionalno zatvaranje, važniji su faktori vezani za društvenu situaciju. Raspad bivše Jugoslavije i građanski rat izazvali su sveopštu klimu straha i nepovjerenja – čak i tamo gdje građanskog rata ni drugog otvorenog sukoba nije bilo. U predstavama mnogih građana druge nacije su postale potencijalni izvor opasnosti, a živjeti sa drugima i pored drugih doživljava se kao rizik koji je dobro izbjeći. Naravno, u nekim slučajevima su važne i stare, davno ukorijenjene predrasude koje je nova društvena situacija samo aktuelizovala i pojačala. Osnovano je ipak vjerovati da će se ta klima nepovjerenja i sveopšteg distanciranja postepeno mijenjati, kako se budemo odmicali od rata i normalizovali odnose u državi i društvu. I sad je već vidljivo da nije mali broj i onih građana koji ne pokazuju sklonost distanciranju, odnosno koji su otvoreni za kontakte i trajnije odnose sa drugima i drugačijima, koji takve odnose ne doživljavaju kao neprijatne. Izgleda da je u nekim gradovima već uspostavljena povoljna socijalna klima koja podstiče svakog pojedinca da sa većim povjerenjem prihvata druge.

LITERATURA

1. Alačov, T. (1991): *Etnička distanca kod srednjoškolaca srpske i hrvatske nacionalnosti*, Diplomski rad, Filozofski fakultet–Odjeljenje za psihologiju, Beograd.
2. Baćević, Lj. (1990): Nacionalna svijest omladine, u Mihailović, S. i drugi, *Djeca krize*, IDN, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
3. Baćević, Lj. i drugi (1991): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, IDN, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
4. Bogardus, E. S. (1925): Social distance and its Origins, *J. of Applied Sociology*, 9.
5. Fijamengo, A. (1960): Studenti Sarajevskog univerziteta–pitanje braka posmatrano iz aspekta nacionalne i religiozne pripadnosti i stepena obrazovanja bračnih drugova, *Sociologija*, 1.
6. Golubović, Z. B., Kuzmanović, B. i M. Vasović (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
7. Gud, V. i P. Het (1966): *Metodi socijalnog istraživanja*, Vuk Karadžić, Beograd.
8. Kuzmanović, B. (1994): Stereotipije o Romima i etnička distanca, u: *Razvitak Roma u Jugoslaviji–problemi i tendencije*, Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. LXVIII, SANU, Beograd.
9. Kuzmanović, B. (1994): Socijalna distanca prema pojedinim nacijama u: Lazić, M. (prir.), *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd.
10. Lazaroski, J. (1975): Povezanost oblika nacionalne vezanosti sa socijalnom distancom, *Materijali V kongresa psihologa Jugoslavije*, tom I, Skopje.
11. Lazić, M. (1994): *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd.
12. Mihailović, S. i drugi (1990): *Djeca krize*, IDN, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
13. Mijatović, A. i Previšić, V. (1999): *Demokratska i interkulturalna obilježja srednjoškolaca u Hrvatskoj*, Interkultura, Zagreb.
14. Pantić, D. (1967): *Etnička distanca u SFRJ*, IDN, Beograd (šapirogr.).
15. Pantić, D. (1987): *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP*, IIC SSO Srbije, Beograd.

16. Pantić, D. (1989): Društvena distanca, u: grupa autora, *Jugosloveni o društvenoj krizi*, IC Komunist, Beograd.
17. Pantić, D. (1991): Nacionalna distanca građana Jugoslavije, u: Baćević, Lj. (red.) i drugi, *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, IDN, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
18. Park, R. (1902): The concept of social distance, *J. of applied Sociology*, vol. VIII.
19. Pečjak, V. (1994): *Psihologija množice*, samozaložba, Ljubljana.
20. Rot, N. i N. Havelka (1973): *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju i IDN, Beograd.
21. Supek, R. (1963): *Psihosociologija radne akcije*, Mladost, Beograd
22. Supek, R. (1968): *Ispitivanje javnog mnjenja*, Naprijed, Zagreb.
23. Šiber, I. (1995): *Psihološki pristupi korijenima, procesima i rezultatima međuetničkih sukoba na području bivše Jugoslavije*, rukopis, Zagreb.
24. Toš, N. (1988): *Klasno biće savremenog jugoslavenskog društva*, Raziskovalni institut Fakultete za sociologiju, političke vede in novinarstvo, Ljubljana.
25. Vasović, M. (1995): Osnovne karakteristike grupnih identifikacija u populaciji, u Golubović, Z. (red.), *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić, Beograd.

PRILOG

Tabela 32. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Amerikancima (procenti iskazani po kolonama)

Kategorije distance	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnogorac-Srbin	Srbin-Crnogorac	Musliman	Musliman-Crnogorac	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	22,4	7,9	20,6	17,8	25,9	16,3	14,3	(201)
Mala (1-2)	19,6	8,6	9,6	20,0	32,8	25,5	13,0	(188)
Osrednja(3-5)	22,6	15,8	12,5	33,3	20,7	30,6	23,4	(234)
Velika (6-8)	13,1	18,0	16,9	24,4	13,8	12,2	10,4	(159)
Potpuna (9)	22,2	49,6	40,4	4,4	6,9	15,3	39,0	(281)
Ukupno	(464)	(139)	(136)	(90)	(58)	(98)	(77)	(1062)
	C=0,35; p=0,000							

Tabela 33. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Francuzima

Kategorija distance	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnogorac-Srbin	Srbin-Crnogorac	Musliman	Musliman-Crnogorac	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	23,9	8,6	21,3	17,8	24,1	9,2	15,6	(203)
Mala (1-2)	19,8	10,1	12,5	16,7	29,3	21,4	18,2	(190)
Osrednja(3-5)	24,4	18,0	11,8	30,0	27,6	26,5	20,8	(239)
Velika (6-8)	12,3	20,1	15,4	18,9	12,1	14,3	9,1	(279)
Potpuna (9)	19,6	43,2	39,0	16,7	6,9	28,6	36,4	(279)
Ukupno	(464)	(139)	(136)	(90)	(58)	(98)	(77)	(1062)
	C=0,31; p=0,000							

Tabela 34. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Rusima

Kategorija distance	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnogorac-Srbini	Srbini-Crnogorac	Musliman	Musliman-Crnogorac	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	24,1	15,8	33,8	11,1	13,8	6,1	27,3	(225)
Mala (1-2)	18,5	24,5	14,7	5,6	20,7	22,4	23,4	(197)
Osrednja(3-5)	28,4	25,2	27,2	25,6	36,2	18,4	27,3	(287)
Velika (6-8)	14,0	12,9	11,8	33,3	15,5	15,3	10,4	(161)
Potpuna (9)	14,9	21,6	12,5	24,4	13,8	37,8	11,7	(192)
Ukupno	(464)	(139)	(136)	(90)	(58)	(98)	(77)	(1062)
	C=0,31; p=0,000							

Tabela 35. – Nacionalna samoidentifikacija i ukupna distanca prema Englezima

Kategorija distance	Nacionalna pripadnost							
	Crnogorac	Crnogorac-Srbini	Srbini-Crnogorac	Musliman	Musliman-Crnogorac	Albanac	Jugosloven	Ukupno
Bez distance	23,9	7,9	20,6	17,8	22,4	8,2	16,9	(200)
Mala (1-2)	18,1	11,5	11,0	20,0	27,6	21,4	15,6	(182)
Osrednja(3-5)	25,2	15,1	13,2	31,1	31,0	28,6	18,2	(244)
Velika (6-8)	12,7	18,7	15,4	18,9	10,3	13,3	11,7	(151)
Potpuna (9)	20,0	46,8	39,7	12,2	8,6	28,6	37,7	(285)
Ukupno	(464)	(139)	(136)	(90)	(58)	(98)	(77)	(1062)
	C=0,32; p=0,000							

Tabela 36. – Isključivi nacionalizam (klasifikovani rezultati) i etnička distanca prema Muslimanima (podaci dati u procentima po kolonama)

Kategorija distance	Isključivi nacionalizam					
	Najniža grupa	Donja grupa	Srednja grupa	Gornja grupa	Najviša grupa	Ukupno
Bez distance	47,6	36,5	33,5	24,2	6,7	(308)
Mala distanca	21,6	16,8	12,3	10,1	7,6	(142)
Srednja distanca	19,2	29,4	24,1	28,2	11,9	(236)
Velika distanca	7,2	9,6	16,3	18,9	23,8	(160)
Potpuna distanca	4,3	7,6	13,8	18,5	50,0	(199)
Ukupno	(208)	(197)	(203)	(227)	(210)	(1045)
	C=0,46; p=0,000					

Tabela 37. – Isključivi nacionalizam (klasifikovani rezultati) i distanca prema Hrvatima (podaci dati u procentima po kolonama)

Kategorija distance	Isključivi nacionalizam					Ukupno
	Najniža grupa	Donja grupa	Srednja grupa	Gornja grupa	Najviša grupa	
Bez distance	45,7	23,9	19,7	12,8	6,2	(224)
Mala distanca	26,9	25,9	15,3	13,2	2,9	(174)
Srednja distanca	14,4	25,4	23,2	26,9	15,2	(220)
Velika distanca	9,1	12,2	20,2	18,5	19,0	(166)
Potpuna distanca	3,8	12,7	21,7	28,6	56,7	(261)
Ukupno	(208)	(197)	(203)	(227)	(210)	(1045)
	C=0,47; p=0,000					

Tabela 38. – Isključivi nacionalizam (klasifikovani rezultati) i distanca prema Englezima (podaci dati u procentima po kolonama)

Kategorija distance	Isključivi nacionalizam					Ukupno
	Najniža grupa	Donja grupa	Srednja grupa	Gornja grupa	Najviša grupa	
Bez distance	36,1	23,4	19,2	11,9	6,2	(200)
Mala distanca	28,4	20,3	12,3	14,1	5,7	(168)
Srednja distanca	16,3	25,9	26,6	25,6	18,1	(235)
Velika distanca	6,7	15,2	15,8	22,0	13,8	(155)
Potpuna distanca	12,5	15,2	26,1	26,4	56,2	(287)
Ukupno	(208)	(197)	(203)	(227)	(210)	(1045)
	C=0,41; p=0,000					

Tabela 39. – Etnocentrizam (klasifikovani rezultati) i socijalna distanca prema Albancima (podaci dati u procentima po kolonama)

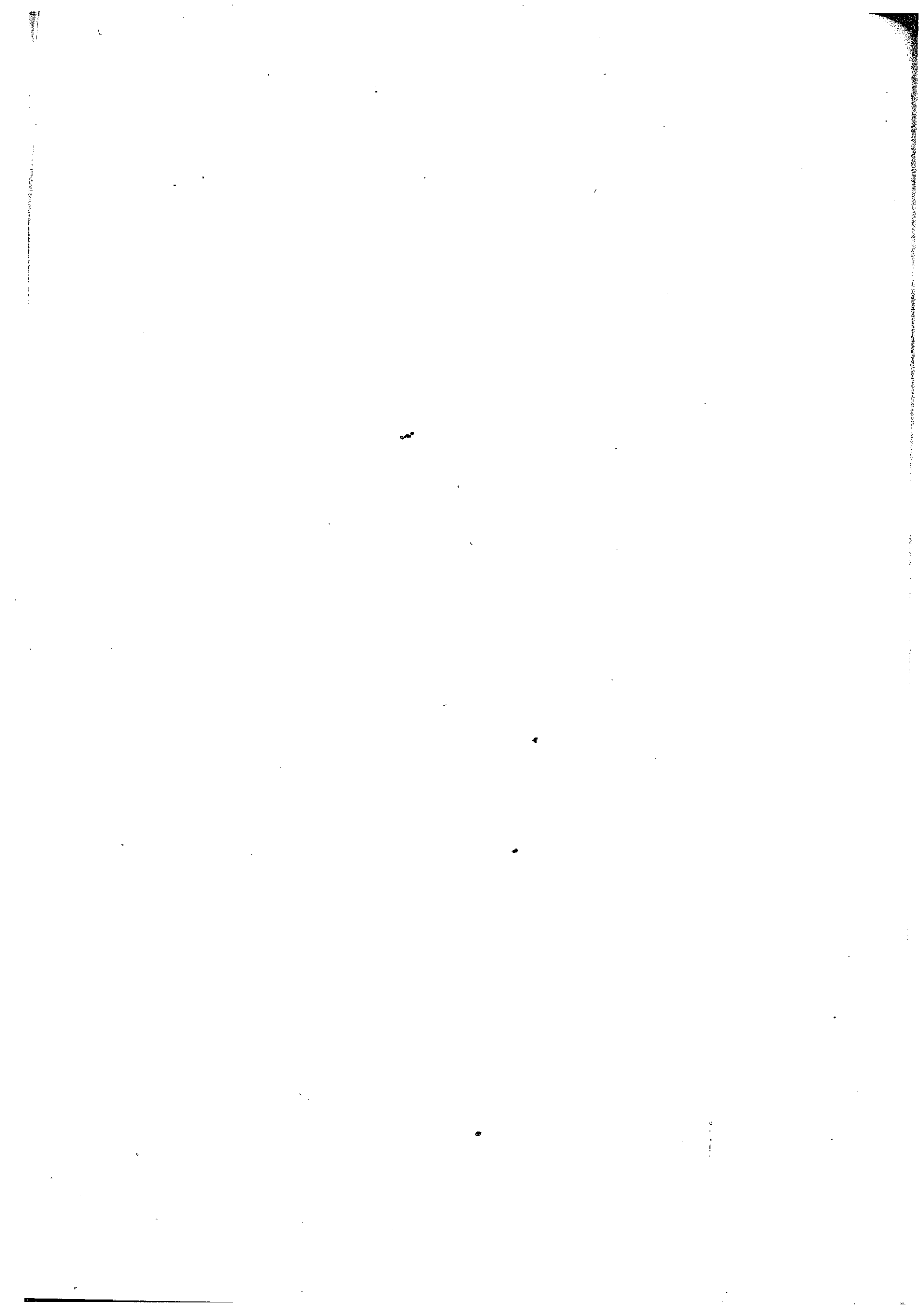
Kategorija distance	Etnocentrizam					Ukupno
	Najniža grupa	Donja grupa	Srednja grupa	Gornja grupa	Najviša grupa	
Bez distance	33,2	25,1	15,0	13,7	9,6	(204)
Mala distanca	18,9	10,0	13,1	9,0	4,1	(116)
Srednja distanca	21,7	25,1	16,0	10,4	15,2	(185)
Velika distanca	15,7	19,4	21,4	21,8	15,7	(196)
Potpuna distanca	10,6	20,4	34,5	45,0	55,3	(341)
Ukupno	(217)	(211)	(206)	(211)	(197)	(1042)
	C=0,37; p=0,000					

Tabela 40. – Etnocentrizam (klasifikovani rezultati) i socijalna distanca prema Muslimanima (podaci dati u procentima po kolonama)

Kategorija distance	Etnocentrizam					Ukupno
	Najniža grupa	Donja grupa	Srednja grupa	Gornja grupa	Najviša grupa	
Bez distance	42,4	32,2	34,5	27,0	9,6	(307)
Mala distanca	15,7	16,6	13,6	11,4	10,7	(142)
Srednja distanca	25,3	32,2	15,5	19,4	20,3	(236)
Velika distanca	10,1	11,4	17,0	16,6	21,8	(159)
Potpuna distanca	6,5	7,6	19,4	25,6	37,6	(198)
Ukupno	(217)	(211)	(206)	(211)	(197)	(1042)
	C=0,35; p=0,000					

Borislav Đukanović

**PRIKAZ REZULTATA KANONIČKE
DISKRIMINACIONE ANALIZE**

U cilju identifikovanja ključnih varijabli ili grupa varijabli koje značajno diferenciraju ispitanike, a na osnovu inputa koji je definisan pitanjima u upitniku, mi smo izvršili i kanoničku diskriminacionu analizu podataka. Ova analiza nam pruža uvid u neke veoma značajne aspekte nacionalne svijesti posmatrane sa stanovišta ključnih koncepata koji su uključeni u naše istraživanje. Na ovaj način se ključna saznanja koja smo iznijeli na prethodnim stranicama, a koja govore o faktorima koji razlikuju ispitanike, mogu precizno statistički identifikovati i prikazati.

Osnov za primjenu kanoničke diskriminacione analize u našem istraživanju bili su skorovi koje smo dobili na osnovu faktorske analize (oblici svijesti), kao i ukupan skor stava prema manjinama i skor etničke distance. Na ovaj način mi smo željeli da utvrdimo u kojoj mjeri i na kojim kanoničkim funkcijama možemo razlikovati grupe ispitanika u našem uzorku. Takođe, budući da smo utvrdili da se nacionalno izjašnjavanje ispitanika pokazalo kao najznačajnije sa stanovišta razlika u nacionalnoj svijesti, mi smo dobijene funkcije na osnovu diskriminacione analize tretirali u svjetlu pripadnosti različitim nacionalnim grupama.

Kanonička diskriminaciona analiza je izdvojila šest funkcija, pri čemu ćemo u našem analitičkom prikazu dali samo prve dvije, zato što ove dvije funkcije objašnjavaju više od 90% varijanse, te se preostale četiri funkcije ne mogu smatrati značajnim. Evo prikaza statističke značajnosti svih šest funkcija:

Tabela 1.

Sumarni prikaz kanoničkih diskriminacionih funkcija

funkcija	vrijednost	% varijanse	kumulativni % varijanse	kanonička korelacija
1	0,559	76,0	76,0	0,599
2	0,104	14,2	90,1	0,307
3	0,050	6,7	96,9	0,217
4	0,018	2,4	99,3	0,132
5	0,005	0,7	100,0	0,070
6	0,000	0,0	100,0	0,019

Dakle, u daljem prikazu pratićemo samo prve dvije kanoničke funkcije. Evo prikaza diskriminacionog koeficijenta za prve dvije funkcije, a na osnovu četiri oblika nacionalne svijesti, ukupnog skora etničke distance i ukupnog skora stava prema manjinama:

Tabela 2.

Standardizovani koeficijenti kanoničkih diskriminacionih funkcija

	kanonička funkcija 1	kanonička funkcija 2
nacionalna isključivost	0,688	0,288
nacionalna identifikacija	0,467	-0,879
mondijalizam	0,549	0,323
etnocentrizam	-0,807	0,502
stav prema manjinama	1,004	0,160
etnička distanca	0,117	0,314

Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da prva kanonička funkcija značajno razlikuje nacionaliste od nenacionalista. Nacionalisti se razlikuju od onih koji to nijesu po visokoj nacionalnoj isključivosti, relativno visokoj nacionalnoj identifikaciji, ali i po visokom mondijalizmu. Etnička distanca nije naročito važna za razlikovanje ispitanika sa stanovništa nacionalizma prikazanog posredstvom prve kanoničke funkcije, dok se etnocentrizam nalazi u negativnoj korelaciji, što znači da je ova kanonička funkcija u suprotnosti sa etnocentrizmom kao oblikom nacionalne svijesti koja razlikuje nacionaliste od nenacionalista. Ovaj podatak je u skladu i sa korelacionom matricom koju smo dobili na osnovu faktorske analize, pri čemu smo utvrdili da etnocentrizam samo relativno korelira sa ostalim oblicima nacionalne svijesti.

Druga kanonička funkcija razlikuje nacionaliste od nenacionalista upravo na osnovu visokog etnocentrizma. Sve ostale vrijednosti nijesu naročito visoke, osim negativne korelacije sa nacionalnom identifikacijom. Ovo znači da se na ovoj funkciji ispitanici razlikuju prvenstveno na osnovu visokog etnocentrizma, ali s tim da kod onih koji su etnocentrični ne postoji gotovo nikakva nacionalna identifikacija. Ovaj podatak je naizgled protivrječan ali je razumljiv u svjetlu svih podataka koje smo iznijeli na gornjim stranicama. Očito je da se ovdje radi o podacima na koje su presudno uticali odgovori samih nacionalnih manjina, te se ova funkcija može razumjeti i kao nacionalizam nacionalnih manjina. Manjine su pokazale nisku nacionalnu identifikaciju, ali su zato iskazale relativno visok etnocentrizam. U prilog ovoj konstataciji ide i činjenica da je etnička distanca na drugoj kanoničkoj funkciji znatno viša nego što je to slučaj sa prvom funkcijom.

Uz gornji prikaz dajemo i matricu strukture koju smo dobili na osnovu statističke analize:

Tabela 3.

Matrica strukture

	kanonička funkcija 1	kanonička funkcija 2
stav prema manjinama	0,955	-0,241
mondijalizam	-0,220	0,605
etnička distanca	-0,229	0,523
etnocentrizam	-0,303	0,023
ukupni nacionalizam	-0,299	0,590
nacionalna isključivost	-0,363	0,489
nacionalna identifikacija	0,096	0,482

Čitava vrijednost kanoničke diskriminacione analize se može vidjeti na osnovu centroida grupa, pri čemu smo kao osnov za formiranje grupa uzeli nacionalne skupine koje smo identifikovali u uzorku. Evo podataka:

Tabela 4.

Grupni centriodi na kanoničkim funkcijama

Nacionalnost	kanonička funkcija 1	kanonička funkcija 2
Crnogorac	-0,240	-0,245
Crnogorac osjeća se Srbinom	-0,765	0,418
Srbin – Crnogorac	-0,285	0,292
Musliman	0,686	-0,172
Musliman – Crnogorac	0,621	-0,567
Albanac, Albanac – Crnogorac	1,848	0,345
Jugosloven	-0,575	3,889
Srbin	-0,253	0,674

Dakle možemo zaključiti da je na objema kanoničkim funkcijama vrijednost za grupu Crnogorac i Srbin – Crnogorac približna, što govori u prilog tvrdnji da između ove dvije nacionalne grupacije postoji sličnost veća nego kada je riječ o sličnosti između grupacija Crnogorac koji se osjeća Srbinom i Spbin – Crnogorac. Najveće razlike između nacionalnih skupina se mogu uočiti kada je riječ o Albancima. Jugosloveni su zaista posebna skupina i dok su na prvoj kanoničkoj funkciji donekle slični sa Crnogorcima koji se osjećaju Srbima, to sa drugom kanoničkom funkcijom nije slučaj. Interesantno je da Srbi na prvoj funkciji imaju gotovo istu vrijednost kao i Crnogorci, što znači da je u nekim veoma važnim aspektima nacionalna svijest kod ove dvije grupacije veoma slična. Međutim, između ove dvije grupe postoji velika razlika na drugoj funkciji, što uka-

zuje da u nekim drugim aspektima nacionalne svijesti nacionalizam Srba i Crnogoraca jeste kvalitativno drugačiji.

Na osnovu prezentiranih podataka može se reći da su svi podaci dobijeni na osnovu kanoničke diskriminacione analize u skladu sa nalazima koje smo ranije prikazali. Primjenom ove metode mi smo, međutim, bili u stanju da identifikujemo određene statističke vrijednosti te da na taj način utvrđene razlike između grupa vidimo u preciznijem vidu. Takođe, diskriminaciona analiza je potvrdila svu složenost i multidimenzionalnost nacionalne svijesti u Crnoj Gori, na taj način što se u prikazu funkcija koje smo dobili analizom, vide razlike u okviru istih grupa na različitim funkcijama.

Mladen Iazić

**STANOVIŠTA O DRŽAVI U
CRNOJ GORI**

Problemi vezani za konstituisanje države u središtu su pažnje na prostorima nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) već više od deset godina. Ti problemi zametnuti su, bez sumnje, već samim činom stvaranja političke zajednice Južnih Slovena poslije Prvog svjetskog rata, a njihova goruća aktuelnost obnavljala se u skoro svakoj deceniji tokom dvadesetog vijeka (sa izuzetkom pedesetih godina, kada je bila nasilno potisnuta). Ovdje se, međutim, očigledno nije moguće baviti kako uzrocima tih problema, tako ni različitim oblicima njihovog ispoljavanja, a pretenciozan bi bio čak i pokušaj da se ukaže na (ogromnu) literaturu posvećenu ovim fenomenima. Stoga ću na početku teksta morati da se ograničim isključivo na napomene koje su neophodne za razumijevanje konteksta u okviru kojeg se problem državnosti u Crnoj Gori postavio kao predmet empirijskog sociološkog istraživanja, kao i za rasvjetljavanje analitičke pozicije samog autora.

IZVORI AKTUELNOG PROBLEMA DRŽAVNOSTI

Već iz podnaslova odjeljka jasno je da ću nastojati da se maksimalno uzdržim od (primamljive, a svakako i opravdane) želje da u dubljim slojevima istorije potražim korijene sadašnjih političkih i ideoloških konflikata povodom državnog statusa Crne Gore. Razlog je jednostavan: nedovoljna kompetentnost na ovako kontroverznom području nosi, u slučaju postojanja osjećanja odgovornosti, prevelike rizike. Ipak, ma kako da su suptilno izatkani »geološki« slojevi koji su ušli u materijal sadašnjeg političkog zdanja, nesumnjivo je da su njegov trenutno prisutan oblik presudno odredila dva aktuelna činioca: postsocijalistička transformacija zemalja srednje i istočne Evrope; i nasilni raspad SFRJ. Iako je očigledno da su ta dva činioca međusobno povezana, oni će se ovdje sažeto razmotriti odvojeno.

Postsocijalistička transformacija je cjelokupan kompleks političke sfere zahvatila mnogo dublje nego što se to uobičajeno analizira. Naime, postalo je pravilo da se ovom području pristupa sa stanovišta problema političke pluralizacije/demokratizacije, te da se u tom kontekstu prave paralele između procesa »demokratske konsolidacije« u južnoj Evropi, Latinskoj Americi i srednjoj i istočnoj Evropi (up. npr. Linc i Stepan, 1998). Nema nikakve sumnje da između tih procesa postoje mnoge dodirne tačke i da, stoga, komparativna analiza može ovdje biti do izvjesne mjere plodotvorna. Osnova za takav sud proizlazi iz jednostavne činjenice da, barem na deklarativnom planu, postsocijalističke zemlje teže da uvedu

one principe političkog takmičenja koji važe u razvijenim Zapadnim društvima i koji su se, u većoj ili manjoj mjeri, stabilizovali u zemljama kojima se priznaje status »konsolidovanih demokratija« (sažeto izlaganje tih principa može se naći u: Dal, 1997). Granicu ovom pristupu postavlja, međutim, jedna druga činjenica: uspostavljanje pluralističke demokratije u doskorašnjim komandno-planskim društvima samo je dio jedinstvenog kompleksa razgradnje bazičnih društvenih odnosa, u okviru kojih su politička, ekonomska i kulturna sfera činile totalizovano jedinstvo (up. Lazić, 1994). S obzirom na način ustrojstva »komandne privrede«, institucionalizacija višepartijskog sistema i preobražaj svojinskih odnosa – uz uvođenje tržišne privrede – čine dva nerazdvojiva transformacijska područja. Partijski pluralizam ovdje je faktički nedjelotvoran, sve dok se ne uspostavi principijelno odvojena sfera »građanskog društva« (odnosno, relativno autonomna sfera proizvodnje materijalnih i duhovnih dobara), u okviru koje se postepeno stabilizuju interesi posebnih društvenih grupacija, pri čemu se političke stranke oblikuju kao formalizovani zastupnici tih interesa. S druge strane, uspostavljanje robne privrede u stalnom je konfliktu s nastojanjem onih koji zauzimaju više položaje u okviru državnih aparata da u što većoj mjeri očuvaju svoju kontrolu nad privrednim resursima, a time i svoju ukupnu društvenu moć (što se na praktičnom planu ispoljava kao odlaganje ili usporavanje privatizacije, odnosno, kao zadržavanje indirektno kontrole države nad velikim preduzećima posredstvom banaka – za šta je poznat primjer Češka). Na taj način, ova dva procesa idu ruku pod ruku: tamo gdje je jedan od njih – »demokratizacija«, odnosno »privatizacija« – uspješnije započeo, podstaknut je i drugi, čime se, opet, povratno osnažuje prvi proces itd.; nasuprot tome, zastoji na jednom od dva područja neminovno vode usporavanjima na drugom, i tako dalje, u krug.

Iz rečenog jasno proizlazi zašto su »političko-privredna« zbivanja tokom procesa postsocijalističke transformacije, znatno složenija od onog što sugerišu pomenute paralele sa »demokratskom konsolidacijom« zemalja u kojima se u osnovi razvijala tržišna privreda još dok su u njima vladali autoritarni ili slični režimi. Uloga komandno-planskih aparata u socijalizmu – koji su najčešće isuviše pojednostavljeno shvatani kao »državni« ili »partijski« aparati – bila je principijelno drukčija od one koju državni aparati imaju u uslovima kapitalističkog privredno-političkog sistema. Drugim riječima, država se tokom postsocijalističke transformacije mora ne samo »pluralizovati« nego se njena djelatna sfera mora suštinski ograničiti, a priroda njenog djelovanja mora se izmijeniti, čak i tamo gdje se njena privredna uloga zadržava. Ove promjene, koje su već same po sebi dalekosežne, dodatno usložnjavaju dva protivurječna kretanja: jedno koje je preostalo iz socijalističkog perioda; i drugo koje se razvija u savremenom kapitalističkom okruženju. Ta dva kretanja i sama su složena, a čine ih po dva komplementarna procesa. Iz socijalističkog nasljeđa

proizašla je fetišizacija uloge države, koja je praćena fragmentacijom državnih teritorija. U drugom slučaju, riječ je o široko popularnim tokovima neoliberalne minimalizacije uloge države, koja se pojavljuje kao naliječje brzog napredovanja globalizacije.

Zauzimanje položaja u hijerarhijski organizovanim komandnim («državnim») aparatima predstavljalo je isključivu osnovu za pripadništvo kolektivno-vlasničkoj (vladajućoj) klasi u socijalizmu. Unutarklasni sukobi, vođeni radi osiguranja viših hijerarhijskih položaja (odnosno, očuvanja/uspostavljanja dominacije ili autonomije), odvijali su se na funkcionalnoj i/ili teritorijalnoj ravni (up. Lazić, 1987). U prvom slučaju, oni su se pojavljivali kao sukobi »tehnokratske« i »politokratske« frakcije klase (direktorskog i političarskog sloja i tome sl.), a u drugom kao konflikti između »centralistički« i »autonomistički« orijentisanog dijela klase. Kao mobilizacijski instrumentarijum, u okviru ovog drugog toka (koji nas sada zanima), posjednici hijerarhijski nižih položaja, koji su nastupali kao predstavnici teritorijalno užih cjelina, najčešće su koristili »nacionalno-oslobodilačku« retoriku, koja je spajala aktuelni uvid u onipotentnost (komandne) države, s tradicionalističkim mitom o »slobodi naroda« (shvaćenog u etničkom smislu; na taj je način problem sistemski uslovljene neslobode preobraćan u »nacionalni« problem). Tako se u nizu socijalističkih zemalja, još prije raspada sistema, javilo – s vrhova društvene hijerarhije podstaknuto (i bazirano na posebnim interesima te grupe, bez obzira na to da li je bilo zasnovano na faktičnom stanju, kao u slučaju sovjetske kolonijalne dominacije nad državama srednje i jugoistočne Evrope, ili na mitu o iskorišćavanju, kao što se predstavljalo u češko-slovačkim, ili, kod nas, prvenstveno srpsko-hrvatskim odnosima) – široko rasprostranjeno fetišističko shvatanje nacionalne države (za SFRJ je karakterističan rani primjer ove pojave tzv. Maspok u Hrvatskoj, krajem 60-ih i početkom 70-ih godina). Pri tom se mora imati u vidu da, u odnosu na devetnaestovjekovne građanske državotvorne pokrete, ono nije bilo samo »zakasnjelo«, nego se kao fetišističko razvilo upravo zato što nije sadržavalo buržoaziji imanentnu premisu o autonomiji građanskog društva, odnosno o granicama državne vlasti!

Nema sumnje da je široki mobilizacijski učinak ideje o »nacionalnom oslobođenju« imao veoma značajnu ulogu u rušenju socijalističkog poretka u srednjoj i istočnoj Evropi. Ozbiljno potkopana dugotrajnom privrednom krizom i politikom »glasnosti« (up. Lazić, 1999), legitimacija poretka bila je dokrajčena povlačenjem sovjetskih trupa sa »spoljnjih teritorija« imperije. S druge strane – ne ulazeći sada u mnogostruke uzroke različitih kretanja u pojedinim zemljama (etnički sastav, svojstva političke elite, nivo privrednog i kulturnog razvoja, ranija politička tradicija, djelovanje Zapada itd.) – uspješno napredovanje postsocijalističke transformacije bitno je zavisilo od brzine kojom se etničko-državotvorna ideja povlačila iz uloge organizujućeg ideološkog principa. Tamo gdje je ona

»pacifikovana« – kao u Poljskoj, Mađarskoj, Češkoj – demokratizacija i marketizacija napredovale su krupnim koracima. U zemljama u kojima je ostala dominantna, izgradnja novih privrednih i političkih institucija nailazila je na velike, a katkad i nepremostive teškoće. Republike–nasljednice SFRJ, pogotovo Srbija i Hrvatska, dobar su primjer tog pravila (dok se Slovenija u cjelini smješta unutar prve grupe). U njima su, početkom 90-ih, aparate vlasti kontrolisale naizgled sasvim različite elite: u Srbiji se na položajima održala stara vladajuća grupacija, koja se pozivala na državni kontinuitet, ljevičarsku ideologiju i tome sl., dok je u Hrvatskoj masovnu podršku dobila nova politička elita, koja je insistirala na državnom i ideološkom diskontinuitetu. Ono što je bilo zajedničko za ove dvije zemlje jeste – *tip vlasti*, podržan *nacionalističkom legitimacijom*, a to je dovelo da sličnog učinka, kako na polju političke, tako i ekonomske transformacije. Naravno, jedva da treba podsjećati na to kako su sukobi vladajućih elita (nastojanje srpskog autokrate Miloševića da zadobije političku kontrolu nad cjelokupnom teritorijom SFRJ, i težnja drugih republičkih oligarhija da se izbore za vlastito neograničeno upravljanje »svojim« teritorijama), doveli do fragmentacije jedinstvenog političkog prostora na mini–države. (Primarni doprinos političkih – i kulturnih – elita državnoj fragmentaciji ne smije se potcijeniti, a doprinos »masovne volje« građana ne bi trebalo precijeniti – ali ni zanemariti! – tako što bi se ukazivalo na podatke o »referendumima«, istraživanjima javnog mnjenja i sl. Češku i Slovačku su političke elite razdvojile *uprkos* stanovišta većine građana u oba »entiteta«, izbjegavajući referendum o zajedničkoj državi upravo zato što su znale da bi njegov ishod bio negativan. Makedonska elita proglasila je državnu nezavisnost *nasuprot* rezultatima referenduma. U Hrvatskoj je referendumu o samostalnosti prethodila višegodišnja žestoka ideološka kampanja, tokom koje su protivnici praktično svedeni na nacionalne izdajnike, pa čak je i tada referendumsko pitanje postavljeno u dvosmislenoj formi, koja je eliti ostavljala mogućnost interpretacije. Bosansko–hercegovački referendum predstavljao je očigledno kršenje Ustava te Republike itd.)

Razmotrimo sada ukratko i onaj drugi tok, vezan za svjetski kapitalistički sistem. Još krajem 30-ih godina posljednjeg vijeka ovog milenijuma, u istorijskom periodu obilježenom naglim prodiranjem države u sferu građanskog društva – preko kontrolisanog nju–dilovskog oblika, nekontrolisane naci–fašističke ekspanzije i komandnog sovjetskog planiranja – formulisana je ideja o nastanku jedinstvenog svjetskog poretka (up. Rizzi, 1983). Ta je ideja kasnije preoblikovana – u skladu s uvjerenjem u trajnost razvoja kejnzijanske verzije državnog intervencionizma, i u paralelno »omekšavanje« centralne kontrole u socijalizmu – u različite varijante tzv. teorije konvergencije (up. npr. Galbraith, 1970). Slika o (prosperitetnom!) svijetu, u kojem se postepeno izgrađuju *jedinstveni* mehanizmi regulacije, pri čemu su temeljni regulacioni aparati smješteni u okvire *naci-*

onalne države, činila se, još tokom 70-ih, uglavnom samorazumljivom. Principijelnu teškoću, da se planiranje u sve čvršće povezanom svijetu ograniči na državne okvire, uočavali su uglavnom futuristi, podstaknuti na razmišljanje najčešće ekološkim problemima (koji su prvi zadobili »globalizacijski« status). Tek krajem 70-ih, na podsticaj dugotrajne privredne krize (prvenstveno u Velikoj Britaniji i SAD), javio se iznenađujući obrat, u vidu neoliberalnog stanovišta. Ne ulazeći sada niti u cjeloviti prikaz tog stanovišta, kao ni u detalje, dovoljno je pomenuti da je ono u regulacijskoj ulozi države u privredi našlo glavni uzrok dotadašnjih teškoća. U toj prvobitnoj formulaciji, kritički udar – na ideološkom, ali vrlo brzo i na praktičnom polju – (nacionalna) država je pretrpjela samo na »internom« planu, ali ne i na eksternom (dakle, kao unutrašnjo-privredni akter, ali ne i kao akter u areni međunarodnih odnosa).

Međutim, bila je to samo prva breša: zahtjev za deregulacijom (uz denacionalizaciju) brzo se – i logično – širio sa nacionalnih na međunarodne okvire. Naime, ako je neograničena sloboda poslovanja privrednih aktera temeljni ekonomski princip – u dominantnom vrijednosnom polju u kojem se sve što ometa privredni rast proglašava za anahrono, a sve što je anahrono smatra se vrijednim uništenja – pri čemu se djelovanje tih aktera odvija sve izrazitije u globalnim razmjerama, onda se i (klasična) uloga države, kao zaštitnika unutrašnjeg tržišta, mora konstantno redefinisati, u sve redukovanim smislu. A to, dalje, znači da državna granica mora postati membrana koja je sve propustljivija, kako za robu, tako i za ljude (naravno, uvijek unutar *limesa*, koji obilježava krug zemalja centra, kao i poluperiferije – koja mu stremi i po pozivu gravitira), što pojam *teritorijalnosti*, kao suštinsko svojstvo države, sve više rastvara. Naravno, krunjenje teritorijalnog monopola oglašava da se istiskivanje nacionalne države premješta s privrednog na politički teren. Drugim riječima, država, koja je pred početnim naletima »reganomike« ispuštala iz ruku neke od svojih privrednih funkcija, brzo je počela da gubi i sve značajniji dio političkih funkcija. Već tokom jedne decenije: od početka 80-ih do početka 90-ih, pokazalo se da je neoliberalni napad na kejnzijansku državu bio samo »artiljerijska priprema«, koja je trebalo da raščisti teren za daleko ambiciozniji cilj: globalizaciju!

Da se ograničim, još jednom: danas velikoj temi globalizacije (»velikoj« kako po značaju, tako i po broju naslova knjiga i članaka koji se njom bave) ovdje se može posvetiti tek nekoliko napomena, važnih za kontekstualizaciju naše teme. Pod pojmom globalizacije misli se, najjednostavnije, na sljedeće: da se procesi proizvodnje/reprodukcije kapitala (ili, kako bi to formulisao Wallerstein, »robni lanci«) rasprostiru na cjelokupnom prostoru planete, tako da tu cjelinu ne prekidaju politički okviri (»granice«) nacionalne države. Ovo su kretanje, preko kojeg se »kapitalistički svjetski sistem« seli iz pojma (»teorije«) u empirijsku realnost, prvo nagovijestile masovne investicije korporacija iz »matičnih« zemalja (naj-

češće: SAD) u druge zemlje. U diskusiji o tome imaju li transnacionalne korporacije »matičnost«, izgledalo je da snažnije argumente posjeduju oni koji su upozoravali na to da su sjedišta tih korporacija uglavnom s one strane Atlantika, a da se strategija uspješnosti poslovanja mjeri aršinima koji se kreiraju u tim sjedištima. Međutim, sama perspektiva diskusije počela je da se mijenja, onda kada je dostignut sljedeći nivo privredne činjenice: u Velikoj Britaniji su, npr., strane korporacije 1975. godine posjedovale 5,6% vrijednosti svih akcija, a 1993. godine već 16,3% (Scott, 1997). Odnosno, na drugi način izraženo, prema istom autoru: kao posljedica deregulacije, tokom 80-ih godina je učešće stranih firmi u privrednom životu Britanije zabilježilo nagli rast – među 200 najvećih nefinansijskih korporacija stranih je (pretežno američkih) bilo 1975. godine 28, a 1988. godine već 39 (Scott, 1997).

Ako je, znači, još uvijek moguće veći broj džinovskih firmi identifikovati kao američke, velike firme koje dolaze iz Britanije, npr., nije više jednostavno odrediti kao »britanske«. To je posebno došlo do izražaja kada su, izrazito naglašeno tokom 90-ih, učestala spajanja (*mergers*) ogromnih industrijskih i finansijskih korporacija, sa sjedištima koja su vrlo često situirana u različitim državama (odnosno kontinentima: SAD, Evropa, Japan). Sa (pojedinačnim) kapitalima čije su veličine dosezale svjetske razmjere, kao i količine robe odnosno usluga koje je proizvodio, međunarodni politički poredak, uspostavljan tokom posljednja četiri vijeka – u kojem suverenitet država čini središnji element – ne pokazuje se manje anahroničnim nego što su se feudalna prava gospodara zemlje činila u periodu početnog uspona kapitalizma. Nastanak »dezorganizovanog kapitalizma« (Offe, 1985; Lash and Urry, 1987) predstavljao je, dakle, dio napora da se uklone partikularna ograničenja u privredi koja je na operativnom planu postajala svjetska.

U tom smislu treba razumjeti i unutrašnju koherenciju dva prividno protivurječna procesa: fragmentacije jednog broja (post)socijalističkih država i ubrzano *političko* integrisanje zemalja Evropske Unije (koje sadrži planove za njeno, relativno naglo, dalje širenje na istok). Razaranje socijalističkog načina proizvodnje društvenog života i sovjetske imperijalne političke strukture povezuje jasna logička nit. U prvom slučaju, morao se ogromni rezervoar resursa (materijalnih i ljudskih, proizvođačkih i potrošačkih itd.) izvući ispod komandno-planskog načina proizvodnje i potčiniti kapitalističkoj reprodukciji. Da bi, pak, to podvrgavanje bilo saglasno savremenom nivou kapitalističkog razvoja (ili: da bi odgovorilo sadašnjim njegovim potrebama), morala se, istovremeno, razmrviti i isuviše jaka politička struktura (država koja je snažna na međunarodnom planu), koja je, potencijalno, predstavljala prepreku globalizaciji. Poslije toga se, bez teškoća, moglo početi sa »usisavanjem« djelova te strukture. (Očigledno je da se Kina suočava s istim izazovom i da njen politički korpus može, po svoj prilici, sačuvati samo brza – i privredno uspješna! – pri-

marno unutrašnje uspostavljena marketizacija. S druge strane, isto je tako jasno da je raspad SFRJ, ili Čehoslovačke, samo uzgredna posljedica fragmentacije Sovjetske imperije.) Kad je riječ o zapadnoj strani kontinenta, širenje političkih okvira izgleda, na sasvim manifestnom planu, kao proces koji je u skladu s globalizacijskim tendencijama. Treba, međutim, odmah primijetiti da ovdje nije u pitanju »vizionarski« već iznuđen potez, koji se čini sa znatnim zakašnjenjem (o čemu svjedoči sudbina eura u konfrontaciji s dolarom, ili, na drugi način, njemačko-francuski pokušaji da se proces integracije ubrza – po širini i dubini).

I sada se već jasno može ocrtati protivurječnost aktuelnog procesa globalizacije: kapital, naime, po definiciji ne može da izađe iz okvira »političke ekonomije«, njemu je »politička« (odnosno: vanekonomska, koja se pred pojedinačne kapitale postavlja kao spoljna i opšta) agencija neophodna (up. Holloway and Picciotto, 1979). Tako smo ponovo suočeni s pitanjem da li su regionalne (sada već kontinentalne) razmjere političkih zajednica dovoljno prostrane za postignuti stepen »internacionalizacije« privrede (pa se zakoračuje u fazu stvaranja manjeg broja »superdržava«), ili je na dnevnom redu zaista globalna politička integracija. Bilo kako bilo – jer ovo pitanje zaista izlazi iz okvira naše rasprave – očigledno je (i već je odavno zapaženo), barem kada je riječ o evropskom prostoru, odnosno o političkim entitetima koji su unutar njega situirani, da pojam suvereniteta na nov, i u velikoj mjeri ograničen način, predstavlja karakteristiku nacionalne države (o pojmu suvereniteta u periodu globalizacije vidi u Held, 1997). Načeta političkim sporazumima o privrednoj saradnji (nekadašnje) Evropske Zajednice, suštinski potkopana globalizujućim privrednim kretanjima, kojima su vrata dalje otvarana, prvo, unutrašnje-političkim aktima o deregulaciji, a zatim i spoljno-političkim sporazumima o (sve čvršćoj) Uniji, s otvorenom granicom prema istoku (čiji potencijalan značaj nije manji, ako nije i veći, od onog koji je otvorena zapadna granica imala u privrednoj istoriji SAD), nacionalna država (taj, uostalom, sasvim evropski istorijski proizvod – up. Ra'anan, 1991), kao spolja nesvodiva jedinica (političke) moći, ubrzano atrofira na istorijskoj pozornici, prenoseći niz svojih funkcija (pa tako i ovlašćenja) na »više« (nacionalne) ili »niže« (regionalne, ili privredne) entitete.

Upravo kada su procesi potkopavanja nacionalne države na zapadu Evrope uzimali maha, u SFRJ je – kao što je pomenuto – fetišizacija nacionalnog suvereniteta bila dostigla klimaks. O izrazito složenim uzrocima koji su doveli do raspada ove državne tvorevine pisao sam na drugom mjestu (up. Lazić, 1994–a) i nema potrebe da se to izlaganje sada ponavlja. Ono što je za ovu raspravu bitno jeste da se proces raspada odigravao u okolnostima u kojima su oba konstitutivna elementa nacionalne države – teritorijalni i nacionalni – bila naglašeno sporna, a pogotovo je sporno bilo njihovo ukrštanje. Kada je o teritorijama riječ, »razgraničenja« između republika SFRJ često nijesu bila slijedila »međudržavnu«,

već »unutardržavnu« logiku (najdrastičniji slučaj je presijecanje teritorije Hrvatske kod Neuma; ali, tu su i Piranski zaliv, Prevlaka i sl.), što je posebno problematično moglo biti (i bilo je!) u konfliktnim situacijama. Pored toga, ni proces etničkog konstituisanja na ovim prostorima nije (bio) dovršen, ma šta o tome mislili nacionalistički ideolozi. U slučaju Muslimana, ovaj je problem najuočljiviji, a kao njegova ilustracija može poslužiti činjenica da ta grupacija još uvijek nije »standardizovala« ni svoje ime! Naravno, svaka rasprava o ovoj temi zavisice odlučujuće od toga koji će se teorijski okvir za odredbu pojma nacije odabrati. Pošto na teorijskom planu konsenzus oko definisanja nacije nije ni približno postignut (vidi šire izlaganje o različitim shvatanjima pojma u: Smith, 1998), bilo koji apodiktički iskaz na ovom planu može se s vrlo dobrim razlogom odbaciti: naime, nema ni jednog jedinog »objektivnog« kriterijuma, niti njihove kombinacije, koja bi mogla konzistentno da razdvoji sve nacionalne grupacije. Stoga, kao »najmanji zajednički imenitelj« ostaje subjektivni kriterijum, kojem je naročitu popularnost tokom 90-ih donio B. Anderson (up. Anderson, 1991): do nacije se može stići tako što će elite (političke i intelektualne) proširiti među njenim (potencijalnim) pripadnicima uvjerenje da predstavljaju zajednicu.

Takvo uvjerenje, doduše, na ovim prostorima nije bilo jednostavno proširiti, u okolnostima u kojima je jedino što je, npr. Muslimane izdvajalo iz drugih južnoslovenskih grupacija bila religija, i to u društvenim okvirima koji su se, strukturalno i ideološki, sve snažnije sekularizovali (s tog stanovišta, građanski rat je imao ključnu ulogu u nacionalnom konstituisanju Muslimana, jer se posebnost grupe nepokolebljivo definisala u sukobu s drugima; o značaju konflikta s Drugim, za uspostavljanje nacionalne samoidentifikacije, na primjeru Britanije, odnosno britanskog identiteta, v. u Cooley, 1992). Problem samog postojanja – odnosno nedovršenog konstituisanja – etničke zajednice nije, međutim, u SFRJ bio ograničen samo na Muslimane, nego je pogađao i Makedonce i Crnogorce, jer se i u jednom i u drugom slučaju, osporavanje etničke posebnosti javljalo kako spolja (kod Crnogoraca od srpskih nacionalista, kod Makedonaca još i od bugarskih) tako, što je važnije, i iznutra (značajan broj pripadnika grupe odbacuje nacionalnu posebnost! – što će za Crnu Goru kasnije u tekstu jasno pokazati istraživački nalazi; koliko je kod Muslimana rat bio »otac nacije«, toliko bi, u slučaju Makedonaca, a možda i Crnogoraca, to mogla da bude državnost, s obzirom na to da je riječ o jednom od istorijski najvažnijih sredstava za konstituisanje nacije; up. npr. Giddens, 1985).

Kao što je pomenuto, svi prethodno navedeni problemi pojavili su se, prilikom raspada SFRJ, u još složenijem obliku, zbog toga što su bili međusobno izukršteni: sporovi oko teritorijalnosti i osporavanja etničke posebnosti – u procesu pokušaja (izraziťo »zakasnjelog«) stvaranja nacionalnih država – odvijali su se u okolnostima nerazmrsive nacionalno-teri-

torijalne isprepletenosti na najvećem dijelu prostora! Kao što je to formulirano još početkom 90-ih, u kovitlacu masovno probuđenog šovinizma, koji se ugrađivao u temelje državnosti, niko nije htio da bude manjina u tuđoj nacionalnoj državi. Rješenje za kaos, nastao iz brojnih međusobno protivurječnih zahtjeva, moglo se uspostaviti samo silom, a pitanje je bilo jedino to koliko će sile biti korišćeno i kakva će biti srazmjera unutrašnje i spoljne sile. Kao što znamo, količina nasilja (i iz njega proisteklih žrtava) bila je enormna, a o (trenutnom) ishodu su najvećim dijelom odlučili spoljni akteri. Nevolja s postojećim ishodom je ta, što postignuta rješenja nijesu konzistentna, a teško da mogu biti i konačna: značajan broj problema koji su doveli do krize, nije razriješen nego je (nasilno) »pacifikovan«, tako da je labilna ravnoteža (čitaj: nestabilnost), koja se spolja kontroliše, postala trajnija karakteristika prostora (Kosovo, Makedonija, Bosna i Hercegovina...). U takvom se, dakle, kontekstu javlja, na specifičan način, i problem državnosti Crne Gore.

Ostanak Crne Gore u državnoj zajednici sa Srbijom, u okviru Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), bio je dvostruko zasnovan: odozgo, odlukama republičke političke elite, i odozdo, izrazito većinskom saglasnošću stanovništva na referendumu. Ma koliko da je SRJ formirana na osnovu pravnog provizorijuma (na brzinu sročeni tzv. Žabljački ustav, koji je usvojio – manjinski! – »Savezni parlament« nepostojeće države), nema sumnje da je za novoosnovanu zajednicu u to vrijeme moglo da se dokazuje kako posjeduje legitimnost. Saglasnost političkih elita oko njenog formiranja počivala je na jednostavnoj činjenici da je crnogorski dio elite bio zavisao od srpskog, s obzirom na to da ga je podrška Slobodanu Miloševiću i dovela na elitne položaje. S druge strane, da je među stanovništvom naglašeno preovlađivala orijentacija na zajedničku državu sa Srbijom jasno pokazuju rezultati ne samo referenduma nego i svih narednih izbora (republičkih, saveznih, predsjedničkih). Ova tvrdnja počiva na činjenici da se neki od tih izbora mogu smatrati u znatnoj mjeri slobodnim i poštenim (up. Goati, 1999), a na njima su, ponovljeno, stranke sa programima u kojima se zastupala državna samostalnost Crne Gore dobijale izrazitu manjinu glasova.

Sve dotle, dok je između dvije (republičke) političke elite postojala (manje ili više prinudna) saglasnost, problem državnosti nije imao odlučujuću ulogu u javnom životu (manje) republike, iako su ga na dnevni red uporno stavljale neke parlamentarne stranke: one svoj uticaj među stanovništvom nijesu uspjevale da prošire. Kada je, međutim, jedan dio crnogorske vladajuće elite pokušao da se izbori za veću autonomiju od beogradskog centra, i u unutrašnjo-partijskom sukobu u okviru vladajuće Demokratske partije socijalista (DPS), u proljeće 1997. godine, osigurao premoć, situacija je počela značajno da se mijenja. Ona je, ali samo u izvjesnoj mjeri!, počela da poprima obilježja uslova koji su u SFRJ doveli do konflikata okončanih državnim raspadom: u borbi za kontrolu nad re-

sursima (za dominaciju/osamostaljenje), pobjednički dio političke elite je počeo da se oslanja – radi postizanja masovne mobilzacije – na program-ske ideje koje dovode u pitanje postojeće (zajedničke) državne okvire. Za razliku od ranijih slučajeva, međutim, ovdje je riječ o onim pripadnicima elite koji su, donedavno, javni oslonac zasnivali na upravo suprotnom programu. S obzirom na tu hipoteku, kao i na pomenutu orijentaciju velikog broja stanovnika na zajedničku državu sa Srbijom (uz čitav niz drugih činilaca, kao što su: ambivalentne poruke međunarodnih aktera, rat oko Kosova, postojanje snažne suprotstavljene unutrašnje političke struje itd.), pokušaj mobilizacije ovdje nije mogao biti pravolinijski, već se odvija »spiralnom« putanjom. Tako se, zbog unutrašnjeg spora oko etničkog statusa, ovdje Drugi ne može (odmah) proglasiti za neprijatelja, već se prije toga mora do svijesti dovesti pojam Drugosti (odnosno, mora se definitivno konstituisati etnička posebnost Crnogoraca). Zatim, napadi se koncentrišu na srpsku vladajuću oligarhiju, što programu državne nezavisnosti daje uslovan karakter (sprovešće se »ako se režim tamo uskoro ne promijeni« i sl.). Dalje, karakter odnosa unutar države (»ravnopravnost Srbije i Crne Gore«) često ima prioritet nad uspostavljanjem državne samostalnosti itd.

U okviru skiciranih opštih istorijsko-kontekstualnih pretpostavki, izvedeno je ovo empirijsko istraživanje, koje je uključivalo i odjeljak o stavovima o državnosti stanovništva Crne Gore. Istraživač se ovdje nalazio pred čitavim nizom teško savladljivih problema. Problem državnosti (i državotvornosti) sam po sebi je izuzetno složen i podrazumijeva – u slučaju ove zemlje – značajne istorijske naslage, za čije detaljnije proučavanje ovaj autor nije specijalizovan, niti mu može posvetiti vrijeme koje bi ono zasluživalo. Dalje, problem državnosti kompleksan je i u sociološko-političkoj dimenziji, tako da se, u principu, samo vrlo ograničeno može zahvatiti anketnim istraživanjem (za koje, da stvar bude nepovoljnija, na ovom prostoru nema uzora, a bar meni nijesu poznati ni razvijeniji empirijski obrasci iz drugih sredina). Uz to, sadašnjem – nužno eksplorativnom – zahvatu mogao se u istraživanju posvetiti samo manji dio upitnika, s obzirom na to da je ono imalo i druge ciljeve. Riječju, broj tema koje su u upitniku bile operacionalizovane i koje će se u analizi obraditi (kao i širina kojom su one zahvaćene) bio je unaprijed vrlo ograničen, tako da se izabrane teme mogu samo djelimično osvijetliti.

S obzirom na pomenuta ograničenja, u tekstu će se analizirati tri grupe problema. Prvo će se predočiti anketni podaci koji se odnose na stavove ispitanika prema državnom osamostaljenju Crne Gore, a to prije svega znači na njihovu interpretaciju odnosa ove Republike i Srbije. Zatim će se ispitati stanovišta ispitanika o tome na čemu se državnost temelji – na etničkoj posebnosti, ekonomskim interesima, kulturnoj specifičnosti i sl. U trećem dijelu će se dati uvid u preferencije ispitanika u vezi s karakterom političkog režima – demokratski ili autoritarni, parlamentarni,

polu/predsjednički i sl. Naravno, upitnikom je bio obuhvaćen i četvrti problem, stav o potencijalnom položaju etničkih manjina u državi, ali je taj kompleks zahvaćen u onim djelovima studije u kojima se govori o nacionalizmu, pa se ovdje neće posebno obrađivati. Usput, nekome bi se redosljed izlaganja mogao učiniti neobičnim, ili pogrešnim, jer bi se – s teorijskog stanovišta – moglo očekivati da će, npr. odnos prema državnoj samostalnosti Crne Gore zavisiti od stavova o utemeljenju državnosti, ili o karakteru političkog režima, pa bi, stoga, izlaganje trebalo početi jednim od ta dva odjeljka. Vidjeće se, međutim, da na empirijskoj ravni stvari tako ne stoje, da – barem trenutno – stav o državnoj ne/samostalnosti oblikuje svako drugo opredjeljenje (i to tako što je nerazmršivo povezan s etničkim samoodređenjem), pa je tom uvidu morao biti prilagođen i raspored izlaganja.

Ovdje moram da pomenem još jednu teškoću. Uzorak naših ispitanika uglavnom je zadovoljavajući, s obzirom na čitav niz karakteristika koje se uobičajeno kontrolišu u sociološkim istraživanjima (kao što su: pol, starost, regionalna zastupljenost). Problema ima s obrazovnom strukturom i strukturom zanimanja, jer se u uzorku pojavljuje, npr. 14,2% ispitanika s visokom i višom školskom spremom, 2,9% poljoprivrednika i čak 41% nezaposlenih (prva i, naročito, treća kategorija su prezastupljene, a druga značajno podzastupljena, imajući u vidu popisne rezultate). Mi, međutim, ne znamo precizno kakvo je trenutno stanje s brojnošću ovih kategorija u populaciji, s obzirom na promjene koje su se u međuvremenu desile. (Prema *Biltenu G17*, iz juna 2000, stopa nezapošljenosti u Crnoj Gori je, 1999. godine, iznosila 36,8%. Kako se ona računa u odnosu na radno aktivno stanovništvo, a naš uzorak obuhvata znatno širu kategoriju odraslog stanovništva, jasno je da je ova grupacija u uzorku izrazito prezastupljena.) Važnije je, ipak, to što će se vidjeti da za probleme, kojima se ovdje bavimo, eventualna odstupanja uzorka na ovom planu najčešće neće bitnije uticati na rezultate. Međutim, jedno odstupanje nipošto nije beznačajno! Naime, u upitniku je bilo postavljeno – kontrolno! – pitanje o tome za koju je stranku ispitanik glasao na republičkim izborima 1998. godine. Prema njihovim odgovorima, izlazi da je za koaliciju »Da živimo bolje« glasalo 44,4%, za Socijalističku narodnu partiju (SNP) 17,9% i za Liberalni savez (LS) 11,8% ispitanika. Kada se ovi podaci uporede sa zvaničnim izbornim rezultatima (prema kojima je koalicija »Da živimo bolje« dobila 37,0% glasova ukupnog biračkog tijela – a naš uzorak je kao osnovu imao upravo to: ukupno biračko tijelo! – SNP: 26,8%, a LS: 4,7% glasova), izlazi da je u uzorku došlo do značajnog pomjeranja u odnosu na, praktično, najvažniju dimenziju problema kojim se bavimo. Jer, stranačko opredjeljenje se trenutno u veoma velikoj mjeri formira upravo prema pitanju državnosti. Dakle, naši ukupni nalazi biće naglašeno pomjereni u korist ispitanika koji zastupaju, između ostalog, državnu samostalnost Crne Gore (što je program LS, čiji su glasači dva i po puta zastu-

pljeniji u uzorku nego što ih je bilo na izborima), dok je onih koji insistiraju na безусловnom zajedništvu sa Srbijom – glasača SNP – značajno manje. Koji su razlozi doveli do tog pomjeranja, mi ne možemo da utvrdimo. Od većeg broja potencijalnih razloga, pomenuću samo dva: moguće je da su pristalice SNP češće odbijale da učestvuju u anketi; ili su ispitanici jednostavno slagali kada su navodili za koga su glasali – želeći da se prilagode onome što ocjenjuju kao promijenjene političke okolnosti. Bilo kako bilo, pri interpretaciji istraživačkih nalaza ova se napomena mora imati na umu kada god se govori o (odnosno kada se navode podaci o) opštim orijentacijama stanovništva. Naravno, u odgovarajućim tabelarnim ukrštanjima, pomenuto pomjeranje postaje znatno manje važno.

ODNOS PREMA DRŽAVNOJ SAMOSTALNOSTI

U mnogobrojnim raspravama vođenim tokom raspada SFRJ, jedno stanovište se neprestano ponavljalo: za razliku od drugih, Crna Gora (i Srbija) imale su istorijsko iskustvo državne samostalnosti. Smisao upozorenja na ovu činjenicu nije, naravno, u tome da se na nju podsjeti kao na istorijski podatak, nego da se naglasi kako taj podatak permanentno figurira u pod/svijesti »običnog« stanovnika Crne Gore. Naravno, ako je nešto istorijska činjenica, time se ne isključuje mogućnost njene (instrumentalne) mistifikacije (o »izmišljanju tradicije«, kada se radi o konstituisanju nacionalne države, vidi u Hobsbawm, 1990). U ovom slučaju, mistifikacija se sastoji u antidatiranju »državne« samostalnosti: naime, podatak da je jedan dio teritorije (sadašnje) Crne Gore trajno uživao izvjestan stepen autonomije u okviru Osmanlijskog carstva, interpretira se kao »stara tradicija državnosti«. Ustvari, državnost (u smislu »nacionalne države«) je ovdje, kao i kad je riječ o većini drugih zemalja na Balkanu, dosta novog datuma, jer je crnogorsko društvo, na kraju XVIII vijeka, pa čak i duboko u XIX vijeku, plemenskog karaktera, odnosno ne poznaje državnu organizaciju (u savremenoj formi). Iako je krajem XVIII vijeka (1798. godine) donijet »Zakonik obšči crnogorski i brdski«, i osnovano »Praviteljstvo su-da« (Ekmečić, 1989), osnovni unutrašnji državni elementi: administracija, monopol nad oružanom silom i fiskalna sposobnost (up. Tilly, 1992; u Tillyevom smislu će se u ovom tekstu, ukoliko nije drukčije navedeno, pojam države uvijek i interpretirati) – još uvijek ne postoje (kao ni gradovi itd.). Tako se unutrašnje jezgro državnosti pojavljuje tek na kraju prve trećine XIX vijeka: 1831. godine, sa uvođenjem »Praviteljstvujušćeg senata« i »Gvardije«, te 1833, sa »Zakonom otačastva« (porez). A učvršćuje se krajem 1850-ih, s »Opštim zemaljskim zakonikom« iz 1858. godine (stajuća vojska, skupština plemenskih glavara i školski sistem), te krajem 1860-ih (državni budžet, 1869), dok se na puno, spoljne, »zaokruženje«

državnosti – u areni međunarodnih odnosa – moralo čekati do Berlinskog kongresa (1878).

Teško da se može ozbiljno dovesti u sumnju činjenica da je većina stanovništva Crne Gore dva puta, poslije I svjetskog rata i početkom 1990-ih, samostalno (posrednim odnosno neposrednim glasanjem) odlučila da žrtvuje međunarodno priznati karakter državnosti radi stvaranja šire državne cjeline (u ovom drugom slučaju riječ je o nesumnjivim konsekvencama odluka Badinterove komisije). U »prvoj« – kraljevini – Jugoslaviji, izrazito unitaristički karakter vlasti formalno i stvarno je poništio i unutrašnja svojstva crnogorske državnosti (centralizacija vojske, administracije i državnih prihoda). U »drugoj« – socijalističkoj – Jugoslaviji, ova državnost je prošla kroz nekoliko faza. Ona nije mogla da postoji u okvirima izrazito centralističkog karaktera komandno-planskog sistema, do početka 70-ih. Saveznim ustavom iz 1974. godine ona je bila djelimično restaurisana na formalnom planu (relativna samostalnost državne administracije i fiskusa), ali je faktički bila manje efektivna, zbog Brozove čvrste personalne kontrole nad vladajućom elitom. Tokom 80-ih (kada je, poslije smrti Josipa Broza, uslijedilo brzo rastakanje centralizma), ona je sve više dobijala i stvarna obilježja, da bi se situacija još jednom radikalno izmijenila početkom 90-ih.

U formalno-pravni karakter federativnog uređenja SRJ ovdje se neće ulaziti (jer to pitanje za našu temu nije od suštinskog značaja, a izrazito je kontroverzno). Ono što je izvan svake sumnje, jeste da je crnogorska politička elita bila podređena u sistemu autokratske vladavine Slobodana Miloševića tokom većeg dijela 90-ih, te da su u faktičkom smislu državna svojstva ove Republike bila znatno manje izražena nego u formalnom. Ovaj dotadašnji oblik razilaženja faktičnog i formalnog jasno je došao do izražaja poslije unutrašnje podjele političke elite, kada se pokazalo da postojeća ustavna rješenja pružaju dosta čvrste garancije za mnoge elemente državne suverenosti Crne Gore – garancije koje su, naime, dovoljne da faktička državnost sada *nadiđe* formalnu, u trenutku kada se klatno istorijskih zbivanja zanjihalo na suprotnu stranu. Kao što je već pomenuto, sukobi političkih elita – oko nastojanja da se uspostavi/održati dominacija unutar same elite, ili izbori samostalnost – i na ovoj su teritoriji pretvoreni u pitanje državne organizacije, pa čak i opstanka države, odnosno secesije. Jer, kao što su dotadašnja iskustva pokazivala, najbolji način da vladajuća (politička) elita Crne Gore osigura masovnu mobilizaciju stanovništva, koja je neophodna za odupiranje Miloševićevoj dominaciji, bio je da se odnosi dvije političke elite (srpske i crnogorske) prikažu kao (među) državni odnosi. To je bilo utoliko lakše što su pitanja »suvereniteta«, državne »samostalnosti« i tome sl. bila u središtu javnog života već desetak godina, a politička opcija nezavisne crnogorske države bila je sve to vrijeme javno zastupana (naročito preko Liberalnog saveza). Riječju, da ne dužim, pitanje o karakteru državnih odnosa Crne Gore i Srbije central-

no je političko pitanje u Republici tokom posljednje dvije–tri godine i kroz njega se prelamaju svi drugi politički i društveni problemi. Stoga će na tom mjestu i započeti naša analiza prikupljenog empirijskog materijala.

Pomenuto pitanje postavljeno je u upitniku u neposrednoj formi, a na njega su dobijeni sljedeći odgovori (Tabela 1):

Tabela 1.

Poželjan stepen državnog zajedništva Crne Gore i Srbije (u %) N – 1024

čvršće nego sada	otprilike kao sada	labavije nego sada	nepotrebna je bilo kakva zajednica
46,1	4,8	16,2	32,9

Odgovori na ovo početno pitanje naše analize veoma dobro ilustruju jednu od dvije središnje teze (nalaza) cjelokupnog ovog istraživanja: oko ključnog državnog problema Crne Gore – državne zajednice sa Srbijom ili samostalnosti – postoji izrazita polarizacija stanovništva, pri čemu procjena broja pristalica različitih opcija zavisi (u izvjesnoj mjeri, ali ne i toliko da negira karakter podjele) od njihove interpretacije. Ako bi se uzeli podaci onako kako su alternative predstavljene u upitniku, među pristalice državne samostalnosti može se ubrojati oko 1/3 stanovništva Republike (pri čemu procenat stvarne rasprostranjenosti ovog stanovišta treba nešto umanjiti, zbog navedene »pristrasnosti« uzorka u korist ove opcije). S obzirom na to, izlazi da znatna većina stanovništva podupire državnu zajednicu Crne Gore i Srbije. Međutim, treba imati u vidu i onu alternativu u upitniku, koja pominje zajednicu »labaviju nego sada«, i koja vjerovatno podrazumijeva izrazitu konfederalizaciju odnosa, nešto čemu se najveća pojedinačna grupacija, koju čini skoro polovina stanovništva, izrazito protivi. Drugim riječima, postoje ozbiljni argumenti protiv spajanja u jedinstvenu kategoriju onih koji su izabrali alternativu jedan (»čvršće veze«) odnosno tri (»labavije veze«), tako da bi jednostavno sabiranje u ovom (kao i u bilo kojem drugom slučaju) bilo problematično!

Bez obzira, sada, na način na koji bi se dobijeni odgovori mogli dalje grupisati, ostaje očigledna činjenica da protivrječna stanovišta o državnom statusu Crne Gore zastupaju, u svakom pojedinačnom slučaju, značajni djelovi stanovništva, što nedvosmisleno svjedoči o izuzetno kriznom periodu u političkim odnosima u Republici. Naime, odsustvo ne samo konsenzusa nego i jasne većinske orijentacije stanovništva prema tako fundamentalnom pitanju kao što je državna samostalnost, pokazuje da se zajednica u izvjesnom smislu vratila u »pred–državno« stanje! Sada, naime, ostaje otvoreno primarno političko pitanje, naročito u okolnostima u kojima se »državni suverenitet« smatra njegovom polaznom osnovom: Na kojim se principima, dakle, uopšte može konstituisati politička zajednica?

Mi ćemo se na ta pitanja kasnije ponovljeno vraćati, a sada će se iznijeti samo jedan problem. Teško je zamisliti da bi se jednom zemljom, pogotovo u postojećim okolnostima (desetogodišnji ratni sukobi oko državnog nasljeđa SFRJ, »tranzicija«, dugotrajna ekonomska kriza itd.), moglo stabilno i dugoročno upravljati na demokratski način – ma kakve bile u tom pogledu namjere političke elite – ukoliko opstajava opšta nesaglasnost o tako temeljnom pitanju. Značajna manjina stanovništva (ili čak većina!) smatraće postojeću vlast (ma ko je vršio) nelegitimnom i predstavljajući za tu vlast izazov s kojim će se morati boriti (i) nedemokratskim sredstvima. Ovdje se situacija značajno razlikuje od naizgled srodnih slučajeva Kanade, ili Sjeverne Irske itd., jer tamo secesionistički pokret okuplja etnički (ili kulturno-jezički, religijski) izdvojene kategorije, koje predstavljaju jasno ograničene manjine ukupnog stanovništva (barem u datom trenutku), dok se u Crnoj Gori stanovništvo takoreći polovi na ovom pitanju (i tu ništa bitno ne bi promijenilo ni ako bi se uzelo da se podjela zbiva u proporcijama jedna trećina prema dvije trećine).

ČINIOCI ODNOSA PREMA DRŽAVNOJ SAMOSTALNOSTI

Pol. – Jasno je, doduše, da nije svejedno na kojim se osnovama stanovništvo dijeli u odnosu prema ovom ključnom problemu (pogotovo s obzirom na činjenicu da u Republici ono nije nacionalno homogeno), pa će se stoga sada potražiti odgovor na to pitanje. Kako je riječ, da ponovim, o odlučujućem stanovištu, iz kojeg se mogu izvoditi sva druga, analiza distribucije odgovora na ovo pitanje biće iscrpnija – uključujući sva važnija socijalna obilježja koja su kontrolisana u istraživanju – tako da se kasnije na te varijable ne moramo vraćati. Pregled će započeti od pola, kao obilježja koje je u opštem smislu socijalno relevantno, iako bi bilo teško teorijski dokazivati na koji bi način ono moglo igrati značajniju ulogu u formiranju stava prema problemu državne zajednice (Tabela 2).

Tabela 2.

Poželjan stepen državnog zajedništva Crne Gore i Srbije, prema polu ispitanika (u %) N – 1024

pol	čvršće nego sada	otprilike kao sada	labavije nego sada	nepotrebna je bilo kakva zajednica
muški	42,0	4,2	16,6	37,2
ženski	50,0	5,3	15,8	28,8

Hi-kvadrat – 9,81, p – 0,02; C – 0,097

Podaci pokazuju da postoje izvjesne razlike između žena i muškaraca, kada je riječ o ovom pitanju, i to samo s obzirom na ekstremne varijante (!): muškarci nešto češće od žena zastupaju stav o državnom odvajanju (tako da izbor »čvršćeg zajedništva« ne nadmašuje značajnije opciju odvajanja), dok su žene sklonije čvršćoj vezi sa Srbijom. Kao što se lako može vidjeti, polne razlike ipak nijesu statistički značajne. A kada bi ih trebalo pokušati objasniti, onda bi se odgovori vjerovatno morali potražiti u mnogo puta utvrđenoj tendenciji ženskog dijela populacije da učestalije preferira »konzervativnije« odgovore. Drugim riječima, moglo bi se pretpostaviti da – kao reakcija na političku krizu, koja je i na manifestnom nivou dobila dramatične razmjere – nastojanja žena češće idu u smjeru učvršćenja prethodno postojećeg stanja nego njegove radikalne izmjene (sa svim neizvjesnostima koje iz toga proizlaze). Međutim, ove razlike nijesu tolike da u bilo kom elementu mijenjaju prethodni bazični uvid: pripadnici oba pola izrazito su podijeljeni u odnosu na pitanje o državnom statusu Crne Gore.

Starost. – Ako polna podjela nije nametala neka apriorna očekivanja s obzirom na ocjenu prirode državne veze Crne Gore i Srbije, starosna dimenzija ovdje bi mogla imati nešto drukčiji status. Naime, već na osnovu nesistematskih svakodnevnih uvida u skupove pristalica različitih političkih opcija, nameće se pretpostavka da bi državno odvajanje moglo češće da predstavlja izbor mlađih kategorija stanovništva, a očuvanje državnog jedinstva – orijentaciju starijih. Pogledajmo, prije daljih komentara, podatke (Tabela 3).

Tabela 3.

Poželjan stepen državnog zajedništva Crne Gore i Srbije, prema starosti ispitanika (u %) N – 1030

godine starosti	čvršće nego sada	otprilike kao sada	labavije nego sada	nepotrebna je bilo kakva zajednica
do 20	43,3	7,5	6,0	43,3
21–30	41,9	4,8	14,8	38,4
31–40	40,7	7,8	19,0	32,5
41–50	46,4	4,1	12,2	37,2
51–60	51,2	1,6	17,8	29,5
više od 60	54,5	3,4	20,8	21,3

Hi-kvadrat – 38,16; p – 0,001; C – 0,189

Slika koju smo sada dobili vrlo je zanimljiva i pokazuje, uglavnom, očekivane, iako ne i sasvim jasne (linearne) tendencije. Ako bi se gledalo samo na radikalno odbacivanje bilo kakve državne zajednice Crne Gore i

Srbije, uočilo bi se da je ono kod najmlađeg dijela stanovništva dvostruko prisutnije nego kod najstarijeg i da ga zastupa skoro polovina mladih od 20 godina. Doduše, ni ovdje tendencija nije linearna, jer je kod ispitanika u »mlađoj srednjoj« dobi to stanovište nešto manje zastupljeno. Uz pomenuti izuzetak, moglo bi se zaključiti da kod onog dijela stanovništva, koje ne pamti, ili slabo pamti, period života u zajedničkoj državi južnoslovenskog stanovništva, i državno zajedništvo sa Srbijom ima manju privlačnost; i obratno, što je iskustvo života u SFRJ bogatije, i raspad preostalog dijela nekadašnje države je manje privlačna alternativa.

Međutim, upravo nas odgovori ispitanika »mlađe srednje« dobi (21–30 godina) upozoravaju i na drugu tendenciju. Naime, najčešće (iako, ponovo, s odstupanjima), tamo gdje se snažnije ispoljio odgovor o poželjnosti prekida državne zajednice, manje je onih koji zastupaju stav o potrebi da ta zajednica bude labavija nego do sada. Drugim riječima, veoma slično kao i kada se radilo o ukupnoj populaciji, postoji – u vezi s ovim pitanjem – izrazita raspolućenost stavova stanovništva različite dobi, pri čemu je broj pristalica sadašnjeg ili čvršćeg oblika državnog povezivanja Crne Gore i Srbije približno izjednačen (osim kod starije populacije) s brojem onih koji podržavaju prekid ili slabljenje tog povezivanja. (Naravno, i ovdje zaključak u dosta velikoj mjeri zavisi od toga kako će se klasifikovati oni koji su prihvatili odgovor o »labavijoj zajednici« – da li kao pristalice jedinstvene države, ili kao rezervoar iz kojeg se mogu crpsti njeni protivnici.) Na problematičnost jednoznačnog uspostavljanja veze između dobi i stavova o državnosti upozoravaju i statistički pokazatelji: Hi–kvadrat nagovještava postojanje neke povezanosti ovih kategorija, ali mjere kontingencije jasno ukazuju na to da je ta povezanost slaba (i nekonzistentna).

Obrazovanje. – Pošto ni pol ni dob nijesu unijeli neka značajnija nijansiranja u našu sliku o tome po kojim linijama ide podjela stanovništva Crne Gore prema shvatanjima o državnoj samostalnosti, odnosno zajednici sa Srbijom, pokušaćemo s uvođenjem trećeg obilježja, koje je, u principu, kada se radi o stavovima ispitanika, u sociološkim istraživanjima pokazivalo značajan stepen diskriminativnosti; a to je stepen obrazovanja. Nema ovdje potrebe da se detaljnije upuštamo u obrazlaganje ove činjenice: viši stepen obrazovanja bi, po pravilu, trebalo da donosi ne samo veći fond znanja, nego i kulturnu otvorenost – izloženost raznovrsnijim kulturnim uticajima, pa, stoga, manju podložnost rigidnijim obrascima, tradicionalizmu i sl. (takva su objašnjenja detaljno razvijana i dokazivana u brojnim modernizacijskim studijama; vidi npr. »klasičan« primjer u Inkeles and Smith, 1974).

Nevolja s ovim zaključivanjem je da je njega teško primijeniti na našu temu. Ovdje, naime, nipošto nije apriorno jasno koje od uvjerenja podrazumijeva veći stepen predrasuda, neznanja, nekritičnosti, rigidnosti, a koje ima suprotna obilježja. Već je na početku ovog teksta pomenuto,

da su javna oblikovanja stavova o ovoj temi proizvod nastojanja suprotstavljenih političkih elita da izvrše masovnu mobilizaciju stanovništva, a u tim nastojanjima se u oba slučaja koristi mješavina racionalnih i iracionalnih elemenata. (Naprimjer, opravdana upozoravanja na ekspanzionističke pretenzije Miloševićevog autokratskog režima »miješaju« se s tvrdnjama da bilo koji tip državne veze sa Srbijom, bez obzira na tip poretka, ugrožava interese Crne Gore. Ili, s druge strane, svaki pokušaj da se zaštite interesi crnogorskog stanovništva pred nasrtajem Miloševićeve težnje za dominacijom, žigoše se kao »separatizam« itd.). Čak i kada politički prostor ne bi bio do te mjere, kao što je sada, ispunjen interesno uslovljenim pristrasnostima, ne bi bilo jednostavno racionalno prosuditi koji bi tip državnog rješenja bio povoljniji u datom istorijskom kontekstu (jer ovdje se uvijek radi o povoljnosti u određenim okolnostima: ono što je u nekim istorijskim periodima povoljnije, u drugim se može pokazati kao nedostatak itd.). To, dalje, znači, da ni u ovom slučaju ne bi trebalo formirati očekivanja o našim nalazima, odnosno formulisati hipoteze, prije nego što se ti nalazi prikažu, što će se odmah i učiniti (Tabela 4).

Tabela 4.

Poželjan stepen državnog zajedništva Crne Gore i Srbije, prema školskoj spremi ispitanika (u %) N – 996

školska sprema	čvršće nego sada	otprilike kao sada	labavije nego sada	nepotrebna je bilo kakva zajednica
do osam razreda osnovne škole	50,4	3,9	16,6	29,1
srednja	45,4	5,8	14,7	34,1
viša i visoka	37,2	4,7	20,9	37,2

Hi-kvadrat – 11,21; p – 0,08; C – 0,105

Pokazuje se da je oprez pri formulisanju hipoteze bio opravdan: iako se može uočiti izvjesna tendencija u povezivanju nivoa školske spreme i odnosa prema crnogorskoj državnoj samostalnosti, ili zajednici sa Srbijom, ta tendencija je slabo izražena, a nije sasvim ni dosljedna! Uopšte uzev, odbacivanje zajednice se povećava, s rastom nivoa školske spreme. Međutim, vidimo da tek nešto više od trećine ispitanika s višim i visokim obrazovanjem zastupa takav stav, tj. onoliko njih koliko ih se opredjeljuje i za učvršćivanje postojeće državne cjeline! Kod ovog dijela stanovništva zanimljivo je i to što je broj onih koji su za održavanje zajedničke države, ali u fleksibilnijem obliku, relativno visok.

S obzirom na to, možda bi se sada recepcija ovog iskaza od ispitanika mogla interpretirati i na nešto drukčiji način. Naime, ovo pitanje je bi-

lo (namjerno!) formulisano u »tvrdoj« formi, tako da jasno razdvoji pristalice samostalne crnogorske države od onih koji podržavaju državnu zajednicu sa Srbijom. Pri tom se pošlo od stanovišta da je riječ o izrazito zaostrenom političkom pitanju, koje je već dugo prisutno u javnom životu, te prema kojem je većina stanovništva formirala uglavnom nedvosmislen odnos. Potvrdu te hipoteze dobili smo u tome što su se odgovori jasno grupisali u dvije ekstremne kategorije (»čvršća« ili »nikakva« zajednica). Stav o »labavijoj zajednici« bi se, međutim, mogao interpretirati i kao izbjevanje radikalnih alternativa. On bi mogao da podrazumijeva, s jedne strane, kritiku sadašnje državne forme, u okviru koje se od nasilnih posezanja srpske vladajuće elite može odbraniti samo silom, od njenog kršenja Ustava može zaštititi takođe samo analognim kršenjem itd. ali i, s druge strane, kritiku ekstremnog »rješenja« takve situacije, raskidanjem državne zajednice, koje se prođivi kako tradicionalnoj političkoj orijentaciji većeg dijela crnogorskog stanovništva, tako i dugoročnijim interesima zemlje. Drugim riječima, stav o »labavijoj zajednici« mogao je biti shvaćen u smislu redefinisavanja političkih odnosa u Federaciji, na način koji bi pacifikovao trenutne strasti, pa stoga nije neobično što se za njega prvenstveno odlučuju pojedinci s višim i visokim stepenom obrazovanja. (Vratimo li se prethodnoj tabeli, uočićemo da izrazito rjeđe nego druge starosne grupe ovaj stav zastupaju najmlađi ispitanici, a to znači oni koji su »prirodno« skloni radikalnijim rješenjima.)

Ako povežemo, sada, podatke iz Tabele 4. s ranije iznijetim nalazima, može se, ukratko, primijetiti sljedeće. Pošto mlađe kategorije ispitanika imaju u prosjeku viši stepen formalnog obrazovanja, jasno je da mora postojati veza (u čiji se uzročni smjer sada ne možemo upustiti) između povećane učestalosti izbora državne samostalnosti od te dve grupacije (mlađih i obrazovanijih). Uz to, vidjeli smo da je naš uzorak ponešto »pomjeren« prema višim nivoima obrazovanja. S obzirom na to, izlazi da je na sliku o rasprostranjenosti odbacivanja državne zajednice Crne Gore i Srbije među ukupnom populacijom uticalo i to pomjerenje, tj. da je procenat pristalica te alternative u našem uzorku nešto precijenjen.

Zanimanje. – Zanimanje/radno mjesto predstavlja sljedeće »objektivno« sociološko obilježje, koje će se ukrstiti s pitanjem koje analiziramo. Radno mjesto najčešće koristimo kao grubu aproksimaciju klasne (slojne) pripadnosti (up. Lazić, 1994). Pretpostavka je da se u njemu sažima nekoliko činilaca, koji određuju društveni položaj određene grupe (nivo obrazovanja, visina zarade, radni uslovi i sl.). Naravno, uslovnost ove pretpostavke (npr. visina zarada je u SFRJ bila snažno određena regionalno i granski – up. Berković, 1986) raste ukoliko se pojam radnog mjesta proširi u kategoriju zanimanja, koja najčešće uključuje i grupacije koje ne obavljaju neko zanimanje (kao što su penzioneri). No, ovakvom klasifikacijom se naši istraživači često služe, pa je ona korišćena i u ovom istraživanju, s intuitivnom pretpostavkom da klasifikacijske kategorije podrazu-

mijevaju neka važna diferenciranja. (Ta pretpostavka jeste, u osnovi, tačna; njen je problem što se klasifikacija zasniva na više nesistematski ukrštenih kriterijuma, kao što su: slojni položaj, starost, vrsta rada, obrazovanja.) S obzirom na uslovnost grupisanja, i ovdje se treba uzdržati od apriornih hipoteza i prepustiti prvu riječ podacima (Tabela 5).

Tabela 5.

Poželjan stepen državnog zajedništva Crne Gore i Srbije, prema zanimanju ispitanika (u %) N – 936

zanimanje	čvršće nego sada	otprilike kao sada	labavije nego sada	nepotrebna je bilo kakva zajednica
poljoprivrednik	40,7	11,3	14,8	33,3
NK/PK radnik	45,6	3,9	14,6	35,9
KV/VK radnik	42,2	6,6	13,9	37,3
službenik	45,1	2,5	14,8	37,7
stručnjak, rukovodilac	42,2	6,7	28,9	22,2
privatnik	36,2	4,3	19,1	40,4
domaćica	53,1	4,5	17,4	25,0
učenik, student	40,2	3,7	11,2	44,9
penzioner	50,5	2,1	22,1	25,3

Hi-kvadrat – 37,16; p – 0,04; C – 0,195

Neki od naših prethodnih uvida sada postaju nešto precizniji! Pogledajmo, ponovo, prvo ekstreme. Sada su se, prvi put, izdvojile neke grupacije kod kojih izbor samostalne crnogorske države dobija prevagu nad zajedničkom državom sa Srbijom! Postojanje jedne od te dvije grupe mogli smo naslutiti i ranije: to su učenici i studenti, dakle, najmlađi stanovnici Republike. O onome što, vjerovatno, vodi njihova razmišljanja već smo govorili. Primjetno je da je među njima najmanje onih koji biraju stav koji smo u vezi s prethodnom tabelom označili kao oprezan (redefinisane državnog oblika). Uz mladalački radikalizam, sasvim dosledno ide i podložnost propagandnim matricama, odnosno odsustvo kritičnosti prema ideološkim porukama, i to s obje strane spektra – »zajedničara« i »separatista«. Jer, ponovo ne smijemo previdjeti da se i ova kategorija ispitanika dijeli, na dva približno jednaka korpusa.

Uz mlade, (relativno) većinsko opredjeljenje za samostalnost nalazimo i kod privatnih preduzetnika, s tim da je ovdje naglašeno prisutna i (umjerena) alternativa redefinisane federalnih odnosa. Ovakav izbor nije jednostavno objasniti, barem u teorijskom okviru koji ovaj autor zastupa, s obzirom na to da, prema tom okviru, nacionalno stanovište (naravno, u

principu!) ne predstavlja poseban način da se ideološki uobliče ekonomski interesi, pa ni bilo kakvi drugi na racionalan način shvaćeni interesi («klasičnu» kritiku ekonomističke i, uopšte, racionalističke interpretacije nacionalizma razvio je još poodavno Voker Konor; up. Connor, 1994). Ja vidim dva pravca u kojima se može tražiti objašnjenje dobijenih nalaza. Jedan je formalan: broj ispitanika u ovoj grupi je mali (47), tako da su nalazi nepouzdana (ovo može djelovati utoliko ubjedljivije, što su razlike u odnosu na druge grupe takođe male). Drugi je »kontekstualan«. Naime, opšti uslovi tranzicije u Crnoj Gori (kao i u Srbiji) su takvi, da su privatni preduzetnici izrazito upućeni na različite oblike »kolaboracije« s vladajućom elitom (o izuzetnoj povezanosti preduzetničke elite s bivšom nomenklaturom, a sadašnjom vladajućom grupacijom u Srbiji, vidi u Lazić, u: Lazić, prir. 2000). Na to ih nagoni, prije svega, početna faza tranzicije, s tek započetom privatizacijom i izgradnjom tržišne privrede, što znači da je uloga države u poslovanju još uvijek presudna. Tome još pridonose neregularni spoljnji uslovi privređivanja, prvobitno nametnuti sankcijama Ujedinjenih nacija, a zatim i blokadom od srpske vladajuće hijerarhije. Poslovna zavisnost od države čini preduzetnike i ideološki zavisnim od stavova onih koji trenutno kontrolišu državne aparate, pa se tu mogu tražiti glavni podsticaji za to što unutar ove grupe takođe preovlađuju stavovi koja zastupaju predstavnici tih aparata. S druge strane, upravo nesamostalnost, pa stoga i nesigurnost njihovog položaja, nagoni preduzetnike na opreznost, tako da petina njih zastupa i umjerenu ideju redefinisanja državnih odnosa.

Na drugom ekstremu – najčešćeg zastupanja daljeg jačanja državnih veza Crne Gore i Srbije – nalaze se penzioneri i domaćice. U slučaju penzionera važe oni razlozi koji su navedeni kada je bila riječ o starijem dijelu stanovništva: iskustvo zajedničkog života, tradicionalizam/konzervativizam. Kada je, pak, o domaćicama riječ, takođe je već pominjan tradicionalizam ženskog dijela stanovništva. Međutim, ono što ovdje jasno upada u oči, jesu izrazite razlike između stavova ove grupacije, i učenika i studenata: izlazi da je na dijelu dosta duboka podjela između majki i djece! Naravno, kada bi se interpretirala samo u ključu standardne (i poželjne) pobune djece protiv roditeljskog autoriteta, ova razlika ne bi privlačila posebnu pažnju. No, ovdje je posrijedi razilaženje čije praktične konsekvence mogu biti veoma dalekosežne i voditi, iz žestokih sukoba, u drastičnu promjenu opštih životnih uslova! Imajući na umu još uvijek izraženu patrijarhalnost u crnogorskim porodicama (relativno visok nivo patrijarhalnosti utvrđen je, npr. u istraživanju o restratifikaciji, koje sam 1989. godine sproveo na teritoriji SFRJ; up. dokumentaciju istraživanja Konzorcijuma instituta društvenih nauka Jugoslavije, 1990), pokazuje se da naši nalazi, potvrđujući anegdotska zapažanja o tome da oštre podjele po pitanju državnosti Crne Gore prodiru unutar porodica, upozoravaju na dubinu moguće destabilizacije ove središnje društvene institucije. S obzirom

na to, odgovornost političkih elita – glavnih aktera suprotstavljenih koncepcija državnog statusa Crne Gore – postaje još naglašenija.

Najzad, odgovori grupacije stručnjaka i rukovodilaca mogu da privuku posebnu pažnju, kako s obzirom na njen društveni značaj, tako i zbog toga što izgleda kao da ovdje postoji značajno odstupanje od prethodno dobijenog uvida. Naime, dok su, prema Tabeli 4, ispitanici s višom i visokom stručnom spremom podjednako često birali dvije ekstremne alternative, sada izlazi da stručnjaci (kojih je znatno više od rukovodilaca) izrazito češće zastupaju stav o učvršćivanju zajedničke države. Ova razlika potiče iz toga što je grupa stručnjaka (s rukovodiocima) izrazito manja od grupe s univerzitetskim obrazovanjem; odnosno, značajan broj ovih drugih nalazi se u kategoriji nezaposlenih, koja je, kao što je pomenuto, drastično velika u našem uzorku (da podsjetim: obuhvata čak 41% ispitanika). Iako se ova kategorija, pri odgovoru na pitanje o državnom statusu, vrlo malo razlikuje od uzorka u cjelini, nezaposleni dio univerzitetski obrazovanih nešto je skloniji da prihvati stanovište o samostalnoj državi, što je i očekivano, s obzirom na to da se ovdje radi prvenstveno o mlađim ljudima (čiju smo takvu orijentaciju ranije registrovali). Hipotetičkim razlozima za prihvatanje tog stanovišta sada bi se mogao dodati još jedan. Nezadovoljstvo grupe mladih, koja je visoko obrazovana i nezapošljena, s razlogom je pojačano, jer oni srpski režim opravdano vide kao glavnu kočnicu ubrzavanja tranzicije, od koje očekuju da u velikoj mjeri može poboljšati njihov položaj (da pripadnici sloja visokoobrazovanih spadaju, u principu, među »dobitnike« postsocijalističke tranzicije pokazalo je više istraživanja u različitim zemljama; up. Večernik, Mateju, 1999). Drugim riječima, kočenje društvenih promjena, koje dolazi iz Srbije, oni žele da eliminišu tako što bi uklonili državnu vezu između dvije republike. Naravno, to je upozorenje koje često ponavlja i crnogorska vladajuća elita; a pošto su nezapošljeni pojačano zavisni od države, ne čudi što su oni prijemčiviji na tip zaključivanja koji pristiže iz državnih aparata.

Ostale grupacije zaposlenih iskazuju orijentacije koje se ne razlikuju značajnije od opštih stavova stanovništva, pa ih nećemo posebno komentarisati. Zaslužuje, možda, pažnju podatak da u pogledima na državnu samostalnost nema razlike između radnika s različitim nivoom kvalifikacija, dok je poljoprivrednika premalo u uzorku da bi podaci o njima bili pouzdani.

Materijalni položaj. – Ako nam klasifikacija po zanimanjima nije mogla vjerodostojno predstaviti klasnu (ili slojnu) strukturu crnogorskog društva, moglo bi se učiniti da bi za tu svrhu bio povoljniji materijalni položaj domaćinstava. To je, međutim, samo djelimično tačno: materijalni položaj jeste bitna dimenzija slojnog statusa, ali ipak samo jedna dimenzija, koja ne može samostalno da predstavi taj status (up. Lazić, 1994). S druge strane, utvrđivanje materijalnog položaja (a pogotovo ukupnog slojnog statusa) vrlo je kompleksno i u našem istraživanju mu nije moglo biti posvećeno dovoljno pažnje. Umjesto toga, zadovoljili smo se s neko-

liko jednostavnih indikatora, a njihovim grupisanjem dobijen je sintetički indeks materijalnog položaja, na osnovu kojeg je stanovništvo grupisano u pet kategorija, prema visini tog položaja. Iako vrlo gruba, ova aproksimacija vjerovatno može da pruži opšti okvir za orijentaciju u vezi sa značajem koji materijalni položaj ima pri zauzimanju stanovišta o državnoj ne/samostalnosti Crne Gore (Tabela 6).

Odmah treba reći: još jednom se pokazuje da nikakve jasne pravilnosti između visine materijalnog položaja i stanovišta o državnoj samostalnosti/zajedništvu nema! Istina je da sa poboljšanjem položaja ponešto raste broj onih koji zastupaju državnu samostalnost Republike, ali ni ta tendencija nije dosljedna, dok suprotan pravac veze ne važi: niži položaj ne vodi učestalijem zastupanju državnog zajedništva sa Srbijom. Ovdje se ne mogu pronaći ni bilo kakve tendencije u pogledu veze materijalnog statusa i »umjerenog« državnog rješenja (»labavija« povezanost). Ukratko, može se zaključiti da ni ovo »tvrdo« obilježje nije nikakav prediktor stavova o državnoj ne/samostalnosti Crne Gore.

Tabela 6.

Poželjan stepen državnog zajedništva Crne Gore i Srbije, prema materijalnom položaju ispitanika (u %) N – 1035

materijalni položaj	čvršće nego sada	otprilike kao sada	labavije nego sada	nepotrebna je bilo kakva zajednica
nizak	44,7	7,3	17,5	30,6
niži srednji	52,9	4,9	14,1	28,2
srednji	47,8	5,7	14,8	31,6
viši srednji	40,4	3,8	19,2	36,5
viši	44,7	2,4	15,0	37,9

Hi-kvadrat – 16,28; p – 0,179; C – 0,124

Tako je naša lista tvrdih varijabli iscrpljena, a da nijesmo uspjeli da utvrdimo postojanje bilo kakve značajnije (statističke) veze između neke od njih i iskaza koji je formulisan i koji se odnosi na jedno od najdramatičnijih pitanja aktuelne crnogorske istorije. Pokazaće se, ubrzo, da ovdje nije problem u iskazu (npr. u načinu na koji je on formulisan), i da sličan rezultat dobijamo kada tvrde varijable ukrstimo s bilo kojim stanovištem koji se odnosi na ovaj problem. Odnosno, stanovište o početnoj tački za definisanje državnosti Crne Gore ne zavisi od bilo koje »objektivne« karakteristike ispitanika, pa čak, u značajnijem stepenu, ni od nivoa obrazovanja, koji najčešće ima važnu ulogu pri diferenciranju stavova – kada je, npr. riječ o nacionalizmu. Podjela na one koji zastupaju državnu vezu sa Srbijom, i one koji podržavaju raskidanje te veze, »presijeca« sve ove kategorije (u proporcijama: dvije trećine prema jednoj, ili pola-pola, zavi-

sno od toga kako ih odredimo) i formira se na nekim drugim osnovama. Koje su to osnove, i da li uopšte ima nekog obilježja koje ovdje može dovesti do značajnije diferencijacije? Odmah će se vidjeti da takvo obilježje postoji i da ono potvrđuje našu temeljnu pretpostavku u vezi sa stavom o nacionalnom identitetu, pa time i o nacionalnoj državi.

Zbog pomenutog spoljnog i unutrašnjeg osporavanja etnonacionalnog identiteta Crnogoraca, kao i zbog izrazite osjetljivosti tog problema, kako za sadržaj istraživanja, tako i za sadašnje društvene okolnosti, u anketi je odgovor na pitanje o etničkoj pripadnosti ostavljen otvoren. Prepušteno je ispitanicima da svoj etnicitet sami definišu, tako da su se oni nacionalno »samodeklarirali«, uvodeći i neke specifične kategorije, kao što su: Crnogorac, koji je i Srbin; Srbin, koji je i Crnogorac i sl. Pogledaćemo, sada, kako se ovo samoodređenje usklađuje sa stavom o državnosti (Tabela 7).

Tabela 7.

Poželjan stepen državnog zajedništva Crne Gore i Srbije, prema samodefinisanoj nacionalnosti ispitanika (u %) N – 1023

nacionalnost (% u uzorku)	čvršće nego sada	otprilike kao sada	labavije nego sada	nepotrebna je bilo kakva zajednica
Crnogorac (44,2)	28,1	4,6	20,1	47,1
Crnogorac–Srbin (13,5)	81,2	5,1	9,4	4,3
Srbin–Crnogorac (13,1)	82,1	4,5	8,2	5,2
Musliman (8,7)	20,2	7,9	27,0	44,9
Musliman– Crnogorac (5,6)	36,8	3,5	17,5	42,1
Albanac (4,8)	2,0	–	14,3	83,7
Jugosloven (7,4)	80,3	2,6	9,2	7,9
Srbin (2,7)	78,6	14,3	3,6	3,6

Hi–kvadrat – 360,13; p – 0,000; C – 0,510

Već na prvi pogled, sudeći prema statističkim pokazateljima, naišli smo, najzad, na dosta čvrstu vezu: izgleda kao da (samodefinisana) nacionalnost prilično jasno određuje odnos prema državnom statusu. Pri tom, nalazi kao da slijede određenu logiku: ukoliko se radi o Crnogorcima ili pripadnicima muslimanske i albanske manjine, preovlađuje stav o državnoj nezavisnosti; ako je, pak, riječ o onima koji se na neki (ne sasvim jedinstven) način osjećaju Srbima, odnosno Jugoslovenima, »prirodno« se, kao izrazito većinski, javlja stav o državnom zajedništvu sa Srbijom, u okviru Jugoslavije. Teškoća je ove »logike« to što je ona tautološka. Jer,

kategorije nacionalnosti – koje su, ponavljam, odredili sami ispitanici – nemaju etničko, niti bilo kakvo drugo, konzistentno, »objektivno« utemeljenje: one su pravi primjer shvatanja o naciji kao nečem što se »zamišlja«. Tako vidimo da se Crnogorci, kao »nacija«, pojavljuju u četiri vrlo različite varijante (a ako se uključi i mala grupa Albanaca–Crnogoraca, čak u pet), Srbi u tri, Muslimani (i Albanci) u po dvije, a tu su i »mješoviti« Jugosloveni. Pitanje nacionalnosti, koje je samo po sebi izrazito složeno – kako na opštem planu, i to u toj mjeri da nije na zadovoljavajući način teorijski riješeno, tako i u konkretnom slučaju, gdje predstavlja akutan politički problem, pa ga je teško na racionalan način i postaviti – nije predmet naše analize i ne možemo se u njega upuštati. Ono što je, međutim, jasno, to je da u slučaju Crnogoraca nacionalno samorazumijevanje nije stabilizovano, pri čemu otvaranje problema konstituisanja nacionalne države ne samo što je osvijetlilo tu »nedovršenost« nego je, po svoj prilici, dovelo do jačanja konfuzije u oblasti nacionalnog samodefinisanja. Odnosno, u velikom broju slučajeva, nacionalno samoosjećanje (kod Crnogoraca) konstituiše se upravo u odnosu prema pitanju o nacionalnoj državi: ko sebi predstavi da su Crnogorci potpuno zasebna etno–nacionalna grupa, istovremeno će se zalagati za samostalnu crnogorsku državu; ali, i obratno!; ko prihvati politički program nezavisne države, težiće da se samodefiniše kao pripadnik posebne nacije – crnogorske. Ko, pak, vjeruje da su Crnogorci samo »ogranak« (»pléme« itd.) srpske nacije, zastupaće nužnost zajedničke države.

Dalja teškoća proizlazi iz toga što je pomenuta tautološka logičnost samo većinska, a ne i sveobuhvatna. Naime, podijeljenost se javlja prije svega unutar najbrojnije grupe, kod onih koji su se nacionalno izjasnili kao (samo) Crnogorci: uz jasno (relativno) većinsko opredjeljenje za samostalnu nacionalnu državu, u okviru ove grupe se pojavljuje značajna manjina (oko 1/3 ispitanika) koja zastupa zajedničku državu sa Srbima. Drugim riječima, svijest o nacionalnoj posebnosti ne prati linearno ideja o državnoj posebnosti (na nacionalnim osnovama), što znači da se na nedovršen proces nacionalnog konstituisanja Crnogoraca nadovezuje isto tako nezavršen proces uobličavanja ideje o (etno)nacionalnoj državi. Uzimajući u obzir da su oba dijela tautološke jednačine (nacija – država) nedovoljno definisana, a da se i u jednom i u drugom slučaju radi o problemima koji već duže od deset godina angažuju ogromne količine fizičkih i duhovnih resursa stanovništva (uključujući ratove, državni raspad, ekonomski kolaps i tome sl.), nije nimalo čudno što podjele u vezi s državnim (kao i nacionalnim) statusom idu do dubine koju smo utvrdili, tako da natkriljuju svaki drugi oblik društvene diferencijacije.

Za razliku od (»čistih«) Crnogoraca, oni ispitanici koji svoju nacionalnost definišu kao dvostruku – crnogorsko/srpsku – pokazuju u odnosu prema državnom statusu znatno manje kolebanje: opredjeljenje za samostalnu državu kod njih se javlja kao izuzetak. To, naravno, nije neobično,

jer se ovdje radi o tradicionalnim »lojalnostima« i uobičajenom povezivanju nacije i države. U istom smislu, i to kao sasvim pragmatična, pojavljuju se skoro jednodušna opredjeljenja Albanaca za državnu samostalnost Crne Gore. Jer, Srbija za njih predstavlja, s jedne strane, neprijateljsku državu, a s druge strane, vjerovatno je da na njihov stav utiče pretpostavka da bi u okviru male crnogorske države mogli na znatno povoljniji način da regulišu svoj status. Iz te perspektive, ambivalencija Muslimana, koji se prema zajedničkoj državi sa Srbima odnose veoma slično kao Crnogorci, može izgledati neobična: iako (relativna) većina njih tu zajednicu odbacuje, značajna manjina je zagovara! Pošto ne raspolazem dovoljnim uvidima u ovaj problem, odustaću od pokušaja komentarisanja i ostaviću čitaocu da samostalno izvodi zaključke.

DRUGI OKVIRI ZA ODNOS PREMA DRŽAVNOJ SAMOSTALNOSTI

Pitanje kojim je ova analiza započela bilo je postavljeno na sasvim neposredan način, onako kako se u javnosti pojavljivalo u žaru aktuelnih političkih sporova. Jasno je, međutim, da se problemu moglo pristupiti i nešto zaobilaznije, pa će se tim drukčijim pokušajima sada posvetiti nešto pažnje.

Prije svega, prethodnom se pitanju može zamjeriti znatno sužavanje perspektive. Naime, kao što je u uvodnom dijelu teksta pomenuto, danas se u skoro svim post-socijalističkim evropskim državama, u skladu s opštim globalističkim trendom, orijentacija na nacionalnu državu dopunjava ili zamjenjuje usmjeravanjem na evropske integracije. Težnja ka uključenoj u Evropsku Uniju posljednjih je godina možda i središnji motiv u pokušajima masovne mobilizacije od političkih i intelektualnih elita ovih zemalja. Za to postoji više razloga. Iz političke perspektive, radi se o težnji da se priključi Zapadu, kao suprotnosti doskorašnjoj (uglavnom prisilnoj) povezanosti s Istokom. Tome se pridružuje sigurnosni razlog (malkar trenutno bio i »hipohondričan«), jer Unija nudi NATO »kišobran« za (potencijalnu) rusku prijetnju. U ekonomskom polju, preovlađujuće je uvjerenje da samo članstvo u Uniji može dovesti do ubrzanog preliivanja blagostanja iz razvijenih područja u zaostala (ili, da upotrijebim umjereniju formulaciju, vjeruje se da članstvo stvara pretpostavke za znatno ubrzaniji privredni rast itd.). Uz samoevidentni vojni, privredni i politički primat, dokazivanje kulturnih preimućstava Zapadnog svijeta postaje sasvim izlišno. Ukratko, u okvirima post-socijalističkog svijeta, svaki gest pokazanog (i priznatog) zbližavanja s »Evropom« izgleda da eksponencijalno podiže legitimacijski rejting. S tog stanovišta, cjelokupna problematika ispitivanja usmjerenosti stanovništva Crne Gore na državnu samostalnost, ili na povezivanje sa Srbijom (pogotovo sadašnjom, pod reži-

mom koji je – voljno ili prisilno, svejedno – izolacionistički orijentisan), mogla bi da izgleda prilično anahronično.

S druge strane, ne treba zaboraviti da je – pogotovo na prostorima koje je zauzimala SFRJ – državno osamostaljenje interpretirano kao neophodna pretpostavka za priključenje »Evropi«. Pa i šire uzev, državni suverenitet se nije pojavljivao samo kao opsesija komplementarna jurišu u evropsko okrilje, karakteristična za »novooslobođena« središnja i istočna područja Kontinenta, nego dvojstvo državne posebnosti i naddržavnih asocijacija – koje obilježava sve snažnija protivurječnost – čini realnu sadržinu sadašnjih međunarodnih odnosa. Ovo dvojstvo, koje se proteže i na masovna opredjeljenja stanovništva, nije pri tom svojstveno samo »zakasnjelo« formiranim nacionalnim državama (unutar kojih postaje sve jasnije da potencijalni, dugoročni, svestrani, ekonomski dobici od integracije sa Zapadom prate neizbježni kratkoročni gubici znatnog dijela populacije), nego se javlja i u okvirima razvijenih zemalja, članica ili ne-članica Unije (Britanija, Norveška, Švajcarska itd.). Međutim, da se ne bismo upuštali u detalje rasprave koju ne možemo dovršiti, pogledajmo kako se protivurječnost zahtjeva za jačanjem nacionalnog suvereniteta, i za uključivanje u nadnacionalne asocijacije, javlja na empirijskom planu u Crnoj Gori. Pri tom će se ovo ispitivanje obaviti u dva koraka. Prvo će se prikazati raširenost prihvatanja pristupa Republike Evropskoj Uniji (Tabele 8. i 9), a zatim će se konfrontirati različite preferencije tipa suvereniteta (užeg – crnogorskog, šireg – jugoslovenskog, najšireg – evropskog; Tabele 10. i 11).

Tabela 8.

Crna Gora treba da teži uključivanju u Evropsku uniju (u %) N – 1027

potpuno se slaže	uglavnom se slaže	neodlučan	uglavnom se ne slaže	uopšte se ne slaže
64,4	15,2	12,7	1,9	5,8

Izlazi da podaci ne zaslužuju bilo kakav komentar: čini se da protivnika evropske integracije praktično u Crnoj Gori nema, i po tome se stanovništvo ovdje ne razlikuje bitno od drugih, »uznapredovalih« tranzicijskih zemalja. Naravno, sumnjičav pogled može obratiti pažnju na onu trećinu ispitanika koji nijesu izrazili bezrezervnu saglasnost s uključivanjem u »Evropu« i pretpostaviti da se iza različitih stepena i vrste skepticizma krije ujedinjavajući motiv. Najjednostavniji način da se ova sumnja provjeri je ukrštanje odgovora na ovo pitanje s drugim obilježjima. Čitalac će odmah pogoditi da u ovom, kao i u prethodnom slučaju, nijedno »objektivističko« obilježje nije proizvelo značajnije razlike, pa ćemo se stoga odmah usredsrediti na našu glavnu diferencirajuću varijablu, nacionalnu samoidentifikaciju.

Tabela 9.

Crna Gora treba da teži uključivanju u Evropsku uniju (u %) N – 1026

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	potpuno se slaže	uglavnom se slaže	neodlu- čan	uglavnom se ne slaže	uopšte se ne slaže
Crnogorac	77,8	10,8	9,0	1,5	0,9
Crnogorac–Srbin	41,7	21,6	20,9	2,9	12,9
Srbin–Crnogorac	39,3	23,7	23,7	3,7	9,6
Musliman	77,3	19,3	1,1	–	2,3
Musliman– Crnogorac	78,9	15,8	3,5	–	1,8
Albanac	77,6	10,2	6,1	4,1	2,0
Jugosloven	40,8	13,2	23,7	2,6	19,7
Srbin	39,3	7,1	25,0	3,6	25,0

Hi–kvadrat – 208,25; p – 0,000; C – 0,411

Statistika upozorava: postoji veza između nacionalnog samoizjašnjavanja i želje za pristupanjem »Evropi«, mada ta veza nije jaka. Smjer te veze je sasvim jasan: one kategorije ispitanika koje su češće zastupale stav da Crna Gora treba da bude samostalna država, češće zastupaju i prilazak Evropskoj Uniji, dok se pristalice državnog zajedništva sa Srbijom češće opiru takvoj opciji! Naravno, objašnjenje ovakvih razlika u orijentacijama nije teško, za one koji iole poznaju aktuelne političke prilike. Sažeto rečeno, »Evropu« pobornici prvog stava doživljavaju kao zaštitnicu (uže)nacionalnog suvereniteta, a zastupnici druge opcije je doživljavaju kao nacionalnog neprijatelja. Međutim, rekao bih da je ovdje značajnije uočiti slabost pomenute veze. Naime, u skoro svim kategorijama, evropska orijentacija ima znatno preimućstvo (jedini izuzetak su Srbi; no, broj ispitanika koji pripadaju toj grupi je izrazito mali – 28 – tako da su podaci o njoj vrlo nepouzdati). Razlike su u tome, što se jedni sa uključivanjem u Uniju slažu najčešće bezrezervno, dok je kod drugih slaganje umjerenije, uz prisutnu neodlučnost, a protivljenje predstavlja izuzetak. Na taj način posmatrano, »evropska orijentacija« pristalica crnogorske državne samostalnosti više se pokazuje kao propagandno–politički stav, dok bi protivnici mogli da izgledaju kao racionalno oprezni. Ipak, u cjelini posmatrano, sasvim opravdano bi sada djelovao zaključak da odnos prema pristupanju Evropskoj Uniji, kada se posmatra po sebi, nije tema koja značajnije dijeli stanovništvo Crne Gore.

Međutim, pristup analiziranom problemu se može izoštriti, tako da se tri opcije – državna samostalnost, zajednica sa Srbijom i evropska integracija – postave kao međusobno isključive alternative i da se onda pokuša utvrditi distribucija raspoloženja stanovništva.

Tabela 10.

Koje je državno rješenje najpogodnije za Crnu Goru (u %) N – 1022

samostalna država	zajednica sa Srbijom	zajednica s bivšim jugoslovenskim republikama	balkanska federacija	jedinstvena evropska država	ostalo
26,5	34,4	11,3	2,7	23,5	1,6

Prije svega, podaci sugerišu zaključak da, na opštem planu, ni jedna od ponuđenih opcija ne privlači većinski dio stanovništva! Pri tom se preferencije rasipaju na čak četiri rješenja – koja su na ovom mjestu predstavljena kao međusobno isključiva, iz čega bi slijedilo da je Crna Gora vrlo daleko od postizanja elementarnog konsenzusa oko ključnog političkog problema: državnog konstituisanja. Takođe, ne treba smetnuti s uma činjenicu da je, od dva »nacionalna« rješenja, »srpsko« dobilo prednost nad »crnogorskim« (pri čemu se potvrdilo kako se, u svojim »najtvrdim« oblicima, prvo može registrovati kod, približno, trećine, a drugo kod nešto više od četvrtine stanovništva). Može se, dalje, zapaziti i da »lokalne« političke solucije – a to su sadašnji federalni status ili samostalna država – imaju prednost nad »globalizacijskim«, evropskim integracijama, što pokazuje da aktuelna nadmetanja elita oko masovne mobilizacije stanovništva uspijevaju da nametnu kratkoročne vizije ispred dugoročnih. Naravno, kada se ovi nalazi uporede s prethodnim (Tabela 8), moglo bi se primijetiti kako ispitanici slijede logičan redosljed: pristupanje širim državnim formama može doći na dnevni red tek kada se riješi problem konstituisanja nacionalne države. Međutim, s daljim komentarima treba pričekati dok ne vidimo kako se različite (samodefinisane) nacionalne grupe odnose prema ponuđenim opcijama.

Tabela 11.

Koje je državno rješenje najpogodnije za Crnu Goru (u %) N – 1006*

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	samostalna država	zajednica sa Srbijom	zajednica s bivšim Ju. republikama	balkanska federacija	jedinstvena evropska država
Crnogorac	38,3	19,0	9,2	2,2	29,3
Crnogorac–Srbin	2,2	76,5	2,9	2,2	14,7
Srbin–Crnogorac	3,0	68,9	15,6	3,0	8,9
Musliman	31,0	3,4	20,7	4,6	40,2
Musliman–Crnogorac	43,9	5,3	24,6	3,5	22,8
Albanac	75,0	–	4,2	2,1	18,8
Jugosloven	2,7	59,5	16,2	5,4	14,9
Srbin	7,1	60,7	10,7	–	10,7

* Izostavljen odgovor: »Ostalo«

Hi–kvadrat – 466,85; p – 0,000; C – 0,560

Kada se, dakle, podaci posmatraju na ovako izdiferenciran način, problem odsustva konsenzusa pojavljuje se u još dramatičnijem svjetlu (kao što su sugerisali i ranije analizirani odgovori). Naime, »raznovrsnost« preferencija državnog statusa, koja je ustanovljena na nivou ukupne populacije (prema prethodnoj tabeli), sada se razjašnjava kao izražena različitost orijentacija (samodefinisanih) nacionalnih podgrupa, koje zastupaju unutrašnja znatno uniformnija, ali međusobno suprotstavljena, rješenja: ranije četiri opcije u ovom se slučaju, unutar svake grupacije, najčešće svode na jednu do dvije (o tome jasno svjedoči i statistika, koja sugeriše postojanje relativno snažnije veze između dvije varijable). Tako kod onih koji se, na različite načine, nacionalno deklarišu kao Srbi (a u tome su im ponovo srodni i Jugosloveni), državna zajednica sa Srbijom predstavlja apsolutno najpoželjnije rješenje. To se, svakako, moglo i očekivati, no važno je zapaziti da je kod svih ovih grupacija evropska solucija uglavnom marginalna. Kod Crnogoraca je, pak, slika nešto složenija: iako i oni preferiraju nacionalno rješenje državnog pitanja, evropska je solucija znatno zastupljenija. No, da problem bude teže rešiv!, među njima ni »srpska« orijentacija nije marginalna, tako da je očigledno odsustvo konsenzusa unutar ove, najbrojnije, kategorije stanovništva u Crnoj Gori. Kad je o manjinama riječ, zanimljiva je uniformnost stanovišta Albanaca, koja bi se, možda, mogla interesno interpretirati (lakša dostupnost povoljnog nacionalnog rješenja, u slučaju državne samostalnosti zemlje s malim brojem stanovnika), za razliku od disperzije odgovora Muslimana, koji se, u obje svoje etnički samodeklarirane podvarijante, kolebaju – kao i Crnogorci! – između tri opcije.

Riječju, osnovna politička dilema – koja je danas goruća u Crnoj Gori – oko načina rješavanja državnog statusa, još jednom se potvrdila kao nerješiva, ako se kao polazna osnova uzmu stanovišta građana (izražena u odgovorima u okviru našeg istraživanja). Podjela na one koji žele održavanje *statusa quo*, a koji su za sada brojniji, i one koji zastupaju državnu samostalnost – podjela koja slijedi linije nacionalne samoidentifikacije – ne može se riješiti pukim proširivanjem perspektive na evropsku integraciju, pošto je ova za ogromnu većinu stanovništva prihvatljiva tek kao opcija koja slijedi iza rješavanja problema nacionalne države, koji ima jasan prioritet.

Za sada već više puta potvrđenu dubinu podjela u vezi s bazično potrebnim društvenim konsenzusom oko pitanja državnog konstituisanja, koja stavlja postojeće političke elite pred teškoće koje u sadašnjem trenutku izgledaju racionalno teško savladive, u aktuelnom javnom govoru nudi se jedno relativno jednostavno rješenje. Naime, često se tvrdi (pogotovo sada u Srbiji), da je pitanje državnog statusa Crne Gore iskruslo kao posljedica prirode političkog režima u Srbiji, te da bi ono postalo lako rješivo kada bi se taj režim uklonio. (Te tvrdnje imaju uporište u dva bliska, iako ne i identična izvora. Jedan je referendum o državnom statusu Crne

Gore, s početka 90-ih, kada je zajednica sa Srbijom dobila izrazito većinsku podršku. Drugi je ishodište sadašnje crnogorske vladajuće elite, čiji je vrh na vlast došao na temelju svog početnog opredjeljenja za opciju »skraćene Jugoslavije« i koji ni danas, svjestan pomenutih podjela, ne može to opredjeljenje u cjelini da odbaci.) Stoga je neophodno da se stepen prihvatljivosti takvog rješenja empirijski provjeri (Tabela 12; radi uštede u prostoru, izostaviće se tabelarno prikazivanje podataka o distribuciji odgovora u okviru ukupne populacije, s obzirom na to da oni još jednom – zbog širine društvenih raskola! – jednostavno mogu biti zavara- vajući; ipak, neka bude pomenuto da nešto manje od dvije trećine ispita- nika podržava zajedničku državu pod navedenim uslovom, dok je nešto više od četvrtine odbacuje).

Tabela 12.

Državna zajednica sa Srbijom je poželjna u slučaju demokratizacije Srbije (u %) N – 1032

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	potpuno se slaže	uglavnom se slaže	neodlu- čan	uglavnom se ne slaže	uopšte se ne slaže
Crnogorac	34,9	15,9	9,8	7,8	31,6
Crnogorac–Srbin	78,4	12,9	5,0	2,2	1,4
Srbin–Crnogorac	74,8	13,3	6,7	0,7	4,4
Musliman	27,8	34,4	20,0	6,7	11,1
Musliman–Crnogorac	32,8	17,2	19,0	13,8	17,2
Albanac	8,2	2,0	4,1	10,2	75,5
Jugosloven	68,9	13,5	9,5	1,4	6,8
Srbin	71,4	3,6	10,7	–	14,3

Hi–kvadrat – 324,25; p – 0,000; C – 0,489

I u ovom slučaju odgovori, kao što se moglo očekivati, i kao što pokazuje statistika, u značajnoj mjeri zavise od nacionalnog samoodređenja. Pokazuje se, naime, da se orijentacija najbrojnijih grupa samo djelimično mijenja, uz pretpostavku o promjeni karaktera srpskog režima. Tako nešto se, očigledno, moglo i predvidjeti, kada je riječ o grupama koje su ranije zastupale zajedničku državu Crne Gore i Srbije: njihov stav se sada mogao samo učvrstiti. S druge strane, došlo je do izvjesnih promjena u izboru (samodeklariranih) Crnogoraca: u odnosu na raniji (umjereno većinski) stav o *odbacivanju* bilo kakvih državnih veza između dvije republike (up. Tabelu 7), sada je *prihvatanje* te veze zadobilo većinski status. Drugim riječima, kod jednog (manjeg) broja pripadnika ove grupacije, očigledno postoji kolebanje oko izbora najprihvatljivijeg državnog statusa. Međutim, isto je tako jasno da značajan broj pripadnika grupe ima formirano čvrsto stanovište, kojim se odbija postojanje zajedničke države sa Srbijom. (Ovdje, kao i u prethodnim slučajevima, nema ni jednog obiljež-

ja po kojem se neka podgrupa posebno izdvaja u ne/podržavanju analiziranog izbora: na njega bitnije ne utiču ni pol, ni starost, ni obrazovanje, ni materijalni položaj itd.)

Ono što se, na kraju dosadašnje analize, mora podvući je, dakle, da su podjele oko ovog pitanja, unutar najbrojnije kategorije stanovništva, najvećim dijelom fiksirane, i to bez obzira na tip političkog sistema: bio taj sistem u Srbiji (a to onda, uglavnom, definiše i odnose unutar šire zajednice) demokratski ili autokratski, jedan veliki broj stanovnika će jedinstvenu državu zastupati, dok će je drugi odbacivati. Odnosno, „sastav“ države za izrazitu većinu stanovništva važniji je od njenog karaktera (vidjeće se kasnije da većina stanovništva preferira demokratski tip vlasti, ali je to za javnost očigledno trenutno manje važan problem od pitanja „suvereniteta“). S obzirom na predistoriju raspada SFRJ, kao i na to da se sukobi srpske i crnogorske političke elite u mobilizacijskom smislu koncentrišu upravo na temu „suvereniteta“, ovakav raspored prioriteta dosta je razumljiv. Problem je, međutim, u tome što je tako uspostavljena hijerarhija nedovoljno dinamična: ako se raspored snaga ovdje učvrsti, onda je teško naći način da se on promijeni. (Ako, npr. ljudi vjeruju da pitanje zajedničke države ima prioritet, onda im je teže dokazivati da Miloševićeva diktatura može dovesti u pitanje opstanak SRJ. U tom slučaju, čak može postati problematična i tvrdnja da je režim u Srbiji sve autoritarniji, što potkopava poziciju same crnogorske vladajuće elite itd.)

Iako, naravno, većinske grupe ovdje određuju ishode, zanimljivi su podaci o izborima prioriteta pripadnika manjina. Muslimani, koji su ranije pokazivali izrazitiju kritičnost prema mogućnosti zajedničke države, sada su većinski prešli na stranu podržavalaca tog zajedništva, i to više „čisti“ Muslimani nego oni koji se deklarišu dvojno – kao Muslimani–Crnogorci – koji slijede preferencije Crnogoraca. Za razliku od njih, Albanci ostaju nepokolebljivi protivnici zajedničke države, iz razloga koji su pominjani i sasvim su jasni (rat na Kosovu, pretpostavljeno lakše ostvarivanje etnonacionalnih interesa).

Sve u svemu, problem državne suverenosti Crne Gore, prema shvaćanjima njenih stanovnika, u obliku u kojem su izražena u našem istraživanju, ostaje u velikoj mjeri otvoren. Glavni činilac te otvorenosti je duboka podijeljenost oko dileme koja se pojavljuje kao najvažniji aspekt političkih opredjeljenja: zajednička država sa Srbijom, ili samostalnost? Iako je prvo stanovište većinsko, drugo takođe podržava vrlo značajan broj stanovnika. Pri tome su ovi drugi nešto češće muškarci, mlađi i obrazovaniji ljudi, dakle – po pravilu – javno i politički nešto aktivniji djelovi populacije, što ih čini djelatnijim i u javnosti vidljivijim. Ipak, izuzev ka- njnjskom slučaju Albanaca), ni po jednom od obilježja, koja su u istraživanju kontrolisana, ne može se utvrditi postojanje činioca koji bi predstavljao pouzdaniji prediktor stavova u vezi s ovim problemom: više i viso-

ko obrazovani, mladi itd. nalaze se u objema kategorijama, u dosta izjednačenim proporcijama. Kao što je već rečeno, sve ovo znači da se Crna Gora suočava s neriješenim, i teško rješivim, problemom konsenzusa oko fundamentalnog pitanja državnog konstituisanja.

OCJENA POSTOJANJA USLOVA ZA DRŽAVNU SAMOSTALNOST

Do sada su ispitivana stanovišta o opštem odnosu stanovnika Crne Gore prema državnoj zajednici sa Srbijom, ili samostalnosti, a kao činilac koji utiče na izbor orijentacije izdvojila se nacionalna samoidentifikacija. Može se, međutim, pretpostaviti da izražena stanovišta kod pojedinaca ne postoje izolovano, već da se oko njih grupišu druga stanovišta, koja predstavljaju njihovu „potporu“, te koja se mogu navesti i kao „uzroci“ navedenih opredjeljenja. Tako se, npr. u javnom govoru često obrazlagalo – kao razlog protiv eventualnog državnog osamostaljivanja – da mala zemlja, „kao što je Crna Gora, ne može uspješno ekonomski funkcionisati, jer ne raspolaže nekim vitalnim resursima (hranom, npr.), ili pak ne može održati politički suverenitet, zbog nužnosti da se osloni na većeg „zaštitnika“. Bez obzira na to koliko su pojedinačne tvrdnje ovog tipa istinite ili ne, može se pretpostaviti da njihovo ne/podržavanje u značajnoj mjeri doprinosi učvršćenju osnovnog stanovišta, koje nas ovdje zanima, i stoga će se one ukratko ispitati.

Prije svega, postoji tradicionalno uvjerenje da država mora da predstavlja kako političku, tako i relativno zaokruženu ekonomsku cjelinu. U tom smislu se vrlo često i samo konstituisanje nacionalne države dovodi u vezu s osiguravanjem pretpostavki za funkcionisanje zaštićenog tržišta (up. Gellner, 1983). Naravno, ako je prvobitno postojao jedan smjer uzročnosti (od ekonomije prema politici), vrlo brzo inaugurisan je i suprotni – od politike ka ekonomiji (s merkantilizmom kao najizrazitijim primjerom). Doduše, u savremenom svijetu, u kojem neke pretpostavke za autarkičnost ima još samo privreda SAD, koja je – naizgled paradoksalno – središte globalizacijske aktivnosti, ove klasične postavke mogu izgledati kao sasvim prevaziđene. (No, ne bi li onda, u istom smislu, zajedno s pojmom političke ekonomije, morao biti prevaziđen i pojam državnog suvereniteta?) Nema, međutim, sumnje da u svijesti ljudi te postavke, bez obzira na njihovu sadašnju realnu utemeljenost, još uvijek igraju značajnu ulogu i tako utiču na njihovo praktično ponašanje.

Pitanje koje je u istraživanju postavljeno bilo je jednostavno: U kojoj mjeri Crna Gora ima razvijene ekonomske preduslove da bude samostalna država? Odgovori su pokazali da manjina drži kako za samostalnost postoje svi ekonomski preduslovi (22,0%), nešto veći broj smatra da tih preduslova nema (26,9%), dok se većina opredijelila za „djelimično“ po-

stojanje preduslova (51,1%). U opštem smislu, ovi odgovori mogu izgledati racionalno. Teško bi bilo uvjerljivo dokazivati da vrlo mala zemlja, s niskim nacionalnim dohotkom, koja je na prag moderne privrede dospjela kao dio znatno veće „političke ekonomije“, može za kratko vrijeme razviti relativno cjelovit privredni sistem. S druge strane, upravo se na tu činjenicu, vrlo malog broja stanovnika, može osloniti dosta uvjerljiv argument, koji kaže da je, s obzirom na prirodne uslove i modernu otvorenu privredu, od Crne Gore potencijalno lako napraviti uspješan privredni prostor.

Međutim, kada se pobliže analiziraju dobijeni odgovori, tako da se ponovo razvrstaju prema našem osnovnom pokazatelju, nacionalnoj samoidentifikaciji, prividna racionalnost se pokazuje u sasvim drukčijem svjetlu (Tabela 13).

Tabela 13.

Postojanje ekonomskih preduslova za državnu samostalnost (u %) N – 1027

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	postoje svi preduslovi	postoje djelimični preduslovi	nema nikakvih preduslova
Crnogorac	30,9	57,5	11,6
Crnogorac–Srbin	5,1	37,5	57,4
Srbin–Crnogorac	2,2	44,1	53,7
Musliman	28,4	67,0	4,5
Musliman–Crnogorac	31,0	65,5	3,4
Albanac	67,3	28,6	4,1
Jugosloven	4,0	40,0	56,0
Srbin	–	28,6	71,4

Hi–kvadrat – 355,33; p – 0,000; C – 0,507

Pokazuje se, jednostavno, da prethodna „racionalnost“ na opštem planu (tj. na nivou cjelokupnog uzorka), u smislu „umjerenosti“ stanovišta koja se zastupaju, još jednom predstavlja samo „aritmetičku“ posljedicu polarizacije koja karakteriše osnovne grupe na koje se populacija dijeli. Naime, istraživani iskaz ponovo pripada sindromu nacionalno–državotvornog (samo)opredjeljenja i linearno ga slijedi (kao što ubjedljivo pokazuje i statistika). Zastupnici stanovišta o državnom osamostaljenju uglavnom su uvjereni u to da za ovu opciju postoje razvijeni privredni preduslovi; i obratno, pristalice zajedništva sa Srbijom tako nešto izrazito poriču. Naglašenost veze pogotovo je prisutna kod Albanaca, koji čine jedinu grupu s većinskim uvjerenjem da privredne pretpostavke samostalnosti već postoje. U tom smislu, (samodeklarirani) Crnogorci (koje ovdje ponovo blisko slijede Muslimani) zastupaju umjerenije gledište, jer je modalni oblik kod njih iskaz o postojanju djelimičnih pretpostavki.

Svakako, pored ekonomskih pretpostavki, državna samostalnost podrazumijeva čitav niz drugih, unutrašnjih i spoljnjih. Sve te pretpostavke nijesu, a ne mogu ni biti, sasvim precizno određene ni na teorijskom planu, a kamoli na području svakodnevnog domišljanja tipičnog građanina. Tako jednu od unutrašnjih političkih pretpostavki čini, npr. konsenzus o potrebi zasnivanja političke zajednice (kada takvog konsenzusa nema, onda se zajednica, kao u slučaju Bosne i Hercegovine, može održati samo spoljnjom silom). Ali, koliki je stepen tog konsenzusa neophodan (i kako ga utvrditi), teško je odrediti (nalazi ovog istraživanja pokazuju da takav konsenzus u Crnoj Gori, u pogledu održanja jugoslovenske države, takođe ne postoji, ali su centripetalne sile ovdje još jače od centrifugalnih). Isto tako, jednu od spoljnjih političkih pretpostavki predstavlja međunarodno priznat status države, ali efekat silnica ni ovdje nije uvijek sasvim lako odrediti (primjer je Kipar, gdje turski dio samo ograničeno funkcioniše kao država). Iz dva navedena primjera vidimo i to da ne postoji nešto kao globalna „politička“ pretpostavka postojanja (samostalne) države, jer se ovdje radi o čitavom nizu analitički razloživih aspekata, nejednakog značaja i s mogućim suprotnim predznacima u konkretnim slučajevima. Slično stoji stvar i s kulturom, kao jednom od osnova državnosti. Široko je poznato da su različiti elementi kulture (jezik, tradicija, religija, „duh“ i sl.) smatrani osnovnim supstratom nacionalne države u krugu, prije svega, njemačkog romantizma (up. Smith, 1998). Ipak, i kultura bi se očigledno morala razložiti na više činilaca, a njihovo djelovanje takođe nije jednoznačno (pri bližem ispitivanju, kulturna kompleksnost bi se prije pokazala kao pretežna karakteristika savremenih država nego uniformnost). Iako je istraživač bio svjestan neopravdanosti sažimanja tako složenih cjelina, kao što su politika i kultura, u upitniku je ipak, kao i u slučaju s privredom, korišćena apstraktna formulacija o postojanju „političkih“ (odnosno „kulturnih“) preduslova državnosti, jer se pošlo od dvostruke hipoteze: da ispitanici u principi nijesu svjesni navedene složenosti; i da će njihovi odgovori biti prije tautološki nego uzročno određeni (ne zastupa se uvjerenje o državnoj samostalnosti zato što se pretpostavlja da za tako nešto postoje privredne, političke i kulturne pretpostavke, nego je prije obratno, ili pretpostavka čini nediferenciran dio samog uvjerenja). Drugim riječima, željela se ovdje prije svega provjeriti konzistentnost osnovnog uvjerenja o državnoj ne/samostalnosti. Stoga se naredni podaci (Tabela 14. o političkim preduslovima i Tabela 15. o kulturnim preduslovima) daju samo kao ilustracija, koja ne zahtijeva šire komentare (naravno, zadržava se ukrštanje koje „radi“, sa nacionalnim samoizjašnjavanjem).

Tabela 14.

Postojanje političkih preduslova za državnu samostalnost (u %) N – 1021

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	postoje svi preduslovi	postoje djelimični preduslovi	nema nikakvih preduslova
Crnogorac	41,4	50,5	8,1
Crnogorac–Srbin	12,7	41,8	45,5
Srbin–Crnogorac	6,0	46,3	47,8
Musliman	48,3	47,1	4,6
Musliman–Crnogorac	41,4	53,4	5,2
Albanac	75,5	20,4	4,1
Jugosloven	14,9	35,1	50,0
Srbin	3,6	39,3	57,1

Hi–kvadrat – 303,33; p – 0,000; C – 0,479

Sasvim ukratko: (statistička) povezanost dva stanovišta je u slučaju postojanja političkih pretpostavki državne samostalnosti nešto slabija, ali je i dalje značajna. Samodefinisane nacionalne grupacije nijesu izmijenile osnovni smjer svojih uvjerenja, ali su razlike među njima nešto ublažene. U svim je, naime, kategorijama uvjerenje da Crna Gora ima političke preduslove za samostalnost nešto zastupljenije nego što je bio slučaj u privrednoj sferi: u tome su se, u modalnim kategorijama, „mješoviti“ Crnogorci/Srbi sasvim približili Crnogorcima (ali su ekstremi ostali grupisani na suprotnim polovima).

Kada se pređe na izjašnjavanje o kulturnim pretpostavkama, sve prethodno uočene tendencije se pojačavaju: uvjerenje da ova vrsta osnova za samostalnu državu postoji šire je rasprostranjeno nego kada je riječ o političkoj sferi. Odnosno, što se više pomičemo prema „mekšim“ oblastima, stepen državotvornog „samopouzdanja“ raste, iako se osnovna linija podjela ne mijenja. Uočeni pomak se, na osnovu raspoloživih podataka, ne može objasniti. Po svoj prilici, ispitanici su ovdje izrazili svoje ocjene o stepenu istorijske ukorijenjenosti pojedinih oblasti u Crnoj Gori, a ne o opštim preduslovima za mogućnost državnog konstituisanja. (U tom okviru bi se kultura mogla oslanjati na najdužu tradiciju, politička samostalnost na nešto kraću, dok u ekonomiji odlučuje samo sadašnji nivo razvijenosti, koji se uglavnom realistički procjenjuje. Usput, ovdje se može napomenuti da se, na pitanje o neophodnosti postojanja samostalne Crnogorske pravoslavne crkve, kao elementa crnogorske državnosti, približno jednak broj ispitanika svrstava među pristalice i protivnike te samostalnosti, uz čak četvrtinu neodlučnih – među kojima, doduše, dominiraju Muslimani, ali ne i Albanci! Iako je i u ovom slučaju stanovište značajno povezano sa nacionalnim samodeklarisanjem, zanimljivo je da je crkvenu samostalnost natpolovično podržala grupa Crnogoraca, odnosno da je tek četvrtina pripadnika ove grupe bila protiv ovog stanovišta. Na suprotnoj

su strani, kao i obično, Crnogorci–Srbi, ali ne i Srbi–Crnogorci, koji se oko ovog pitanja kolebaju: samo polovina njih odbacuje samostalnost crnogorske crkve.) Iz tog ugla posmatrano, izlazilo bi da se oni koji podržavaju samostalnost crnogorske države najčvršće oslanjaju na kulturno utemeljenje političke zajednice (jer je znatan broj njih izjavio da Republika ne posjeduje sve ekonomske, a ni političke!, preduslove za nezavisnost), što je – kao što će se uskoro vidjeti – u izvjesnom neskladu s razlozima kojima se obrazlaže potreba za državnim odvajanjem Crne Gore od Srbije.

Tabela 15.

Postojanje kulturnih preduslova za državnu samostalnost (u %) N – 1008

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	postoje svi preduslovi	postoje djelimični preduslovi	nema nikakvih preduslova
Crnogorac	58,0	36,6	5,4
Crnogorac–Srbin	19,1	47,1	33,8
Srbin–Crnogorac	13,7	44,3	42,0
Musliman	62,8	34,9	2,3
Musliman–Crnogorac	57,9	38,6	3,5
Albanac	81,2	16,7	2,1
Jugosloven	20,3	41,9	37,8
Srbin	17,9	42,9	39,3

Hi–kvadrat – 272,90; p – 0,000; C – 0,462

OCJENA SADAŠNJEG STEPENA FORMALNE DRŽAVNE SAMOSTALNOSTI CRNE GORE

I u ovom odjeljku, ulazi se u veoma široku problematiku, koja se ne može ozbiljnije ni naznačiti u ovakvom jednom tekstu. Stoga ću se zadovoljiti najopštijim napomenama, pretpostavljajući da čitaoci neke stvari poznaju na osnovu praćenja svakodnevnih događaja, dok se o opštim teorijskim stanovištima mogu obavijestiti iz relevantne literature. Prije svega, u formalnom smislu, odnosi unutar federalne države (kakva je, po Ustavu, SRJ) mogu se uređivati na više različitih načina, ali je prisustvo nekoliko elemenata nužno da bi se uopšte moglo govoriti o federalnom ustrojstvu, pa i o postojanju države kao institucije. Na prvom mjestu, tu su jedinstveni aparati prisile (vojska i policija), dio upravnih aparata i finansije (monetarni sistem i dio fiskalnog sistema). Naravno, federalne jedinice imaju i neke zajedničke funkcije – u okviru unutrašnjo–političkog sistema (povezanih s izbornim sistemom, dijelom zakonodavstva i sl.), kao i spoljnopolitičkog – iako ovdje nema univerzalnog obrasca. Sve to moglo se naći u tekstu Ustava SRJ, i još uvijek se tamo nalazi (ako se, poslije izmjena iz jula tekuće godine, može reći da on još uopšte postoji),

dok su svi ti elementi manje-više uklonjeni iz stvarnosti. Jedini sastavni aparat zajedničke države danas je armija (kao što je, skoro s pravom, nedavno primijetio crnogorski premijer, zaboravivši, doduše, pri tom na uvjerenja građana svoje Republike). Kako, međutim, Crna Gora ima suverenu kontrolu nad (militarizovanom) policijom, čak ni aparati prisile – taj početni i odsudni integrativni državni mehanizam – više nije u cjelini jedinstven. Dva dodatna činioca, ipak, još uvijek drže faktičko stanje u raskoraku s formalnim (tj. Crnu Goru još uvijek čini dijelom SRJ), a to su unutrašnji i spoljni legitimitet. U prvom slučaju, riječ je o činjenici koju smo utvrdili i ovim istraživanjem: većina stanovništva (za sada) ne želi odvajanje Crne Gore u samostalnu državu. Isto tako, u okviru Međunarodnog sistema država, trenutno se ne prihvata otcjepljenje ove Republike.

U ranijem tekstu iznijeto je nekoliko napomena o akterima i procesima koji su doveli do sadašnjeg stanja unutar jugoslovenske federacije. S obzirom na trenutnu temu, najvažniji od tih aktera i procesa mogli bi se opisati na sljedeći način: srpskom autokratskom lideru formalno federalno ustrojstvo postavljalo je isuviše prepreka za potpuno ovladavanje manjom federalnom jedinicom, dok je crnogorskoj vladajućoj eliti ono pružalo premalo ovlašćenja za nesmetano vladanje „svojim“ prostorom, ali i nedovoljnu zaštitu od nezajažljivog posezanja iz federalnog centra. Sukobi dvije političke elite vodili su sve većem udaljavanju faktičkih od formalnih odnosa, i to u smjeru koji je preferirala crnogorska vladajuća elita (koja svoj uspjeh nesumnjivo ima da zahvali spoljnoj podršci). S obzirom na to da su u ovom sukobu dvije strane nastojale da zadobiju javnu podršku pozivajući se, između ostalog, i na „slabosti“ ustavnih rješenja (tamo gdje im nijesu odgovarala), ili upozoravajući na njihova kršenja (tamo gdje su im odgovarala), teško da je u javnom mnjenju razlikovanje između ustavnih i neustavnih normi, kao i ponašanja političkih elita, uopšte počivalo na realnim osnovama. Donošenje normi, kao i ne/postupanje po njima, bilo je instrumentalizovano, na način koji je uzimao u obzir samo osnovni cilj: jedinstveno, ili podijeljeno, upravljanje državom. Stoga i odgovore na sljedeću grupu pitanja, koja se tiču funkcionisanja federalnog ustrojstva zemlje i položaja Crne Gore unutar njega, ne treba shvatiti kao procjenu ispitanika o tome kakav je ustavni status Republike, ili stvarno stanje odnosa unutar Federacije, nego kao mješavinu toga dvoga, uobličenu nastojanjima elita da postignu masovnu mobilizaciju stanovništva.

Prva dva pitanja odnose se na poređenje statusa državnosti Crne Gore unutar dva federalna sistema: ranijeg, u okviru SFRJ i sadašnjeg, unutar SRJ. I tokom postojanja SFRJ razlika između formalnog ustrojstva federacije i stvarnih odnosa bila je znatna, a i mijenjala se tokom vremena. Do ustavnih promjena početkom 70-ih SFRJ je bila, formalno, snažnije centralizovana federacija, sa stvarnim odnosima koji su još više unitarizovali državu, putem nesporne dominacije vrha jedinstvene hijerarhije vladajuće grupacije (up. Lazić, 1987). Decentralizovanje federacije donijelo

je veće promjene na formalnom nego na faktičkom planu, do početka 80-ih (do smrti Josipa Broza; za raniji period, vidi Bilandžić, 1978; za kasniji, Sekelj, 1995), a od tada se one ubrzavaju i u ovoj drugoj sferi. Tako je Crna Gora uživala, i pravno i stvarno, visok stepen samostalnosti početkom 90-ih, kada se prethodna istorija ubrzano ponovila: formalno-pravno zaštićenu autonomiju prekrivala je politička dominacija Miloševića nad crnogorskom vladajućom elitom, dok uspješno suprotstavljanje dijela te elite nije dovelo do skoro potpune faktičke državne nezavisnosti. Pogledajmo sada kako ispitanici porede stepen samostalnosti Crne Gore unutar dvije federacije, SFRJ i SRJ (Tabela 16).

Tabela 16.

U federaciji je državnost Crne Gore u velikoj mjeri (bila) zaštićena (u %)

federacija	potpuno se slaže	djelimično se slaže	neodlučan	djelimično se ne slaže	uopšte se ne slaže
SFRJ	33,2	29,3	13,9	13,5	10,2
SRJ	13,2	14,6	15,3	18,4	38,5

Pokazuje se, sasvim jasno, da su ocjene dva federalna oblika vrlo različita: dok izrazita većina pozitivno ocjenjuje položaj Crne Gore unutar SFRJ, ocjena za SRJ je obrnuta. Naravno, pitanja ovdje nijesu bila sasvim precizna: možemo pretpostaviti da su ispitanici imali na umu (pomalom idealizovan) federalni sistem SFRJ s kraja 80-ih, kao i faktičko stanje u SRJ u drugoj polovini 90-ih. No, bez obzira na eventualnu nepreciznost, pa i „problematičnost“ ocjena, sa stanovišta „realističnosti“ (da nije postojao visok stepen formalne zaštite Republike, dio njene političke elite ne bi uspio da u stvarnosti, unutar postojeće političke zajednice, postigne skoro potpunu državnu samostalnost!), ostaje nesumnjiva slika o značajnom nezadovoljstvu sadašnjim federalnim statusom, koje u velikoj mjeri prevazilazi broj onih koji bi željeli državno odvajanje Crne Gore i Srbije. Stoga će se odmah prikazati podaci o tome kako pojedine (samodeklarirane) nacionalne grupacije, koje – kao što znamo – imaju vrlo različite ocjene o toj državnoj zajednici, procjenjuju funkcionisanje različitih federalnih sistema (Tabela 17).

Već se na prvi pogled vidi da različite grupe federalni sistem SFRJ ocjenjuju dosta slično – relativno povoljno (koeficijent kontingencije iznosi 0,257), dok su razlike u ocjenjivanju istog ustrojstva u SRJ znatno veće (C koeficijent je 0,452), kreću se u očekivanom smjeru, ali ukazuju i na izvjesna kolebanja kod nekih kategorija, koje inače podržavaju zajedničku srpsko-crnogorsku državu. U vezi s prvim stavom, treba posebno pomenuti samo jednu ocjenu: među Crnogorcima, koji se izrazitije zalažu za samostalnost Crne Gore, znatno je prisutnija – nego kod pripadnika bilo koje druge grupacije – negativna ocjena ranijeg jugoslovenskog federa-

lizma (kod trećine ispitanika). To upućuje na zaključak da dio ove grupe zastupa državnu nezavisnost bez obzira na uslove u kojima funkcioniše federalni sistem (zanimljivo je da njih u tom smjeru ne slijede čak ni Albanci, koji su do sada bili najbliži ovoj podgrupi Crnogoraca). S druge strane, posebno je kod ispitanika koji su se deklarirali kao Crnogorci–Srbi izražena kritičnost prema sadašnjem funkcionisanju federalizma: ne samo što je trećina ovih ispitanika njime nezadovoljna (što je još uvijek dvostruko manje nego u slučaju Crnogoraca), nego je čak petina na ovom pitanju neodlučna (što je više nego u bilo kojoj drugoj grupi). To znači da nastojanje sadašnje vladajuće elite u Republici, da redefiniše karakter jugoslovenske državne zajednice (ma što to u konkretnom slučaju moglo da znači), ima znatno snažniji legitimitet od zahtjeva da se ta zajednica okonča.

Tabela 17.

U federaciji je državnost Crne Gore u velikoj mjeri (bila) zaštićena (u %)

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	potpuno se slaže		uglavnom se slaže		neodlučan		uglavnom se ne slaže		uopšte se ne slaže	
	SFRJ	SRJ	SFRJ	SRJ	SFRJ	SRJ	SFRJ	SRJ	SFRJ	SRJ
Crnogorac	29,0	6,5	25,5	9,1	12,0	12,6	18,5	17,8	15,0	53,9
Crnogorac–Srbin	33,3	23,9	30,4	21,7	17,4	21,0	13,0	21,0	5,8	12,3
Srbin–Crnogorac	35,1	25,4	35,1	36,6	14,9	18,7	9,7	6,7	5,2	12,7
Musliman	30,3	2,2	37,1	3,3	20,2	17,8	9,0	33,3	3,4	43,3
Musliman–Crnogorac	24,6	–	40,4	6,9	14,0	15,5	10,5	36,2	10,5	41,4
Albanac	38,8	2,0	28,6	4,1	12,2	4,1	6,1	14,3	14,3	75,5
Jugosloven	47,4	30,3	26,3	19,7	13,2	17,1	7,9	14,5	5,3	18,4
Srbin	60,7	53,6	17,9	14,3	14,3	14,3	7,1	7,1	–	10,7

Kao što je rečeno, prethodno pitanje bilo je prilično uopšteno, pa je stoga, da bi se odgovori na njega mogli preciznije komentarisati, neophodno da se ono dodatno razradi. To će se učiniti tako što će se opšti vid ne/zadovoljstva funkcionisanjem federacije razložiti na više konkretnijih sadržaja (Tabela 18).

Tabela 18.

Stepen samostalnosti pri donošenju odluka unutar različitih oblasti, koje Republici omogućava sadašnja Federacija (u %)

samostalnost	privreda	unutrašnja politika	kultura	spoljna politika
potpuna	16,6	21,0	32,4	21,4
delimična	39,6	39,0	38,4	35,4
nikakva	43,8	40,0	29,2	43,2

Prikupljeni podaci pokazuju da je nezadovoljstvo sadašnjom Federacijom vrlo rašireno među stanovništvom Crne Gore i da se odnosi na,

praktično, sve oblasti društvenog života. U svim oblastima, osim u kulturi, stav da Republika nema nikakvu samostalnost pri odlučivanju predstavlja modalnu kategoriju. Naravno, nije sada važna činjenica da li je takvo mišljenje utemeljeno ili nije. Spoljna politika, npr. po pravilu se i vodi prvenstveno na nivou savezne države, a ne država članica; dok glavni problem privredne tranzicije nije politička decentralizacija (prenos vlasti s federacije na republike) nego suštinska redukcija državnih ovlašćenja (bez obzira na kom nivou ona bila) u donošenju privrednih odluka itd. Pa ipak, upravo je na ove oblasti usmjereno najžešće nezadovoljstvo ispitanika. Nezadovoljstvo je, nasuprot tome, najmanje u okviru kulture, gdje bi odlučivanje Republike moralo biti najizraženije, pa ipak – i ovdje skoro trećina ispitanika tvrdi da ona nema nikakvu samostalnost.

Ukratko, slika koju smo dobili pri konkretnijem ispitivanju nije postala mnogo preciznija. Razlog tome je, po svoj prilici, činjenica da je nezadovoljstvo opštijeg, difuznog, karaktera. Ono je, usudio bih se da kažem, opšti odbrambeni refleks stanovništva (potpomognut, naravno, propagandom vladajuće crnogorske grupacije) protiv autokratskih nastojanja Slobodana Miloševića, koja zaista posežu u sve društvene oblasti, bez ikakvih ograničenja. Odnosno, kao reakcija na prirodu Miloševićevog režima, javlja se opšti zahtjev za redefinisanjem samog oblika federalnog ustrojstva. Činjenica da je taj zahtjev dobrim dijelom opšti, ilustrovaće se, još jednom, razlaganjem stava različitih (samodeklarisanih) nacionalnih grupa o privrednoj samostalnosti Republike (Tabela 19; ukrštanja s drugim oblastima će se izostaviti, jer su nalazi uglavnom isti).

Tabela 19.

Stepen privredne samostalnosti, koji Republici omogućava sadašnja Federacija (u %)

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	potpuna samostalnost	djelimična samostalnost	nema nikakve samostalnosti
Crnogorac	6,3	33,7	60,0
Crnogorac–Srbin	33,1	50,0	16,9
Srbin–Crnogorac	36,6	45,5	17,9
Musliman	3,3	52,2	44,4
Musliman–Crnogorac	5,2	34,5	60,3
Albanac	–	28,6	71,4
Jugosloven	35,6	42,5	21,9
Srbin	59,3	33,3	7,4

Hi–kvadrat – 263,54; p – 0,000; C – 0,452

Veza između nacionalnog samodeklarisanja i ocjene federalnog ustrojstva u privrednoj sferi postoji, ali je ona slabijeg intenziteta. Ovdje

nije zanimljivo to što se većina Crnogoraca (zajedno s Albancima i Muslimanima–Crnogorcima) smjestila među oštre kritičare tog ustrojstva, nego što se broj njegovih branilaca kreće oko trećine, među pripadnicima grupa koje se zalažu za državno jedinstvo Srbije i Crne Gore (da ponovim još jednom: podaci za grupaciju Srba su nepouzdana, zbog veoma malog broja ispitanika). Ili, drukčije posmatrano: za razliku od onih prvih grupa, branioci zajedničke srpsko–crnogorske države najčešće se ustežu da oštro kritikuju postojeći oblik federalne zajednice. Ali, samo manji broj njih taj oblik bezrezervno brani, dok se većina orijentiše na umjerenu kritiku (jer se pripadnicima ove grupe vjerovatno čini da bi radikalna kritika dovela i samu zajednicu u pitanje). U tom smislu, ako odluka za otcjepljenje Crne Gore ne bi mogla biti legitimna, s obzirom na uvjerenja znatnog broja stanovnika Republike, po istoj osnovi nije legitiman ni sadašnji oblik federalnog uređenja SRJ. Odnosno, ako bi se u postojećim okolnostima ta zajednica htjela održati, promjene u načinu na koji je konstituisana morale bi se uvesti. (Trebalo, pri tom, imati na umu da su podaci prikupljeni prije nedavne pučističke promjene Saveznog ustava, koja je – po načinu na koji je izvedena, kao i po sadržaju – usmjerena upravo suprotno od onog što bi, može se s dobrim razlogom pretpostaviti, željela većina stanovnika Crne Gore. Zato se s visokom dozom pouzdanosti može procijeniti da su pomenute promjene uvećale nezadovoljstvo funkcionisanjem Federacije i tako dodatno umanjile njenu legitimnost. Kako su, pak, djelovale na uvjerenja onih koji se zalažu za opstanak zajedničke države, na osnovu raspoloživih podataka nije moguće procijeniti.)

OCJENA NAČINA ZA POSTIZANJE DRŽAVNE SAMOSTALNOSTI

Političke elite, koje su imale vodeću ulogu u rasparčavanju SFRJ, od samog početka svoje akcije pripremale su se na eventualno korišćenje nasilnih sredstava radi postizanja svojih ciljeva. O tome jasno svjedoči Miloševićeva upotreba JNA, radi osiguravanja vlastite kontrole nad „srpskim prostorima“, s jedne strane, kao i masovno ilegalno naoružavanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva, koje su organizovale političke elite pred izbijanje sukoba radi otcjepljenja Hrvatske i Bosne i Hercegovine (up. Vudvard, 1997; naravno, slični mehanizmi korišćeni su i na Kosovu). Elite koje su planirale upotrebu sile (protiv vojno nadmoćnijeg suparnika), radi postizanja secesije, koristile su se jednostavnom tropoteznom logikom. Masovnom mobilizacijom, uz pomoć intelektualnih elita, za politiku otcjepljenja privučena je većina stanovništva. Nasilne akcije protiv federalnih vlasti proizvodile su isto tako nasilne odgovore tih vlasti („taktika“ koju je Milošević uvijek unaprijed najavljivao), a ovi su, onda, interpretirani kao nasrtaj na volju građana. Podrška spolja, koja je opravdavana nasiljem

nad legitimnim težnjama većine građana (na dijelu državne teritorije), neutralisala je prvobitno nesrazmjerno nadmoćniju silu federalnih vlasti.

Ono što je u Crnoj Gori prepreka za realizovanje opisanog slijeda događaja (pri čemu se ovdje ne može ulaziti u to da li je sadašnja republička vladajuća elita ikada poželjela da koristi takav scenario) jeste istraživanjem registrovano – barem u to vrijeme – većinsko stanovište građana u korist zajedničke države sa Srbijom. Iako su u Republici stvorene organizovane autonomne oružane formacije (militarizovana policija), njihovo korišćenje za eventualno započinjanje sukoba teško bi moglo da posluži kao opravdanje za odlučnu spoljnu podršku, u odsustvu prvog uslova trostepene logike. Bilo kako bilo, u svjetlu već desetogodišnjih krvavih građanskih sukoba na ovim prostorima, ne čudi što je karakteristika javnog govora u Crnoj Gori insistiranje na mirnom razrešavanju spornih pitanja sa srpskom vladajućom elitom. Doduše, s obzirom na to da secesionistički pokreti često kao kriterij za svoje akcije uzimaju samo postizanje konačnog cilja, bez obzira na troškove, učinilo se uputnim da se provjeri da li elementi takve orijentacije postoje među stanovništvom i koliko su rašireni. Ovom problemu posvećeno je u upitniku samo jedno pitanje, a dobijeni rezultati potvrdili su opravdanost uštede prostora (Tabela 20).

Tabela 20.

Ostvarivanje državne samostalnosti po cijenu sukoba koji uključuju žrtve (u %)*

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	samostalnost po cijenu sukoba	samostalnost isključivo bez sukoba	protiv samostal- nosti
Crnogorac	11,9	63,3	22,8
Crnogorac–Srbin	–	17,6	81,6
Srbin–Crnogorac	–	13,5	86,5
Musliman	4,4	85,6	8,9
Musliman–Crnogorac	10,3	75,9	13,8
Albanac	20,4	79,6	–
Jugosloven	1,3	28,9	69,7
Srbin	7,1	3,6	85,7

* Isključen odgovor: Ostalo (za koji se opredijelilo 1,2% ispitanika)
 χ^2 – kvadrat – 432,72; p – 0,000; C – 0,545

Iako statistički pokazatelji upozoravaju na povezanost (samodeklarisane) nacionalnosti i opredjeljenja za mirno (ili konfliktno) razrješavanje problema državnosti, može se zaključiti da je to upozorenje dobrim dijelom lažno. Naime, ovdje je riječ o tome da protivnici državnog osamostaljenja (koji pripadaju određenim nacionalnim grupama) najčešće nijesu ni željeli da se izjašnjavaju o ovoj temi, jer je njima ona bespredmetna.

Ono što svakako može da djeluje ohrabrujuće, to je da je mali broj ispitanika spreman da toleriše nasilje kao sredstvo za rješavanje političkih pitanja. Nešto veći procenat onih koji su spremni na sukobe (po cijenu žrtava) može se naći samo među Albancima, ali to nije neočekivano, s obzirom na skorašnje krvave obračune na Kosovu i povodom njega. Među Crnogorcima (kao i, po običaju, Muslimanima-Crnogorcima) ova se opcija javlja, ali je pet puta manje zastupljena nego miroljubiva. Naravno, moglo bi se primijetiti da su i najšire i najkrvavije sukobe po pravilu započinjale manjine, pa da stoga uvjerenje većine ovdje ne predstavlja nikakvu garanciju sigurnosti. Međutim, stav o odbacivanju sukoba čini mobilizaciju za njih znatno manje vjerovatnom, pa se – bar ako je o Crnoj Gori riječ – može s razlogom nadati da se o njenom državno-pravnom statusu neće, s te strane, odlučivati na bojnopolju već u diplomatskim kancelarijama.

Na ovom mjestu se može, kao fusnota, dodati još jedan podatak iz našeg istraživanja, koji dodatno potvrđuje uvjerenje o miroljubivom karakteru razrješenja državnog statusa Crne Gore, a on se tiče državnih granica. Naime, često se govorilo da su građanski ratovi na teritoriji bivše SFRJ, između ostalog, bili ratovi za teritorije. Svakako, pojam „teritorije“ ima različito značenje za pripadnike različitih grupacija. Za one koji na njima žive, on podrazumijeva uslove života (apriorno pogoršane, ako bi se „teritorija“ našla unutar granica „tuđe“ nacionalne države, što bi grupu prevodilo u manjinski status – nešto što svi nastoje da izbjegnu u okolnostima fetišizacije nacionalnog). Za pripadnike sukobljenih političkih elita, „teritorija“ znači jednostavno širenje (ili sužavanje) resursa pod vlastitom kontrolom; za pripadnike nacije koji žive izvan konkretnog prostora, ona ima simboličku vrijednost (Knin – „stara hrvatska prestonica“, Kosovo – „kolevka srpske države“...) itd. Jasno je, dakle, da „teritorija“ angažuje snažne interese, te pruža relativno pogodan motiv za masovnu mobilizaciju. U slučaju Crne Gore, pokazuju naši nalazi, stvari stoje nešto drukčije. Naime, na pitanje o sadašnjim granicama Republike, skoro 90% ispitanika prihvatilo je odgovor da su one „istorijski proizvod koji ne bi trebalo mijenjati“, odnosno eksplicitno je odbacilo alternativu o eventualnom proširivanju (ili sužavanju) državne teritorije (ni u jednoj samodeklariranoj nacionalnoj grupi konfliktno usmjeren odgovor nije prikupio značajniji procenat glasova). Drugim riječima, „teritorija“ se ovdje može pojaviti kao izazivač konflikta samo na najširem planu: Republike kao cjeline, i u tome je još jedna razlika između sadašnjih sukoba republičkih vladajućih elita i ranijih zbivanja, tokom raspada SFRJ.

SHVATANJA O UTEMELJENJU DRŽAVNOSTI

Ni u ovom slučaju se ovdje nije moguće upuštati u teorijske probleme nastanka i konstituisanja savremene države. Već je pomenuto da se,

kada je riječ o modernoj historiji, za ovu priliku prihvata stanovište o kombinovanom učinku vojno-ekonomskih činilaca na uspostavljanje njene post-feudalne forme (Tilly, 1975). S druge strane, kombinaciji ekonomsko-nacionalnih činilaca bez sumnje duguje, u najvećoj mjeri, njen moderni kapitalistički obrazac (Gellner, 1983). Najzad, formiranju nacionalne države u „zakasnelim“ primjerima Njemačke ili Italije, recimo, značajan prilog dalo je i „kulturno“ (samo)razumijevanje nacije (Smith, 1998). Naravno, ostaje pitanje koliko je cjelokupno ovo teorijsko izvođenje relevantno u slučaju formiranja država na prostoru jugoistočne Evrope, na prelasku u treći milenijum. S obzirom na to da je do njega došlo prvenstveno na osnovu težnje republičkih vladajućih elita da osiguraju suverenu vlast na djelovima teritorija SFRJ, za što su imale podršku političkih elita nekih velikih sila (u čije se motive ovdje ne mora ulaziti), ali i uspješno mobilizovanih masa stanovništva, sada se možemo usredsrediti samo na ovaj posljednji činilac – na to kako se u svijesti stanovništva (kao objekta oblikujućeg djelovanja vladajuće elite, odnosno mobilizatorskog djelovanja inteligencije – up. Lazić, 1994) pojavljuju različiti obrasci utemeljenja (samostalne) države. U tu svrhu, kao „prelazno“ pitanje iz prethodnog odjeljka, poslužiće nam ono u kojem se od ispitanika tražilo da navedu glavni (eventualni) „dobitak“ od osamostaljenja crnogorske države (Tabela 21).

Tabela 21.

Razvoju kojih interesa bi najviše doprinijelo osamostaljivanje Crne Gore kao države (u %) N – 1015

privrednih	kulturnih	političkih	nacionalnih	sve bi ostalo isto	sve bi se pogoršalo	ostalo
45,5	1,9	3,8	5,5	16,1	23,5	3,7

Pokazuje se, znači, da se odgovori mogu svrstati u dvije kategorije: na jednoj su strani protivnici odvajanja od Srbije, koji praktično odbijaju da uzmu u razmatranje predloženu temu, a na drugoj oni koji pred sobom vide tvrde, materijalne, dobitke. Ovakvo, skoro isključivo materijalističko obrazloženje, teško da može da ne izazove ironičan komentar. Ostavi li se po strani kultura, koja očigledno ne zavređuje istaknuto mjesto u koncipiranju državne nezavisnosti, vidimo da nijesu mnogo bolje prošli ni politički, kao ni nacionalni interesi! Kad je riječ o politici, možda se može tvrditi da postoji izvjestan kontinuitet u stanovištima ispitanika, s obzirom na to da je ranije utvrđeno kako, kod čvrstih zastupnika teze o državnom osamostaljivanju, ni demokratski preobražaj Srbije ne bi bio dovoljan razlog za promjenu stava (up. Tabelu 12). S obzirom, međutim, na činjenicu da je upravo (samodeklarirana) nacionalnost jedini činilac koji je unosio razlike u stanovišta naših ispitanika, nisko vrednovanje nacionalnih interesa svakako zaslužuje provjeru, preko još jednog ukrštanja ovog pitanja s glavnom kontrolnom varijablom (Tabela 22).

Nije trebalo ni sumnjati da će nacionalno samodefinisnje proizvesti i u ovom slučaju statistički značajnu razliku. Jasno je da kategorije koje su u principu protiv političkog razdvajanja Crne Gore od Srbije, teško mogu prihvatiti postojanje nekih dobitaka od takvog razdvajanja. Ono što je ovdje vrlo zanimljivo, to je da je percepcija ekonomskih dobitaka izrazito nacionalno uslovljena: pripadnici nekih grupacija horski ističu da će od državne samostalnosti imati ekonomsku korist (ovdje Crnogorci nešto „zaostaju“ za Muslimanima i Albancima samo zato što jedan dio njih ne prihvata osamostaljivanje), dok to pripadnici drugih grupacija isto tako složno odbacuju! Da bi se navedena distribucija mogla proglasiti za „racionalno očekivanje“ (odnosno, da bi stav o državnoj ne/samostalnosti mogao da bude protumačen kao „racionalan izbor“), moralo bi se pretpostaviti i sljedeće: ili su u sadašnjoj državi ove druge grupacije ekonomski privilegovane (odnosno – takō su percipirane), ili se pretpostavlja da će, u samostalnoj državi, to biti pripadnici onih prvih grupacija. Pošto je opšte poznato da prvi iskaz nije tačan, kao i da bi drugi iskaz teško bilo ko prihvatio, izlazi kao prilično očigledno da su tvrdnje o ekonomskim dobitcima izraz socijalne mimikrije. Prihvatanje nacionalnog utemeljenja za državnost očigledno nije društveno prihvatljivo (samo su Albanci ovdje nešto malo otvoreniji), a osnovni razlog za to ponavlja se iz tabele u tabelu: sama crnogorska nacionalnost – u vezi s njenim odnosom prema Srbima – nije stabilizovana. Stoga bi i insistiranje na njoj, kao osnovi za državnu samostalnost, moglo biti mobilizacijski kontraproduktivno.

Tabela 22.

Razvoju kojih interesa bi najviše doprinijelo osamostaljivanje Crne Gore kao države (u %)*

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	privrednih	kulturnih	političkih	nacionalnih	sve bi ostalo isto	sve bi se pogoršalo
Crnogorac	56,1	2,0	5,3	7,6	11,4	11,6
Crnogorac–Srbini	15,7	0,7	2,2	2,2	29,1	48,5
Srbini–Crnogorac	14,3	0,8	2,3	1,5	26,3	54,1
Musliman	82,2	2,2	4,4	3,3	5,6	1,1
Musliman–Crnogorac	75,9	–	5,2	5,2	5,2	1,7
Albanac	71,4	6,1	4,1	12,2	4,1	2,0
Jugosloven	20,0	4,0	1,3	5,3	28,0	41,3
Srbini	7,1	–	–	3,6	14,3	64,3

* Isključen odgovor: Ostalo

Hi–kvadrat – 426,40; p – 0,000; C – 0,544

S obzirom na značaj ovog problema – osnove na kojoj se po uvjerenju ispitanika gradi politička zajednica – u istraživanju mu je posvećeno nekoliko zasebnih pitanja, pa će mu se sada pristupiti preko analize tih specifičnih pokazatelja. Svi prethodni elementi mogućeg utemeljenja državnosti – etnička posebnost, politička tradicija, ekonomski interesi, kulturne idiosinkrazije – ponuđeni su ispitanicima tako da mogu da ocijene njihovu (pojedinačnu) važnost. Kao što će se odmah vidjeti (Tabela 23), ovaj pokušaj nije bio naročito plodan.

Tabela 23.

Ocjena važnosti pojedinih elemenata za održavanje crnogorske državnosti (u %)

Stepen važnosti (1 – nimalo važno; 5 – veoma važno)

elementi	1	2	3	4	5
nacionalna posebnost	11,1	3,1	11,4	11,2	63,3
državna tradicija	6,7	2,7	9,5	11,4	69,7
kulturna posebnost	11,0	5,0	14,7	15,6	53,7
ekonomski interesi	10,3	2,5	13,6	13,4	60,1

Kao što svako može odmah da zaključi, nema stavke koja nije ocijenjena kao, prije svega, veoma važna, tako da između potencijalno različitih osnova državnosti nema značajnijeg diferenciranja. Može se zapaziti da je kultura i u ovom slučaju prošla nešto lošije nego drugi podsistemi, tako da ne bi bio neopravdan zaključak da ona ne figurira posebno visoko u opštoj svijesti o temeljima crnogorske državnosti. Zanimljivo je, međutim, da je ovdje, za razliku od prethodnog pitanja, ekonomija dobila nešto niži rang od nacionalne posebnosti (kada je riječ o „državnoj tradiciji“, vjerovatno je da je u ovom odgovoru sadržan bar dio tautološkog zaključivanja: bez državne tradicije ne bi bilo države – tako da njemu trenutno ne treba posvećivati posebnu pažnju). Doduše, razlika je zanemarljivo mala, ali je indikativno da je – kada je postavljeno odvojeno od ekonomije – nacionalno utemeljenje države široko podržano. Svakako, neko bi mogao da pretpostavi kako se nacionalnost shvata kao prvobitna (istorijska) osnova državnosti, a ekonomija kao sadašnja ili, još prije, buduća osnova. Stoga će se odmah preći na odgovore dobijene na sljedeće pitanje, kojim je traženo da se od prethodno ponuđenih elemenata odabere onaj koji je, po mišljenju ispitanika, najznačajniji (Tabela 24).

Tabela 24.

Najvažniji temelj crnogorske državnosti (u %) N – 1025

nacija	država	kultura	ekonomija	ostalo
33,1	18,4	8,4	35,6	4,5

Kao što se pokazalo, prethodne pretpostavke – o pridavanju manje važnosti kulturi, pa čak i tradiciji crnogorske državnosti – bile su ispravne. (Ovdje se može dodati još jedna fusnota. U nastojanju da se, eventualno, diferencira podsistem kojem se daje prednost pri obrazlaganju osnova državnosti, u upitniku su ponuđene ličnosti koje bi mogle da predstavljaju istorijske „utemeljivače“ crnogorske države. Ideja je bila da bi knjaz/kralj Nikola mogao da simbolizuje politički razlog, Njegoš – kulturni, a Petar I – tradicionalni. Ali, ispitanici su svakom dodijelili skoro isti broj odgovora, bez specifičnih internih razlikovanja, tako da ovaj pokušaj nije donio rezultat.) Međutim, na ključno pitanje: kome se daje prioritet, ekonomiji ili naciji, nijesmo dobili odgovor. Stoga ćemo pokušati da podatke diferenciramo prema našem standardnom pokazatelju, nacionalnoj samodeklarisanosti (pošto drugi, „tvrđi“ indikatori, kao i do sada, nijesu diskriminativni), da bismo vidjeli ima li tu nekih značajnijih analitičkih naznaka (Tabela 25).

Tabela 25.

Najvažniji temelj crnogorske državnosti (u %)

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	nacija	tradicija	kultura	ekonomija	ostalo
Crnogorac	36,3	17,2	9,0	34,8	2,7
Crnogorac–Srbin	38,7	27,7	7,3	21,9	4,4
Srbin–Crnogorac	23,9	22,4	6,0	38,8	9,0
Musliman	24,4	13,3	11,1	51,1	–
Musliman–Crnogorac	13,8	19,0	6,9	51,7	8,6
Albanac	53,1	10,2	4,1	30,6	2,0
Jugosloven	33,3	14,7	12,0	32,0	8,0
Srbin	28,6	21,4	10,7	28,6	10,7

Hi–kvadrat – 92,65; p – 0,000; C – 0,288

Nažalost, ni ovim ukrštanjem nijesmo mnogo dobili. Prije svega, u ovom slučaju nacionalno samoizjašnjavanje nije proizvelo statistički značajniju diferencijaciju. Naravno, i to bi bio zanimljiv podatak, kada bi se mogla utvrditi neka supstancijalna pravilnost. Nje, međutim, nema, jer nema ni većih specifičnih razlika u bilo kom smjeru. Najizrazitija je, u nadmetanju ekonomskog i nacionalnog činioca, koje je ovdje ključno, apsolutna prednost prvog kod obje podgrupe Muslimana, kao i drugog – kod Albanaca! Dakle, dvije manjine su se ovdje našle na suprotnim stranama. Snagu nacionalnog usmjerenja Albanaca utvrdili smo i ranije, tako da se ona ovdje samo dodatno potvrdila. Njihovo samopouzdanje, sigurno potvrđeno ishodom prošlogodišnjeg rata za Kosovo, dovodi do odstupa-

nja od očekivane suzdržanosti manjina prema isticanju etničkog, koju su ispoljili Muslimani (vidi ranije nalaze o toj suzdržanosti u Lazić, 1994). Drugi pomak od „standarda“ javlja se kod Crnogoraca–Srba, koji su očigledno tradicionalistički usmjereni, tako da je ekonomsko utemeljenje državnosti kod njih pomjereno na treće mjesto (iza nacije, ali i državne tradicije). Nasuprot njima, Srbi–Crnogorci se za ekonomiju kao osnovu državnosti opredjeljuju izrazito češće nego za naciju, tako da se ove dvije grupacije – koje se zalažu za očuvanje državnog zajedništva sa Srbijom – u ovom pogledu „uravnotežuju“. Kako su, najzad, Crnogorci na prethodno pitanje takođe „uravnoteženo“ rasporedili svoje odgovore, to se nastavak analize čini uglavnom izlišnim.

Rasprostranjenost – ukupnu i grupnu – uvjerenja o nacionalnom utemeljenju državnosti pokušali smo da provjerimo i jednim posebnim pitanjem. Naime, sve ono što se na prostorima nekadašnje SFRJ događalo tokom posljednjih desetak godina, upućivalo je na to da se težnje za državnom samostalnošću povezuju, u nastojanjima elita da postignu masovnu mobilizaciju, s idejom nacionalne države. („Ekonomsko“ obrazlaganje secesionizma bilo je do kraja instrumentalizovano. Tako su elite svake etničke grupe unutar SFRJ insistirale da njihovu naciju neka druga – ili sve druge – „eksploatišu“, te da je stoga državna samostalnost neophodna pretpostavka nacionalnog ekonomskog razvoja itd.) U istraživanju Konzorcijuma instituta društvenih nauka SFRJ, kojim sam rukovodio 1989. godine, pokazalo se da se iskaz „Svaka nacija mora da ima vlastitu državu“ grupiše u opšti sindrom nacionalističkih uvjerenja (i to s visokom korelacijom), kao i da je široko rasprostranjen u populaciji tadašnje Jugoslavije (up. dokumentaciju istraživanja). Taj je iskaz ponuđen i u ovom istraživanju, i donio je zanimljive rezultate (Tabela 26).

Tabela 26.

Svaka nacija mora da ima sopstvenu državu (u %) N – 1028

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	potpuno se slaže	djelimično se slaže	neod- lučan	djelimično se ne slaže	uopšte se ne slaže
Crnogorac	33,6	13,8	15,4	15,1	22,1
Crnogorac–Srbin	17,5	10,9	15,3	16,1	40,1
Srbin–Crnogorac	8,1	16,3	27,4	14,8	33,3
Musliman	3,3	14,4	28,9	34,4	18,9
Musliman–Crnogorac	21,1	12,3	15,8	28,1	22,8
Albanac	30,6	6,1	8,2	24,5	30,6
Jugosloven	6,6	10,5	25,0	18,4	39,5
Srbin	21,4	3,6	14,3	3,6	57,1

Hi–kvadrat – 142,74; p – 0,000; C – 0,349

Na ovom pitanju se veoma jasno vidi koliki je značaj konteksta za interpretaciju određenog stava: moglo bi se reći da je svaka (samodeklarisana) nacionalna grupa razumjela pitanje na specifičan način, pa stoga i odgovori koje su njeni pripadnici dali imaju različita značenja (statistika pokazuje da veza između ove dvije varijable postoji, ali da je – iako jača nego u prethodnom slučaju – relativno slaba).

Počnimo s najbrojnijom grupom: kod onih Crnogoraca, koji su sebe razumjeli kao posebnu etničku grupu, ponuđeni stav je prihvaćen češće nego unutar bilo koje druge kategorije. Posmatrano po sebi, ovo pitanje bi navelo na zaključak da je to grupacija s najizraženijim nacionalizmom, iako je u onim djelovima istraživanja, u kojima se ovom temom detaljnije bavilo (up. tekst B. Kuzmanovića, npr.), utvrđeno da to nipošto nije slučaj. Objašnjenje za ovo odstupanje je, čini mi se, jednostavno. Na pitanju formiranja države je nacionalistička ekskluzivnost najsnažnija. S obzirom na to da, kao što smo vidjeli, svijest o etničkoj posebnosti Crnogoraca nije stabilizovana, veza nacija–država, kod onih koji se osjećaju kao pripadnici posebne etničke grupe, djeluje tako da sa obje strane veze međusobno jačaju: uvjerenje o posebnosti osnažuje želju za državnom samostalnošću, a ova želja podstiče jačanje nacionalne samoidentifikacije. No, ova veza može biti i „ekspanzivna“, i to je ono što se dešava tokom masovne mobilizacije stanovništva od strane elita: insistiranjem na državnoj samostalnosti može se povećavati broj etnički „samosvjesnih“, i obratno – rad na širenju etničke „samosvijesti“ može voditi rastu broja onih koji teže vlastitoj državi.

Kontrastno djelovanje ovog mehanizma pokazuju podaci o stavu onih Crnogoraca koji zastupaju uvjerenje o etničkom zajedništvu sa Srbima: te grupacije, koje su inače snažnije nacionalistički usmjerene, ovdje pokazuju manji stepen nacionalizma. Naravno, zbog konteksta, oni problem veze nacija–država u ovom slučaju nijesu razumjeli u opštem smislu, nego im se „država“ u našem pitanju učinila kao „samostalna crnogorska država“, odvojena od Srbije. Na treći način su pitanje shvatili pripadnici etničkih manjina. Kod njih je, po svoj prilici, težište pitanja bilo na pojmu (Crne Gore kao) *nacionalne države*, pa je njihovo odbacivanje stava – kao protivstav – podrazumjevalo građansko utemeljenje države. (Zanimljivo je da su u ovom slučaju Muslimani–Crnogorci „iznevjerili“ Crnogorce, rjeđe zastupajući ponuđenu opciju, kao i da su znatno veću umjerenost nego do sada pokazali „nacionalno samosvjesni“ Albanci.)

Tematikom kontrastiranja nacionalnog i građanskog utemeljenja države bavićemo se nešto detaljnije u sljedećem poglavlju teksta, nakon što se ukratko razmotri još jedan od konstitutivnih elemenata države, njen međunarodni status. Naime, ma šta o tome mislili nacionalni romantičari, o državi se može govoriti tek onda kada ona zauzme svoje mjesto u međunarodnom sistemu država (odnosno, kada je priznaju druge države, a prije svega, velike sile; up. o tome navođene tekstove Čarlsa Tilija). Za razliku od ideologa, toga su svjesni praktični političari, tako da je potraga

za spoljnim saveznicima obilježila sukobe tokom raspada SFRJ, a uspjeh u toj potrazi bio je siguran oslonac za postizanje konačnog cilja. Poznato je, isuviše dobro, da je Milošević – vođen, po svoj prilici, prvenstveno svojim ideološkim zasljepljenjima – na početku sukoba spoljnog saveznika pokušavao da nađe u Rusiji (što ga je za SAD učinilo trajnim protivnikom). Na unutrašnjem planu je takva njegova orijentacija imala pozitivan mobilizacijski efekat zbog tradicionalne vezanosti (dijela) stanovništva za ovu („slovensku“, „pravoslavnu“ i tome sl.) zemlju. Tako je, na izvjestan način, u protivstavu, došlo do amalgamisanja orijentacije na državnu nezavisnost, suprotstavljanja Miloševiću i okretanja prema Zapadu, ili – sa suprotne strane – do povezivanja zastupanja jugoslovenske državne zajednice (na sve manjim djelovima teritorije), podrške Miloševiću i želje da se dobije podrška od Rusije. (Ta podjela nije, naravno, čista, već se više može sresti kao ideološka matrica. Nju „kvari“ već to što je njen početni refren – ruski socijalistički, ili slavjanofilski, zasnovan „antiimperijalizam“ – od samog početka bio fantomski.)

S obzirom na značaj ovog motiva za mobilizaciju javne podrške različitim političkim opcijama, u istraživanju je provjeren stepen podrške stanovništva pojedinim (značajnijim) državama. Ovo je učinjeno u dva koraka, tako što je prvo ponuđen izbor nekadašnjih najvažnijih saveznika Crne Gore (Tabela 27), a zatim i potencijalnih današnjih spoljnih oslonaca. Kada je o prvom izboru riječ, s obzirom na to da su od ponuđenih 7 alternativa – uz jednu otvorenu – značajniji broj odgovora prikupile samo dvije, tabela će se dati u sažetom obliku.

Tabela 27.

Istorijski najvažniji saveznici Crne Gore (u %) N – 987

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	Rusija	Srbija	ostale zemlje
Crnogorac	41,9	31,3	26,8
Crnogorac–Srbin	30,4	61,5	8,2
Srbin–Crnogorac	45,1	45,9	9,1
Musliman	55,1	14,6	30,4
Musliman–Crnogorac	48,1	19,2	32,7
Albanac	52,3	9,1	38,6
Jugosloven	27,8	65,3	7,0
Srbin	25,0	64,3	10,7

U odgovorima se lako može prepoznati aktuelno–politički „prerađen“ istorijski realizam: Crna Gora jeste bila istorijski najtješnje povezana sa Rusijom i Srbijom, ali je izbor „najvažnijeg saveznika“ – između ove dvije zemlje – određen sadašnjim odnosima (među „ostalim“ zemljama se češće pojavljuje samo Italija). Tako oni koji se sada zalažu za za-

jedničku državu sa Srbijom, kao što se moglo očekivati, češće i unatrag vide Srbiju kao glavnog partnera, dok se njihovi sadašnji protivnici, kada se okrenu prema prošlosti, orijentišu prvenstveno na Rusiju. Treba, ipak, zapaziti da od „istorijskog realizma“ značajnije odstupaju pripadnici manjina: kod Albanaca i, u nešto manjoj mjeri, kod Muslimana, Srbija je potisnuta na dno izbornih alternativa. Etnički konflikti, sadašnji i prošli, ovdje su bitno uticali na interpretaciju istorije državnih odnosa.

Ako se u prethodnom slučaju interpretacija prošlosti mogla iskoristiti da se sažeto osvijetle sadašnji odnosi, ocjena današnjih (potencijalnih) „saveznika“ Crne Gore može u značajnoj mjeri da utiče na formiranje budućnosti zemlje. Vidjeli smo, naime, da se – uz vezu sa Srbijom – među Crnogorcima priznaje istorijski primat odnosa s Rusijom, kao i da se na ovom temeljila legitimizacija Miloševićeve spoljne, a onda – posredno – i unutrašnje politike. Pitanje je, dakle, u kojoj se mjeri na ta tradicionalna stanovišta mogu oslanjati aktuelne političke opcije; ili, ako se može prihvatiti ovakva formulacija: koliko su pragmatički usmjereni ispitanici u Crnoj Gori, u okolnostima u kojima je tradicionalni politički oslonac postao drugorazredna spoljnopolitička sila. Naravno, ako je na podržavanje ranije formiranog obrasca upućivala prvo zvanična jugoslovenska (srpsko–crnogorska) propaganda, a kasnije još samo režim u Srbiji, sagledavanje nove realnosti nametao je neumoljivi tok događaja u posljednjih deset godina. Za provjeru odnosa ove dvije silnice korišćeno je, još jednom, direktno pitanje o sadašnjem glavnom osloncu Crne Gore pri rješavanju državnog statusa (Tabela 28).

Tabela 28.

Sadašnji najznačajniji spoljnopolitički oslonac Crne Gore (u %) N – 1001

Evropska unija	SAD	Rusija	Srbija	nijedan	ostalo
47,5	11,0	7,3	26,5	4,8	3,0

Na nivou cjelokupnog uzorka, dobijena slika je dosta jasna: orijentacija na Evropsku Uniju je dominantna, a uz „dodatak“ SAD–a, izlazi da je izrazita većina stanovništva okrenuta prema Zapadu. U poređenju s ranijom tabelom, pomenuti „realizam“ dolazi još snažnije do izraza: tradicionalni glavni spoljnopolitički saveznik – Rusija – sada je sasvim marginalizovan, dok sljedeći po rang – Srbija – može da računa na još uvijek značajan, ali ipak manjinski, broj pristalica. Ono što može da izazove nedoumicu je relativno mali procenat ispitanika koji su odabrali SAD, s obzirom na teško osporivu činjenicu dominacije ove države ne samo u globalnim razmjerama nego i u nametanju praktičnih političkih rješenja na ovim prostorima. Objašnjenje dobijenog „odstupanja“ nije moguće dati na osnovu raspoloživih podataka, ali je moguće postaviti nekoliko hipoteza. Prije svega, moguće je da jedan broj ispitanika nije ni pravio jasniju

razliku između američke i evropske opcije, podvodeći obje pod „Zapad“ (naravno, kada bi to bilo jedino objašnjenje, dvije opcije bi dobile približno jednak broj pristalica). Moguće je, zatim, da se u izbor „Evrope“ kao saveznika projektovao kod mnogih još jedan, dodatan, stav: želja da se Crna Gora priključi Evropskoj Uniji. Može biti i da su neki pošli od pretpostavke da je Crna Gora isuviše mala, da bi velika i udaljena Amerika o njoj vodila posebnu brigu, pa stoga više očekuju pomoć od susjedstva (prije svega od Italije, kao zemlje koja je Crnu Goru „oduvijek“ smatrala svojom interesnom zonom). Najzad, ne bi trebalo previdjeti ni činjenicu da su SAD glavni „neprijatelj“ za Miloševićevu propagandu, pa bi stoga i Zapadno orijentisane pristalice pro-srpske alternative mogle preferirati Evropu u odnosu na Ameriku. Pošto nije teško pretpostaviti da u izboru sadašnjeg „najvažnijeg saveznika“ značajnu ulogu ima opšta politička orijentacija, a kako smo vidjeli da nju u velikoj mjeri određuje etničko samodefinisanje, to se ukrštanje ove dvije varijable po sebi nameće (Tabela 29).

Tabela 29.

Sadašnji najznačajniji spoljnopolički oslonac Crne Gore (u %) N – 1001*

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	Evropska Unija	SAD	Rusija	Srbija	ostalo
Crnogorac	58,7	12,3	6,8	12,8	9,4
Crnogorac–Srbin	17,8	5,2	11,1	52,6	13,3
Srbin–Crnogorac	15,3	3,1	19,1	55,7	6,9
Musliman	82,2	16,7	–	1,1	–
Musliman–Crnogorac	80,7	14,0	–	3,5	1,8
Albanac	66,0	31,9	–	2,1	–
Jugosloven	26,7	9,3	2,7	53,3	8,0
Srbin	10,7	–	3,6	75,0	10,7

* Odgovori: »nijedan«, i »ostalo« su spojeni

Hi–kvadrat – 422,73; p – 0,000; C – 0,545

Veza ove dvije varijable je očigledna, a neke od prethodnih hipoteza dobile su novi oslonac. Prije svega, okretanje prema Srbiji postoji, praktično, samo kod grupacija koje većinski zagovaraju zajedničku državu Crne Gore i Srbije. Vrijedi zapaziti, međutim, da je ono ovdje kod (samodeklariranih) Crnogoraca manje učestalo od njihovog izjašnjavanja za zajedničku državu. Drugim riječima, samodeklarisanje crnogorske nacionalnosti „ide“ paralelno s povećanim nivoom „pragmatizma“, čak i u slučaju da opstaje težnja da se gradi jedinstvena država sa Srbijom. (Na drugi način posmatrano, oni koji su svoju nacionalnost izrazili u dvojnim – crnogorsko/srpskim – kategorijama, manje su skloni „pragmatičnim“, a više „ideološkim“ opcijama. U tom smislu, poučno je da pripadnici ovih grupa praktično u cjelini odbacuju vezu sa SAD, upravo prema „uputstvi-

ma“ pomenute propagande srpskog režima, dok je orijentacija na Evropu za njih nešto prihvatljivija.) Za pripadnike manjina je, pak, orijentacija na Zapad jedino rješenje (onih par procenata „datih“ Srbiji vjerovatno potiču iz greške u nekoj fazi istraživanja, jer se radi o jednom ili dva ispitanika). Međutim, dok za Muslimane postoji skoro isključivo Evropa, kod Albanaca zapažen broj ispitanika preferira SAD, bez sumnje zbog uloge koju su odigrale tokom sukoba na Kosovu.

Ukratko, podjele unutar crnogorskog društva, za koje smo utvrdili da obilježavaju većinu stavova prema unutrašnjepolitičkim pitanjima, šire se i na spoljnu politiku, prateći, prije svega, samoodređenje vlastite nacionalnosti. Doduše, u ovom slučaju, odnosa prema velikim silama, težište je nešto promijenjeno. Orijetacija na Zapad, u izvjesnoj mjeri, potiskuje – kako kod (samodeklariranih) Crnogoraca, tako, prije svega, među onima koji svoju nacionalnost određuju mješovito, crnogorsko/srpski – opredjeljenja za koja bi se očekivalo da (ideološki) proizilaze iz preferiranja zajedničke države Srbije i Crne Gore. (To je, naravno, logično, jer orijentacija na Zapad ne mora biti u suprotnosti s „domaćim“ preferencijama, osim u slučaju kada je riječ o djelovanju/uticaju propagande režima u Srbiji.) Međutim, pomjeranje težišta ne znači i umanjanje žestine podjela. Karakteristično je da su one (i) ovdje naročito izražene između pripadnika manjina – Albanaca i Muslimana, s jedne strane, koji Srbiju praktično u cjelini odbijaju i, s druge strane, onih stanovnika Crne Gore koji smatraju da je njihovo etničko pripadništvo dvovalentno: da biti Crnogorac istovremeno znači biti Srbin.

SHVATANJA O TIPU DRŽAVE I POLITIČKOG SISTEMA

Tipologiju (savremenih) država moguće je praviti na osnovu različitih kriterijuma, a za potrebe ovog teksta uzeta se dva: tip kolektiviteta na kojem počiva suverenitet (građanska ili nacionalna država) i tip političkog sistema (ne/demokratski – parlamentarni ili polu/predsjednički). Naravno, izbor je bio diktiran aktuelnošću problema s kojima se posljednjih godina suočava javnost na ovim prostorima: građanski ratovi za formiranje država nasljednica SFRJ i post-socijalistička politička transformacija.

Kada je o prvom problemu riječ, njega je obilježavala (kod nas često i namjerno stvarana) konfuzija oko toga ko se pojavljuje kao osnovni nosilac suvereniteta – državljanin ili pripadnik (većinske) nacije – i ona nije mimoilazila ni teorijske rasprave. Ta je konfuzija bila manja na načelnom planu: najčešće je prihvatano stanovište da su (savremena) država i nacija istorijski međusobno ispreplitanе pojave (s tim da su prisutna oba pravca te veze: država kao stvaralac nacije, i nacija kao inicijator formiranja države). Teškoće su se javljale oko održivosti te veze u sadašnje vrijeme, u kojem bi – u principu – građanin, bez obzira na partikularna svojstva,

morao da se pojavi kao osnovni subjekt političkih prava. Naravno, ovo načelo je na prostorima bivše SFRJ stavljeno u zagrade, i to kako iznutra, tako i spolja. Elite su stanovništvo mobilisale na programu stvaranja nacionalnih država (u kojima je status manjina imao da se rješava naknadno, *poslije* konstituisanja države na etničkoj osnovi), dok je međunarodna zajednica ovakav pristup u cjelini legitimisala, žustrim priznavanjem država koje su nastajale na takvim principima, licemjerno praveći zamjenu teze između prava na otcjepljenje republika i nacija. (Pri tome je i na Zapadu konstituisanje građanske države u balkanskim okvirima ostavljeno za „kasnije“, kao u slučaju Bosne i Hercegovine, ili – kako izgleda – Kosova. Neki od razloga za ovakvo predgrađansko tretiranje Balkana i u savremeno doba razjašnjavaju se u: Todorova, 1999).

Mi smo vidjeli da cjelokupna ova logika u Crnoj Gori nailazi na problem, zbog nerazriješenog odnosa etničke veze Crnogoraca i Srba, i to unutar samog korpusa pripadnika ove grupacije. Etničkoj posebnosti, koju jedan dio stanovništva (samodeklarisani Crnogorci) proglašava za temelj konstituisanja države, suprotstavlja se stanovište pripadnika iste etničke grupe, koji svoju nacionalnost shvataju na drugačiji način (samodeklarisani Crnogorci–Srbi itd.). Svakako, uz ovaj problem se javlja i dodatna usložnjavajuća okolnost, a to je značajno prisustvo manjina unutar granica Republike, i to manjina koje u okruženju doživljavaju klimaks svog nacionalno–državotvornog pokreta. S obzirom na to, u upitniku je pitanje o poželjnosti utemeljenja ustavnog uređenja u nacionalnu ili u građansku dimenziju postavljeno direktno, a dobijeni odgovori distribuirali su se na sljedeći način (Tabela 30; odmah će se, radi uštede prostora, prikazati ukrštanje s našom najznačajnijom varijablom, pošto bi frekvencije koje se odnose na uzorak u cjelini i ovdje mogle biti zavaravajuće).

Tabela 30.

Crnu Goru treba ustavno definisati kao državu (u %) N – 1023

Nacionalnost (samoizjashnjavanje)	crnogorskog naroda	crnogorskog i svih drugih naroda koji u njoj žive	građansku (tj. ne na nacionalnoj osnovi)	ostalo
Crnogorac	15,6	43,1	40,7	0,7
Crnogorac–Srbin	17,5	48,9	32,1	1,4
Srbin–Crnogorac	9,8	43,2	40,9	6,1
Musliman	3,4	47,2	49,4	–
Musliman–Crnogorac	3,4	41,4	55,2	–
Albanac	–	49,0	51,0	–
Jugosloven	6,7	40,0	48,0	5,3
Srbin	7,1	32,1	39,3	21,4

Hi–kvadrat – 118,95; p – 0,000; C – 0,323

Da bi interpretacija podataka bila korektna, treba naglasiti da je u upitniku pojam „građanske države“ bio ispitanicima razjašnjen (tako da „državnost ne počiva na nacionalnoj osnovi“), pa su se oni našli direktno suočeni sa dilemom: nacionalno ili ne-nacionalno konstituisanje države. S obzirom na to, svakako vrijedi zapaziti, prvo, da razlike po (samodeklarisanim) etničkim linijama postoje, ali da nijesu velike. Te razlike se, zatim, kreću uglavnom u očekivanom smjeru: kod pripadnika manjina raste opredjeljenje za građansko utemeljenje države, dok je među različitim varijantama Crnogoraca, odnosno Crnogoraca/Srba, naglašenija nacionalna orijentacija. Naime, jasno je da je druga alternativa tipa države („crnogorskog i svih drugih naroda...“) mnogo bliža prvoj („crnogorskog naroda“) nego trećoj („građanska, a ne nacionalna“), što se – bez ikakvih daljih obrazloženja – vidi i iz činjenice da su ovaj posljednji odgovor pripadnici manjina preferirali. Značajno je, međutim, to što „ekskluzivistička“ nacionalna varijanta – jednonacionalne državne osnove – koja je dominirala tokom formiranja novih država na prostoru SFRJ, ovdje ima relativno malo pristalica u odnosu na tolerantniju, koja priznaje multietničnost kao konstitutivnu činjenicu (s tim da ipak naglašava ko je nacionalni „nosilac“ države). Svakako može izgledati kao kuriozitet činjenica da „nacionalno-ekskluzivistička“ opcija ima nešto više pristalica među dijelom stanovništva koji naglašava vlastitu etničku dvojnost (Crnogorci–Srbi), ali je to u skladu s inače naglašenijom nacionalnom orijentacijom ove grupe ispitanika.

U svakom slučaju, ovdje smo se još jednom susreli s karakterističnom ambivalencijom među stanovništvom, kada je riječ o temeljnim pitanjima konstituisanja države. Nacionalna, kao i građanska opcija, široko su zastupljene – iako je prva šire prisutna među većinskim stanovništvom – ali je ono što ove dvije suprotstavljene orijentacije dovodi u međusobno snošljiv odnos to što se tolerantnija podvarijanta nacionalnog pretpostavlja isključivijoj.

Pogledajmo, sada, u kojoj je mjeri ova tolerantnost karakteristična za drugo polje državne konstitucije, odnosno, koji tip političkog sistema preferiraju stanovnici Crne Gore. Ovdje se pošlo od pretpostavke da se ranija dilema – između „socijalističke (jednopartijske) demokratije“, i „građanske“ višepartijske demokratije, sa relativno slobodnom izbornom utakmicom (up. Dal, 1997) – tokom političke tranzicije definitivno razriješila u korist ove druge. Stoga su kao osnovni predmet istraživanja izabrane opcije koje su se pojavljivale na ovim prostorima tokom posljednjih desetak godina. Riječ je, znači, o različitim varijantama pluralističkog političkog sistema: parlamentarnoj, polupredsjedničkoj, predsjedničkoj. Iako je u ovoj raspravi praktično nemoguće istovremeno biti precizan i veoma sažet, pokušaću da učinim ono što je u mojoj moći, dajući prednost drugom zahtjevu.

Prije svega, barem kada je SRJ u pitanju, postoji očigledan raskorak između formalnog političkog sistema (ustavno i zakonski definisanog) i

stvarnog načina vladanja: prije posljednjih ustavnih promjena (iz jula 2000. godine), Milošević je imao faktičku jaku predsjedničku vlast (da eufemistički nazovem skoro diktatorski način vladanja) i pored ustavno slabog položaja (novo uvedeni neposredni izbori učvršćuju predsjednički položaj). Autoritarni tip vlasti – s „nacionalnim vođom“ na vrhu – bio je, uz to, preovlađujući na svim prostorima SFRJ, na kojima se vodio građanski rat (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, SRJ), a izvjesna razlika postojala je samo u Crnoj Gori, gdje je doskora koncentrisanu vlast imala manja grupa ljudi. Od kada je u toj grupi došlo do podjela (koje su se izrazile i kao rascjep unutar vladajuće partije itd.), ojačala je i lična vlast Mila Đukanovića, koja – kao u slučaju Miloševića – značajno nadilazi formalna predsjednička ovlašćenja. Naizgled paradoksalno (kao što je to često slučaj na ovim prostorima), upravo prekoračujući svoja demokratski (ustavno) određena ovlašćenja, Đukanović je postao simbol unutrašnjeg demokratskog otpora Miloševićevoj sve–vlasti. Naravno, ne smije se zaboraviti ni dugačka tradicija lične vlasti, kako na ovim prostorima u cjelini, tako i posebno u Crnoj Gori, u kojoj su Petrovići odigrali ključnu ulogu u uspostavljanju državnosti tokom XIX vijeka. (S druge strane, da odmah dodam, ako bi predsjednički sistem danas bio samo formalizovani oblik lične vlasti, jasno je da savremene demokratske države podjednako „podnose“ kako parlamentarne tako i polupredsjedničke sisteme.)

S obzirom na kompleksnost međusobnog uticaja pomenutih činilaca (pri kojoj bi se, u konkretnim prilikama, npr. preferencija predsjedničkog sistema u Republici istovremeno mogla tumačiti kao podrška pretpostavljenoj Đukanovićevoj odbrani demokratije pred Miloševićevim diktatorskim pretenzijama, ali i kao izraz pred–demokratskog tradicionalizma), u upitniku je pokušano da se u okviru dva (prostorno odvojena, i drukčije formulisana) pitanja razdvoje trenutni sukobi ličnosti oko vlasti (opredjeljenje za i protiv Đukanovića npr.), od opšte preferencije tipa političkog sistema. Prvi dio (više orijentisan na trenutne odnose) nastojao se utvrditi pitanjem o poželjnoj raspodjeli ovlašćenja između Predsjednika Republike i Skupštine (Tabela 31).

Kao što statistika pokazuje, razlike između (samodeklariranih) pripadnika nacionalnih grupa ovdje nijesu velike, ali je njihov smjer zanimljiv. Prije svega, orijentacija na parlamentarni tip sistema modalna je za svaku grupu, ali nije svagdje natpolovična. Ustvari, i ovdje se ispoljava snažna ambivalencija, koja je konstatovana već toliko puta tokom ovog istraživanja, u vezi s najrazličitijim temama. Zanimljivo je da se oni koji su se izjasnili kao Srbi (još jednom: zbog malog broja ispitanika, pa stoga i nepouzdanosti podataka), uočice se da su se za parlamentarni tip sistema najčešće opredijelili Crnogorci–Srbi i Jugosloveni, kao glavni zagovornici opstanka zajedničke države sa Srbijom – grupe kod kojih do sada liberalna orijentacija nije bila snažnije zastupljena, i čiji izbor ovdje vjerovatno treba tumačiti kao protivstav Đukanoviću, kojeg vide kao predvodnika

suprotnog tabora. Pored njih, tu su češće od drugih i Albanci, kao glavni protivnici zajedničke države sa Srbijom, ali sa – po svojoj prilici – sasvim drukčijim obrazloženjem: parlamentarni tip vlasti njima bi osigurao veći uticaj u državi. Na suprotnoj strani izdvajaju se obje podvarijante Muslimana, koje izrazito češće od drugih grupa podržavaju predsjednički tip vlasti, možda zbog toga što vjeruju da ih Đukanovićeve politika štiti od Miloševićevih pretenzija. (Unutar ove podgrupe su nešto učestalije prisutni i Crnogorci, vjerovatno iz sličnog razloga.) Riječju, stiče se utisak da uz opštu blagu preferenciju parlamentarnog političkog sistema, „uravnoteženje“ prema polu/predsjedničkom sistemu stiže iz sfere aktuelnih političkih sukoba oko državne ne/samostalnosti Crne Gore, u vezi s kojima se Predsjednik Republike doživljava kao ključni akter.

Tabela 31.

Ko bi trebalo da ima veća ovlašćenja u Crnoj Gori (u %) N – 1010

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	Predsjednik	Skupština	Ista	Ostalo
Crnogorac	14,5	52,9	30,8	1,8
Crnogorac–Srbin	9,6	63,2	25,7	1,5
Srbin–Crnogorac	6,1	51,1	42,0	0,8
Musliman	25,0	46,6	28,4	–
Musliman–Crnogorac	21,1	47,4	31,6	–
Albanac	6,1	59,2	34,7	–
Jugosloven	8,0	60,0	30,7	1,3
Srbin	11,5	80,8	7,7	–

Hi–kvadrat – 45,89; p – 0,001; C – 0,208

Pokušaj da se do uvida u trajnije orijentacije stanovništva prema ovom pitanju dođe na drugačiji način, preko utvrđivanja onog činioca koji ispitanici smatraju najvažnijim za opstanak crnogorske državnosti, i gdje je – uz parlament i predsjednika – u „ponudu“ stavljen niz drugih institucija, kulturnih i vjerskih (univerzitet, akademija nauka, crkva), nije, nažalost bio posebno uspješan. Skupština je ostala na čelu liste (za nju se izjasnilo 50% ispitanika), slijedi predsjednik (20%), a zatim, podjednako, kulturno–prosvjetne ustanove i crkva (po 12%). Značajnijih promjena u preferencijama pripadnika (samodeklarisanih) nacionalnih grupa nije bilo. Ipak, podaci nagovještavaju da su nepolitičke institucije, kao zaštitnici državnosti, većinu svojih pristalica privukle iz tabora zastupnika polu/predsjedničkog tipa vlasti (što u slučaju crkve manje čudi nego kada je riječ o univerzitetu, npr.), a to navodi na pomisao da je – uprkos tradiciji „velikih istorijskih ličnosti“ – sadašnja generacija crnogorskih građana

sklonija manje autoritarnim tipovima političkog sistema (naravno, kada to dozvole okolnosti).

UMJESTO ZAKLJUČKA

S obzirom na činjenicu da istraživački nalazi ne pokazuju veće varijacije, dugačak zaključak sveo bi se na uzastopna, zamorna ponavljanja. Stoga će se na kraju teksta istaći samo nekoliko najznačajnijih uvida. Citaocu je jasno da je istraživanje potvrdilo ono što svakodnevna, nepristrasna, opažanja lako registruju: crnogorsko društvo je duboko ispresijecano podjelama koje potiču iz konflikta oko jednog od najvažnijih pitanja društvenog života, konstituisanja državnog okvira. Ovaj konflikt raspiruju političke elite (uz pomoć intelektualnih), koje se bore za prevlast, ali on svoju potporu nalazi u nepotpunoj uobličivosti jednog od najznačajnijih elemenata savremene kolektivne svijesti – nacionalne identifikacije. Savremena crnogorska nacionalna svijest lomi se između ideje o etničkoj posebnosti i ideje o pripadanju širem etničkom korpusu srpskog naroda (u okviru kojeg predstavlja poseban dio). Iako je većina stanovnika Crne Gore pristalica prve ideje, brojčano vrlo značajna manjina zastupa drugu. S obzirom na činjenicu da već desetak godina na okolnim prostorima (doskorašnje zajedničke države) traju građanski ratovi usmjereni na formiranje nacionalnih država, jasno je da se sukobi oko nacionalnog identiteta moraju fokusirati na problem države. Tako se ti sukobi istovremeno pojavljuju i kao sukobi oko pitanja nezavisne države ili zajednice sa Srbijom, pa su ta dva polja nerazmrsivo povezana. U sasvim direktnom smislu, opredjeljenje za etničku posebnost Crnogoraca jača zahtjev za formiranjem nezavisne nacionalne države, i obratno, orijentacija na državnu nezavisnost podstiče uvjerenje u etničku samosvojnost (a analogan odnos postoji i kod pristalica srpsko–crnogorskog etničkog i državnog jedinstva). Navedena podjela se odnosi na tako fundamentalno pitanje i toliko je oštra, da nadilazi sve druge društvene podjele: materijalne, obrazovne, generacijske itd. Ma koliko u izvjesnim grupacijama, formiranim po drugim osnovama, postoji veća inklinacija prema ovom ili onom rješenju za problem državnog okvira, naspram takve – uvijek neznatne – većine naći će se značajna manjina koja će zastupati suprotstavljeno stanovište. U tom smislu, nacionalno–državotvorno pitanje je, u Crnoj Gori, trenutno, sveobuhvatno i prioritetno.

Pri tom, dva elementa čine prethodno opisanu situaciju još složenijom. S jedne strane, onaj dio stanovništva koji sebe smatra etnički posebnom grupom, ipak nije u cjelini orijentisan na državnu samostalnost: značajna manjina unutar njega podupire zajedničku srpsko–crnogorsku državu (pretpostavljam, zato što je zadržala tradicionalnu ideju o jedinstve-

nom etničkom korijenu Srba i Crnogoraca). S druge strane, u Crnoj Gori postoje brojni pripadnici muslimanske i albanske nacionalne manjine koji (a pogotovo ovi drugi) izrazito naglašeno zastupaju ideju crnogorske državne samostalnosti (iz evidentnih vlastitih nacionalnih interesa). Ove ekscentricnosti imaju kao posljedicu to da broj pristalica jedne ili druge državne opcije nije sasvim fiksiran. Na temelju naših nalaza moglo bi se zaključiti da je – u vrijeme našeg istraživanja – približno četvrtina ispitanika (što je nešto manje od odgovarajućeg broja stanovnika, zbog „pomaka“ uzorka u pravcu ove grupe) tvrdo zastupala ideju državne samostalnosti, nešto više od dvije petine čvrsto je branilo postojeću zajedničku državu, dok se preostali broj kolebao, s tim da se većina mogla smatrati orijentisanom na federaciju (uz odgovarajuće promjene njenog ustrojstva).

Problem s ovakvim podjelama je to što one zasijecaju društveno tkivo na mjestu koje skoro ultimativno zahtijeva barem minimalni konsenzus. Drugim riječima, ma kako se, pod uticajem različitih spoljnjih događanja i s njima povezanih mobilizacijskih strategija elita, kretao broj pristalica jedne ili druge ideje o državnom ustrojstvu, manjina koja ne prihvata postojeći oblik (ma kakav on bio) obuhvataće toliki broj stanovnika da će se vlast neprestano suočavati s problemom svog legitimiteta. Odnosno, posjednici vlasti biće dovođeni u pitanje, zato što neće biti opšte-prihvaćena osnova te vlasti – sam državni okvir. Stoga će svaki mobilizacijski uspjeh elita, u dogledno vrijeme, biti samo privremen i parcijalan, dok je dugoročnu, na konsenzus orijentisanu strategiju, u datim okolnostima teško zamisliti. Ipak, u cjelokupnoj kompleksnoj situaciji ima i elemenata koji ohrabruju. Prije svega, ogromna većina pristalica suprotstavljenih orijentacija usmjerena je na miroljubivo rješavanje postojećih sukoba. Pri tom, izrazita većina njih zastupa – bez obzira na svoju „nacionalno–državotvornu“ usmjerenost – principijelno demokratski tip vlasti, a svoju budućnost vidi u uključivanju u evropsko okruženje. Iz toga slijedi da bi relativno skorašnje demokratske promjene u Srbiji, uz pacifikaciju barem brutalnih vidova međuelitnih konflikata, mogle da nagovijeste i obrat u unutaretničkom sukobu. Naime, uz uspostavljanje demokratskog političkog sistema u federaciji i početak uključivanja u evropske integracione procese – dva elementa oko kojih postoji viši stepen konsenzusa u Crnoj Gori – postavljeni bi bili preduslovi da pitanje državnog okvira izgubi svoju goruću aktuelnost, te da se počne rješavati – u bilo kom smjeru – na racionalnijim osnovama. Tek na taj način bi i na ovom planu mogućnost konsenzusa postala realnija.

NAVEDENA LITERATURA

1. Anderson, A. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. Verso, London.
2. Berković, E. 1986. *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*. Ekonomika, Beograd.
3. Bilandžić, D. 1978. *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*. CDD, Zagreb.
4. *Bilten G17*. 2000. East West Institute, Beograd, Vol. 1, No. 6, jun.
5. Connor, W. 1994. *Ethno-Nationalism: The Quest for Understanding*. Princeton University Press, Princeton NJ.
6. Cooley, L. 1992. *Britons: Forging the Nation, 1707-1837*. Yale University Press, New Haven and London.
7. Dal, R. 1997. *Poliarhija: participacija i opozicija*. Filip Višnjić, Beograd.
8. Ekmečić, M. 1989. *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*. Prosveta, Beograd.
9. Galbraith, J. K. 1970. *Nova industrijska država*. Stvarnost, Zagreb.
10. Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.
11. Giddens, A. 1985. *The Nation State and Violence*. Polity Press, Cambridge.
12. Goati, V. 1999. *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. Volja građana ili izborna manipulacija*. CESID, Beograd.
13. Held, D. 1997. *Demokratija i moderni poredak*. Filip Višnjić, Beograd.
14. Hobsbawm, E. 1990. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge University Press, Cambridge.
15. Holloway J. and S. Picciotto, eds. 1979. *State and Capital*. University of Texas Press, Austin.
16. Inkeles, A. and D. Smith. 1974. *Becoming Modern*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
17. Lash, S. and J. Urry. 1987. *The End of Organized Capitalism*. Polity Press, Cambridge.
18. Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Naprijed, Zagreb.

19. Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Filip Višnjić, Beograd.
20. Lazić, M. 1994a. Društveni činioci raspada Jugoslavije. *Sociološki pregled*, Vol 28, No 1.
21. Lazić, M. 1999. *Protest in Belgrade*. CEU Press, Budapest.
22. Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić, prir. *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić, Beograd.
23. Linc, H. i A. Stepan. 1998. *Demokratska konsolidacija i tranzicija*. Filip Višnjić, Beograd.
24. Offe, C. 1985. *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*. Polity Press, Cambridge.
25. Ra'anan, U. 1991. The Nation–State Fallacy, in J. Montville, ed. *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*. Lexington Books, New York.
26. Rizzi, B. 1983. *Birokratski kolektivizam*. Globus, Zagreb.
27. Scott, J. 1997. *Corporate Business and Capitalist Classes*. Oxford University Press, New York.
28. Sekelj, L. 1995. *Vreme beščašća. Ogledi o vladavini nacionalizma*. Akademia Nova i IES, Beograd.
29. Smith, A. D. 1998. *Nationalism and Modernism*. Routledge, London and New York.
30. Tilly, C. ed. 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton NJ.
31. Tilly, C. 1992. War Making and State Making as Organized Crime, in P. Evans, D. Rueschmeyer and T. Skocpol, *Bringing the State Back in*, Cambridge University Press, Cambridge.
32. Todorova, M. 1999. *Imagarni Balkan*. Biblioteka XX vek, Beograd.
33. Večernik J. and P. Mateju, ed. 1999. *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989*. Academia, Prague.
34. Vudvord, S. 1997. *Balkanska tragedija*. Filip Višnjić, Beograd.

STATISTIČKI DODATAK

Ovaj Statistički dodatak nudimo čitaocima zato što smo smatrali da nam je dužnost da sva pitanja koja su postojala u upitniku budu uvrštena i u prikaz rezultata istraživanja. Pitanja koja se nalaze u ovom dodatku nijesu integrisana u tekst uglavnom iz razloga što su ona služila ili kao izvor za sintetičke pokazatelje ili kao kontrolna pitanja za ona koja su u tekstovima autora prikazana. U svakom slučaju, mi ih nudimo svim zainteresovanim čitaocima kako zbog kompletnosti samog istraživačkog poduhvata, tako i zbog nekih interesantnih podataka koji su sadržani u ovim pitanjima.

Tabela 1.

Da li se nešto promijenilo u vašem shvatanju nacije u odnosu na vaše roditelje?

odgovori	broj	%
bez odgovora	10	0,9
da	212	20,1
ne	831	78,9
UKUPNO	1053	100,0

Slijede tvrdnje na osnovu kojih je ispitivana struktura nacionalne svijesti. U isto vrijeme ovo su bila pitanja na osnovu kojih smo kreirali klasifikovan skor nacionalizma. Za svaku tvrdnju važi princip slaganja – neslaganja sa njom u petostepenoj skali na slijedeći način: 1 – uopšte se ne slažem; 2 – uglavnom se ne slažem; 3 – neodlučan-a sam; 4 – uglavnom se slažem; 5 – potpuno se slažem.

Tabela 2.

Ponosan sam na moju naciju.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	11	1,0
uopšte se ne slažem	22	2,1
uglavnom se ne slažem	24	2,3
neodlučan-a sam	69	6,6
uglavnom se slažem	253	24,0
potpuno se slažem	674	64,0
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 3.

Osjećanje vezanosti za sopstvenu naciju kod pripadnika bilo koje nacije jedno je od najljepših osjećanja koje pojedinac može imati.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	24	2,3
uopšte se ne slažem	44	4,2
uglavnom se ne slažem	44	4,2
neodlučan-a sam	76	7,2
uglavnom se slažem	309	29,3
potpuno se slažem	556	52,8
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 4.

Pripadnike svoje nacije trebalo bi smatrati za svoju braću i sestre.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	14	1,3
uopšte se ne slažem	78	7,4
uglavnom se ne slažem	69	6,6
neodlučan-a sam	79	7,5
uglavnom se slažem	268	25,5
potpuno se slažem	545	51,8
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 5.

Dužnost svakog pripadnika naše nacije jeste da održava naš jezik i običaje.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	16	1,5
uopšte se ne slažem	11	1,0
uglavnom se ne slažem	24	2,3
neodlučan-a sam	30	2,8
uglavnom se slažem	238	22,6
potpuno se slažem	734	69,7
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 6.

Patriotizam i odanost naciji prvi su i najvažniji zadaci dobrog građanina.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	20	1,9
uopšte se ne slažem	40	3,8
uglavnom se ne slažem	51	4,8
neodlučan-a sam	83	7,9
uglavnom se slažem	301	28,6
potpuno se slažem	558	53,0
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 7.

Svaki čovjek trebao bi da shvati da je sudbina njegove nacije ujedno i njegova lična sudbina.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	14	1,3
uopšte se ne slažem	67	6,4
uglavnom se ne slažem	38	3,6
neodlučan-a sam	93	8,8
uglavnom se slažem	246	23,4
potpuno se slažem	595	56,5
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 8.

Uvreda nanесenu mojoj naciji doživlјavam kao napad na sopstvenu ličnost.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	17	1,6
uopšte se ne slažem	64	6,1
uglavnom se ne slažem	65	6,2
neodlučan-a sam	107	10,2
uglavnom se slažem	258	24,5
potpuno se slažem	542	51,5
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 9.

Nacionalne interese uvijek treba staviti ispred vlastitih.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	21	2,0
uopšte se ne slažem	159	15,1
uglavnom se ne slažem	140	13,3
neodlučan-a sam	208	19,8
uglavnom se slažem	231	21,9
potpuno se slažem	294	27,9
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 10.

Djecu treba vaspitavati u nacionalnom duhu.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	21	2,0
uopšte se ne slažem	80	7,6
uglavnom se ne slažem	78	7,4
neodlučan-a sam	106	10,1
uglavnom se slažem	310	29,4
potpuno se slažem	458	43,5
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 11.

Spreman sam da se žrtvujem za interes i dostojanstvo moje nacije.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	18	1,7
uopšte se ne slažem	98	9,3
uglavnom se ne slažem	74	7,0
neodlučan-a sam	179	17,0
uglavnom se slažem	248	23,6
potpuno se slažem	436	41,4
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 12.

Kada bi svi ljudi bili moralni kao pripadnici moje nacije, ne bi bilo sukoba među ljudima.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	16	1,5
uopšte se ne slažem	120	11,4
uglavnom se ne slažem	95	9,0
neodlučan-a sam	162	15,4
uglavnom se slažem	199	18,9
potpuno se slažem	461	43,8
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 13.

Često se najbolje osjećam u onom društvu u kojem su svi pripadnici moje nacije.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	15	1,4
uopšte se ne slažem	326	31,0
uglavnom se ne slažem	185	17,6
neodlučan-a sam	99	9,4
uglavnom se slažem	176	16,7
potpuno se slažem	252	23,9
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 14.

Ponekad osjećam da mi je teško biti iskren prijatelj sa osobama druge nacionalnosti.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	12	1,1
uopšte se ne slažem	470	44,6
uglavnom se ne slažem	192	18,2
neodlučan-a sam	131	12,4
uglavnom se slažem	122	11,6
potpuno se slažem	126	12,0
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 15.

Treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija čak i onda kada nam se pokazuju kao prijatelji.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	11	1,0
uopšte se ne slažem	310	29,4
uglavnom se ne slažem	192	18,2
neodlučan-a sam	126	12,0
uglavnom se slažem	235	22,3
potpuno se slažem	179	17,0
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 16.

Otvorenost i iskrenost prema drugim nacijama donosi više štete nego koristi.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	11	1,0
uopšte se ne slažem	385	36,6
uglavnom se ne slažem	210	19,9
neodlučan-a sam	184	17,5
uglavnom se slažem	162	15,4
potpuno se slažem	101	9,6
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 17.

Ne bi se trebalo miješati s drugim nacijama putem nacionalno mješovitih brakova.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	17	1,6
uopšte se ne slažem	391	37,1
uglavnom se ne slažem	171	16,2
neodlučan-a sam	130	12,3
uglavnom se slažem	117	11,1
potpuno se slažem	227	21,6
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 18.

Ja se osjećam nacionalno ugroženim od pripadnika drugih nacija.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	18	1,7
uopšte se ne slažem	595	56,5
uglavnom se ne slažem	175	16,6
neodlučan-a sam	88	8,4
uglavnom se slažem	83	7,9
potpuno se slažem	94	8,9
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 19.

Svi pripadnici moje nacije moraju se međusobno čvrsto držati ako ne želimo da doživimo nacionalnu propast.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	18	1,7
uopšte se ne slažem	138	13,1
uglavnom se ne slažem	111	10,5
neodlučan-a sam	108	10,3
uglavnom se slažem	231	21,9
potpuno se slažem	447	42,5
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 20.

Smatram da su jezik i običaji moje nacije mnogo vredniji i bolji od jezika i običaja drugih nacija.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	18	1,7
uopšte se ne slažem	382	36,3
uglavnom se ne slažem	175	16,6
neodlučan-a sam	134	12,7
uglavnom se slažem	153	14,5
potpuno se slažem	191	18,1
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 21.

Istorija moje nacije mnogo je bogatija od istorije drugih nacija.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	17	1,6
uopšte se ne slažem	286	27,2
uglavnom se ne slažem	150	14,2
neodlučan-a sam	143	13,6
uglavnom se slažem	203	19,3
potpuno se slažem	254	24,1
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 22.

Pripadnici moje nacije mnogo su karakterniji i bolji od pripadnika drugih nacija.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	17	1,6
uopšte se ne slažem	330	31,3
uglavnom se ne slažem	172	16,3
neodlučan-a sam	179	17,0
uglavnom se slažem	173	16,4
potpuno se slažem	182	17,3
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 23.

U poređenju s drugim nacijama, moja nacija je inteligentnija.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	20	1,9
uopšte se ne slažem	302	28,7
uglavnom se ne slažem	193	18,3
neodlučan-a sam	201	19,1
uglavnom se slažem	154	14,6
potpuno se slažem	183	17,4
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 24.

Moja nacija je istorijski i politički zrelija od drugih nacija.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	21	2,0
uopšte se ne slažem	310	29,4
uglavnom se ne slažem	186	17,7
neodlučan-a sam	228	21,7
uglavnom se slažem	145	13,8
potpuno se slažem	163	15,5
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 25.

Kada bih bio u položaju da lično odlučujem o tome ko će dobiti posao, najvjerojatnije bih nastojao da dam prednost kandidatu moje nacije.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	20	1,9
uopšte se ne slažem	348	33,0
uglavnom se ne slažem	149	14,2
neodlučan-a sam	137	13,0
uglavnom se slažem	155	14,7
potpuno se slažem	244	23,2
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 26.

Imam utisak da su se druge nacije zavjerile protiv mog naroda.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	19	1,8
uopšte se ne slažem	365	34,7
uglavnom se ne slažem	172	16,3
neodlučan-a sam	150	14,2
uglavnom se slažem	167	15,9
potpuno se slažem	180	17,1
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 27.

Pripadnike moje nacije mrze i zavide im pripadnici drugih nacija jer su pripadnici moje nacije od njih pametniji i sposobniji.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	16	1,5
uopšte se ne slažem	408	38,7
uglavnom se ne slažem	187	17,8
neodlučan-a sam	179	17,0
uglavnom se slažem	128	12,2
potpuno se slažem	135	12,8
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 28.

Pošto uništimo spoljne neprijatelje, treba da se obračunamo sa nacionalnim izdajnicima.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	19	1,8
uopšte se ne slažem	476	45,2
uglavnom se ne slažem	142	13,5
neodlučan-a sam	144	13,7
uglavnom se slažem	109	10,4
potpuno se slažem	163	15,5
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 29.

Svaki glas pripadnika moje nacije na izborima morao bi da vrijedi bar dvostruko više nego glas pripadnika drugih nacija.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	13	1,2
uopšte se ne slažem	624	59,3
uglavnom se ne slažem	155	14,7
neodlučan-a sam	74	7,0
uglavnom se slažem	66	6,3
potpuno se slažem	121	11,5
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 30.

Svim drugim nacijama treba jasno staviti do znanja da su nepoželjni u našoj državi.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	16	1,5
uopšte se ne slažem	705	67,0
uglavnom se ne slažem	181	17,2
neodlučan-a sam	62	5,9
uglavnom se slažem	29	2,8
potpuno se slažem	60	5,7
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 31.

Pošto su nesposobniji od nas, pripadnici drugih nacija stalno nam rade iza leđa.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	20	1,9
uopšte se ne slažem	455	43,2
uglavnom se ne slažem	215	20,4
neodlučan-a sam	150	14,2
uglavnom se slažem	89	8,5
potpuno se slažem	124	11,8
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 32.

Pripadnike drugih nacija na sve načine treba onemogućiti da zauzmu ključne položaje u privredi, politici i kulturi.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	21	2,0
uopšte se ne slažem	452	42,9
uglavnom se ne slažem	214	20,3
neodlučan-a sam	100	9,5
uglavnom se slažem	103	9,8
potpuno se slažem	163	15,5
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 33.

Između različitih nacija ne postoje značajne razlike, zato što smo svi mi stanovnici iste planete.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	20	1,9
uopšte se ne slažem	143	13,6
uglavnom se ne slažem	110	10,4
neodlučan-a sam	145	13,8
uglavnom se slažem	285	27,1
potpuno se slažem	350	33,2
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 34.

Svi narodi svijeta treba da se potrude da umjesto nacionalnih, stvore internacionalne ustanove.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	21	2,0
uopšte se ne slažem	84	8,0
uglavnom se ne slažem	44	4,2
neodlučan-a sam	178	16,9
uglavnom se slažem	253	24,0
potpuno se slažem	473	44,9
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 35.

Najbolje bi bilo kada bi čitav svijet bio jedna država, sa zajedničkom vlašću.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	14	1,3
uopšte se ne slažem	177	16,8
uglavnom se ne slažem	74	7,0
neodlučan-a sam	180	17,1
uglavnom se slažem	183	17,4
potpuno se slažem	425	40,4
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 36.

Sukoba među državama ne bi toliko bilo kada ne bi postojale nacionalne podjele.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	17	1,6
uopšte se ne slažem	71	6,7
uglavnom se ne slažem	59	5,6
neodlučan-a sam	104	9,9
uglavnom se slažem	273	25,9
potpuno se slažem	529	50,2
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 37.

Za čovjeka je važnije da bude građanin svijeta nego pripadnik jedne nacije.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	20	1,9
uopšte se ne slažem	139	13,2
uglavnom se ne slažem	95	9,0
neodlučan-a sam	136	12,9
uglavnom se slažem	250	23,7
potpuno se slažem	413	39,2
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 38.

Čovječanstvo predstavlja jedinu pravu ljudsku zajednicu i zato je svaka podjela na nacije štetna.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	19	1,8
uopšte se ne slažem	109	10,4
uglavnom se ne slažem	104	9,9
neodlučan-a sam	164	15,6
uglavnom se slažem	221	21,0
potpuno se slažem	436	41,4
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 39.

Čovječanstvo treba sebi da postavi za cilj potpuno ukidanje nacija.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	21	2,0
uopšte se ne slažem	294	27,9
uglavnom se ne slažem	138	13,1
neodlučan-a sam	198	18,8
uglavnom se slažem	140	13,3
potpuno se slažem	262	24,9
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 40.

Treba težiti da osobenosti kulture svoje nacije prilagodimo i podredimo kulturi koju čitav svijet prihvata.

odgovori ispitanika	broj	%
bez odgovora	24	2,3
uopšte se ne slažem	157	14,9
uglavnom se ne slažem	96	9,1
neodlučan-a sam	173	16,4
uglavnom se slažem	254	24,1
potpuno se slažem	349	33,1
UKUPNO	1053	100,0

Sve ove tvrdnje su bile sastavni dio instrumenta koji se bavio problemom nacionalne svijesti, Sada slijede ona pitanja posredstvom kojih su ispitivani stavovi o državi, a koja nijesu integrisana u tekst.

Tabela 41.

Koja politička ličnost je, po Vašem mišljenju, najviše doprinijela stvaranju crnogorske države?

ličnost	broj	%
bez odgovora	29	2,8
Petar I Petrović	359	34,1
Petar II Petrović-Njegoš	302	28,7
Kralj Nikola Petrović	327	31,1
Ostalo	36	3,4
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 42.

Koja institucija je, po Vašem mišljenju, najvažnija za opstanak crnogorske državnosti?

institucija	broj	%
bez odgovora	33	3,1
Skupština	510	48,4
Predsjednik Republike	204	19,4
Akademija nauka i umjetnosti	76	7,2
Univerzitet	51	4,8
Crkva	118	11,2
narod-nacija	30	2,8
ostalo	31	2,9
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 43.

U sadašnjoj Jugoslaviji (SRJ) državnost Crne Gore zaštićena je u značajnoj mjeri.

odgovori	broj	%
bez odgovora	8	0,8
potpuno se slažem	139	13,2
uglavnom se slažem	152	14,4
neodlučan-a sam	160	15,2
uglavnom se ne slaže	191	18,1
uopšte se ne slažem	403	38,3
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 44.

Kada bi se u Srbiji uspostavio demokratski sistem, Crna Gora bi trebalo da ostane u državnoj zajednici sa Srbijom.

odgovori	broj	%
bez odgovora	9	0,9
potpuno se slažem	495	47,0
uglavnom se slažem	164	15,6
neodlučan-a sam	103	9,8
uglavnom se ne slaže	61	5,8
uopšte se ne slažem	221	21,0
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 45.

Crnu Goru u nacionalnom smislu treba ustavno definisati kao:

odgovori	broj	%
bez odgovora	20	1,9
država crnogorskog naroda	121	11,5
država crnogorskog naroda i svih drugih naroda koji u njoj žive	451	42,8
građansku državu	438	41,6
ostalo	25	2,2
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 46.

Kakav je Vaš stav o sadašnjim granicama Crne Gore?

odgovori	broj	%
bez odgovora	22	2,1
granice ne bi trebalo mijenjati	894	84,9
granice treba proširiti	108	10,3
granice treba suziti	18	1,7
ostalo	11	1,0
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 47.

Neki ljudi smatraju da Crna Gora treba da ostvari državnu samostalnost čak i po cijenu sukoba koji bi mogli dovesti i do ljudskih žrtava. Kakav je Vaš stav po ovom pitanju?

odgovori	broj	%
bez odgovora	21	2,0
za samostalnost čak i sa sukobom	77	7,3
za samostalnost bez sukoba	516	49,0
protiv samostalnosti	427	40,6
ostalo	12	1,1
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 48.

Crnogorska pravoslavna crkva, odvojena od srpske, predstavlja neophodan sastavni dio crnogorske državnosti.

odgovori	broj	%
bez odgovora	13	1,2
potpuno se slažem	250	23,7
uglavnom se slažem	147	14,0
neodlučan-a sam	257	24,4
uglavnom se ne slažem	82	7,8
uopšte se ne slažem	304	28,9
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 49.

Svaka nacija mora da ima sopstvenu državu.

odgovori	broj	%
bez odgovora	13	1,2
potpuno se slažem	231	21,9
uglavnom se slažem	133	12,6
neodlučan-a sam	192	18,2
uglavnom se ne slažem	188	17,9
uopšte se ne slažem	296	28,1
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 50.

U kojoj njeri se slažete sa stavom da male zemlje imaju veće mogućnosti za primjenu demokratije u praksi.

odgovori	broj	%
bez odgovora	16	1,5
potpuno se slažem	220	20,9
uglavnom se slažem	248	23,6
neodlučan-a sam	294	27,9
uglavnom se ne slažem	124	11,8
uopšte se ne slažem	151	14,3
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 51.

U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom da male zemlje imaju više mogućnosti za rješavanje lokalnih i regionalnih problema?

odgovori	broj	%
bez odgovora	19	1,8
potpuno se slažem	221	21,0
uglavnom se slažem	253	24,0
neodlučan-a sam	277	26,3
uglavnom se ne slaže	132	12,5
uopšte se ne slažem	151	14,3
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 52.

U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom da se male zemlje lakše otvaraju prema drugim kulturama?

odgovori	broj	%
bez odgovora	18	1,7
potpuno se slažem	250	23,7
uglavnom se slažem	269	25,5
neodlučan-a sam	275	26,1
uglavnom se ne slaže	100	9,5
uopšte se ne slažem	141	13,4
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 53.

U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom da su male zemlje ekonomski fleksibilnije?

odgovori	broj	%
bez odgovora	26	2,5
potpuno se slažem	238	22,6
uglavnom se slažem	258	24,5
neodlučan-a sam	298	28,3
uglavnom se ne slaže	87	8,3
uopšte se ne slažem	146	13,9
UKUPNO	1053	100,0

Tabela 54.

Koje države su u istoriji Crne Gore bile njeni najvažniji saveznici – RANG

država	RANG
SRBIJA	<i>I</i>
RUSIJA	<i>II</i>
ITALIJA	<i>III</i>
FRANCUSKA	<i>IV</i>
SAD	<i>V</i>
VELIKA BRITANIJA	<i>VI</i>
AUSTRIJA	<i>VII</i>

Slijedi prikaz faktorske analize na osnovu koga smo identifikovali oblike nacionalne svijesti. Prvo prikazujemo rotaciju – PROMAX, a zatim dajemo i matricu strukture. U lijevoj tabeli se nalazi broj pitanja a u desnoj opterećenje (statistička vrijednost), za navedenu varijablu. Sadržaj pitanja možete pratiti u upitniku koji je dat u prilogu.

PATERN MATRIX

br. pitanja	I. FAKTOR	II. FAKTOR	III. FAKTOR	IV. FAKTOR
58	0,766			
59	0,759			
61	0,754			
45	0,724			
60	0,706			
57	0,667			
54	0,659			
55	0,613			
44	0,610			
56	0,609			
43	0,586			
46	0,527			
47	0,483			
42	0,465			
36		0,723		
37		0,722		
35		0,718		
32		0,686		
33		0,675		
40		0,656		
34		0,650		
38		0,647		
39		0,645		
31		0,536		
41		0,531		
67			0,703	
66			0,642	
64			0,609	
68			0,606	
63			0,559	
69			0,555	
65			0,504	
62			0,480	
53				0,658
50				0,643
51				0,626
52				0,624
49				0,482

STRUCTURE MATRIX

br. pitanja	I. FAKTOR	II. FAKTOR	III. FAKTOR	IV. FAKTOR
60	0,754			
56	0,721			
54	0,709			
58	0,708			
45	0,700			
55	0,679			
57	0,675			
61	0,672			
44	0,641			
59	0,625			
42	0,620			
43	0,607			
48	0,561			
46	0,516			
47	0,424			
37		0,723		
35		0,692		
40		0,689		
36		0,684		
33		0,682		
32		0,668		
39		0,656		
38		0,633		
34		0,613		
41		0,608		
31		0,525		
67			0,686	
66			0,684	
64			0,620	
63			0,696	
68			0,592	
69			0,544	
62			0,520	
65			0,448	
51				0,794
53				0,793
52				0,786
50				0,779
49				0,537

UPITNIK

Molimo Vas da učestvujete u ovom naučnom istraživanju koje ima za predmet određene društvene i političike pojave u Crnoj Gori. Istraživanje izvodi Centar za sociološka istraživanja iz Podgorice. Istraživanje je anonimno, ne treba da se potpisujete. Podaci će služiti isključivo za naučnu analizu i nijedan od podataka neće biti upotrijebljen tako da se zna na koga se odnosi i od koga je dobijen.

Ako se ne traži da sami upišete odgovor, odgovarate tako što zaokružujete broj uz odgovor koji najviše odgovara Vašem uvjerenju. Ukoliko posebno nije naznačeno, zaokružuje se samo jedan odgovor.

Ciljevi istraživanja mogu biti kvalitetno realizovani jedino ako Vi prihvatite saradnju sa našim anketarom i na pitanja odgovarate iskreno.

1. Pol:		5. Bračno stanje:	
1) muški		neoženjen – neudata	1
2) ženski		oženjen – udata	2
2. Godina rođenja		razveden–a	3
ispitanika: _____	☐	udovac–ica	4
		vanbračna zajednica	5
3. Broj završenih godina		6. Radni status ispitanika:	
školovanja: _____	☐	zaposlen	1
		nezaposlen	2
4. Zanimanje:		na prinudnom odmoru	3
poljoprivrednik	1	penzioner	4
NKV i PKV radnik	2	7. Što je bilo posljednje	
KV i VKV radnik	3	zanimanje Vašeg oca?	
službenik	4	Poljoprivrednik	1
stručnjak	5	NKV i PKV radnik	2
sitni privatnik (do 3		KV i VKV radnik	3
zaposlena)	6	Službenik	4
privatnik – preduzetnik		Stručnjak	5
(preko 3 zaposlena)	7	Sitni privatnik	
privredni rukovodilac	8	(do 3 zaposlena)	6
politički rukovodilac	9	Privatnik – preduzetnik	
domaćica	10	(preko 3 zaposlena)	7
učenik – student	11	Privredni rukovodilac	8
ostalo: _____	☐		

Politički rukovodilac 9
Ostalo: _____

8. Vi ste zaposleni u:
društvenom (državnom)
sektoru proizvodnje 1
privatnom sektoru 2
javnoj službi 3
samozapošljen (rad van
svake institucije) 4
nezaposlen 5
penzioner 6

9. Koje ste vjeroispovijesti
po svom porijeklu?
Pravoslavac 1
Islamske vjeroispovijesti 2
Katolik 3
Ostalo: _____

10. Da li ste Vi religiozni?
Nijesam 1
Jesam i nijesam 2
Jesam 3

11. Broj članova Vašeg
domaćinstva: _____

12. Koliki su ukupni mjesečni
prihodi Vašeg domaćinstva
(u DM)? _____

13. Da li je kuća ili stan u kome
živite u vašem vlasništvu?
da 1
ne 2

14. Koliko kvadratnih
metara zauzima Vaš
stan – kuća? _____

15. Da li imate još stambenog
prostora u Vašem vlasni-
štvu osim onog u kome
živite?

kuću 1
stan 2
vikendicu 3
nemam ništa osim stambenog
prostora u kome živim 4

16. Da li imate jedan ili više
automobila:
nemam automobil 1
imam jedan automobil 2
imam dva automobila 3

17. Ukoliko imate automobil-e,
navedite koji model auto-
mobila imate i koja je
godina proizvodnje:
_____ model
god. proizvodnje _____

18. Vi od aparata za domaćinstvo
posjedujete:
elek. šporet 1
frižider 2
zamrzivač 3
mikrotalasna pećnica 4
televizor 5
video-rikorder 6
muzički stub 7
računar 8
mašina za pranje sudova 9
mašina za pranje veša 10
bojler 11
mašina za sušenje veša 12

19. Šta ste po nacionalnosti?
Odgovorite na osnovu toga
kako se Vi lično osjećate.
Crnogorac 1
Crnogorac koji se osjeća i
Srbinom 2
Srbin koji je i Crnogorac 3
Musliman 4
Musliman – Crnogorac 5
Albanac 6
Albanac – Crnogorac 7

Jugosloven 8
Nešto drugo, što? _____ 9

20. Što je Vaš otac po nacionalnosti?
_____

21. Što je Vaša majka po nacionalnosti?
_____

22. Što je Vaš bračni drug po nacionalnosti?
_____

23. Što je Vaš najbolji prijatelj po nacionalnosti?
_____

24. Što je, po Vašem mišljenju, najvažnije da bi se odredila nečija nacionalna pripadnost? Izaberite tri odgovora:

poseban jezik 1
ista teritorija 2
isti običaji (isti književni jezik) 3
ista umjetnost, nauka, filosof.) 4
ista religija 5
isto krvno porijeklo 6
doživljaj pripadnosti naciji .. 7
sopstvena država 8

25. A sada, pokušajte da izaberete jedan odgovor za koji smatrate da je najvažnije obilježje nacije. Na ovoj crti upišite broj kojim je taj odgovor označen: _____

26. Koliko je Vama lično važna pripadnost svojoj naciji? Zaokružite jedan od ponuđenih odgovora:

veoma važna 1
prilično važna 2
osrednje važna 3
malo važna 4
nimalo važna 5

27. Po Vašem mišljenju, navedite tri najvažnije osobine Vaše nacije. Poređajte ih od 1 do 3 po značaju.

Znatno jači 1
Jači 2
Isti 3
Slabiji 4
Znatno slabiji 5

28. Da li se nešto promijenilo u Vašem shvatanju nacije u odnosu na Vaše roditelje?

Da 1
Ne 2

29. Ako se promijenilo, navedite što se to promijenilo?
_____
_____

30. Ima raznih mišljenja o porijeklu Crnogoraca. Šta Vi o tome mislite?

Crnogorci i Srbi su jedna nacija 1

Crnogorci i Srbi imaju zajedničko porijeklo, ali su vremenom postali dva posebna naroda 2

Crnogorci su drugačijeg porijekla nego Srbi, ... 3

Crnogorci su drugačijeg porijekla, sasvim posebni (npr. potiču od Ilira) 4

Nešto drugo, što _____

Ovdje smo sakupili određen broj tvrdnji koje su uzete iz novina, knjiga i svakodnevnih razgovora ljudi koje se odnose na različite životne situacije; ideje i ciljeve u vezi sa nacionalnim i drugim pitanjima. Gore je ponuđeno pet odgovora za svaku tvrdnju koji idu od potpunog slaganja do potpunog neslaganja sa datom tvrdnjom. „Uopšte se ne slažem“ označeno je sa 1 i tako redom do „Potpuno se slažem“ koje je označeno sa 5. Vi ćete zaokružiti onaj broj koji označava odgovor sa kojim se Vi najviše slažete. Brojevi su dati uz svaku tvrdnju. Uvijek se zaokružuje *samo* jedan broj.

1 – uopšte se ne slažem; 2 – uglavnom se ne slažem;
3 – neodlučan –a sam; 4 – uglavnom se slažem; 5 – slažem se u potpunosti

31. Ponosan sam na moju nacionalnu istoriju.	1	2	3	4	5
32. Osjećanje vezanosti za sopstvenu naciju kod pripadnika bilo koje nacije jedno je od najljepših osjećanja koje pojedinac može imati.	1	2	3	4	5
33. Pripadnike svoje nacije trebalo bi smatrati za svoju braću i sestre.	1	2	3	4	5
34. Dužnost svakog pripadnika naše nacije jeste da održava naš jezik i običaje.	1	2	3	4	5
35. Patriotizam i odanost naciji prvi su i najvažniji zadaci dobrog građanina.	1	2	3	4	5
36. Svaki čovjek trebalo bi da shvati da je sudbina njegove nacije ujedno i njegova lična sudbina.	1	2	3	4	5
37. Uvreda nanесenu mojoj naciji doživlјavam kao napad na sopstvenu ličnost.	1	2	3	4	5
38. Nacionalne interese uvijek treba staviti ispred vlastitih.	1	2	3	4	5
39. Djecu treba vaspitavati u nacionalnom duhu.	1	2	3	4	5
40. Spreman sam da se žrtvujem za interes i dostojanstvo moje nacije.	1	2	3	4	5
41. Kada bi svi ljudi bili moralni kao pripadnici moje nacije, ne bi bilo sukoba među ljudima	1	2	3	4	5

42.	Često se najbolje osjećam u onom društvu u kojem su svi pripadnici moje nacije.	1	2	3	4	5
43.	Ponekad osjećam da mi je teško biti iskren prijatelj sa osobama druge nacionalnosti	1	2	3	4	5
44.	Treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija čak i onda kada nam se pokazuju kao prijatelji.	1	2	3	4	5
45.	Otvorenost i iskrenost prema drugim nacijama donosi više štete nego koristi.	1	2	3	4	5
46.	Ne bi se trebalo miješati s drugim nacijama putem nacionalno mješovitih brakova.	1	2	3	4	5
47.	Ja se osjećam nacionalno ugroženim od pripadnika drugih nacija.	1	2	3	4	5
48.	Svi pripadnici moje nacije moraju se međusobno čvrsto držati ako ne želimo da doživimo nacionalnu propast.	1	2	3	4	5
49.	Smatram da su jezik i običaji moje nacije mnogo vredniji i bolji od jezika i običaja drugih nacija.	1	2	3	4	5
50.	Istorija moje nacije mnogo je bogatija od istorije drugih nacija.	1	2	3	4	5
51.	Pripadnici moje nacije mnogo su karakterniji i bolji nego pripadnici drugih nacija.	1	2	3	4	5
52.	U poređenju s drugim nacijama, moja je nacija inteligentnija.	1	2	3	4	5
53.	Moja nacija je istorijski i politički zrelija od drugih nacija.	1	2	3	4	5
54.	Kada bih bio u položaju da lično odlučujem o tome ko će dobiti posao, najvjerovatnije bih nastojao da dam prednost kandidatu moje nacije	1	2	3	4	5

55. Imam utisak da su se druge nacije zavjerile protiv moga naroda.	1	2	3	4	5
56. Pripadnike moje nacije mrze i zavide im pripadnici drugih nacija jer je moja nacija od njih pametnija i sposobnija.	1	2	3	4	5
57. Pošto uništimo spoljne neprijatelje, treba da se obračunamo sa nacionalnim izdajnicima.	1	2	3	4	5
58. Svaki glas pripadnika moje nacije na izborima morao bi da vrijedi bar dvostruko više nego glas pripadnika drugih nacija.	1	2	3	4	5
59. Svim drugim nacijama treba jasno staviti do znanja da su nepoželjni u našoj državi.	1	2	3	4	5
60. Pošto su nesposobniji od nas, pripadnici drugih nacija stalno nam rade iza leđa	1	2	3	4	5
61. Pripadnike drugih nacija na sve načine treba onemogućiti da zauzmu ključne položaje u privredi, politici i kulturi.	1	2	3	4	5
62. Između različitih nacija ne postoje značajne razlike, zato što smo svi mi stanovnici iste planete.	1	2	3	4	5
63. Svi narodi svijeta treba da se potrude da umjesto nacionalnih stvore internacionalne ustanove.	1	2	3	4	5
64. Najbolje bi bilo kada bi čitav svijet bio jedna država, sa zajedničkom vlašću.	1	2	3	4	5
65. Sukoba među državama ne bi toliko bilo kada ne bi postojale nacionalne podjele.	1	2	3	4	5
66. Za čovjeka je važnije da bude građanin svijeta nego pripadnik jedne nacije.	1	2	3	4	5
67. Čovječanstvo predstavlja jedinu pravu ljudsku zajednicu i zato je svaka podjela na nacije štetna.	1	2	3	4	5

68.	Čovječanstvo treba sebi da postavi za cilj potpuno ukidanje nacija.	1	2	3	4	5
69.	Treba težiti da osobenosti kulture svoje nacije prilagodimo i podredimo kulturi koju čitav svijet prihvata.	1	2	3	4	5
70.	Nacionalnim manjinama ne smije se dozvoliti da imaju TV i radio na vlastitom jeziku.	1	2	3	4	5
71.	Nacionalnim manjinama treba zabraniti dnevne i nedjeljne novine na maternjem jeziku.	1	2	3	4	5
72.	Nacionalnim manjinama treba zabraniti osnivanje političkih partija koje imaju u osnovi svoj nacionalni program.	1	2	3	4	5
73.	Pripadnicima nacionalnih manjina ne smije se dozvoliti da zauzimaju ključne političke, državne i privredne funkcije.	1	2	3	4	5
74.	Nacionalnim manjinama ne smije se dozvoliti javno istupanje koje veliča nacionalnu istoriju.	1	2	3	4	5
75.	Nacionalnim manjinama ne smije se dozvoliti da kupuju stanove i kuće u onim djelovima grada i selima u kojima su oduvijek živjeli Crnogorci.	1	2	3	4	5
76.	Pripadnicima nacionalnih manjina, ako to žele, treba omogućiti da imaju dvojno državljanstvo.	1	2	3	4	5
77.	Nacionalne manjine treba da imaju svoje škole na svom jeziku.	1	2	3	4	5
78.	Nacionalne manjine treba da imaju mrežu škola sa svojim prosvjetnim vlastima.	1	2	3	4	5
79.	Nacionalnim manjinama treba omogućiti da njihova djeca svoju nacionalnu istoriju, kulturu i književnost uče prema programu matičnih država.	1	2	3	4	5

80. Nacionalne manjine trebalo bi da se što više politički i ekonomski povezuju sa svojim matičnim državama. 1 2 3 4 5
85. U Crnoj Gori ima više nacionalnih manjina. Koja je od njih, po Vašem mišljenju, najviše, a koja najmanje lojalna Crnoj Gori?
 Najviše lojalna _____
 Najmanje lojalna _____
 Sve podjednako _____
 Nijedna nije lojalna _____
86. Ima mišljenja da u Crnoj Gori nekim manjinama treba dati veća, a nekim manja prava. Što Vi o tome mislite?
 Najveća prava treba dati _____
 Najmanja prava treba dati _____
 Treba dati podjednaka prava _____
87. Ukoliko bi došlo do vojnog sukoba sa Srbijom, što biste Vi uradili?
 Angažovao bih se na odbrani Crne Gore 1
 Angažovao bih se na odbrani Jugoslavije 2
 Ostao bih neutralan 3
 Nešto drugo, što? _____
88. Ukoliko bi ponovo došlo do vojnog sukoba SR Jugoslavije i NATO, što biste Vi uradili?
 Angažovao bih se na odbrani Jugoslavije 1
 Angažovao bih se samo ukoliko je Crna Gora ugrožena 2
 Ostao bih neutralan 3
 Nešto drugo, što? _____
89. Ukoliko bi došlo do sukoba između Vaše i neke druge nacije u Crnoj Gori, što biste Vi uradili?
 Odmah i dobrovoljno bih se angažovao u dbrani
 moje nacije 1
 Angažovao bih se u odbrani moje nacije ukoliko me
 pozovu nadležne institucije 2
 Ostao bih neutralan 3
 Nešto drugo, što? _____

91. Koja istorijska ličnost je, po Vašem mišljenju, najviše doprinijela stvaranju crnogorske države?
- Petar I Petrović (Sveti Petar Cetinjski) 1
 Petar II Petrović Njegoš 2
 Kralj Nikola Petrović 3
 Neko drugi, ko? _____

92. Koja institucija je, po Vašem mišljenju, najvažnija za opstanak crnogorske državnosti (jedan odgovor)?
- 1) Skupština 1
 2) Predsjednik Republike 2
 3) Akademija nauka i umjetnosti 3
 4) Univerzitet 4
 5) Crkva 5
 6) Neka druga, koja? _____

93. Koje su tri države u istoriji Crne Gore bile njeni najvažniji saveznici (molimo Vas da rangirate te države, tako što ćete najvažnijoj dati rang 1, itd.)?
- Rang
- Austrija .....
 Francuska .....
 Italija .....
 Rusija .....
 Srbija .....
 Sjedinjene Američke Države .....
 Velika Britanija .....
 Neka druga, koja? _____

94. Molimo Vas da, zaokružujući brojeve od 1 do 5 (gdje 1 znači „nimalo nije važno“, a 5 znači „veoma važno“), ocijenite koliko je, po Vašem mišljenju, za održanje crnogorske državnosti važno:
– to što su Crnogorci nacija	1	2	3	4	5
– to što Crna Gora ima vlastitu državnu tradiciju	1	2	3	4	5
– to što Crnogorci imaju posebnu kulturu	1	2	3	4	5
– to što državnost osigurava najbolju zaštitu ekonomskih interesa	1	2	3	4	5

95. Koji je, od prethodno navedena četiri elementa (nacija, tradicija, kultura, ekonomija) po Vašem mišljenju, najvažniji?
- Nacija 1
 Tradicija 2
 Kultura 3

- Ekonomija 4
 Nijedan nije važan 5
 Nešto drugo, što? _____

Zaokruživanjem broja ispod odgovora, odredite stepen slaganja sa navedenom tvrdnjom.

96. U prethodnoj Jugoslaviji (SFRJ) državnost Crne Gore bila je u velikoj mjeri zaštićena.

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

97. U sadašnjoj Jugoslaviji (SRJ) državnost Crne Gore zaštićena je u značajnoj mjeri.

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

98. Koliko, po Vašem mišljenju, Crnoj Gori sadašnja Federacija omogućava samostalnost u donošenju ekonomskih odluka?

Omogućava u punoj mjeri	Djelimično omogućava	Uopšte ne omogućava
1	2	3

99. Koliko, po Vašem mišljenju, Crnoj Gori sadašnja Federacija omogućava samostalnost u donošenju unutrašnjopolitičkih odluka?

Omogućava u punoj mjeri	Djelimično omogućava	Uopšte ne omogućava
1	2	3

100. Koliko, po Vašem mišljenju, Crnoj Gori sadašnja Federacija omogućava samostalnost u donošenju odluka u kulturi?

Omogućava u punoj mjeri	Djelimično omogućava	Uopšte ne omogućava
1	2	3

101. Koliko, po Vašem mišljenju, Crnoj Gori sadašnja Federacija omogućava samostalnost u donošenju spoljnopolitičkih odluka?

Omogućava u punoj mjeri	Djelimično omogućava	Uopšte ne omogućava
1	2	3

102. Koliko bi, u poređenju sa sadašnjim stanjem, trebalo da bude čvrsta državna zajednica između Crne Gore i Srbije?

Znatno čvršća nego što je sada	Otprilike kao što je sada	Labavija nego što je sada	Ne bi trebalo da postoji nikakva državna zajednica između Srbije i Crne Gore
1	2	3	4

103. Kada bi se u Srbiji uspostavio demokratski sistem, Crna Gora bi trebalo da ostane u državnoj zajednici sa Srbijom.

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

104. Crna Gora treba da teži uključivanju u Evropsku Uniju.

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

105. Koje bi državno rješenje bilo najpogodnije za Crnu Goru?

Da postane potpuno samostalna država	1
Da bude u državnoj zajednici sa Srbijom	2
Da ponovo stupi u zajednicu sa bivšim jugoslovenskim republikama	3
Da bude dio balkanske federacije	4
Da bude dio jedinstvene evropske države	5
Nešto drugo, što? _____	☐

106. U kojoj mjeri Crna Gora ima razvijene ekonomske preduslove da bude samostalna država?

Ima razvijene sve preduslove	Ima djelimično razvijene preduslove	Nema nikakve preduslove
1	2	3

107. U kojoj mjeri Crna Gora ima razvijene političke preduslove da bude samostalna država?

Ima razvijene sve preduslove	Ima djelimično razvijene preduslove	Nema nikakve preduslove
1	2	3

108. U kojoj mjeri Crna Gora ima razvijene kulturne preduslove da bude samostalna država?

Ima razvijene sve preduslove	Ima djelimično razvijene preduslove	Nema nikakve preduslove
1	2	3

109. Kakva bi raspodjela ovlašćenja između Predsjednika Republike i Skupštine bila najpogodnija za Crnu Goru?

Predsjednik Republike bi trebalo da ima veća ovlašćenja od Skupštine	1
Skupština bi trebalo da ima veća ovlašćenja od Predsjednika Republike	2

- Skupština i Predsjednik Republike bi trebalo da imaju približno jednaka ovlašćenja 3
 Nešto drugo, što? _____
110. Crnu Goru u nacionalnom smislu treba ustavno definisati kao:
 – državu crnogorskog naroda 1
 – državu crnogorskog naroda i svih drugih naroda koji u njoj žive 2
 – građansku državu (tako da državnost ne počiva na nacionalnoj osnovi) 3
 – na drugi način, koji? _____
111. Kakav je Vaš stav o sadašnjim granicama Crne Gore?
 Granice su istorijski proizvod koji ne bi trebalo mijenjati 1
 Granice treba proširiti da bi se uključile sve teritorije koje istorijski i etnički pripadaju Crnoj Gori 2
 Granice treba suziti, da bi Crna Gora etnički bila što homogenija 3
 Nešto drugo, što? _____
112. Neki ljudi smatraju da Crna Gora treba da ostvari državnu samostalnost čak i po cijenu sukoba koji bi mogli dovesti i do ljudskih žrtava. Kakav je Vaš stav po ovom pitanju?
 Slažem se da samostalnost treba ostvariti, čak iako su cijena za to sukobi 1
 Bio bih za samostalnost samo ako to ne bi dovelo do sukoba 2
 Nijesam pristalica državnog osamostaljivanja Crne Gore ... 3
 Nešto drugo, što? _____
113. Čemu bi, po Vašem mišljenju, najviše doprinijelo osamostaljivanje Crne Gore kao države (jedan odgovor)?
 Njenom ekonomskom razvoju 1
 Njenom kulturnom razvoju 2
 Njenom političkom razvoju 3
 Njenom nacionalnom razvoju 4
 Ničim ne bi doprinijelo, sve bi ostalo isto 5
 Stanje bi se u svemu pogoršalo 6
 Nešto drugo, što? _____
114. Na koju se državu, u današnjim okolnostima, Crna Gora može najviše osloniti, kada je riječ o rješavanju njenog državnog statusa?

- Evropsku uniju ..... 1.
 SAD 2
 Rusiju 3
 Srbiju 4
 Neku drugu državu, koju? _____

Kao i ranije, zaokruživanjem broja ispred odgovora, iznesite stepen slaganja sa navedenom tvrdnjom.

115. Crnogorska pravoslavna crkva, odvojena od srpske, predstavlja neophodan sastavni dio crnogorske državnosti.

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

116. Svaka nacija mora da ima sopstvenu državu.

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

117. U kojoj se mjeri slažete sa stavom da male zemlje imaju veće mogućnosti za primjenu demokratije u praksi?

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

118. U kojoj se mjeri slažete sa tvrdnjom da male zemlje imaju više mogućnosti za rješavanje lokalnih i regionalnih problema?

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

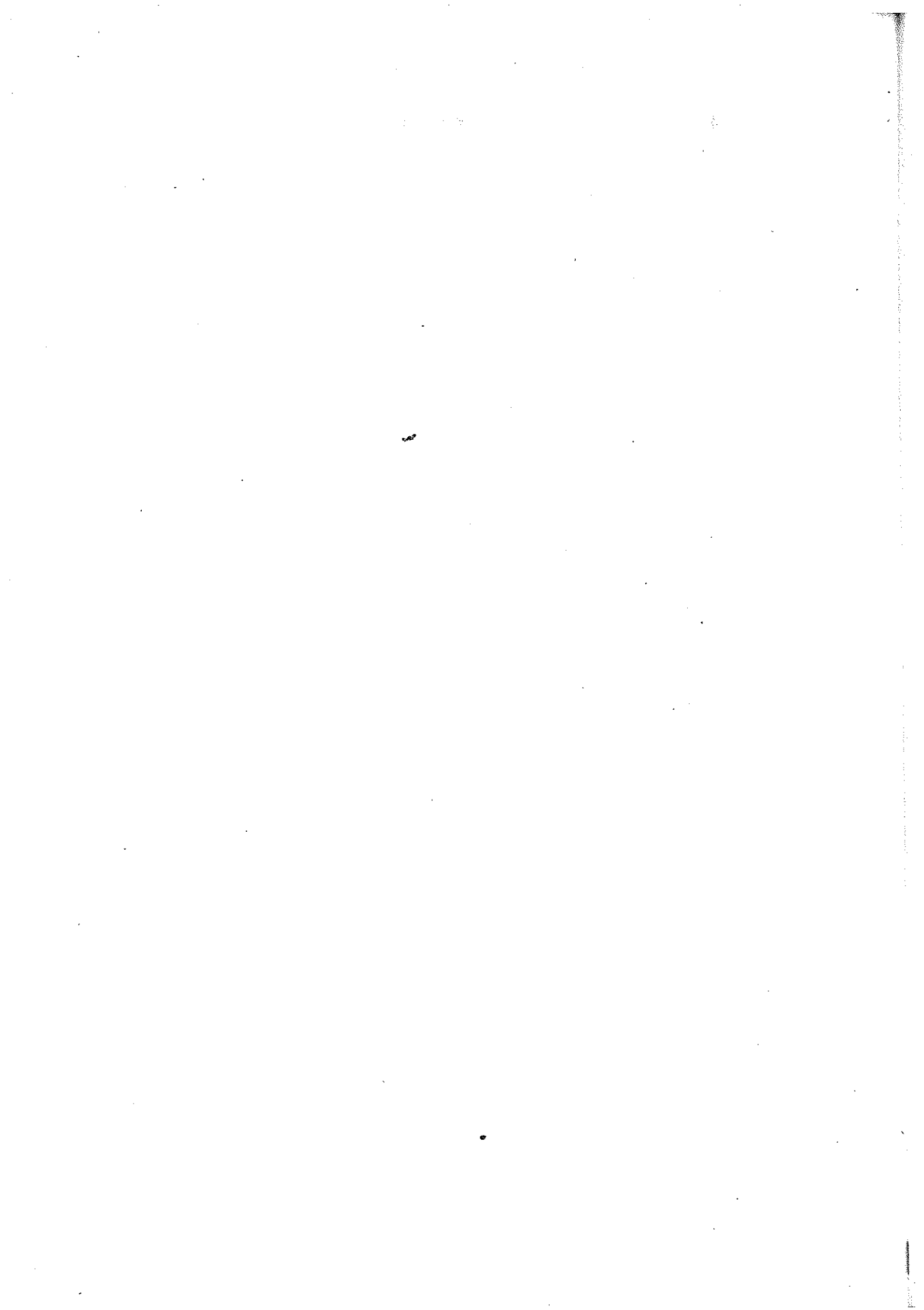
119. Male zemlje lakše se otvaraju prema drugim kulturama?

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

120. Male zemlje ekonomski su fleksibilnije?

Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan-a sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
1	2	3	4	5

HVALA NA SARADNJI!

SUMMARY

In this book we are presenting the results of the research of national consciousness and nationalism in Montenegro. This research was realized from April to May 2000, on the sample of 1053 respondents. The book consists of six parts.

In the first part we dealt with classical theoretical concepts of a nation. We tried to present all necessary elements for the sociological understanding of the nation. We defined nation as a „sociohistorical and socioeconomic community in which individuals build their political and cultural identity on the basis of a sense of belonging to the nation and solidarity with other members of the national community.” National consciousness, as a direct subject of our research, was defined as consciousness of individuals who made specific relationships with other members of their own national community, as well as certain relationships with the members of other nations.

In the second part we tried to explain a problem of an increase of a nation and national identity in the light of transition. We argued that national expansion was not a coincidence in the formerly real-socialist countries, but that it was connected causally and functionally with that social system. In the perspective of destruction of a communist social system, nationalism became an alternative model of social integration instead of communist ideology. Also, nationalism as collectivism in the socio-psychological sense solved a problem of the identity of individuals in the destroyed society. In this part of the book we specifically explained a problem of social disintegration of Yugoslavia and national identity of Montenegro.

In the third part of this book, after consideration of methodological concept we used, we gave the basic characteristics of national consciousness in Montenegro. These results showed the opinion of the Montenegrins about national self-identity, the most important factors for the nation, questions about the roots of the nation, etc. Social and political situation in Montenegro today is very specific. Also, national problem in Montenegro, precisely a problem of Montenegrin nation in this republic

is very complicated. Montenegrin nation is historically and culturally very much in connection with the Serbs. These two nations have common language, common values and very similar history. Also, their political connections throughout history are very strong. This fact creates a very specific national problem in Montenegro. In this research we tried to identify a division of a national being in Montenegro, and we also wanted to see the level of nationalism of both parts of the Montenegrins. First we left to the respondents to say to which nation they belonged. The results are:

nationality	frequency	%
no answer	9	1,9
Montenegrins	464	44,1
Montenegrins feeling like Serbs	139	13,2
Serbs – Montenegrins	136	12,9
Moslems	90	8,5
Moslems – Montenegrins	58	5,5
Albanians	45	4,3
Albanians – Montenegrins	4	0,4
Yugoslav	77	7,3
Serbs	28	2,7
others	3	0,3
TOTAL	1053	100,0

We can see that there was 36,1% of those who saw their national identity in the Serbian national being (Montenegrins + Montenegrins feeling like Serbs + Serbs Montenegrins + Yugoslavs + Serbs).

The fourth part of our book observed a problem of different forms of national consciousness. The operational concept of national consciousness assumes that it could be on various levels ranging from the strong nationalism to mondialism as an orientation to global mankind. On this basis we made a lickert type of scale containing 38 items. This scale was made to measure not only a level of nationalism, but also different forms of national consciousness. After statistical data analysis we tried to find out the connection between national consciousness and social variables. Here are the results of the research.

RESULTS OF FACTOR ANALYSIS

Factor analyses (PRONIA) extracted four factors, which we may identify as forms (types) of national consciousness. Those are:

- the first factor gathers 14 items with high loading (over 0,4) and explains 30,7% of variance. Those items express negative relation to the members of other nations. For example those statements are: „Each vote of a member of my nation at the elections must be valued at least twice more than a vote of a member of other nations”; „We must disable members of other nations in all possible ways to take important positions in industry, politics and culture”... As we can see, those items represent strong nationalism, and according to the contenta of the items making this factor, we call this type of national consciousness – national exclusivity
- the second factor gathers 11 items with high loading and explains 10,9% of variance. Those items express strong identification with the nation in question with no negative attitudes to the members of other nations. For example those items are: „Patriotism and national royalty are the most important tasks for each good citizen”, „I am proud of my nation”... Thus, we called this factor – national identification.
- On the third factor we cel 8 items with high loading. This factor explains 8,3% of variance. Items containing this factor represent a model of consciousness where individuals identify themselves with the world as a global community. Those items are: „Mankind represents the only really human community and because of that any division on nations is harmful”; „It would be the best for everyone if the whole world could be one state with a common authority.” We can see that this factor is opposite to nationalism, and represents a type of antinationalistic consciousness. We called this factor – mondialism.
- On the fourth factor we have only 5 items with high loading explaining only 3,6%,of variance. In these items individuals express national idealization, but with no strong rejection of members of other nations. This factor is similar to the first factor, and the difference is in the level of rejection of other nations. In the first factor we practically have chauvinism, but on the fifth factor nation in question is considered to be the best one, but with no rejection of other nations. Here are some items on this factor: „History of my nation is much richer than the history of other nations”; „In comparison to other nations my nation is more intelligent”... We called this type of national consciousness – ethnocentrism.

Thus, after all we can say that there are four types of national consciousness in Montenegro. If we exclude mondialism, other three types are not only different forms of national consciousness, but also we can treat them as a different level of nationalism. National identification (second factor) is a „normal” level of social consciousness. On this level we love our own nation but we have no negative attitudes to other nations. On the next level we have ethnocentrism (fourth factor). This is stronger nationalism, because it means that we think that our nation is much better than other nations. We put our nation in the center and our nation is a criterion for all other nations. Finally, as the highest nationalism we have national exclusivity (first factor). This type of national consciousness means that we have very negative attitudes against the members of other nations.

Now, the fact is that national exclusivity is the first factor and explains over 30% of variance. According to this, we can say that nationalism in Montenegro is very strong. Here are the correlation matrix of the factor analysis:

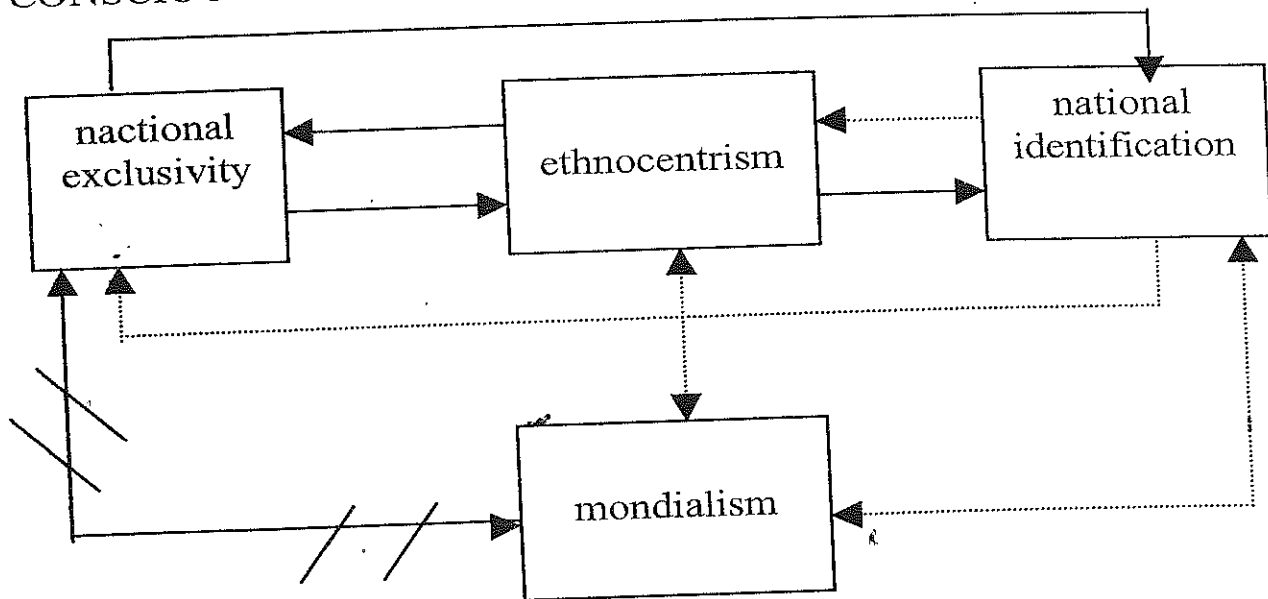
Table 1.

	I factor	II factor	III factor	IV factor
I factor	1,000	0,470	-0,317	0,694
II factor		1,000	-0,092	0,488
III factor			1,000	-0,142
IV factor				1,000

It is obvious that we have a correlation among national exclusivity, national identification and ethnocentrism (correlation is especially strong between I and IV factor). So, we can say that those three forms of national consciousness are a part of one continuum, meaning that they represent the same phenomenon. Mondialism is in a weak negative correlation to the national exclusivity, but in no correlation with the other factors. This means that mondialistic orientation is not opposite to „normal” nationalism, but it is opposite to strong nationalism. In other words, we can love our own nation and have a strong positive feeling for our nation, but it does not mean that we can't be oriented to the whole world as a global community. Here is the scheme we made to show a relationship among different types of national consciousness:

Scheme 1.

RELATIONSHIP AMONG DIFFERENT TYPES OF NATIONAL CONSCIOUSNESS IN MONTENEGRO

The fifth part of this book tried to measure a level of nationalism as a holistic phenomenon. According to the fact that we had different national groups in our sample, we wanted to know which nationalism was at a higher level: nationalism of the Montenegrins or nationalism of the Montenegrins who identified themselves with the Serbs. For this task we made a score of nationalism on the basis of items we explained in the factor analysis. We made five categories of nationalism from the lowest (1) to the highest level (5), and then we made the crosstabulation of nationality with nationalism. Here are the results:

Table 2.

NATIONALITY	FIVE LEVELS OF NATIONALISM %					total
	1	2	3	4	5	
Montenegrins	23,4	19,0	21,2	17,2	19,2	44,3
Montenegrins feeling like Serbs	10,1	15,1	18,7	23,0	33,1	13,4
Serbs – Montenegrins	14,8	19,3	19,3	23,0	23,7	13,1
Moslems	18,9	21,1	26,7	31,1	2,2	8,7
Moslems – Montenegrins	31,0	36,2	13,8	17,2	1,7	5,6
Albanians	6,1	22,4	32,7	30,6	8,2	4,7
Yugoslav	22,1	20,8	16,9	14,3	26,0	7,4
Serb	10,7	14,3	14,3	28,6	32,1	2,7
total	19,9	19,4	20,6	20,5	19,6	100

$C = 0,293$

Therefore, nationalism is much stronger in a Serbian national being in Montenegro than in those who their Montenegrin nationality see separately from Serbian nation. In all categories which we treat as 'pro – Serbian', high and very high level of nationalism are present with more than 50% while the nationalism of the Montenegrins is at high and very high level with about 30%. Also the nationalism of national minorities is at a small level, which can be explained by the fact that they know they are minority. In regard to the actual political situation in Montenegro this picture is not very optimistic. As sociologists we must know that responsibility of possible conflict among two parts of Montenegrin nation is the result of Serbian nationalism, but also it can be the result of duty of Montenegrins to defend their identity, whether or not they are nationalists. In this light here are the results of crosstabulation of nationalism and a question measuring readiness for the conflict. The question was „What would you do if we came in a military conflict with Serbia”. The results are:

Table 3.

NATIONALITY	FIVE LEVELS OF NATIONALISM %					total
	1	2	3	4	5	
I would defend Montenegro	20,1	18,5	22,5	22,3	16,6	42,1
I would defend Yugoslavia	8,4	13,2	17,2	21,2	40,1	22,7
I would stay neutral	25,0	25,4	21,2	18,1	10,4	25,9
total	19,9	19,4	20,6	20,5	19,6	100

$$C = 0,326$$

Thus, there are more citizens who would defend Montenegro, but in the perspective of nationalism we can see that the ones who are ready to defend Yugoslavia are much stronger nationalists than the ones who are ready to defend Montenegro. The nationalism of this part of population is present at the highest level with more than 40%, plus more than 20% of those who are nationalists at the high level. On the other side those who are ready to defend Montenegro are equally nationalists and non-nationalists.

According to this data we can conclude that nationalism in Montenegro is very important for understanding, the whole social and political situation. At any moment we must know that national being of the Montenegrins has two opposite parts, and both parts are ready to defend their position and their political and national orientation.

In the sixth part of our book we represented the results of the research of the attitudes towards the national minorities. This was necessary because in a methodological sense we had to reflect on a problem of minorities to understand the national consciousness. After proper methodological approach we found out that 22.9 % of population had a negative attitude towards the national minority, 39.1 % had both negative and positive attitude and we had 38,0% of population with a tolerant attitude towards national minority.

Table 4.

attitude towards national minority	fec.	%
negative attitude	241	22.9
either negative or positive attitude	412	39.1
positive attitude	400	38.0
TOTAL	1053	100.0

Also, we tried to see the distribution of different attitudes towards the national minorities in the aspect of different national being. For this task we made a five level scale of attitudes from 1 – most negative to 5 – most positive attitude. Here are the results:

Table 5.

NATIONALITY	most negative	negative	either negative or positive	positive	most positive	total
Montenegrins	20,3	22,2	24,4	23,1	10,1	42,2
Montenegrin – Serb	44,6	23,7	18,0	9,4	4,3	12,6
Serb – Montenegrin	21,3	22,8	19,1	19,9	16,9	12,4
Moslem	1,1	7,8	21,1	40,0	30,8	8,2
Moslem – Montenegrin	1,7	8,6	25,9	31,0	32,8	5,3
Albanian	–	1,0	2,0	13,3	83,7	8,9
Albanian – Montenegrin	–	–	–	33,3	66,7	0,5
Yugoslav		20,8	20,8	16,9	7,8	7,0
Serb		25,0	17,9	28,6	–	2,5
Residual		–	–	33,3	–	0,3
TOTAL		18,5	20,1	21,7	19,5	100,0

Hi-square=462,09

C=0,54

We can see that those Montenegrins who see themselves as the Serbs have more negative attitudes towards the national minority than those Montenegrins who have particular national identity.

The seventh part of this book considered the problem of an ethnic distance. This part of our research was based on a transformed scale of social distance by Bogardus. The ethnic distance of the Montenegrin citizens was not the same towards all chosen national groups. At the level of the whole sample, the Montenegrins were the most accepted, then the Serbs, and the Gypsies were the least accepted ones. However, there was not much sense in drawing far-reaching conclusions on the basis of the whole sample answers analysis because it was nationally heterogeneous with the greatest participation of one group (the Montenegrins). Therefore, the analysis of the ethnic distance difference, which the members of some national groups showed towards other different national and ethnic groups, was more relevant. The facts established during the periods of at first cold and later of war conflicts on the territory of ex-Yugoslavia were also truly confirmed here – national affiliation was one of the main sources of ethnic distance variety. National belonging operated here through a declaration of national identity (national self identification). The basic discovery was that there was a considerably clear tendency of all national groups living on the territory of Montenegro to disassociate themselves from the others not only from those also living in that territory but from all groups towards which the distance was examined. A conclusion that the lowest distance was shown towards the Montenegrins and the highest towards the Gypsies still remained, but members of some national groups showed a certain distance even towards the Montenegrins (the Moslems and even more the Albanians), while this differentiation was considerably greater considering the relation towards the Serbs, the Moslems, the Albanians and other nations.

Generally speaking, members of a certain nation disassociate themselves most from those national groups which are experienced as unreliable, really or potentially hostile, or regarding culture (i.e. customs, beliefs, religion etc.) as significantly different from their own. On the other hand, less distance is shown towards real or only assumed and potential allies, as well as towards those of similar ethnic origin, of the same or similar religion and of a similar way of life. Nevertheless, important individual differences inside the same national group are visible, and we assume that there is a tendency of a general disassociation – demonstration of distance (or closeness) towards different national groups at the same time. Therefore, we examined quality and quantity of a mutual connection of a social distance towards members of different nations.

We can say at the level of the whole sample that the distance towards the Montenegrins correlates weakly with the distance towards other nations (except slightly more with relation towards the Serbs) – certainly because the Montenegrins and individuals of similar origin and identity represent a big part of the sample, and they do not disassociate themselves from their compatriots, so that we have the absence of

correlation as a consequence Weak correlation of the distance towards the Serbs with the distance towards other national groups occurs out of similar reasons. Other correlations are not only statistically significant but they are also high in the majority of cases (correlation of the distance towards the Russians with the distance towards the Serbs, the Moslems and the Albanians is slightly lower. Relation towards different Western nations correlates to an especially great extent, for example the coefficient of the correlation between the distance towards the French and towards the English is even 0.92. These correlations are slightly higher with the nationally homogenous group of the subsample of the Montenegrins.

High correlation of the distance towards other nations with the total distance towards all nations also shows the existence of the tendency of general disassociation. Consequently, there is a great number of individuals who do not want to have close relations (and very often not relations of any kind) with members of any nation except from their own and conceivably with some nations similar to theirs in the sense of culture and origin. This phenomenon assumes the elements of xenophobia in some cases – fear of everyone who is experienced as a stranger, foreigner, different. This general disassociation is connected to a great extent to the educational level. It turned out that more educated people disassociate themselves from different national groups less than less educated people do. However, although important it is by no means a decisive factor, because rather moderate correlations are established. Factors connected to the social life are more important for the emergence of a big distance and national closure. Disintegration of ex-Yugoslavia and civil war provoked general climate of fear and mistrust, even in the regions where there was neither civil war nor any other kind of the open conflict. Other nations became potential sources of danger in many people's notions, and living with others and next to the others was experienced as a risk which should be avoided. Naturally, the old prejudices that had taken root long ago which new social situation only actualized and reinforced were also important in some cases. Yet, there is a reasonable belief that this climate of mistrust and global disassociation will gradually change as we move away from the war and normalize social and state relations. It is obvious even now that the number of people who do not show any inclination to disassociation is not small and that they are open to contacts and more permanent relations with others and different and that they do not experience such relations as unpleasant. It seems that favorable social climate has already been established in some cities and it favors each individual to accept others with greater confidence.

In the final part of this study, we are representing the results of attitudes towards the statehood in Montenegro. Several basic problems

were studied in this part of the survey: relationship of the population towards the state independence, acceptable means of achieving (possible) state independence, preferable forms of government.

The most important finding of this part of the survey is that Montenegrin population has been deeply divided on the most important issues concerning the state formation. Some 50% of the respondents would prefer federal state with Serbia, 33% of them do not want any form of common state, while the rest of the respondents would choose some looser (confederate) variant of a common state with Serbia. (It is necessary to mention that the proportion of the respondents in our sample who declared that they voted at the last elections for political parties which proclaimed the necessity of independent Montenegrin state – like Liberal party, or which put state independence as one of the options – like the ruling DPS, was higher than in the 1999 Parliamentary elections. This means that our data were slightly shifted in a favor of pro-independence option.) Therefore, we may see that two big blocks with firmly articulated opposite attitudes have been formed, with only a (minority) part of population which may be attracted to one or the other option.

Our data show that there are no significant differences between the members of these two blocks concerning their gender, age, educational or professional characteristics. The proponents of state independence are, on the average, slightly younger and better educated; however, professionals opt slightly more often for the federal state. The only statistically significant difference between these two groups can be found in the self-declared ethnic identification of respondents. Namely, since ethnic identification of Montenegrin population has not yet been stabilized (one interpretation insists on common ethnic origin of Serbs and Montenegrins, and another one stresses separate Montenegrin ethnicity), we put the question of ethnicity in the questionnaire in the open ended form. As the result, we got the following ethnic structure of our respondents: Montenegrins – 44,2%; Montenegrins–Serbs – 13,5%; Serbs–Montenegrins – 13,1; Yugoslavs – 7,4%; Serbs – 2,7%. On the average, the respondents who declared themselves as the Montenegrins tended to opt for state independence (together with the members of Albanian and Moslem ethnic minorities), while those who stressed their common ethnicity with the Serbs (including Yugoslavs) preferred federal state (with Serbia). However, even among the Montenegrins significant minority exists which opts for federal state with Serbia. It is therefore obvious that the two questions: ethnic identity and the preferable state form are interdependent, so that one choice implies (or strengthens) the other.

It should be mentioned that the majority of followers of state independence option (some 25% of respondents) kept their choice even when faced with the possibility of democratic transformation in Serbia. At the same time, majorities of respondents who prefer pro-federal

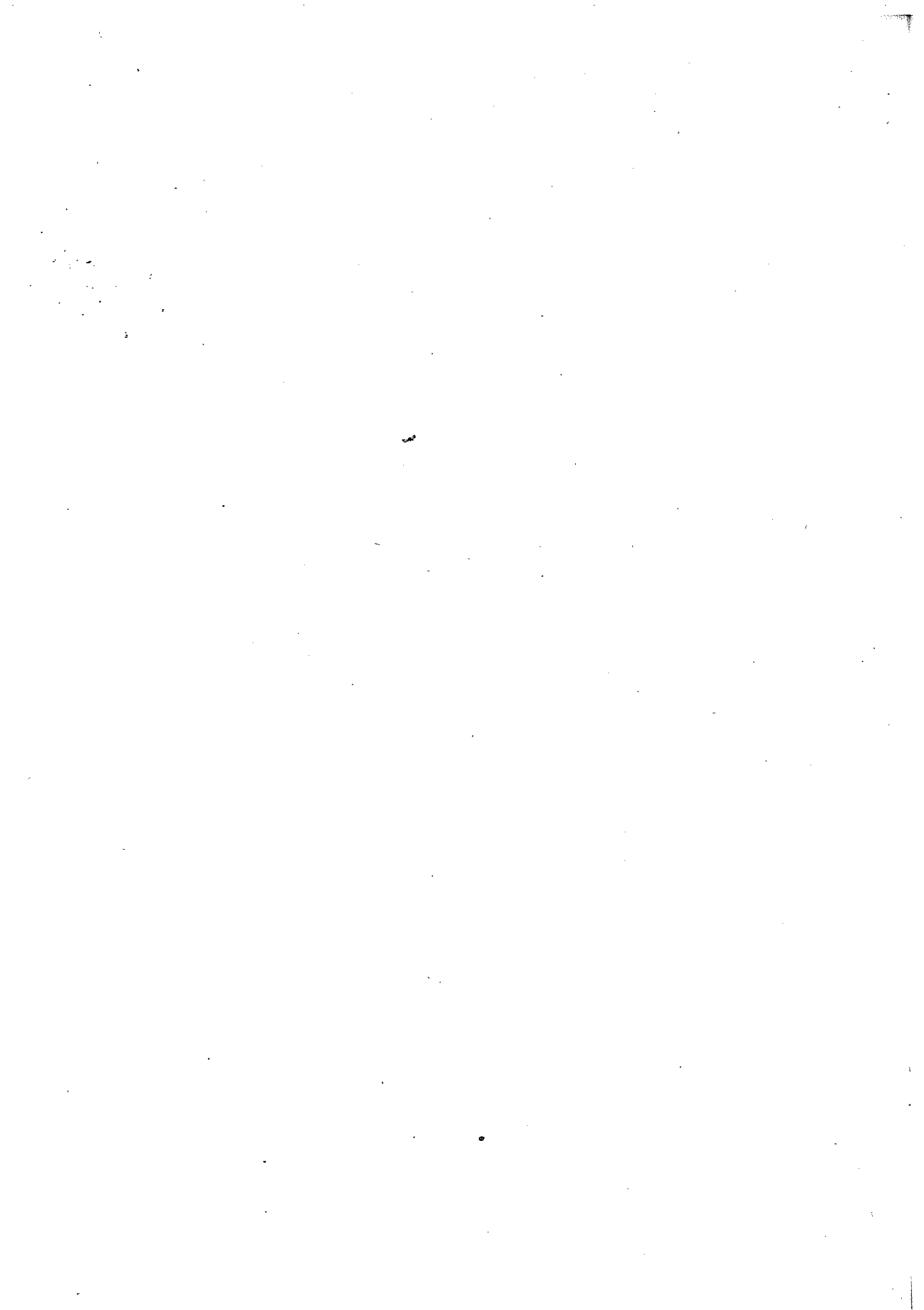

option also were keeping their attitudes in circumstances of non-democratic regime in Serbia. This means that whatever the outcome of present political crisis in Yugoslavia and Montenegro, the political system and authorities in Montenegro will face very serious problem of legitimacy.

The encouraging finding of the survey is that no matter what their attitude toward state independence is, vast majority of respondents is ready to accept only peaceful solution of the state problem.

A vast majority of respondents prefers democratic political regime in the country, and finds closer relationships with Western (especially European) states as the best option in foreign politics. These orientations are characteristics of both groups – proponents of state independence as well as pro-federal respondents. However, when faced with a dilemma – between civil state and ethnically defined state, majority in both groups prefers the second solution. Also, both groups are divided between those who prefer parliamentary type of political system and others who support semi/presidential system. Here it is obvious that tradition, combined with present situation characterized by the domination of strong political leaders, directed many respondents toward less democratic forms of political regime.

Finally, we believe that this book will help better comprehension of national problems in Montenegro. This is the first complex research in this area in Montenegro, so we hope that we will have a chance to make a similar research in a few years to see the changes of national consciousness in temporal perspective.

SADRŽAJ

UVOD	5
<i>Borislav Đikanović</i>	
NACIJA I NACIONALIZAM – ANALIZA POJMA	7
Pokušaj klasifikacije nacija i nacionalizama	18
Nacija, dimenzije pojma	24
<i>Nacija je društveno–istorijski fenomen . . . . .</i>	24
<i>Nacija je ekonomski fenomen . . . . .</i>	27
<i>Nacija je društveni fenomen . . . . .</i>	28
<i>Nacija je socijalno–psihološki fenomen . . . . .</i>	30
<i>Nacija je politički fenomen . . . . .</i>	32
<i>Nacija kao kulturni fenomen . . . . .</i>	34
<i>Preostale dimenzije i definisanje pojma nacije . . . . .</i>	36
<i>Miloš Bešić</i>	
NACIJA I NACIONALIZAM U SVJETLU DRUŠTVENE TRANSFORMACIJE REAL–SOCIJALIZMA	39
Tranzicija – sociološko određenje	41
Real – socijalizam – okvir za razumijevanje nacionalnog pitanja danas	45
Nacije u tranziciji	52
Nacije i nacionalna svijest – slučaj SFRJ	61
Crnogorska nacija – istorijski presjek	64
<i>Borislav Đukanović</i>	
ISTRAŽIVANJE NACIONALNE SVIJESTI U CRNOJ GORI	79
Ciljevi istraživanja	81
Uzorak	84
<i>Veličina uzorka i stratifikacija . . . . .</i>	84
<i>Tip uzorka . . . . .</i>	85
<i>Kvote . . . . .</i>	85
<i>Realizacija uzorka . . . . .</i>	86
Operacionalizacija pojma nacionalne svijesti	87
Upitnik	89
Osnovne karakteristike nacionalne svijesti u Crnoj Gori	90
<i>Miloš Bešić</i>	
Oblici nacionalne svijesti u Crnoj Gori.	103
Sociološke karakteristike različitih oblika nacionalne svijesti u Crnoj Gori	115
Razmjere i činioci nacionalizma u Crnoj Gori	128

<i>Miloš Bešić</i>		
STAVOVI PREMA NACIONALNIM MANJINAMA		143
<i>Borislav Đukanović</i>		
Nacionalna svijest u Crnoj Gori – najznačajnije karakteristike		169
Značajnija literatura		173
<i>Bora Kuzmanović</i>		
ETNIČKA DISTANCA U CRNOJ GORI		177
<i>Pojam i načini ispitivanja socijalne distance . . . . .</i>		179
<i>Istraživanja etničke distance na prostoru bivše Jugoslavije . . . . .</i>		185
<i>Način ispitivanja etničke distance u ovom istraživanju i izbor grupe prema kojima je ispitivana distanca. . . . .</i>		205
Rezultati istraživanja.		208
<i>Razlike u distanci prema pojedinim nacijama . . . . .</i>		208
<i>Nacionalna pripadnost i etnička distanca prema različitim grupama . . . . .</i>		215
<i>Dimenzije nacionalne svijesti i socijalna distanca. . . . .</i>		222
<i>Ostali činioci i korelati etničke distance . . . . .</i>		232
<i>Zaključna razmatranja . . . . .</i>		237
Literatura		241
Prilog		243
<i>Borislav Đukanović</i>		
PRIKAZ REZULTATA KANONIČKE DISKRIMINACIONE ANALIZE		247
<i>Mladen Lazić</i>		
STANOVIŠTA O DRŽAVI U CRNOJ GORI.		253
<i>Izvori aktuelnog problema državnosti . . . . .</i>		255
<i>Odnos prema državnoj samostalnosti . . . . .</i>		266
<i>Činioci odnosa prema državnoj samostalnosti. . . . .</i>		269
<i>Drugi okviri za odnos prema državnoj samostalnosti . . . . .</i>		280
<i>Ocjena postojanja uslova za državnu samostalnost . . . . .</i>		287
<i>Ocjena sadašnjeg stepena formalne državne samostalnosti Crne Gore . . . . .</i>		291
<i>Ocjena načina za postizanje državne samostalnosti . . . . .</i>		296
<i>Shvatanja o utemeljenju državnosti. . . . .</i>		298
<i>Shvatanje o tipu države i političkog sistema . . . . .</i>		318
<i>Umjesto zaključka . . . . .</i>		313
Navedena literatura		315
<i>Miloš Bešić</i>		
Statistički dodatak		319
Upitnik		338
SUMMARY		353

BORISLAV ĐUKANOVIĆ
BORA KUZMANOVIĆ
MLADEN LAZIĆ
MILOŠ BEŠIĆ

NACIJA I DRŽAVA
ISTRAŽIVANJE NACIONALNE SVIJESTI I
STANOVIŠTA O DRŽAVI U CRNOJ GORI

Izdavač

CID

Podgorica, Obala Ribnice 4
Tel. 081/230-122, 230-126

Za izdavača
Žarko Radonjić

Tehnički urednik
Darko Manojlović

Lektura i korektura
Darinka Đukić

Kompjuterski slog
Milan Radinović

Štampa
Grafolis, Bijelo Polje

2001.

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Републике
Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", Цетиње

316.356.4(=1.497.16)(082)

NACIJA i država : istraživanje nacionalne svijesti i stanovništva o državi
u Crnoj Gori / Borislav Kuzmanović, Mladen Lazić, Miloš Bešić. -
Podgorica : CID : SoCEN, 2001 (Bijelo Polje, Grafolis). 368 str. ;
24 cm. - (biblioteka Slika vremena)

Tiraž 1000.

ISBN 86-495-0127-3

1. Ђукановић, Борислав

323.1(=1.497.16)(082)

П.к.: а) Национална свијест - Црна Гора - Зборници